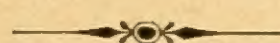

ДЕЛО

ЛИСТ

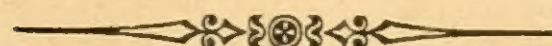
ЗА

НАУКУ, КЊИЖЕВНОСТ И ДРУШТВЕНИ ЖИВОТ

ЧЕТРДЕСЕТ СЕДМА КЊИГА

ГОДИНА ТРИНАЕСТА

БЕОГРАД

ШТАМПАРИЈА „ДОСИТИЈЕ ОБРАДОВИЋ“ ЧИКА-ЉУБИНА УЛ. БР. 8.

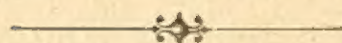
1908.

LIBRARY
APR 30 1969
UNIVERSITY OF TORONTO

САДРЖАЈ XLVII. КЊИГЕ

I. Беletристика

II. Наука

ДЕЛО

КЊИГА 47. Април, 1908. год. СВЕСКА 1.

ТУРСКА и ЕВРОПА

од

Џемс Брајса

Под овим насловом одржао је 23. марта (п. н.) 1905. год. у Eighty Club-у у Лондону једно значајно предавање, на неколико месеца пре ступања у данашње либерално министарство, познати енглески историк, правник и публициста Џемс Брајс. То је предавање било направило велику сензацију у компетентним круговима, како у Енглеској, тако и на континенту.

Исто је предавање донео одмах на француском и нама Србима добро познати Виктор Берар, који у Француза важи данас за човека који најбоље познаје ствари на европскоме истоку. И оно је угледало света у мајској свесци од 1905. год. познатога часописа Revue de Paris. Овај је превод привукао на се пажњу европске штампе, која га је донела у већим и мањим преводима.

И ми смо, у брзо затим, превели исто предавање на српски.

И ако српски превод излази тек данас пред нашу читалачку публику — не кривицом преводиочевом — наше је мишљење, да је питање које се овде расправља од великог значаја за наше племе и од сталне актуалности, те према томе треба да га прочитају и шири кругови наше интелигентније публике. Јер, поред значајности питања које се претреса у овоме предавању, важност му подиже, пре свега, сама личност предавачева, који долази у ред одличних државника енглеских. Брајс је, као што је познато, бивао, у два маха, у либералним кабинетима Гледстоновим државни подсекретар у министарству иностраних дела, а данас заузима тежак положај државнога секретара или

министра за Ирску у данашњем кабинету Сер Хенри Кампбел-Банермана. И најпосле, Брајс је, до ступања у данашње либерално министарство Енглеске, био најистакнутија личност у познатоме „Балканскоме комитету“ у Лондону, који је развио врло живу акцију у свима круговима Велике Британије у корист хришћана у европској Турској. Али сав значај Брајсовом предавању лежи у томе, што је његово овде изнесено мишљење о маћедонскоме проблему, које чини најглавнији део целог предавања, у ѝсто време и веран пораз не само највећега а да не кажемо целокупнога јавног мњења у Енглеској, него, донекле, и сопствено гледиште данашњих владајућих кругова у Енглеској. А то је мишљење: да би данашњу руско-аустриску акцију на увођењу реформама у три вилајета европске турске, требало заменити енергичнијом акцијом Енглеске, Француске и Италије, трију либералних сила на Западу. Можда ће ово тврђење изгледати данас парадоксално, нарочито после последњих изјава данашњега министра иностраних дела Сер Едварда Греја, које је учинио 13. фебруара ове године у Доњем Дому о маћедонскоме питању и о пројектованој аустро-угарској железници кроз Стару Србији — да Енглеска не жели да иступи из концерта европских сила у питању извођења реформама и побољшању прилика̂ у европској Турској.

Међутим, као год и раније изјаве и предлог његова предходника лорда Ленсдаона: да се наименује један гувернер за Маћедонију, који је поново истакао и препоручио као врло уместан и у својој последњој изјави а и ноти великим силама Сер Едвард Греј и од чијег остварења енглески државници очекују „дефинитивно решење маћедонскога питања“, — доказ су да Енглеска све више жели да узме што живљег учешћа у питањима, која се развијају и расправљају на европскоме југо-истоку у корист хришћанских народа, и да на тај начин исправи погрешке и њене дипломације са краја осмога деценијума прошлога столећа. Данашња Енглеска напушта некадашњу своју егоистичну политику истицања само својих материјалних интереса и са Гледстоном и наследницима његове мисли, почиње се интересовати и судбином потлачених балканских народа из неких виших обзира и хуманијих осећаја. Брајсово предавање, Турчин и Европа, које доносимо у продужењу ових редова, томе је најбољи доказ.

Само нека је допуштено, и ако нам је намера била да пу-

стимо ово предавање пред српску читалачку публику без никаквих коментара и примедаба, да констатујемо поново, пошто су то већ и многи други пре нас учинили, да Џемс Брајс, као и „Балкански комитет“ у Лондону донекле и данашњи владајући кругови у Енглеској, гаје особите наклоности према Бугарима у Маћедонији, њиховим аспирацијама и захтевима. Откуда то долази и чија је заслуга, ми нећемо улазити у истраживање ових чињеница, али се плашимо да енглески предлози и симпатије, изражени овако једнострано, не донесу више штете него користи народима које би хтели да помогну. И да ти предлози које они истичу или подржавају извесно у најплеменитој намери, као што су аутономија Маћедоније са постављања једног генералног гувернера, смањивање и повлачење турских трупа из ове покрајине и т. д., не воде ни мало рачуна о преседањима и о искуству из недавне прошлости, из предпоследње фазе источнога питања, а и да не говоримо о томе, што су они противни постојећим уговорима, правима Султановим, аспирацијама и захтевима осталих балканских народности, и т. д.

Ми од енглеских државника, јавних радника и њене данашње дипломатије, исправљајући погрешке из прошлости, можемо очекивати, ако ништа више, а оно да не падају поново у старе и сличне погрешке: пређе, по њиховом сопственом признању, руковођени егоистичним материјалним интересима, а данас — из заблудâ, необавештености и једностраних симпатија...

Н. С. Петровић.

⁂

Предмет, који ћемо расправљати вечерас, не изгледа, можда, свима од прве важности или бар од горуће актуалности. Али будите уверени, да ово питање може свакога часа постати од велике прешности и капиталнога значаја у политици ове земље. У осталом, у овоме клубу, чији су чланови од увек волели слободу и човечанство, има ли кога који би могао гледати равнодушно што се догађа на Истоку? На Западу није лако упознати се с чињеницама, и зато ћете ми допустити да се на њима задржим дуже у овоме кратком излагању.

Мисли се, да ова земља поклања данас много мање пажње спољним питањима него некада. Штампа нам говори о њима мање но у прошлости, изузимајући у случају јаких криза, кад какав велики конфликат, као што је руско-јапански рат, при-

влачи све погледе. Треба признати да у нашој Енглеској, заузетој важним економским и социјалним питањима, спољна политика занима мање него пре 30, 40 и 50 година образоване људе.

Али оно источно питање од пре 30, 40 и 50 година, то је већ стара ствар; нико се од нас и не сећа више времена, када је оно било младо. О томе питању толико дебатованом, колико је само књига написано! Међутим, оно је просто само ако се хоће да појми његово право значење. Оно се своди на ово: у источној Европи и западној Азији, налази се једна ратничка банда, коју ми зовемо турска влада, и која, од дана када је дошла са дна њене жуте Азије, није знала никада за икакав други посао до да пљачка и масакрира народе, који су освајањем пали у њене руке. И тај свет тамо, цивилизована Европа сматра и третира као да су каква цивилизована сила! Ми их толеришемо; може се рећи да их подржавамо. Јер ти господари Турске, давно би већ изчезли, свргнути с престола грађанским побунама или протерани страним инвазијама, да се велике силе нису такмичиле да их подрже.

Две карактеристичне црте ове турске монархије, јесу с једне стране, што она још постоји не својом сопственом снагом већ од суревњивости других држава, а, с друге стране, што је никада ништа не поправља. Она је данас гора него у XVI. веку, пошто је тада имала у Селимима и Сулејманима владаоце брилантно и силно обдарене. Данас не само да ова несрећна монархија нема у себи никаквог шанса да се реформише, него она се још налази на оној тачци са које је нико не може реформисати. О томе се данас свако могао уверити.

* * *

Почетком XIX. века почиње сувремено фаза источнога питања — она се није никада завршила. Побуна Грчке била је први акт у овој другој трагедији, када се народ по народ, од освојених народности, Грчка, Србија, Румунија, Бугарска, Крит, ослобођавају од турскога ропства и улазе у ред цивилизованих народа. До Берлинскога уговора, ово ослобођавање, спречавано једино интервенцијом Европе у корист Турака; Берлински уговор од 1878. год. је најскороменија перипетија драме. Године 1877. Руси посредоваше, занети колико племенитим симпатијама према подјармљеним расама, толико и из њихових сопствених интереса. Они потукоше Турке, пређоше Балкан и диктираху у

Сан-Стефану, на вратима Цариграда, један уговор којим се ослобођава готово цела Маћедонија и којим је дат Русији протекторат над Јерменима у Малој Азији. Лорд Биконсфилдова и Солизберова Енглеска је учинила да се поништи тај Сан-Стефански уговор и реши на Берлинскоме конгресу да се Маћедонија врати врати поново под јарам Султанов. Маћедонија је од тада пљен Турчина, свирепог угњетача, који никада није одржао обећања о реформама и кога велике силе нису никада нагнале да их оствари — после тога двадесет четворогодишњег режима, Маћедонија се побунила пре четири године. Јермени, лишени нарочите протекције Русије нису добили ништа од обећане заштите Берлинским уговором. Од пет векова на овамо, они нису никада тако ужасно патили као од 1878. год.

За последњих 27 година у Европи су се десиле велике промене. Прва је била у понашању Енглеске. Ми смо се мало тргли од оне егоистичне и бруталне заштите енглеских интереса, које у мало што нас није заплело у рат за одбрану Турчина.

Наш је народ окренуо леђа оном жингоизму, који захтеваше тада с великом лармом заступање, што су називали, енглеских интереса. Енглески интерес! Као да је он био какав други — и Гледстон је од тада то прокламовао — до да се оснују мале државе и самостални народи, који би се иставили попреко вечитом продирању Руса ка Цариграду! Зато што је био формулисао ову политику, Гледстона су називали русофилом, готово издајицом. А да је та политика од тада била најкориснија, зар нам бугарска историја од 20 година на овамо не даје најбољи доказ?

Данас Енглеска жели много мање да посредује на Истоку.

Готово сви смо тога мишљења да не можемо више понављати Кримски рат за одбрану Турчина; видимо да нас се турске ствари тичу много мање него што смо то некада мислили. Међутим, отворено али да не претерамо у томе смислу и да не хтеднемо познати вредност наших интереса у решавању источнога проблема. Ако хоћемо да се поље наше трговине не смањи, треба да слободни народи замене умируће Султаново царство.

Друга је промена била у држању Русије. Русија Александра II беше ушла у рат за одбрану и заштиту источнога хришћанства. То је била, мисле они, прва од њене дужности. Са смрћу Александра II, који паде од анархистичке бомбе, све се

изменило. Какав меланхоличан призор него смрт најбољих владалаца палих под атентатима каквог сулудог створа! Александар II, Карно, Хумберт I, Мак-Кенлеј, каква серија!

После смрти Александра II а пред вољом за независношћу коју Бугарска манифестоваше према Русу ослободиоцу, петроградска политика постаде мање племенитија. Тако, кад лорд Солизбери у 1895—1898. г. покушава заједничку акцију Европе да учини крај покољима у Јерменској, она се своди на егоистичне и циничне изјаве кнеза Лобанова. Констатујући да је се Бугарска одупрла да је они потчине, руска је влада постала непријатељски расположена сваком развијању слободнога народа и свакој уставној влади; одричући се сваке симпатије према браћи и Хришћанима на Истоку, она мишљаше само на то да утврди своју аутократију и да порусн народе, који су присаједињени њеном царству.

Отуда је произашла дволична ситуација Јерменске и Маћедоније. Положај сличан по патњама народа; положај различан, с обе стране, другим околностима. Маћедонска је ствар компликована, помрачена супарништвом великих сила. Јерменска би ствар била проста и јасна, кад би се, ван сваке политике, поштовала елементарна права човечанства и кад би Европа само хтела да учини крај овоме скандалу.

* * *

Узмимо прво Маћедонију. Прва је компликација, што се тамо боре четири или пет раса, три или четири супарничке цркве или религије. Не узимајући у рачун правог Турчина, потурченог домородца Исламом и Арнаутина хришћанина и мусломана, Бугарин, (Словенин, прев.) доминира готово свуда и располаже огромном већином. Грк је бројно јак само дуж обала и на југо-западу; Србин у планинским крајевима на северозападу. Додајте још онај занимљиви и индустриски мали народ, Куцо-Влахе, латинскога порекла и језика готово румунскога. Ове четири супарничке нације одвојене су једна од друге мржњама више или мање непомирљивим. Свака има или би хтела да има своје свештенство, своју цркву, своју школску организацију, и, од једне до друге од ових народних цркава, појављују се или трају непрекидно ови конфликти, који од тридесет година на овамо, пуне телеграме наших листова. Да ли треба рећи да

Турчин — није да му недостаје финоћа и дволичност — само гледа да подбада и продужује ове мржње.

У томе велике силе посредују. Два суседа Турчинова, са грубом жудњом, окружавају постељу овога самртника: Русија и Аустрија хоће обе наследство.

Русија, изгледа, није напустила мисао да једнога дана заузме Цариград. И Русија располаже великом војном снагом дуж турских граница. Не узимајте у обзир пример са Манџурском војном: удаљена Манџурија везана је за Русију само једном бескрајном жељезничком пантљиком; на црноме мору положај је Руса са свим друкчији. Али ако Русија прижељкује анексију у ближој или даљој будућности, она зна добро да још није спремна за какву непосредну окупацију, нити за какав двоструки или троструки рат противу Аустрије, противу Бугарина, противу Турчина. Она жели дакле status quo. Данашња анархија, која продужава слабити Турчина и правити Хришћанина даће прилике Русима, када само они буду нашли да је дошао дан, да интервенишу по својој вољи. Све дотле док буде трајала турска владавина, незадовољства и немири спремаће крајни успех руским плановима.

Аустрија, она пак не жели целокупно освајање отоманског царства. Њене су амбиције мање, али прецизније, кроз Маћедонију, она хоће да сиђе у Солун да би имала и једно пристаниште на Егејскоме мору; кроз Албанију, она ће можда држати у својим рукама такође целу обалу Јадранскога мора. Ну, она има тешких и многобројних препрека за извођење овог двоструког пројекта. Њен је цар остарио и жели да умре у миру. Њен ортак, Маџар, увек је попреко погледао сваку анексију, која би још у аустро-маџарском царству повећавала надмоћност словенскоме елементу. Па и у самој Аустрији, католичка странка не би радо примила огромно повећање православног елемента у царству. Сви ови разлози клоне Аустрију да се уздржава у овоме тренутку. И овим плановима, као и рускима, конвенира да се одржи status quo.

Резултат је овај: две велике силе које су највише заинтересоване и најподобније да интервенишу, учиниле су и радиће што је год могуће мање. Оне су саставиле планове о реформама. Дале су знак, да се примени један од тих планова на један чудноват начин. Не чудите се што је резултат готово никакав — бар у доброме; није се желела стварна промена ни

нарочито побољшање. И зато, не надајте се да ће икада ове две силе предузети озбиљне реформе, које би измениле болест овога царства.

А остала Европа?

Немачка нема директног интереса у овој маћедонској покрајини. Али она увек има двоструки интерес да остане у добрим односима са Русијом и да добије за своје поданике уговоре, концесије, лиферације, предузећа од турске владе. Будите уверени да Немачка неће ићи противу Турчина, али, исто тако, не мислите да ће она стварно бранити Султана онога дана, када се велике силе буду решиле да интервенишу.

Француска се налази између две ватре. Она воли веома човечанство, дубоко поштује слободу и не заборавља своју стару традицију заштитнице хришћана на Истоку. Али она је савезница Русије и не би хтела, нарочито у овоме тренутку да прекине тај савез.

Италија, као и Француска, била би за рад, мир, човечанство и слободу. Између осталога, она има сигурно извесног интереса да одржи јадранску равнотежу, а можда и коју амбицију да прошири свој утицај на источну обалу Јадранскога мора. Али јој тај интерес, мислимо, не изгледа животан, и ова амбиција не управља у овоме часу њену политику.

Што се нас тиче, спас Цариграда, слобода мореуза и наши други интереси у Турској, не чине нам се више данас од истога значаја, као пре 30 година. При свем том, ми не би могли пристати да Балканско полуоство падне у руке којој великој сили. За нас би најбоље било, да се у овој земљи стварањем једног мирног и слободног режима осигура потпуно наша трговина. Додајте овим интересима наше традиције: готово увек, и поред тренутних будалаштина, ми смо се борили за правду и слободу; одвратне злоупотребе ове турске владавине могу само изазвати наш гњев.

Такав је, мислимо, положај шест великих сила. А Турчин? Не треба знати ма и једну реч из његове историје па мислити да је могућа ма каква реформа све дотле, док је ова земља у рукама под директном влашћу Султановом. Онда се два решења намећу.

Жао је да се отпочне и за Маћедонију, као што је већ рађено за Бугарску и Грчку: отргнути земљу од Султана. Друго је сачувати његову номиналну власт, али одстраните свако ње-

гово лично мешање и наименовати гувернера, које би био одговоран не пред Султаном већ пред великим силама, са нарочитим буџетом, са аутономним правосуђем, са довољно ауторитета увести жандармерију, одржати ред и извршивати пресуде. Је ли потребно рећи, да је ово друго решење у овоме тренутку најкомотније, не тражећи ни рата противу Турчина ни поделу између амбиција раса или претензија великих сила, стварајући на тај начин одмах ублажење патњама становништва.

Али како се могу задобити ти тако жељени резултати? Аустро-руски програми показали су се немоћни. Ове године или идуће, народи ће потражити спаса само у устанку, који ће Турчин угушити са зверством ако Бугарска не посредује са својом војском. Биће нових покоља, мањ ако не буде какав велики рат, и Европа ће морати нешто радити. Шта? — „Пошљимо једну ескадру; окупирајмо земљу или обале, веле неки. Ја сам такође друго веровао, да је лорд Солизбери, уграбивши психолошки моменат, могао у Јерменској зауставити покоље једном довољно брзом и енергичном акцијом. Ја још верујем да смо ми 1895—1896. г. били послали нашу флоту пред Цариград, Турчин би попустио, па да смо чак били и сами. Али у Мећедонији, натерати Султана да повуче своје трупе и да постави једног хришћанског гувернера, гувернера који би био одговоран пред Европом! Признајем сву тежину предузећа ако смо изоловани, ако немамо потпору осталих влада. Али та велика операција, та тешка операција, извршила би се без по муке у друштву са две или три велике силе. Султан пред тросуруком претњом, попустио би вероватно, мањ ако не би добио стварну потпору које друге силе, коју не бих желео знати.

Један синдикат од две три велике силе најмање, то је сврха на којој треба да радимо неуморно, користећи се свима повољним околностима, старајући се да придобијемо два народа који су највише осетљиви према овим обзирима правде и човечности — Италију и Француску. Ја мислим да је то и политика лорда Лесдаона, коју је он изложио и практикује од године дана; ја се надам да је неће напустити. И за то ни један од нас из опозиције, ни на зборовима, ни у парламенту, није ништа радио ни говорио противу лорда Лесдаона, ни противу његове личности, ни противу његових погледа, ни његових нада̑. Што смо највише учинили, то је што смо изразили жељу, сугерирали живац и сталнију акцију од његове стране

код Француске и Италије. Без ове сурадње Италије и Француске, ја предвиђам још за дуго година немире и беде у Македонији до дана, када то стање које се не буде могло више толерисати изазове европску интервенцију, која ће стати тада можда, хиљадама људских жртава.

* * *

У Јерменској је проблем много простији; бар политички интереси великих сила нису тако многобројни и од такве важности. Једина је Русија, која се може позивати на неке политичке обзире. Друге силе и Енглеска овде имају само дужности човечности. Кад би ове силе, које се називају хришћанским имале само ма и најмањи осећај о тој дужности, јерменско би питање било решено без и најмањих тешкоћа. Наименовање једнога гувернера, који би био одговоран пред Европом, са ауторитетом и буџетом довољним да се уведе мир, униште крадуцања чиновника и пљачкања Курда — ствар би била готова. Ни Аустрија, ни Немачки нису се никада бринуле за Јерменску. И придобијање Русије за овај програм не би ни изгледало сумњиво, нити би је било тешко задобити, ако би се у Петрограду учинила довољна пресија троструким споразумом Енглеске, Француске и Италије.

*

Ја сам свршио. Две примедбе па да закључим. Садашњи је положај крајње критичан, тежак да се размрси, пошто се сви источни догађаји могу довести у везу са другим евентуалним догађајима у блиској или даљној будућности у Европи или Азији.

Аустро-Угарска је монархија у периодичним кризама: шта ће произаћи из реконструкције овога аустро-угарског дуализма на коме се ради ево већ две године! Русија се, такође, налази у једноме теснацу не мање критичноме: кроз осам дана, после једнога месеца шта јој се може десити? Да ли ће доћи до мира и потражити ред у својим провинцијама? Хоће ли продужити рат и променити облик владавине? Који би нов облик могла тада пронаћи и какви би последица имала та промена унутрашња имала на спољну политику?

Па и у самој Турској видите немире и револуције, које могу преврнути и Арапску, мусломанску Азију, као год и хришћански Балкан! Мени заиста није чудновато ово буђење нацио-

налне свести у Азији. Арапин данас неће више да гледа у Султану Калифа верскога и привременог заповедника свих муслимана на земљи. Ово буђење Арапа да не изазове каквих великих измена у унутрашњости отоманскога царства? Турчина не мрзе само из Арапске у мусломанскоме свету. Чудновато је време као ово наше, када преврати који се нису могли предвиђати могу, од једном да нас изненаде!

То је моја прва примедба. Ево друге. Који су принципи којима треба да се руководи наша енглеска политика? Каже нам се неки пут да нас треба да занимају једино трговински и колонијални интереси. Што се мене тиче, ја не верујем да тако уско схватање нашега народног живота може задовољити духове и срца нашега народа. Овај народ, не сумњајте у то, зна да има дужности у исто време као и интереса. И не сањам да изложим опасности нашу земљу каким витешким авантурама па ма како биле племените побуде. Ризиковати један рат који се да избећи и за нас и за Европу, била би лудост! Али опрезно, вешто, ставити моћ Енглеске у службу правди и слободи, ја налазим да је то национална дужност.

Нама је се указала данас прилика да употребимо наш утицај на ослобођење балканскога хришћанства, на олакшавање њихових мука и да поправимо неправду коју смо или нанели политиком лорда Биконсфилда 1878. год. Хоћемо ли се одрећи свих наших традиција? Има наде да ће се Италија и Француска придружити нама. Има изгледа да ће нам Америка указати своју моралну потпору — ви знате да се председник Русвелт изјаснио у томе смислу, и ви знате како је та реч била примљена од америчког народа.

Погледајмо, дакле, право сврху којој тежимо и средства којима можемо располагати. Сврха: у земљи која се буде ослободила од Султана подићи народности и аутономне покрајине, које неће притискивати јарам суседних сила. Средства: турско је царство насељено енергичним, вредним и интелигентним расама. Бугарин је снажан, стрпељив, храбар, упоран, који се одликовао и на ратним пољима и у миру. Јерменин, вековима је растао у непрекидној славној оданости језику и вери својих предака: најсвирепији гонитељи нису их могли уништити; нација је се увек продужавала, множила и снажила. Она је задобила моћ и утицај супериорношћу своје интелигенције, чак и

под јармом Турчина и Руса, као што је некада под византиским царством давале министре и ђенерале.

Не заборавите нарочито онај мали али храбри народ Албаније. Природа је обдарила Арнаутина једном снагом и храброшћу, духом и супериорношћу командовања, који су га истакли на прво место у целоме левантиском Исламу. Ако су Арaнути остали полу-варвари у кланцима њихових брда, погрешка је оних који су их лишили свакога утицаја цивилизације.

Од свих ових народности, каква ће несрећа наступити ако свака од њих не дође до слободнога развијања, до независнога живота, далеко од сваке тираније и анексије! Каква тек корист и какве гарантије за њих, за Европу, за човечанство, за будућност можда цивилизације ако свако од њих сачува своју сопствену индивидуалност и слободно располагање својом судбином! Од данас је у интересу самих западних нација, да ови народи не падну под јарам руски и аустриски. Али зато не треба свести наше пројекте и ограничити наше погледе на данашње ситне интересе. Изнад нашег малог хоризонта, помислите шта ће можда будућност донети за дефинитиван тријумф цивилизације, овим младим и снажним народима, који, ослобођени од турскога ругла, уведени у ред људи и слободе, повратиће, можда, опустошеноме Истоку благостање, мир и славу минулих векова...

ПЕРИКУЛА

(Из збирке „У праху и у крви“)

„Упрô онај божји звездан; сјаји му се глава кô миспрача“. То рече дуги, жилави Јово М., млад човек, који се радо ругао свакоме, али и дочекивао да се други наругају и њему, јер је био, оправдавајући латинску реченицу, кратке памети.

„То му је кућа“ настави он „лети, и зими моли кога да га пусти да преспава у авлији. За невољу зна да заспе и на бури, ако му се општински стражар не смилује и прими у затвор.

Црн, расконушане, ретке косе и нехајно спуштених неједнаких бркова, покривен само прљавом кошуљом, раскопчаном, тако да су се видела руњава, али јадна прса и отрцаним, изкрзаним гаћама, опасан избледеним, црвеним пасôм, опружио се под оним смоквићем и спава отворених уста и скрштених руку човуљак од каквих четрдесет годинâ.

Летње сунце о подне жари. Мртво виси запрашено лишће на стаблима и одасвуда избија умор. Далеке планине изгледају пепељасте кроз танку маглу беличастог праха што титра у светлом, ужареном зраку, и даје му и неку видљиву тежину, која отимље сапу.

„Ево, ово је био један од првих газда у Берину селу“ настави аљкаво Јово М., љуљајући чудновато главом и премећући се с ноге на ногу.

„Сад се други ругају с њиме и он с њима; а боме слабо прође онај, кога се он ухвати. Зна да дирне у живо а знаде свакому за деда и прадеда. Хром је и згрбљен, а кад иде, изгури се и наслони десну руку на скупљену, умрлу ногу. То побуђује увек смех и врагољастих младих слушкиња, што се навраћају на воду. Него је зато и он с њима слободнији нег

икоји момак у вароши. Иначе је он у вароши свакако потребит. Оде ли коме кочијаш, јели потреба вијати житю, носити и прекрцавати трговцима еспап, ето Перикуле — тако га зову — ако је гладан, јер јели се он најео и папио, неће се макнути ни за царево благо. Нетом је заслужио коју пару иде у крчму и чека док се испече јаре, па излази на цесту и виче: „ала врућа, луда рајо“. Наједе се, натруси добро вина и тад легне под смоквић и спава док га срце иште.

I.

Кад се пробуди, Перикула се стресе као певац из јутра и развали уста на дуго, гласно зевање. Обичајним кретом руке скупи два краја кошуље, да је прикопча, и погледа, климнув главом, на слаба руњава, прса, али се сети да нема споне на кошуљи; мане нехајно руком, погледа око себе и устане, па отресе са себе земљу и сламу што му се била ухватила гаћа и кошуље.

Прекорачи плетер од жице што је био око ледине оне па се нагури насред цесте и изруга се с једним тежаком што је прошао мимо.

Онај окрене главу и мрдне: „Ајд' к' рагу од мене“ па настави нехајно пут.

Перикула запева и упути се храмљајући ка крчми Лазе Т...а.

У крчми је било неколико докоњака варошких и два три тежака, што су се световали и правдали о њихове после.

„Плати по̂ литре“ рече Перикула једној људесини, кога су звали „Јекоњом“.

„О тај се̂ ти клин вешаш“ рече смејући се крчмар.

„Баш си се намерио на правога. Ево ти на̀, ја ћу да те почастим“.

„Е кољено ти висило“ викне Перикула, трљајући задовољно руке. Прихвати пуну, понуђену чашу и испије ју до душка.

„Ко да је бунар сасуо“ Опази Јекоња, који се затим окрене крчмару и на по̂ озбиљно, на по̂ у шали добаци му: „А што ти мене црниш, ко̂ да нисам ја кадар платити по̂ литре, него, брате, кад си ме претеко̂, нека остане на теби... бит' ће још дана̂.

Ааа... насмеја се, ругајући се крчмар. Тако... крви испод грла, ал' ни паре.

Перикула је задовољно отрао чупав брк љесом од руке, па седе на клупу.

Евала ти Лазо... право си река̑. Од кад сам доселио у варош ни за лека да сам од њега кап вина окусио.

„Боме ни ја од тебе“ одврати Јекоња.

„Валај јеси. Бит' ће ваљда и за тебе приону̑ло које парче мојих ораница што сам продао испод пола цене оном трговцу.

„Тако је, вере ми“ викне крчмар. „Ниси ти са̑м пропио стање; помогоше и други“.

„Ма шта си се болан ишӑ клатарит' по суду, кад си мога̑ мирно код куће седети?“ Упита Перикулу Стеван Вукић.

Перикула пљуне љутито. „Шта ће ми стање!“ Направи капу, зампслисе, па мрдни: „Није то било за мене“. Уздахне: „Ето и ја са̑м незнам зашто, кроз што, али се мени хоће правце и вина“.

„Дѐла реци — поуцка га Вукић — јеси ли баш за правду и вино изгубио цело стање?

„Па што је теби за тим?“ Отресе се на њ Перикула. Мало ућута па настави љутито:

„Јесам... драго ми је било. Нисам га никоме укра, него ми је накро̑ ћаћа, па ако сам пио, од свога сам, а не како ти што си дошо у лаштво.

„Пи... црн ти образ ко̑ у кује табан.“

„По мање силе — поврну Вукић. — Да си бољи био, неби сад хром ишао.“

„Ал' мене није забележио Бог ко̑ тебе, но Пуљир, све му враг однео. Тебе је Бог гверава створио.

У истини су у Вукића биле гвераве очи. А дуго, натегнуто лице имађаше нешто одвратног.

„Како ти се то догодило? — Упита крчмар — да му причај!“

„Суво ми је грло“ опази лукаво Перикула.

„Па нѐ, пиј“ — крчмар му наточи чашу. Перикула је испије па опет седне на клупу и стаде да приповеда:

Беше те, људи, једног летњег дана... бојим се око Илијна. Изредало се на цести десетак личких кога, што долазе код нас по вино. Ја се био мало више напио па сам лега̑ на камену клупу пред крчмом. Ваљда сам у сну пао и скотрља̑ се на цесту. Кад сам се пробудио, ја да ћу у крчму, кад једна личка кола запрашила. Могли су и троје проћи, у то што би ја био прекорачио цесту, него се нешто деси што, људи моји, нисам још био видио у свом животу.

Човуљак, црне брадице и шарене кошуље искезио се спрам

мене, маше рукама и виче иза свега грла: „Шкампа, перикуло.“ Ја зинуо од чуда и ударим у смех и блецуо у њ кô теле у шарена врата кад нешто мени иза леђа трус. Панем под коло, што ми скрши ногу.

Ма да сам се превијао ко змија под каменом од љуте боли, упитам ја ко је оно био и шта је викао. Рекоше ми да је талијански [illegible] и да ми је викао да се чувам од кола. Е јадна ми мајка, да сам ја то знао, не би данас грдан ходао. Зато ми ето наденуше име: Перикула. Насмеја се дружина а Перикула [illegible] у вароши.

II

„[illegible] Шипро [illegible]“. [illegible] Перикула [illegible] газде Јована. Био је газда Јован [illegible], и Перикула је био ван себе од радости што га је запала част да надгледа радњу и строј и пари: да га се нико не дотакне како је газда Јово, нагласујући сваку реч и разрогачив оче, препоручио. Тркао је од једнога до другога поскакујући и будећи смех којом сланом шалом, на рачун виђенијих личности у вароши, не штедећи ни газду Јована, који је био припасао белу прегачу, па обилазиваше вреће, гледајући добро да му неби ко однео жита.

Много се трговаца било сјатило на врата авлијска да гледају и свак је или хвалио или manисао, како је који ценио лакоћу радње, или завиђао газди.

Кад су се нагледали, тад стадоше да боцкају Перикулу.

[illegible] Перикули омрсит’ ће се тртице.

„Ваљда нећу носит’ оглавину кô ти, и другом давати месо“ устукне му Перикула.

Остали ударише у смех.

[illegible] један момак, што је био у дућану оног трговца на науци.

„Баш ко и ти на свога.“

Сви ударише у смех јер је била позната у вароши шкртост газда Јована и оног трговца.

Тада Јирча се није више усуђивао да му што добаци, јер се бојао да Перикула не извали још коју, крупнију.

Подне се примицало и мало по мало, један по један одоше

гледаоци. Радња је весело текла а Перикули, који је био сав јапурен у лицу, сјале су се очи мислећи на добру ужину.

Кад се радња свршила а тежаци отишли куд који, Перикула се испружи пред авлијом и стаде отирати рукавом зној са чела.

„Јер нећеш у крчму?“ Упита га један, који је био заостао за другима.

„Не марим...“ мрдии Перикула. Донет' ће ми жена ручак.“

„Откад имаш ти жену?“ зачуди се онај.

Перикула га погледа преко ока.

„Шта си ти да ћу теби давати рачун?“

Онај сажме раменима нехајно и оде.

Перикула стаде да се пипа по џеповима и напипа смотак. Припали и срчући дубоко дим гледаше на смотак. Видило му се на лицу да је забринут. Сваки се час придизаше и погледаваше на цесту.

Наједном му се разведри лице и ђипне на ноге.

Адј' макни се викне.

Гегајући се ко гуска примицаше се нешто налик на жену. Расплетене косе и кратких, одераних рукава, кратке сукње, испод које су прећи вириле ноге у старим, одераним чизметинама.

Десна рука, обешена низ тело, ко верига о вешалици, држала је лонац.

„Па где си до сад била?“

Она ништа не одговори, већ стави преда њ лонац, извади из недара дрвену ложицу, па седе уза њ.

Он почне похлепно да једе. Кад сврши, погледа око себе ко да нешто тражи...

„Шта!... нисп ми донела вина?

„Откле?“ одврати кратко она.

„Ајд' пасја веро“ издречи се он. — „Одлази од мене.“

Она ћутке устане; узме лончић а он гледаше за њом како се аљкаво миче цестом.

„Чекај“ викне за њом.

Она стаде.

„Дођи дер овамо!“

Напипа, тражећи по џепу, комад од десет пара.

„На ти“. Узми по литре у Лазе.

„Хитро“ викне, кад је видео да она споро иде.

Она се пожури и убрза корак, тако је још више ударало у очи гегање, спалог, леног тела.

Перикула се насмеја.

Кад му она донесе вино хтела је да иде.

„Куд ћеш?“

Кући!

На гуцни и ти мало.

Обема рукама прихвати жена стакленицу и напије се пожудно. Хтеде да остави мало, па погледа плахо колико је још остало.

„Пиј све, па носи се.“

Перикула се устане и лагано се упути к смоквићу, к „својој кући.“ Извали се у његов хлад и за час зарка.

III.

„Море те прогутало... јади те однели“ љутио се Перикула гледајући, ко да би је хтео прогутати на урувешку што се је од мало времена кочила на црквеном торњу. „Виш ти ње.“ Настављаше он разговср са немим стројем. — И она ће да ми смета, кô да ми није доспео посао и људи.“

Грчио је пести прама ури, кô прама живоме створу и гледаше је с изразом дубоког презирања, ко да му је убила ћаћу.

„Ма на кога се љутиш? упита га, смејући се, Јово М. и потапша га по рамену.

У место одговора Перикула настави свој саморазговор с уром. „Баш те је био нужда... нû... да кажеш време бепама.“ „Па управ јест“ прихвати на лет Јово М. — Потреба је људима да знају добу, да не закасне у суд.“

„Јест вала, да преварите тежаке“ отресе му мрко Перикула.

Онај умукне и одалећи се некако постиђен а Перикула се довуче пред кафану, где су била два, три чиновника. Стаде се око једног, младог ласкати и мазати.

„Ај' очи моје, жедан сам.“ Био је вичан да му онај даде коју пару.

Млади чиновник даде му нешто ситнежа а Перикула му стаде љубили скуте.

„Е срећа ти певала... младости се науживô.“

Баци капу у зрак и заигра смешно на једној нози. Хтеде

да пође у крчму, али у то стигне лекар варошки. „Што си, Бога ти заборавио, да ми је поћи у Е.....к?“

Перикула се почешка за ухом.

„Мислио сам да сте нашли другога“ рече и погледа лукаво на лекара, који се насмеја усилно, очито да сакрије пред чиновницима љутњу, од које се је био запурио као варени рак.

„Упрегни коње... и напрти на кола сена, јер га тамо нећемо наћи.

Лекар се стаде разговарати о болестима дечијим. Један чиновник, који је имао двоје нејаке дечице питао га за случаје грлобоље у селима.

„Има је много, али у вароши се још није показала. Ваљда и неће јер је овде здрав зрак“ тешио је лекар оног чиновника, кому се на бледом, испаћеном лицу читала забринутост. Међутим је лекар крајем ока погледавао на авлију хоће ли се помолити кола.

Чуо се топот коња и зврндање узда и глас Перикулов.

„Охо... кулашу... стани риђо...“

Али је то трајало кô превише, јер се јасно видело на лекаревом лицу да је немиран и да хоће нешто да рече, али се не усуђује.

Напокон кочије изађе на цесту.

Са најудворнијом смешком лекар поздрави чиновнике који му одвратише скидањем дубоким клобука.

Стаде да разгледа кола, узде, улар; поглади коње развали им уста да им види десни.

Перикула се врпољио на седалици, ко да је на жерави и пуцкао бичем.

„Полагано“ опомену лекар и напокон седне у кола мрдајући нешто кроз зубе.

Перикула ошине добро коње по мршавим плећима и затегне узде, бодрећи их уз то гласом: хиjа.. хиjа.

„Не шибај коње, Бога ти...“

„Кад неће да се гану с места, господару!“

Лекар нешто прогунђа и стаде гледати десно и лево да не би кола о камен, којих је било силесија порасејано по цести. Коњи су ишли кâсом а Перикула махајући бичем по зраку, стаде да пева испод гласа.

Сваки час сретаху тежаке, што су гонили у варош благо

или воле. То је Перикулу забављало. Свакоме би добацио коју, смејући се задовољно, кад би се дотични naљутио.

Лекар се био задубио у читање једне стручне књиге.

Био је ведар јесењи дан. Још зелено лишће на стаблима подрхтаваше од лаког поветарца. На небу се белио само по који облачић. Нешто је тихога, мекога, сетнога било у природи а и Перикулова је песма кō одговарала тајном гласу природе. тако је била тиха, сетна и неодређена

Јесен иде, двори су ми пусти
ал' за Зеку ја се женит' нећу;
немам оца, замолићу стрица
да ми купи вола и коњица,
не би л' тако моја била Мица.
Ја је љубим, она мене неће
п' ако неће, не имала среће.

У неко доба ућута и остављајући коњима на вољу задубе се у некакве мисли. Окрене се и гледаше лекара како чита.

Што ти читаш господару?

Лекар се насмеја. „Да ти све речем, једнако не би разумео“.

„Па зашто не би?„

„Јер ниси прошао школу“.

Перкула и опет ућута, али мало после изненада упита.

„Господару има ли Бога?“

„А шта ћеш да ја знам!“

„Зар се то не учи у књигама?“

„Е учи. Неки веле да га има, неки да га нема“.

„Па је то тад свеједно ко и код нас неуких. Неки веле овако, неки онако. Па која корист тад од науке“.

Перикула се задовољно насмеје своме закључку. Ошине коње и стаде опет да пева, али сад некако обесно, пецаво:

Ја с' ожени' мален труд:
западе ме рђав друг.
Неће зими на воду,
неће лети на жетњу.
Ја с' осети мален луд
па отиду' у наш луг,
те усеко дренов прут,
па ошину два три пут';
'оће лети на жетњу,
'оће зими на воду.

Перикула је био весео и чинило му се све, све: и лекар и живот и то путовање тако смешно, те се почне у вас глас смејати.

— Чему се смејеш? Упита лекар.

— А ето, незнам ни ја. Дошло ми је да се смејем. И настави да се смеје, пуцкајући бићем и најђевајући смешна имена коњима, док се лекар мргодио и гледао на сат, хоће ли на време стигнути.

IV.

У вароши је било необично живо једног поподнева недељног у покладама. Дечурлија се окупљала око две „накараде“. Један је био Перикула. Био је намакао на се мешину једног овна и трубио је у један велики точир, црн и изглађен од дугог рабљења. Други се био обукао у женску одећу. Пред кафаном је било све што је бољега и отменијега. Трговци и чиновници са њиховим женама. Сви су се смејали гледајући чудни призор. Вика и бука буде јача кад се чудној поворци придружи један момак са лименим судом од петроуља, те стаде бубати и бацати га на земљу па турати ногом.

„Оженио се Перикула“ викала су деца, замазана издерана. Сва се она прљавштина устави пред кафаном.

У малој варошици, где је обично све мртво, забављало је и то госпође, које су се смејале, кад се је Перикула стао свађати са назови-женом.

И сучева, дугачка жена, милоока, смејале се од срца а судац мален човуљак плаве косе и заоштрене брадице, гверавих очију удараше у гласни кикот, на сваку крупнију реч што је Перикула изговарао.

„Лази, мази“ викао је Перикула „хоће ти се клобук и тејатер? Не дам новаце, ајд куд те је воља“.

„Дат' ће ми ко други“ одговараше онај у женској одећи.

„Ко то?“

„Баш ћу теби казати. Ето теби кућа, деца. Одох ја“.

„Нећеш, не дам“.

Тад је жена попала Перикулу за врат, тресне с њиме два три пута и обори га на земљу.

Заори се урнебесни смех.

Перикула је кукао:

„Ајме жено уби ме, убила те мема од камена“.

Тад устане и викне једно дете, које му донесе замазану здслу. Скине капу и рече окренув се господи:

„Дарујте ме мила браћо да пошљем на пут своју женицу, иначе погибох“.

Пође од једнога до другога и свак му по нешто убаци, али кад дође до суца, овај види да је здела замазана неком сумњивом смеђом твари. Сети се. Крв му удари у образе. Махне ногом и здела полети те се сакупљени новац проспе.

„Безобразни, срам те било... где је стража“ стаде викати стаде викати судац.

Неко се је смејао а неко, видећи да се је судац зазбиљ наљутио. Уозбиљи се. Госпође се растидише и уђоше у кафану.

„Стража... стража“ викаше ван себе судац.

Допаде опћински стражар.

„Затворите га.“

И Перикулу са женом одведоше у затвор, уз пратњу дечурлије, која је викала и галамила.

V.

Пред крчмом Лазе Т . . . а било се скупило много света.

Једна жена, расчешљане, црне косе, герљава, крвава у лицу и модра седела је на каменој клупи и гласно, ронећи дебеле сузе, кукала.

„Ко је тако изнакари?“ упита Тоце Зирча крчмара.

„Истукȏ ју је Јекоња“ одговори овај.

„Зашто?“

„Бож ја не знам.“

У то се од некуда створи Перикула. Приступи жени и: „ко те то удари?“ упита.

Кроз плач она одговори: „Је . . ко . . . њааа.“

„Пустог јунаштва“ усклихне Перикула. Био је мрк у лицу.

„Јеси ли му што ти казала?“

„Ниииита“ јецаше жена.

„Шта је теби стало?“ огласи се Јекоња, који је био у крчми. Изађе на цесту.

„Јеси ли јој ти ћаћа или брат?“

Перикула га погледа погледом пуним мржње а тад удари у смех.

„Ха, ха, ха.“

Жена се устаде и гегајући упути кући.

„Сирота“ сажаљевају је многи.

„Опија се... клатари се по месту. Нек идеку ћи.“ Говорио је Јекоња.

Перикула седе на клупу и гледаше за оном женом упорно, спуштених руку.

Кад је она замакла у једну уличицу, сакрије главу у руке. Леђа му се стану трести као у дрхтуље, кад се изтегне из мора.

Крчмар му се приближи, мислећи да се руга, потапша га руком по рамену.

„Јели ти је жао?“ Али кад види да Перикула не одговара, скине му на силу руке и крчмар развали од чуда уста.

Перикула је зазбиљ плакао.

У Трогиру априла 1908.

Рикард Николић.

НОЋ

Поздрављам тебе и твоју самоћу,
Твој шум и златни повратак звијезда!
Кô птице, кад их гоне са гнијêздâ,
Ја бјежим теби, јер покоја хоћу.

Једва сам чекô на ове тренутке
С немиром срца и са болом грудӣ!
Ја сам сит вреве и досадних људи
И празног доба што нам рађа лутке.

Оживи мене, ноћи богом дана!
Ступи тихо и преко мојих рана
Положи твоје меко, топло крило!

Узми ме, дигни и са мном одброди
Негдје далеко, незнаној слободи,
Гдје нигда није ових људи било!

Алекса Шантић.

О, ПУТНИЦИ ЖДРАЛИ...

Kennst du das Land.

О, путници ждрали лаки, од куда вас води пут?
Видјесте ли мјеста мила гдјено рађа лимун жут?

Видјесте ли Јадран плави и обрасли онај жȃл,
У прагове мрамор-двора гдје сребрни бије вал?

„Видјели смо многе краје и питоми мирни кут,
Гдје на жалу двори стоје и гдје рађа лимун жут“.

„На прозору бјеше жена, млада као млади клас,
Кидајући једну ружу гледала је тужно нас“.

„У оку јој бјеху сузе а у души бол и лед;
Лице јој је сво блиједо кȏ увели љиљан блед“.

Доста ждрали! Њене сузе то је драги бисер мој!
Ову пјесму, уздах ови, нек облаци носе њој!

Алекса Шантић.

ИЗ ПЕСАМА МОМЕ СИНУ

I.

О, плачи чедо, и бацакај руке
И ножице пуне! Музика твог гласа
Гони с чела мога бригу и све муке,
Ја не чујем тада животних таласа

Бесну хуку. И к'о песма херувима
Звони сребрн гласић из набреклих груди,
Одјекујућ' звучно одајама свима, —
Докле мене занос обузима луди.

За све патње тешке, неспаване ноћи,
Небо ми те, чедо, даровало штедро, —
И за тешку борбу црпем нове моћи
Гледајућ у своје мало лишце ведро.

О, плачи чедо, и бацакај руке
И ножице пуне. Музика свог гласа
Гони с чела мога бригу и све муке,
Тад не чујем хуку животних таласа.

Јаласа.

II.

Бући, паји, бући, мој анђеле плави,
Сан нек крепи снагом твоје нежно тело;
Тебе брига тешка и јад још не дави;
Блажено се смеши твоје лишце бело

У сну. Ко зна шта ти будућност далека
И нејасна носи, — можда уздисаји,
Патња, сузе и бол, ил' те беда чека, —
Зато, чедо, слатко саду буји, паји!

Буји, паји, буји, моје златно лăне!
Далеко је твоја још будућност мрачна;
Теби зора чиста тек има да сване:
И ја видим како једна светлост зрачна
Обасјава јасно твоју мушку главу,
Док корачаш светлом стазом нових дана, —
Чије сунце блиста на обзорју плаву.
Сад нек сан те крепи, моја зоро рана:
Твоје племе треба доста мушких снага,
Тражиће те некад домовина драга.

Милутин Јовановић.

О УДОВИЧКОМ ИЗДРЖАВАЊУ

1. У Министарству Правде помишља се на скорашњу ревизију нашег грађанског законика, који ни у колико не одговара потребама нашега времена. Како се прописима грађанскога законика регулишу приватноправни односи грађана, дакле послови таке природе, од којих ми многе готово свакодневно предузимамо, те се у првоме реду свију нас и тичу[1], и како због те тесне везе између грађанскога законика и материјалних интереса појединаца треба и шири кругови, а не само правници, да се заинтересују овим значајним законодавним послом, то сам намеран да и ширим читалачким круговима скренем пажњу на једно питање, које треба решити у нашем новом грађанском законику, а то је на удовичко издржавање. Можда ће се наћи који читалац „Дела“, нарочито међу интелигентним женскињем, који ће, и ако није правник, исказати своје, законодавцу увек добродошло, мишљење о томе, како би ово питање требало регулисати у нашем будућем грађанском законику. Кад би код нас било мање немарљивости према јавним пословима, но што је у ствари има, онда би се оваком једном значајном ревизијом грађанскога законика заинтересовали не само правници, већ сви слојеви народни. Још поводом нових грађанских законика у Немачкој, Швајцарској, Угарској и другим земљама расправљана су у јавности многа питања, чије се регулисање очекивало у новом законику, изношене су жеље и предлози из различних друштвених редова о решењу појединих, за њих важних, питања тако да су [illegible] при дефинитивној редакцији пројеката

[1] Куповина и продаја, узимање куће под кирију, давање ствари на оправку, на чување, на послугу, залагање ствари, узимање новаца на зајам, погађање млађих у службу, писање тестамената, наслеђивање и др.

имале врло богат материјал пред собом, те су у толико лакше приступиле послу. Питање пак, о коме ћу у овом напису говорити, такве је природе да се за начелно расправљање његово не захтева стручна правна спрема већ само здрав разум, писменост и познавање наших друштвених прилика, те се у толико пре с правом може очекивати његова јавна дискусија.

У овоме своме раду, намењеном широј читалачкој публици[2], сматрам пре свега за потребно, да изложим у крупним потезима како стоји с удовичким издржавањем у нашем грађанском законику, па онда у другим најглавнијим европским законицима, и најзад како би, по моме мишљењу, требало регулисати удовичко издржавање у нашем новом грађанском законику.

2. Дужност је мужевља да се стара за издржавање своје жене, и то не само по пропису грађанскога законика већ и по схватању и обичајима нашега народа. И у оним нашим крајевима, где не постоје писани законици за односе из приватнога права, муж је дужан да се стара о својој жени[4,5]. Али готово

[2] Кога од читалаца „Дела" интересује да се дубље упозна са установом удовичког издржавања, нарочито са стручног, правног гледишта, томе препоручујем две ваљане расправе о томе предмету, које су најновијег датума: Ж. Перић О правном карактеру удовичког уживка (1904.) и М. Шуменковић О праву удовичког уживка у правном часопису Архиву за правне и друштвене науке, књига IV и V. (1907. и 1908.).

[3] У § 109. грађ. зак. наређује се: „Особито пак муж се сматра као глава и старешина куће и родбине, и по томе његова је дужност поглавито кућом и имањем управљати, за снабдевање своје супруге по могућству старати се, њу од сваке напасти бранити, и на сваком месту заступити".

[4] На пр. у Црној Гори, где приватно-правни односи породице нису законом регулисани.

[5] Већ је мало теже питање треба ли и жена да издржава свога мужа? На сваки начин при овоме се има на уму, да је муж онеспособио за рад, а жена је способна. Ако жена има свога имања, које је као мираз мужу донела, онда муж има право уживати мираз (§ 766. грађ. зак.), и на тај начин издржавати се. Исто тако он по правилу може уживати и остало женино имање, које му она није као мираз донела (§ 771. грађ. зак.), докле се она томе не успротиви. Али ако жена нема имања, из кога би се она, деца и за рад неспособни муж издржавали, онда је она дужна да зарађује и за мужевље издржавање. Јер пре свега у § 110. грађ. зак., у коме су побројане дужности женине према мужу, говори се и о томе, да је жена дужна „по силама својим . . . . у прибављању имања припомагати . . .". За тим дужност женина да издржава за рад неспособна мужа потиче и из § 107. грађ. зак., по коме „штогод се са намером и опредељењем брака слаже, оно све припада супруж-

сва законодавства, па и наше, старају се да се жени осигура издржавање из мужевљег имања и онда, кад јој муж умре. То ради и наш грађански законик, кад прописује у § 412: „Као год што је муж дужан своју жену за живота свога хранити и издржавати, тако се та дужност и после смрти његове простире на удовицу, докле име његово носи“. Део имања мужевљег, који удовица на име издржавања добија, већи је или мањи, с једне стране према томе, да ли је муж умро, оставивши пуноважан тестаменат, којим је себи наследнике одредио, или је умро без пуноважног тестамента, те су га наследили по закону његови најближи сродници, а с друге стране према томе који су сродници мужевљи постали наследницима његовим. Ако је муж оставио пуноважан тестаменат, којим је за своје наследнике поставио своју децу мушку, или женску, ако мушке нема, или и мушку и женску на једнаке делове, онда удовица с овим наследницима добија подједнак део имања мужевљег и то она, на уживање а деца у својину. Тако на пр. муж је поставио за своје наследнике своја два сина и две кћери. Имање ће се његово поделити на пет једнаких делова и један део добиће удовица ради свога издржавања, а по њеној смрти или преудаји, припашће и тај део у слободну својину оне деце, као наследника. Тај дакле део удовица не добија у својину, оне не постоје господар тога имања, већ само за живота свога докле се не преуда црпе све користи, које то имање даје. Али она не може тим делом имања располагати на случај своје смрти, не може га оставити као наслеђе својим сродницима, нити га може за живота свога задуживати ни отуђивати. И ако она има право уживања на томе делу имања свога пок. мужа, ипак су сопственици његови наследници покојникови. И у случају, кад је муж поставио себи за наследнике своје родитеље (оца и мајку)

ницима као права и дужности...“ и, најзад, из § 108. грађ. зак., по коме су „оба супружника дужна да једно другом и у сваком случају у помоћи буду.“ Ипак треба нарочито истаћи да за рад неспособни муж може тражити од своје жене да га својим радом само онда издржава, ако је он без своје кривице онеспособио. Никако се не може узети, да се „са намером и опредељењем брака слаже“ (§ 107.), да муж, који је услед пијанства или блудног и раскалашног живота упропастио своје здравље, има права тражити да га жена својим радом издржава. У немачком грађанском законику од 1896. године у § 1360. одел. 2 прописује се: „Ако муж није у стању сам себе издржавати, жена је дужна да му сразмерно своме имању и својој способности за зарађивање даје издржавање, које одговара његовом положају и животу.“

или своју браћу или сестре своје, дели се имање његово на онолико делова, колико је тих сродника за наследнике постављено, више један, и удовица тада добија опет *само на уживање* један такав део. На пр. муж је поставио себи за наследнике своја два брата и једну од својих сестара. Имање ће се сада поделити на четири једнака дела, па ће на једноме од тих делова удовица имати право уживање (§ 412. и решење од 2. III. 1855. В№ 210). Међу тим ако је муж поставио за наследнике даље сроднике, а не оне горе побројане, или таква лица, која му нису сродници, онда удовици мора остати, без обзира на број тих наследника, половина од целог мужевљег имања *ради уживања* до смрти њене или преудаје. То је дакле по нашем грађанском законику најмање, што удовица на име свога издржавања мора да добије, кад муж остави пуноважан тестаменат: или *подједнак део* са децом, родитељима, браћом и сестрама покојнога јој мужа (који, дакле, може бити већи или мањи према броју тих за наследнике постављених сродника) или *половину* мужевљег имања.

Повољнији је положај удовичин, кад муж *није оставио пуноважан тестаменат*, те његови наследници постану по закону његови сродници. Јер тада се дели имање мужевље ради уживања само тада, ако су постали наследницима мужевљим ови његови најближи сродници: његова деца (било мушка била женска), његови родитељи (отац или мати), његова браћа или његове сестре. Тако на пр. ако су мужа наследила два његова брата, удовица ће добити једну трећину мужевљег имања *ради уживања*. Ако га је наследио отац, добиће половину — § 414. грађ. зак.[6].[7] На против ако нико од ових у § 414. побројаних сродника није постао наследник мужа, већ неки даљи сродник, онда удовица *ужива цело имање* свога пок. мужа — § 415[8].

[6] Овај § 414 гласи: „Ако удовица по смрти мужа на уживању добара мужевљих са децом мушком или женском, или са родитељима његовим или браћом и сестрама заоставша не би се сложити могла, па би или она или наследници ови деобу захтевали, то у таквом случају припада њој на уживање раван део са истим законим наследницима, којима ће ипак и после смрти њене или у случају преудаје припасти.“

[7] Ипак у сваком случају кад су мужа наследила његова мушка деца, а он има и женске деце, удовица мора и из свога дела припомагати издржавању женске деце, пошто ова нису наследила свога оца.

[8] § 415. Ако ових назначених наследника мужевљих (§ 414) не би било, то удовицу до смрти њене или преудаје нико из мужевља целога

Ретко се у нашем друштву дешава да муж и жена при ступању у брак или доцније закључе т. зв. брачни уговор, којим се одређује величина мираза и оно, што ће жена од мужевљег имања уживати на случај ако остане удова (§ 774. грађ. зак.). Али ако би се такав уговор закључио, онда се, наравно, по њему има одредити шта ће од мужевљег имања удовица уживати.

Не може се никако рећи, да је у нашем грађанском законику питање о удовичком издржавању правично решено, а и да не говорим о томе, што је оно у тако нејасно редигованим законским прописима исказано, да је врло често предмет парнице и разних тумачења, што све иде, најчешће, на штету удовица[9].

3. Да видимо сада како је удовичко издржавање регулисано у другим законицима.

А. Прво да почнемо с **аустријским грађанским закоником** од 1811. год., по коме је наш законик израђен. Ако је муж умро оставивши пуноважан тестаменат, те на његову заоставштину дођу тестаментални наследници, онда жена има право издржавања из мужевље заоставштине. У овоме погледу прописује се у § 796. аустријског грађанског законика: „Супруг нема истина права на законски део[10], али њему припада, ако за случај смрти једнога супруга није ништа о старању уговорено[11], и докле не ступи у други брак, пристојно издржавање, које му недостаје. Супруг одвојен услед своје кривице, нема на то никаква права“. Из овога прописа следује: да удовица има права тражити пристојно издржавање, дакле оно, које одговара положају и имовини њенога мужа. Али то издржавање може удовица само онда тражити, ако она нема никако или

имања кренути не може. После пак смрти њене или после преудаје прелази цело мужевље заостало имање, које је жена као удовица уживала, на његове законе по реду наследнике, ако он другојаче расположио није.

[9] Један је наш добар правник доказивао, да удовица нема право на веће издржавање из имања мужевљег до на онолико, колико је муж на њу трошио за живота свога, и ако би он оставио врло велико имање.

[10] што значи, да не може захтевати да му се извесан део наслеђа у својину даде, као што то право имају деца завештаоца, којима овај мора оставити у наслеђе један део свога имања.

[11] т. ј. у брачном уговору, којим се одређује, поред осталога и то, шта ће од имања удовица имати ради издржавања.

нема довољно свога имања, од кога би могла живети онако, како јој доликује. Сем тога по овом пропису аустријског законика може и муж, кад остане удов, тражити пристојно издржавање из имовине своје покојне жене, ако нема сам довољно своје имовине.

Међу тим, ако супруг (муж или жена) није оставио пуноважан тестаменат о наслеђивању своје имовине, те га наследе по закону његови сродници, онда је овакав положај супруга у погледу његовог издржавања: у извесним случајевима удовица[12] има само право уживања извеснога дела заоставштине мужевље (дакле само да вуче све користи са тога дела, али својина да не припада њој), у другим пак случајевима удовица добија извесан део заоставштине мужевље у својину тако, да њиме може по својој вољи располагати и за живота и на случај смрти (отуђити га, заложити, завештати коме тестаментом). Најбоље ће се то видети из прописа аустријског грађ. зак., који о томе говоре. Тако § 757: „У животу осталом супругу оставитеља припада, без обзира на то има ли он свога имања или не, ради доживотног уживања подједнак део наследства са сваким дететом, ако има троје или више деце, али ако има мање од троје деце, онда четврти део; својина од тога дела остаје деци“. — § 758: „Ако нема детета, али постоји други законски наследник,[a] онда у животу остали супруг добија неограничену својину на четврти део заоставштине. Ипак у део наследства урачунава се, како у овом случају, тако и у случају § 757., оно што у животу осталом супругу припада по брачном уговору, уговору о наслеђивању или по последњој вољи од имовине умрлога супруга“. — Најзад § 759: „Ну ако нема ни једног сродника оставитељевог из већ наведених шест колена[13], нити какав други наследник од оних, који су позвани у §§ 752—756[14] онда цело наследство припада супругу. Ипак

[12] То исто важи и за удовца према имању умрле му жене, али, пошто нас у овој расправи занима само удовично издржавање, то ћемо само о њој говорити.

[a] дакле други који сродник покојников, који је по закону најпречи да наследи имовину покојникову.

[13] т. ј. ако нема пот[illegible]ка ни од чукун-деде покојниковог било с очеве било с матерние стране.

[14] а то су ванбрачн[illegible]ђена па по том ступањем у брак позакоњена деца или милошћу владаоч[illegible]ом, за тим по закону усвојена деца.

супруг, одвојен због своје кривице, нема права ни на наследство нити на какав део наследства супруга“.

Сем тога удовици, по аустријском грађанском законику, припада још за шест недеља по смрти мужа, а ако јо трудна док не протеку шест недеља по њеном порођају, обично снабдевање (храна, становање у кући мужа и др.) из заоставштине мужевље. Само она, док ово снабдевање ужива, не може имати удовичко издржавање (§ 1243). Ово снабдевање ужива удовица без обзира на то, да ли је муж оставио тестаменат или није.

На послетку ваља споменути да се у Аустрији врло често праве брачни уговори, у којима се одређује шта ће удовици од имања мужевљег за издржавање служити (§ 1242). У томе случају она то и добија.

Б. У немачком грађанском законику од 1896. године не постоји установа удовичког уживања, већ удовица има право наследства на имању мужевљем, а такође и муж на имању своје умрле жене. То наслеђе, којим супруг може у свему слободно располагати, служи за издржавање у животу заосталшем супругу. Колики ће део наслеђа заостали супруг добити, зависи од тога који сродници покојника наслеђују. Тако по § 1931 надживели супруг добија у својину као законски наследник[15] једну четвртину имања умрлога супруга, ако овога наслеђују деца или даљи потомци (унуци, унуке, праунуци итд.) Ако пак покојног супруга наслеђују родитељи или браћа и сестре или потомство његово, онда заостали супруг добија једну половину заоставштине у својину као законски наследник. Толико исто добија заостали супруг и онда, кад покојника наслеђују деде и бабе његове. А ако пак покојник није оставио ни потомство своје, ни родитеље ни њихово потомство (дакле ни браћу ни сестре нити потомство од ових — синовце, синовице, сестриће сестричине итд.), нити пак кога деду или бабу, било по оцу било по мајци, онда заостали супруг наслеђује целу заоставштину. Према томе у немачком праву удовица искључује из наслеђа мужевљег рођенога стрица његовог, она дакле наслеђује свога мужа пре од његовога стрица, а наравно и од браће

[15] кад дакле умрли супруг није себи тестаментом одредио наследнике, те га по закону наслеђују најближи сродници.

од стричева и свију даљих потомака![16] Ако је пак супруг оставио тестаменат, у коме је одредио себи наследника за све имање или у коме би жену искључио из наследства, које би она добила по закону, онда она има права да тражи ипак т. зв. законски део наследства, т. ј. половину вредности онога дела наслеђа, који би она као свој део добила, кад мужевља тестамента не би било (§ 2303). Али и овај законски део наследства може муж тестаментом жени одузети, ако се жена тако огрешила према мужу, да би он имао право тражити развод брака по прописима грађан. законика (§ 2335). Поред овога наслеђа жена има права да тражи из заоставштине свога мужа кућне ствари и намештај као и поклоне добивене о свадби, ако жена наслеђује заједно са родитељима свога мужа или његовим потомством (браћом и сестрама свога пок. мужа и њиховим потомством) или са његовим дедама и бабама (§ 1392).

В. По **француском праву** преживели супруг (и муж и жена) наслеђује (дакле добија имање у својину) као интестатски наследник свога умрлога брачног друга у целој заоставштини тек онда, кад овај није оставио никаквих сродника ни брачних ни ванбрачних (Art. 767 Code civil) од 1804 год. Кад ових дакле нема наслеђује преживели супруг, а ако и њега не би било, онда наслеђе припада држави. Ако су пак умрлога супруга наследили његови сродници, онда је преживелом супругу осигурано уживање једнога дела заоставштине, које је веће или мање по обиму према томе: који су сродници наследили умрлога супруга. Тако: ако су овога наследили потомци из брака са преживелим супругом, онда овај добија на уживање једну четвртину заоставштине; ако су умрлога наследили потомци из његовога ранијега брака, онда супруг добија на уживање онолико од имовине, колико је наследио онај потомак, који је понајмање добио, а највише до $^{1}/_{4}$ заоставштине; ако најзад покојног супруга наслеђују други сродници — а не његови потомци — онда преживели супруг добија на уживање једну половину заоставштине умрлога супруга без обзира на број на-

[16] По нашем пак грађанском законику удовица тек онда може да наследи мужа, који је умро без пуноважнога тестамента, ако муж није оставио своје сроднике ни из шестог колена по материном роду (§ 408). Дакле и далеки потомак мужевљев од његовог чукундеде по матери искључује удовицу из наслеђа мужевљег, те она има на овоме само право плодоуживања!

следника и на степен сродства њиховог са покојником. В. зак. од 9. V. 1891 год.

Г. Прошле године усвојен је у **Швајцарској** нов грађански законик (у децембру 1907.). Стога ће бити од интереса да се упознамо и са одредбама овога најновијега грађанскога законика. По чл. 462 добија наджливели супруг, ако умрли није оставио пуноважан тестаменат, а наслеђују га његови потомци, по своме избору или половину наслеђа на уживању или четвртину наслеђа у својину, Ако покојнога супруга наслеђују родитељи или потомство од родитеља (дакле његова браћа или сестре, синовци, синовице, сестрићи, сестричине и потомци ових сродника), онда наджливели супруг добија четврти део наслеђа у својину и три четвртине наслеђа на уживање. Долазе ли на наслеђе деде и бабе покојнога супруга или њихово потомство (стричеви, тетке по оцу и по мајци, ујаци, браћа и сестре од стричева, браћа и сестре од тетака и потомци од ових сродника), онда наджливели супруг добија половину наслеђа у својину а другу половину на уживање. Најзад ако нико од горе поменутих сродника не постане наследник, онда у животу остали супруг добија цело наслеђе у својину.[17] Ако је пак покојни супруг оставио пуноважан тестаменат, онда у сваком случају наджливелом супругу мора остати од наслеђа као најмање овај законски део: ако је поред наджливелог супруга остало сродника покојнога супруга, који би по закону имали да наследе, онда супругу мора остати цео онај део наслеђа, који би му у својину припао, кад се не би по тестаменту наслеђивало, а ако би супруг био једини законски наследник, онда половина онога наслеђа, које би му припало, кад се не би по тестаменту наслеђивало — чл. 470 и 471. Према томе ако је супруг, који је тестаментом одредио себи наследника, оставио после себе децу или даље своје потомке, онда наджливелом супругу мора остати у својину четвртина наслеђа, ако је оставио родитеље или њихово потомство, онда

[17] И швајцарски законодавац повлађује, као што се из ових прописа види, наследном праву супруга на штету њихових сродника као законских наследника. Ово се може објаснити лабавијим рођачким везама, које код Швајцараца постоје. Оволико повлађивање супруга у наследном праву не би било умесно за наш народ, у коме су рођачке везе много јаче но код других народа.

такође четвртина наслеђа у својину, ако је оставио деде или бабе или њихово потомство, онда половина наслеђа у својину, на послетку ако ових сродника не би било, већ даљих или никаквих, те би преживели супруг био једини законски наследник умрлога супруга, онда супругу мора једна половина наслеђа остати у својину као законски део.

4. Решење проблема: на који начин треба осигурати удовицу за њено издржавање после смрти мужа јој — није тако лако и једноставно, као што се из горе изложених прописа најважнијих европских грађанских законика види. Да ли да се удовици призна право наслеђа на извесном делу заоставштине умрлог јој мужа; колики тај део треба да буде пре томе да ли покојника наслеђују ближи или даљи сродници; којим мужевљевим даљим сродницима треба удовица да претходи у наслеђу; да ли је боље да се удовици призна само право уживања на наследству, а својина да остане наследницима, — све су то питања, која законодавац мора да расправи, па ће се овима морати забавити и наш законодавац, кад се буде приступало ревизији грађанског законика.

А. Пре свега као несумњиво стоји то, да је по удовицу много боље, кад јој се призна право наслеђа (дакле право својине) на једном делу заоставштине мужевље, него само право уживања било на једном само делу било на целој заоставштини. Добијајући право својине на наслеђеном делу, она може њиме независно по својој вољи располагати и оставити га у наслеђе својим сродницима. Кад удовица има само право уживања на заоставштини мужевљој, онда је прва непријатност у томе, што се често између ње и наследника може појавити спор о том, да ли удовица, уживајући имање, исто довољно чува, да га сувише не искоришћује тако да се тиме штете наследници, којима имање остаје по њеној смрти или преудаји у слободну својину. За тим настаје друга незгода, што је имање, оптерећено удовичким уживањем, тешко отуђивати, оно је у неколико искључено из промета добара, јер наследници могу дотично имање продавати само са теретом удовичкога уживања. Ма коме га наследник продао, купац мора допустити удовици, да она прибира све користи са тога имања. Како се пак удовичко уживање не мора уписивати као терет на дотичном имању у интабулационе књиге, из којих би се сваки могао уверити о

његовом постојању, то се онда може по каткад десити, да купац купи дотично имање, не знајући да на њему постоји терет удовичког уживања, и да тиме, наравно, себе осетно оштети.

Да жена треба да има наследно право на једном делу заоставштине покојног мужа у сваком случају, т. ј. било да муж остави пуноважан тестаменат или не, говори и ова околност. У нашем друштву, у огромном броју случајева, жена је верни помагач мужев у течењу и чувању имовине. Има истина и таквих жена, које растурају оно што муж прибавља, али то су већ ређи случајеви. Жена нашега сељака, занатлије, трговца, средњих па и већих чиновника труди се и мучи заједно са мужем, да се штогод стече и сачува за децу и за старе дане. Такве жене, а њих је, као што рекох већина у нашем друштву, заслужују несумњиво, да и њима по смрти мужа остане у својину бар један део заједно са мужем стеченог имања, којим ће моћи независно располагати по својој вољи. Ако така жена има деце, оставиће опет наслеђено имање њима. Та нада на наследство од матере појачаће ону пажњу и поштовање, коју ваљана деца по доброти срца свога већ гаје према својој матери. А на рђаву децу може та евентуалност, да ће, ако буду неисправна према својој матери, бити лишена материнског наслеђа, утицати, да буду боља према својој матери у сопственом интересу. Систем нашег грађанског законика, по коме удовица по смрти мужа има по правилу само право плодоуживања на извесном делу заоставштине, незгодан је и са тога разлога, што наследници мужевљи, као власници имања, које удовица ужива, знају да их она тога имања не може лишити ни ком случају, па за то, ако немају сродничке љубави према њој, никакви их материјални интереси не упућују да буду према њој пажљиви. Ако удовица нема деце оставиће својој родбини, која ће се око ње, пре него мужевља родбина, савијати и у старости гледати је. Не изгледа за цело ни мало правично, да жени, која је са мужем толико имање стекла, претходи у наслеђу истога неки далеки мужевљи сродник из шестог колена по материној лози, за кога се, вероватно, дотле није ни знало, а који је са радошћу примио глас о смрти свога рођака. Жена и у овом случају има право да ужива цело имање свога покојног мужа до своје смрти или преудаје, али је изложена сталној контроли и шиканирању тога далекога сродника, који, наравно, једва чека да и удовица умре, те да

наслеђе добије на потпуно располагање. Ја знам да се може учинити приговор: да је муж сматрао жену за свога верног сапутника у животу и помагача у тековини, он би јој тестаментом завештао цело или неки део свога имања, а не би допустио, да се она ограничи само на оно, што јој сам закон обезбеђује. Али тестаменти се доста ретко у нашем друштву праве; нарочито у сељачком и занатлијском сталежу они су врло мало одомаћени. Било би стога врло погрешно из тога факта, што муж није жени тестаментом завештао неки део свога имања, изводити закључак, да они нису добро живели, да жена по мишљењу мужа не заслужује више од онога, што јој закон у сваком случају осигурава. На послетку не треба губити из вида ни ту околност, да су код нас врло ретки брачни уговори између супруга, у којима се опредељује шта ће удовици служити за удовичко уживање. Из свега овога, дакле, излази, да код нас з а к о н о м треба осигурати жени један део заоставштине мужевље као наслеђе у с л о б о д н у с в о ј и н у.

Б. Величина законскога (интестатскога) дела наслеђа удовичиног, који би јој имао припасти из заоставштине мужевље,[18] треба да зависи од тога: који сродници мужа наслеђују, ближи или даљи, потомци, преци или побочни сродници. Ако га наслеђују ближи сродници, нарочито деца и даљи потомци, онда женин део наслеђа треба да буде мањи, а ако долазе на наслеђе преци или побочни сродници, онда већи. Потомци умрлога мужа најближи су срцу његовом; за њих је он радио и текао, па ако их је изродио са женом, која као удовица за њим остаје, онда је и она за њих чувала и помагала у тековини. Њу неће болети, ако деца покојникова добију већи део. Стога

[18] На сваки начин да би онда ваљало предвидети случајеве, у којима би се удовица имала лишити и тога законскога дела наслеђа. По нашем грађанском законику (§ 419) жена губи удовичко издржавање само онда, ако је она мужа свога убила или и само знала, да ће бити убијен, па то није доставила до знања мужу или власти или ако је мужа вероломно оставила (§ 417). По моме мишљењу требало би узаконити, да жени може муж одузети тестаментом законски део наслеђа, ако она учини које дело из тач. 1. 2 и 5 § 94 грађ. зак., у којим се случајевима може и развод брака захтевати. Ти су случајеви: ако се докаже да је жена учинила прељубу: радење о глави своме супругу и дејствовање свирепим и убитачним средствима противу живота његовог, као и онда, ако је знала о таком злом умишљају и дејствовању другога против живота супруга и открила није: неизвесно и злоковарно одсуство женино.

ја мислим, да би правично било одредити као законски део наслеђа женина из заоставштине мужа једну четвртину исте, ако мужа наслеђује четворо или мање деце, а ако има више од четири наследника, онда подједнак део са сваким дететом. Кад мужа наслеђује отац или мати или браћа или сестре или потомство њихово, онда би удовици ваљало признати законски део од једне трећине заоставштине мужевље, а ако би на наследство позвани били деда или баба или стричеви или тетке по оцу или њихово потомство онда једну половину. У стицају са наследницима из четвртог колена (прадеда и његово потомство) требало би да удовица добије три петине, а ако покојни муж нема сродника ни из четвртог колена, већ из петог (прапрадеда и његово потомство) или из шестог (чукундеда и његово потомство) или из даљих колена, онда би требало признати удовици право на целу заоставштину мужевљу.

Све би ово имало да важи, ако муж умре не оставивши пуноважан тестаменат. Ако муж тестаментом распореди своје имање, онда би му требало признати право, да може искључити жену из наслеђа у случајевима, који су горе у примедби 18 изложени. Али да ти случајеви постоје, па према томе и да искључење из наслеђа буде пуноважно, мора се постојање њихово доказати. То пак често пута није могућно, а често пута није ни у интересу деце ни породице, да се то износи на јавност и доказује, и ако је муж уверен о њиховом постојању. Сем тога муж може имати и нарочито разлога, да жена не добије онолико из заоставштине, колико јој по закону припада, већ мање (на пр. муж хоће да учини легате за хумане циљеве). За то му треба признати право, да може, не наводећи разлоге, смањити тестаментом жени за једну трећину део наслеђа, који би јој иначе припао, кад тестамента не би било, а у случају, кад би мужа наследили потомци или сродници из другог или трећег или четвртог колена. А ако би на наслеђе по закону дошли сродници мужевљи из петог или даљих колена, онда да жени мора остати у својину једна трећина наследства, а са осталим имањем да муж може располагати по својој вољи.

Др. Драг. Аранђеловић.

ЗДРАВЉЕ

(Приче о људским заблудама и мојим личним страдањима).

Има људи којима је судба доделила да окусе од свих сласти под небом. А има их и таквих, којима је опет судба доделила да лично испитају све могућне невоље, које у опште могу снаћи човека у животу. Не знам да ли се варам, али бих све рекао да у ову другу категорију спадам и ја... Судбина је судбина, и против ње, као и против протестоване менице, откад је света и меничног права, нема апелате...

I

Један здравствени ручак.

То није тако скоро, а није ни тако давно било.

Многи од вас знају нашег музичара који је више познат са свога прекоморског надимка него са својих музикалија. Занимљив човек!

И мој је малер био да се с њим упознам и да ступимо у неке више-мање блиске односе.

— Amice, ти мораш бити једном мој гост на ручку... То ми задовољство мораш учинити пошто-пото! тако ми је он врло често говорио.

Па је најзад тако и било.

Једног дана заиста сам му био гост на ручку, заједно са професором који ништа под небом није тако волео као да држи посмртне беседе, и ништа у животу није толико мрзио као да купује дуван.

Домаћин нас дивно дочекао. Раширио руке и грли нас, па најзад паде у ватру и професора поче формално цмакати, што

домаћица није могла оставити без примедбе двосмисленог значења.

Већ један сат по подне а ми смо још у авлији. Домаћин, пун усхићења и раздраганости, није жалио труда да нам покаже све што има у авлији, у башти, у шупама, у подруму и на тавану. Показује све редом и објашњава; неке ствари нам је и по двапут показао. Само о једном очупаном певцу, који је био у једном куту авлије, ограђен жицом, причао нам је више од пола сата. И које је расе, и шта његова раса у живинарству значи, и како га је добавио, и како је једном приликом био упао у погашен креч, и како га је лечио, и јошваздан којешта друго.

Док смо обишли шупе, у којима нам је показивао неке старудије, па онда таван, на коме нам је показао нека препотопска копља, и најзад подрум, у коме нас је просто присилио да опипамо неке буре историског значаја, већ два сата по подне!

Крче ми црева, а видим и професорово лице се осмољило као обарено шкембе; мора бити да је и он био јако гладан.

Али шта нам све то вреди кад је домаћин још и усхићен и раздраган и пун добре воље да нас потпуно упозна са својом кућом.

Уморни и гладни седосмо на клупу под једним гранатим дрветом пред кућом. Ја непрестано вадим сат и професор ме непрестано пита колико је сати, што је ипак имало за последицу да домаћин убрза са извођењем свога програма.

И то није нетачно.

Програм је мора бити у многоме био скраћен, јер се домаћинова дечица одједном обреше око нас.

Једно је декламовало, једно правило гимнастичке фигуре, са једним се домаћин разговарао о философији живота, а и остала су била заузета разним представама, које вероватно пред сваким гостом изводе. И за све то време ми смо показивали знаке необичног допадања и дивљења, а домаћин нас са пуно достојанства посматрао.

Али се одједном, баш кад смо највише рачунали да смо на домаку пуне и богате трпезе, деси нешто непријатно, што нам је цео тај рачун у основу пореметило. Оно домаћиново дете, са којим је он до мало-пре разговарао о философији живота, одмаче се од нас за два-три корака и домаћину неким равнодушним гласом рече:

— Тато, ти си права свиња...

Изненађење велико, али у толикој мери неочекивано, да ја и професор тренутно заборависмо сваки обзир и слатко се насмејасмо, — слатко у толико, у колико се у опште гладан човек може слатко насмејати. Мени дође да загрлим и пољубим то дете чија је физиономија, не могу да кријем, заиста имала у себи нечега свињског.

— Педагогија... сад је она на реду! — рече домаћин важним гласом и значајно нас погледа. После устаде и одмереним корацима оде у шупу, а за то време дете философ, онако гологлаво, побеже на улицу.

Домаћин изиђе из шупе са једном дебелом трском у руци, и кад виде да педагошког кривца нема међу децом, стушти се на улицу, и не питајући ништа о њему.

Врата са улице залупише се, и наста тишина.

Ја погледах професора и подигох веђе, на шта он, у знак одговора слеже раменима и одмахну главом.

— Ја сам гладан — прошапутах ја.

— Скандал! — јетко рече он. — Данас сам могао бити на једној даћи, па ме ђаво надарио овде!...

Ћутимо. Ко шта ради да ради, ја никако не могу да се отресем саблажњивих мисли о ручку. Професор само пљуцка и јетко кашљуца.

— Кад изузмем ове данашње непријатности, мени се иначе допада ред у његовој кући — рече ми професор по кратком ћутању. — Видиш, он на један класичан начин подиже своју децу!...

Не налазећи ничег ни обично паметног, а камо ли класичног, у свему што сам дотле видео, ја сам ћутао.

— После тога треба да знаш да је његов први принцип у животу здравље... Он лично живи на један особени начин, и ено како је здрав као тресак, а жена и деца живе нашим обичним животом, и гле како су журави!... Његов је идеал да се начином живота у колико је могућно више приближи прачовеку... Интересантно је да само видиш његову постељу, која је — —

Пред вратима се зачу детиња писка и врата се с треском отворише. У авлију достојанствено уђе отац, победоносно држећи свога малог сина за окрвављено уво.

И онда наста један страшан призор: трска је фијукала

кроз ваздух и пуцала по слабом телу детета, које је врискало као да му отац педагог тупом бритвом дере кожу.

Мени се смучи те прискочих у помоћ малом несрећнику, за чији сам се живот већ био поплашио.

Домаћин је силно дувао на нос, али ни за тренутак није заборављао на домаћи ред и педагошки систем своје куће. Стога опет одмереним корацима оде у шупу и остави трску на њено место, после се врати к нама, где преплашеној деци објасни свој поступак према кривцу, и најзад се обрати нама, али са тако блаженим и веселим изразом лица, као да су томе претходиле најпријатније ствари на свету.

— Гости, мили моји гости — рече он и направи један врло необичан гест — сад изволите за трпезу... Мало смо одоцнили, али ћемо у толико пријатније ручати.

Мени свану, а и професор одједном поста разговоран и шаљив. Погледам на сат: трп! Једно ми је само било врло чудновато: што се домаћица, откако се поздравила са нама, никако више није појављивала.

Раскомотисмо се у претсобљу и уђосмо у трпезарију. Елегантна трпезарија, што ме је прилично изненадило. Украшена лепим и скупоценим сликама, на трпези фини прибор, и све остало, што се на први поглед дало видети, обећава раскошан ручак.

Осећам да ми је тим апетит пооштрен и, пун блаженства, седам на указано ми место.

— Amice — рече професор домаћину — па овде је свега за троје постављено!

— Amice — одговара домаћин — жена и деца раније ручавају... Стидим се, али признајем да још нисам успео да их прилагодим своме начину живота... Не знају људи шта је то здравље, па је то мука жива!... У осталом свеједно, али је ли по вољи да вам одсвирам једну пре ручка?

— Amice! — чисто дрекнух ја — ја сам гладан до очајања!

И то поможе, у толико пре што и професор показа видне знаке свога крајњег нерасположења и решености да и без збогом оде.

Нисмо дуго за трпезом чекали док је служавка, која је могла бити и нешто пристојније обучена, донела прво јело. То је била на кришке исечена лубеница, лепа и зрела лубеница.

Домаћин нам показа сву своју љубазност и по две кришке нам стрпа у тањир.

Ја погледах професора и професор погледа мене. Разумели смо се.

— Ретка ствар! — рече домаћин, узе себи у тањир три кришке и над њима се наклопи. Врска му лубеница у устима и за тренутак прве кришке нестаде.

— Заиста смо мало одоцнили, то познајем по своме јачем апетиту — рече домаћин и поче се гушити другом кришком, које такође у тренутку нестаде.

А ја и професор још се гледамо.

Кад домаћин поче млавити већ и трећу кришку, тад са лубенице диже очи и погледа нас.

— Шта! рече он зачуђен — зар ви још ни почели нисте?!... Кажем вам, ретка ствар!

И онда сву пажњу поклони трећој кришци.

Професор отпоче. Отпочех и ја. Једем лубеницу, која је заиста била свежа роса и слатка као мед, а непрестано мислим о ручку.

Домаћин и шесту кришку са послужавника узе и метну је себи у тањир, а служавка уђе и одмах на истом послужавнику донесе другу лубеницу, такође исечену на кришке.

Домаћин погледа неким прождрљивим погледом ту другу лубеницу и звонко пуче језиком.

— Бела! — рече он. — То је царска ствар!... Хладна јесте, још ако је и слатка, онда наше среће данас нигде под небом!

Али га то добро расположење у неколико прође кад виде да се ја и професор још мучимо на првој кришци.

Служавка уђе да покупи коре од прве лубенице и застаде покрај стола.

— Знам шта је — рече домаћин — ви не волите црвену?... Ја сам знао човека који се грозио од црвене лубенице. Предрасуда!... Јулчи, дигни то испред господе.

И Јулчи поступи по налогу.

Онда нам домаћин утрапи по две кришке од беле лубенице а себи опет метну у тањир три.

— Гладан сам, признајем да сам гладан — промумла домаћин и наклопи се над својим кришкама. — Скандал од сла-

сти! Прва јој не може бити ни шегрт! — једва говори он из пуних уста.

— А ја сваком почетку ручка претпостављам по мало добра сира — срамежљиво примети професор.

— Да је диња — рекох ја — и мало хлеба уз њу, ја бих могао само тога ручати.

Професорову примедбу домаћин свакојако да није ни чуо, јер само на моју изјаву промумла:

— Диња ми је доручак, лубеница ручак, а воће, какво се нађе, вечера...

И онда настави мљаскање, са којим није престао док и трећу кришку пред собом није потпуно смирио. Како је на послужавнику било још две кришке, домаћин и њих узе и за тренут их слисти.

— Извините, али морам признати да сам данас изузетно гладан — рече он и формално се избечи кад виде да ми нисмо још ни начели наше кришке и да смо их, шта више, још и прилично одмакли од себе.

— Не разумем — рече он готово срдито — никако не разумем толико устезање са ваше стране!

Професор ћути; види му се да је нерасположен.

— А ја бих ипак молио за мало хлеба — приметих ја учтивим и једва-чујним гласом.

— Каква супа! какви паприкаши! какво печење, каква теста и колачи поред овакве сласти! — чисто плану домаћин. — Ово даје здравље, а здравље је први услов за срећан живот!... Није ли тако?!

Ми ћутимо, што је домаћин разумео као знак да са лубеницама треба престати, те издаде служавци наредбу за даље серврање.

И пред нама се нађе скупоцена чинија, пуна дивних белошљива!

— Фина ствар! — усхићено рече домаћин, значајно нас погледа, скупи три прста, заносно и жмиркајући принесе их уснама и цмокну.

Онда нас послужи белошљивама, а остатак метну преда се, навали се на сто и отпоче халапљиво јести.

Ја и професор погледасмо се и онда заједнички погледасмо домаћина. Мени дође да прснем у смеј, и једва се од тога

уздржах, а професор накиселио лице и намрачио поглед као да му предстоји нека грозна туча.

— Видите — мрмори домаћин и тако вешто иструра језиком коштице из уста — ја ову храну претпостављам свему и свачему на свету... На страну предања, историја, наука и тако даље, али ја имам дубоко уверење да су првобитни људи морали живети бар по триста година... Воће, воће и само воће! У томе је спас човечанству, а лекари и апотеке, то на свету постоји само зато, што људи довољно не цене воће... И моја глупа жена — —

Притом домаћин избечи очи, сав плебледе и поче се грувати песницама за врат. Умало се није задавио једном коштицом, али то му није ништа сметало да и даље све по две белошљиве меће у уста.

Видесмо најзад ја и професор у чему је ствар, те и сâми навалисмо на белошљиве. Да ме није било срамота, ја бих се вратио на лубенице, а и професору се одреши језик и о лубеницама поче врло похвално говорити.

Затим је следовало треће послужење: чај са бисквитима. Диван чај, а нарочито бисквити, којих бисмо се ја и професор најели до потпуног заситћења, само да их је толико било. Сркућемо чај, ја мислим о лубеницама и непрестано се присећам зашто су домаћинове композиције толико водњикаве.

Онда се отвори један жив и занимљив разговор, који се у главном врзмао око здравља и начина којима се до њега долази. И таман се домаћин стави у позу професора на катедри и поче излагати своје јединствене теорије о здрављу, с позивом на човечанство у преисториско доба, а деси се нешто, чему смо се најмање могли надати.

Оно малопређашње дете философ упаде у трпезарију, стаде поред мене и упиљи се оцу у очи.

— Тато — рече оно одлучним гласом — ти си подлац...

Ја претрнух у кожи, а видим да се и професор приметно измени у лицу. Страховали смо од новог скандала.

Отац га, на наше велико изненађење, погледа философским погледом, па онда и нас значајно погледа.

— А зашто, сине мој слатки? — упита га он тако благим и после малопређашњег скандала невероватно меким гласом.

— Зато што си ме натерао... знаш онда?... да убацим краљици у кола једне твоје ноте, па сам је потревио у главу,

те су ме после жандари вукли у кварт и тамо ме тукли, а ти си побегао!...

— Тачно... истинито... имаш право — рече домаћин тронутним гласом. Онда устаде, загрли сина, пољуби га у чело и обећа му лопту.

Дете, очевидно задовољно, оде, а домаћин се врати на своје место, такође пун среће и блаженства.

— Отворен карактер и будући велики човек овај мој син! — рече домаћин достојанствено. — Само још да се навикне на воће!...

Како је пет сâти већ било прошло, ја предложих професору да идемо, и сагласисмо се, Истина, домаћин нас је са пуно љубазности и гостољубља салетао да још останемо, на шта ја, пошто сам већ приметио неки немир у стомаку, никако нисам хтео пристати.

Захвалисмо се и одосмо.

*

Идемо ја и професор и ћутимо. Ја чујем да њему крче црева, а и он свакојако да чује како моја крче. После приметих да преплиће ногама, и таман то хтедох да му кажем, а он мени рече:

— Слушај, твоји кораци су данас и сувише несигурни!

Погледасмо се и прснусмо у смеј.

„Здравље!“ рекосмо обојица једновремено.

II

Једна здравствена вечера.

Има људи којима не можете тако лако изићи из воље. Окрећите ствар како хоћете, тек на крају крајева испадне онако како они то желе.

Такав је и познати лекар београдски, кога гласина бије да устопице корача за науком и да научне новитете, у погледу dијететике, прво на себи лично испитује и проучава.

Синоћ сам му био гост на вечери.

Окупио као зубна болест, и док нисам дао пристанак, па још и с њим заједно пошао његовој кући, дотле се нисам могао ни на који други начин спасти.

Његова госпођа, жена ретке љубазности, мало је била из-

ненађена мојом изненадном појавом у њиховој кући, али је то убрзо згладила дирљивом пажњом једне у истини отмене домаћице.

— Знам... на вечеру, је л' те? — рече ми она пошто смо се поздравили и измењали неколико конвенционалних питања и одговора.

Ја слегох раменима, као у знак неког извињења, и пружих прст на доктора.

— Такав је он! — рече она добродушним гласом. — Он, кад се у нешто заљуби, не зна за границе... Наука, наука и само наука, и од целог би света направио лутку науке!

Те речи биле су ми загонетне све док нисмо сели за елегантно постављену трпезу, и кочиле су ми слободу кретања до очевидне збуњености. А кад смо сели за трпезу и отпочели вечеру, у којој домаћица, извињавајући се дијетом због нервозе и рђавог сна, ни у колико није узела учешћа, онда ми је све било јасно.

На сто је била изнета једна повећа чинија киселог млека и танке кришке ржаног хлеба.

Свакојако да има још једна чинија млека? — упита домаћин домаћицу више-мање забринутим гласом, и кад од ње доби задовољавајући одговор, њему чисто свану и лице му би озарено неком детињском радошћу. — То је славно!

Онда прво послужи мене, па затим себе.

— Гледај какво је! — обрати се он жени, прижељкујући јој млеко — самртник да га се сит наједе!

На ту љубазну понуду домаћица се са прилично несмотрености стресе, и то јој би сав одговор.

И мене подузеше жмарци од кисела млека, али кад домаћин завесла кашиком и из пуних уста поче пуштати „ох! ох!“ — и ја се латих кашике.

Једем, а осећам се као да све дубље и дубље спуштам ноге у хладну воду.

Кад домаћин и по други пут напуни свој тањир, чисто се забечи у мене.

— Па ти то сасвим мрљавиш?!... Којешта!

— Ама нисам ти ја баш муштерија за кисело млеко... тј. да у опште слабо вечеравам...

— Једи то дивно млеко! Нагутај се тога чистог и овејаног здравља, ако си разуман човек? — рече ми домаћин доста

жустро и онда стави кашику у брзи шеталички покрет између тањира и својих уста.

И ја једем, али видим и осећам да не иде. Грозничав нисам, а осећам да ме нека потајна језа жмари.

Кад домаћин и по други пут испразни свој тањир и виде да је већ и друга чинија са киселим млеком на столу, он прво жмиркајући погледа на ту другу чинију, па се онда обрати мени:

— Знаш ли штагод о славном Мечњикову?

— Не знам.

— Извини што ћу те укорети пред мојом женом, али то је срамота с твоје стране!

Зашто срамота?!... Зар ја баш морам познавати цео свет?!

Срамота, кад ти кажем!

— То је баш којешта с твоје стране! — примети домаћица, па се онда окрете мени и благо-смешећи се рече: — Једна руска завртешка која је пронашла да је спас човечанству у киселом млеку... Ето то је тај славни човек, који је у многим кућама направио дар-мар и од домаће трпезе створио бојно поље између киселог млека и уобичајене људске хране!...

Домаћин озбиљно погледа домаћицу, шмркну доста јако, и одма, вртећи главом, узме мој тањир, послужи ме млеком из нове чиније, али ни себе не заборави,

— Нешто о томе знам — рекох ја — читао сам, али ме није могло дубље заинтересовати, јер нисам човек од струке... Нека поређења између птица и људи; нека борба између белих и црвених крвних зрнаца... дуговечност, подмлађивање...

Домаћину испаде кашика из уста.

То, то, то! Бесмртна ствар!... Револуција у науци, револуција у науци, револуција у животу!... Клубови, клубови, клубови, безбројни клубови за кисело млеко!... Бацилус коли и њему слични бацилуси, ти највећи непријатељи дуговечности, постојаног здравља и активности човечје снаге, бачени су под ноге науци!... Њима је кисело млеко, са својим бацилусом лактикусом, одрубило главу као бритким мачем!... Они су мртав пив за све оне који науци верују, — они су сад једне просте пропалице и мизерије једне! бацилус коли и њему слични бацилуси.

Сиктао је домаћин као да је лице за које је он тога дана платио протестовану меницу.

— Али да би појмио сву славу и величину бесмртног Мечњикова — наставља домаћин — и да би могао без икаквог оклевања пристати уз тај тријумф науке који човечанству обезбеђује највеће благо овог света: постојано здравље и дуговечност пуну активности, потребно је претходно да ти објасним шта су то токсини, шта птомаини, шта бива од месне и беланчевинасте хране у организму човечјем и какво дејство против трулења изазива селакционирано млеко у дебелом цреву које наш народ назива просто гуж — —

— Молим те! — одсече се домаћица — да говоримо вечерас о нечем паметнијем!... Ти можеш падати још у већи занос, али ја видим да господина не можеш одушевити за кисело млеко, као и код мене што ниси могао имати никаква успеха... Жали Боже само што је човек остао вечерас гладан!

Паметно говори жена и тачно погађа, али шта то вреди и мени, који сам остао без вечере, и њој, која је, видим, дигла руке у опште од заједничке вечере са својим супругом!

И онда се отвори једна полемика дуга и страсна, у којој сам ја, не знам баш тачно зашто, био на страни домаћице.

У потврду свога мишљења домаћин се позивао на птице које у опште немају дебелог црева и на горштаке који се искључиво хране белим мрсом и не пију алкохол, а домаћица, противно теме, помену само један једини пример, свога покојног деду, који је живео сто и пет година и на ногама умро, а никад свога века бели мрс није окусио, а нарочито кисело млеко, нити је и један дан пропустио без пића.

Тако је трајало дуго у ноћ, и да домаћица — хвала јој! — није двапут скувала кафу, ја би се по свој прилици осрамотио и поискао парче хлеба.

*

„Здравље!" шапутао сам ја целим путем до куће, притежући кајиш, да ми не би спале панталоне.

А кад стигох кући, ја прво штукнух у кујну и почех претурати по орману за оставу јестива.

— Ти си нешто тражио, чедо моје? — рече ми после мајка из постеље у другој соби.

Ја јој испричах све.

— Здравље — рече она сетно — лепа ствар, и за њим свет више блуди него момак за лепом девојком...

III

Једна здравствена шетња.

Већ је крајње време било да им учиним посету.

У виноград сам стигао у најплеше доба дана. Сунце се већ ближи заходу своме и као уморан витез одмерено и достојанствено корача у тихо пристаниште слатког одмора, да се сутрадан опет јави у пуној снази и величини. Кроз загрејан ваздух почиње се осећати така струја свежине и мириса. Птице, као да жале заход сунца, сетно цвркућу.

Затекао сам их на бршљаном обраслој веранди у живом разговору. И што ми је прво пало у очи, то је било то, што сам, противно ранијим случајевима, затекао свега једног госта: једну омалену плавушу живих очију и још живљих покрета, коју ми мало-час представише као своју рођаку и чиновника у неком државном надлештву. Мило девојче!

— Какво пријатно изненађење! — кликну домаћин и пљесну рукама. — Несрећниче, а знаш ли откад ниси био код нас?!

— Извините — правдам се ја — али то баш и није тако лака ствар...

— Пешке? на колима? — пита домаћин.

— Не, трамвајем до последње станице, и онда отуд пешке; али морам признати, ипак далеко и тегобно...

Домаћин се на то саркастично осмехну, уступи ми своју столицу а сам седе између домаћице и гошће, и онда са таквом слашћу развеза говор као да је пре тога месец дана принудно ћутао.

— Мека раса... никаква раса! — рече он. — Далеко! тегобно!... све којешта, управо стид и срам!... И та раса хоће још да живи и полаже неко право на егзистенцију!... Ми нећемо да изумремо, ми ћемо просто да угњилимо, и да се распаднемо; само жали Бог толике претензије и заблуде једног целог племена!

— Боже мој! — благо примети домаћица домаћину — па можда господину и није до шетње? У осталом, господин је и тежак човек за таква кретања, каква ти претпостављаш.

Ваљда из учтивости према госту, обе домаћинове кћери сагласише се с мајком.

А на то домаћин плану:

— То баш иде мени у прилог! Тим баш ја и хоћу да до-

кажем оно што тврдим... Разумите, цело се племе рашчовечило! Предци му до пре неколико десетина година живели на пушци, а оно се сад распиктијало и на животу се распада од лењости и трулежи!... Видите, ја обожавам ону секту у Швајцарској, о којој сам вам већ толико пута досад причао: људи поправљају природу у колико је погрешном културом покварена, и у главним основама живота враћају се првобитном човеку. На њиховом заједничком имању они иду голи, управо у адамском костиму, и у осталом су кретању. А кретање је то, што даје здравље и прȁву цену животу... Реците сȃми, шта је драже од живота и шта драгоценије од здравља?!...

Кад чух реч „здравље“, мене нешто штрецну у срце. Сетих се и музичара и доктора, и у глави ми се обновише немиле сцене из недавне прошлости.

И да разговор убрзо не узе занимљивији тон, и да почешће нисам погледао у омалену плавушу, која учини да заборавим и на здравље и на све опасности којима се до њега долази, ја бих пао у очајање. Овако сам био блажен, и у томе блаженству дадох и пристанак да останем на вечеру.

— Да се мало прођемо? — предложи домаћин. — Слађе ћемо вечерати, лепше спавати и радосније сутрадан устати...

Тај предлог прихватише домаћинове обе кћери, са њим се сагласи и гошћа, само домаћица и ја изјависмо да бисмо радије остали на веранди, управо домаћица не хте ни да чује за учињени предлог, а ја рекох да волим залазак сунца.

— Бабо једна! — укори ме домаћин — немој се срамотити пред овим девојкама!

И ја заиста немадох куд, нарочито кад по једном погледу закључих да би гошћи био пријатан и мој полазак.

Спремисмо се и пођосмо.

За првих неколико минута идосмо узаним, неравним и искривуданим путем између појединих винограда, и то домаћин напред, за њим старија, за старијом млађа кћи, за њом гошћа, и најзад за гошћом ја. И ако је била прилична узбрдица, домаћим је журио као да сам ја свом снагом потискивао гошћу, гошћа млађу, млађа старију кћер, и најзад старија кћи њага.

Не знам како је коме било, тек ја се убрзо задувах и, бришући зној са лица, зажалих што нисам собом понео бар још једно три џепне мараме.

— Кад би нешто сад ова гошћа изјавила да даље или

неће или не може, то би диван тренутак био и да се спасем од напасти и да у пријатном разговору проведем са њом натраг до винограда — тако сам размишљао ја и прижељкивао срећан излаз из једне очевидно несрећно-започете ситуације.

Али узалуд! И ако сам приметио да се и она већ почела служити другом ценном марамом, ипак је устопице корачала за поворком пред собом. А ко зна да и она није размишљала и прижељкивала исто као и ја, само је ваљда очекивала да ја учиним потребну изјаву?

Међутим, домаћин је непрестано говорио, и то искључиво о здравствености шетње и здрављу као њеној природној последице

Тако изађосмо ван винограда, па Бањичко поље.

— Говорим слепцима у Београду да избегавају загушљиву атмосферу варошку и да се клоне трулог живота престоничког, али жали Боже и што им то говорим!... Па неко од њих и послуша ме, дође ми те шетамо, али после прве шетње ја већ изгубим и госта у њему!... Магарци, знају они шта је то здравље! — говорио је домаћин, после чега предложи да напустимо пут и да се прихватимо рудине, јер он шетњу по путу и не сматра за природну и здраву шетњу.

Па је тако и било. Прихватисмо се рудине и по валовитом терену предузесмо готово неку врсту трке. Узбрдо, низбрдо, док већ не осетих да ми мркну свест. За мене се све залепило, нигде да ми се поглед устани, пред очима ми све игра и трепери. И таман naумих да друштву откажем љубав на један одсечан начин, а домаћин ми заједљиво и изазивачки добаци:

— Бабо мушка! стидиш ли се ових нежних женских бића?

И то као оштрим ножем одсече моју одлучну намеру, из простог разлога што је и човеку, као и свакој животињи, у крви да се пред женскињем покаже јунак.

А кад у даљој трци, која је с моје стране већ била несвесна, приспесмо пред једну више припрту узбрдицу, домаћин просто командова да на њу узлетимо на јуриш, додајући да се са ње још у бешњем трку сјуримо у јаругу, после чега настаје кратак одмор, његово предавање о здравствености шетње и повратак у виноград.

И узлетесмо на ту узбрдицу, и јурнусмо у јаругу, али се ја саплетох на неки џбун, падох и почех се комбрљати на ниже.

Пад ми је био тежак, то знам. Почетак комбрљања био је

несрећан, и то знам. Али шта је даље са мном било, то нити сам онда знао, нити сад знам.

Освестио сам се тек у које доба ноћи.

Видим да лежим у постељи и осећам да сам раскомоћен. На глави ми хладне облоге, на прсима хладне облоге. Пред очима ми полутама, у устима горчина, а у целом телу потпуна малаксалост.

Видим крај постеље два позната ми београдска лекара, домаћина, домаћицу, њихове две кћери и лепу гошћу њихову. Сва су ми та лица мрачна, а домаћин ми је црњи од угљена. У дну собе, иза једне танке и прозрачне завесе од чипака, стоји моја мајка. Лице јој је брижно и оче уплакане. Мене то заболе до срца. Напрегох очи да је боље видим, али ње нестаде...

Чујем и говор, али га не разумем.

Па онда опет наста забуна у глави, мука на стомаку и мрак пред очима. И као полетех некуд далеко, врло далеко...

*

Одболовао сам то, а и сад сам још непрестано болесан.

Питају ме људи шта то одједном би од мога узоритог здравља, а ја слежем раменима, кисело се смешкам и вајкајући се велим:

„Здравље!...“

IV

Бојазан од здравственог доручка

Шта је здравствени ручак, то сам већ видео. Шта је здравствена вечера, и то сам видео. Шта је здравствена шетња, то сам искусио и платио најскупљом ценом — здрављем. Не знам још шта је здравствени доручак, и у кожи од страха премпрем да и то не сазнам.

Можете сад мислити: пролеће, а ја без здравља!

Лекари ми препоручили јутарње изласке у поље, и ја то најревносније практикујем, и јурим за нечим што можда никад у животу нећу стићи... Брз је тичји лет, брзе су зечје ноге, али ништа брже од здравља, кад се од човека одметне!

И јуче сам се извезао у поље. Шетам по чистом и мирисном зраку, уживам у зеленилу и процветалој природи, топим се у умилном цвркуту птица и сетно уздишем за здрављем... Падоше ми на ум многе ствари, и о свима сам хладно и објек-

тивно размишљао. Сетих се музичара. „Луд је — рекох у себи — али не баш сасвим. Воће је добра и здрава ствар, али само кад је зрело и кад се умерено једе.“ Па се онда сетих доктора. „Луд је — рекох и о њему у себи — али не баш сасвим. Кисело млеко је заиста добра и здрава ствар, али само кад се у паметној мери употребљује.“ И најзад се сетих и домаћина у винограду. „Луд је колико је тежак — рекох у себи — па ипак није сасвим излудео. Шетња је неоспорно пријатна и здрава ствар, али како?... како?!“ Онда ми пред очи изађе маса прекорних момената и шкргутнух зубма. „И музичар је заблудео, и доктор је заблудео, и домаћин у винограду је заблудео, али си ти, роде мој, формално луд!“ рекох самом себи с помишљу на упропашћено здравље.

Кад већ огреја јутро, ја се спустих низ брдо и седох у кола. Тако сам се возио до првих варошких кућа. Ту, пред једном вилом фантастичног изгледа, видех друга и пријатеља, и рекох кочијашу да заустави кола.

— Из шетње? пита ме друг.

— Јест.

— Али је још рано за канцеларију... Сиђи да се мало одмориш на мојој веранди и да поразговоримо о једној врло интересантној ствари која се и тебе у многоме тиче...

И ја сиђох.

— Збиља, ти још никад досад ниси био код нас?!

— Нисам.

И тако у даљем разговору прођосмо кроз дивне цветне алеје и упутисмо се у кућу.

— Бар ћемо заједно доручковати — рече друг и пријатељ кад ступисмо у предсобље. — Код нас су, видећеш, доручци врло оригинални, али и врло здравствени... чисто здравље то ти је!

Кад чух ове страшне речи, мени се учини као да ме неко иглом жигну у мозак. Домаћин ми одједном поста и црн и крвав. Стамни ми се пред очима и свом снагом јурнух натраг без и једне речи.

— Терај! Терај што брже можеш! — повиках кочијашу кад се стрпах у кола.

И заиста појурисмо брзином железнице, и за тили час кола се зауставише пред мојим станом.

— Ми као да смо бежали од нечега? — примети кочијаш, жалостиво гледајући знојне и запенушане коње како се пуше.

— Од здравља, брате мој слатки! — рекох ја силазећи с кола.

⁘

Па ипак сам се уписао у друштво за чување народног здравља, са категоричном изјавом: да из друштвене касе, чак ни као члан управног одбора, никад нећу примити ни једног марјаша хонорара.

Чеда Поповић.

О ОПАЖАЊУ ДУБИНЕ

од

Др. БРАНИСЛАВА ПЕТРОНИЈЕВИЋА

Проблем опажања дубине је свакако један од најтежих проблема Психологије чула. Докази најразличније врсте играју у њему улогу и недовољно разликовање и анализа ових доказа главни је узрок забуни, која влада у овоме проблему, који задире и у општа философска питања. Ова расправа има задатак да испита ове доказе, ограничавајући се при том само на оне од њих, који су у првом реду од пресудног значаја за решење проблема.

Сви докази, који говоре било за или против опажања дубине, могу се поделити у три групе. Прва група обухвата чисто математичке доказе, који, полазећи од појма површине, чисто математички доказују нужност одн. немогућност опажања дубине. Друга група обухвата чисто психолошке доказе, доказе који се односе на сам осећајни садржај дубине, признавајући или одричући га. Трећа група обухвата чисто физикалне одн. анатомско-физиолошке доказе, који могућност односно немогућност дубине хоће да утврде на основу физикалних особина светлости и на основу анатомско-физиолошке особине мрежице.

Али за једног психолога, који чврсто стоји на становишту непосредног искуства, очевидно су само докази друге врсте од пресудног значаја. Јер ако би он био у стању да утврди факат димензије дубине у непосредном искуству, онда га се докази треће врсте неће нимало тицати; он би шта више морао с правом да закључи да се физичар и физиолог налазе ма у каквој било заблуди кад нису у стању да покажу физикално-

физиолошки супстрат тога факта. Нека се они брину, како ће да се измире са једним несумњивим фактом непосредног искуства; психолог има само да тај факат учини доиста несумњивим. Такође и докази прве врсте нису за психолога у првом реду меродавни; ипак се он на њих мора пре да обазре него на физикално-физиолошке, пошто они представљају само једну нарочиту страну непосредних искуствених факата, и то страну такве врсте да се из посматрања њеног много лакше могу констатовати и остале стране тих факата, него што би то без тога било могуће. За то ћемо ми на првом месту да расмотримо математичке доказе, док ћемо испитивање физиолошких аргумената оставити за другу прилику. Ну пре свега напомињемо да ћемо међу психолошким доказима нарочито истакнути један факат, који је до данас остао потпуно неопажен и ако је он од пресудног значаја по сам проблем, на основу чега се надамо да ће наше решење сам проблем довести крају.

Математички докази који говоре за одн. против опажања дубине јесу детаљно и готово потпуно побројали и испитивали Штумпф[1] и Липс[2]. С тога ћемо најбоље учинити ако исте изложимо ослањајући се директно на Штумпфа и Липса, из чега ћемо видети да је неке од тих доказа Штумпф прецењивао, док је Липс неке подцењивао.

Први доказ, који Шумпф наводи,[3] гласи: „Непосредно представљена површина јесте или равна или крива.... али и равнина и кривина инволвирају трећу димензију. Оне изражавају нешто о површини, што се односи на дубину; на име датост или осуство нагиба ка дубини. Погрешно би било веровати да само крива површина инволвира представу дубине, а да је равна негира. Јер сваки негативан појам садржи све што и позитиван само још додаје негацију. Ма који дакле од њих био позитиван, то мора, кад један садржи представу треће димензије, и други то исто да чини.“

Липс признаје тачност доказа, ако се предпостави да су равнина одн. кривина битне особине површине; али он одриче

[1] C. Stumpf. Über den psychologicshen Ursprung der Raumvorstelung. Leipzig, 1873, S. 176—183.

[2] Fh. Lipps, Psychologische Studien, 2 Aufl. 1905. S. 83—114. Ова Липсова расправа (Простор опажања вида. III. Свест дубине) јесте једна од најбољих, које су написане од стране емпириста против опажања дубине.

[3] н. н. М. стр. 96.

саму ту предпоставку и изводи да гледана површина баш зато није нити права нити крива што ми не опажамо трећу димензију.[4] У подужем излагању тежи он да докаже да се нити линији нити површини за себе, а без обзира на простор најближе више димензије, не може да припише ма каква форма. „Представимо себи ма коју просторну линију која мења своју форму, не продужавајући се нити скраћујући се при том. Тада се приближују једна другој тачке које су пре тога биле удаљеније и обрнуто. Али при том се не смањују нити повећавају дистанције појединих тачака на самој линији већ само оне дистанције, које ми меримо ван линије, пре свега праволинијске дистанције, које леже ван линије. Све ове дистанције, па и њихове величине, не би за нас постојале, кад би нам била дата само линија; оне се не би могле представити, кад би ми саму линију преставили. Линија посматрана за себе остаје иста као и пре, баш и кад се њена форма промени. Она, дакле по себи нема никакве форме.[5] На сличан начин изводи Липс то исто и за површину.

Штумпф је предвидео ову Липсову замерку, јер он налази да се таквом покушају формално узев нема ништа да пребаци, али да је он материјално нетачан. У ствари је један такав покушај само због тога формално нетачан, што је материјално нетачан, јер кривина и равнина су само у том случају битне особине линије и површине, ако у појму њиховом лежи да су такве. Наведено место Липсово, где он хоће да докаже супротно тврђење, оснива се на једној реткој заблуди мишљења. Истина је да се дистанција две тачке у линији не мења ако линија промени своју форму, али из тога не следује да сама линија није променила своју форму. Биће линије као такве састоји се само у њеној форми, јер чиме би се иначе могле две различне линије једна од друге разликовати, ако не својом формом? Кад се не би разликовале формом, тада би оне биле само два нумерички различна егземплара једне исте линије т. ј. исте по форми. И, ако се ова разлика у форми две различне линије не може да увиди чим се оне посматрају чисто као такве, т. ј. као линије (одн. једнодимензионалне фигуре), то из тога не следује ништа друго, до ли да се две линије морају да замисле

[4] н. н. М. стр. 96.
[5] н. н. М. стр. 86.
[6] н. н. М. стр. 87, 8.

у једној површини, јер само тако замишљене разликују се оне по форми, из чега следује да оне могу постојати само у једној површини. Као што се види из Липсовог доказа следује потпуна супротност онога, што је он хтео да изведе. Исто то важи и за површине: две површине различне по форми могу да постоје само у једном тродимензионалном простору, пошто оне посматране саме за себе губе своју разлику у форми а услед тога и саму егзистенцију.

Основна мисао Штумпфовог доказа је дакле тачна. Али овај доказ ипак није потпуно тачан. Истина је, да ми не бисмо могли да схватимо разлику између праве и криве површине, кад обе оне не би биле дате у тродимензионалном простору, али из тога не следује да свака од њих за сѐбе предпоставља овај простор. Ово важи само за изломљену одн. криву површину, за равну пак не; то исто вреди и за изломљену одн. криву линију у односу на праву. Изломљене и криве линије могу да се схвате само као одступања од праве. Појам праве је при том позитиван, док оба друга представљају његову негацију. Обрнуто пак права није негација обеју других. Одступање од праве могуће је само у једној површини; на против права може да се замисли без икаква односа на раван. Да је заиста тако види се већ из тога, што наш субјективни тродимензионални простор постоји сам за себе као раван. Јер кад би лежало у појму једног равног простора одређене димензије да он предпоставља простор најближе више димензије, тада би он морао да лежи у простору од четири димензије, овај пак у простору од пет димензија итд. in infinitum, из чега би излазило да би наш видни простор (то би исто важило и за реални простор, у шта, као што је познато, неевклидова геометрија сумња) морао да има бесконачно много димензија. Штумпфовом тврђењу, дакле, противречи само непосредно искуство, а строго математичко мишљење потврђује овај искуствени исказ.[7]

[7] Много је лакше увидети тачност тврђења да раван простор једне одређене димензије може да постоји независно од (равног) простора најближе више димензије на становишту моје нове дискретне Геометрије (чије сам принципе изложио у моме метафизичко-математичком делу „Prinzipien der Metaphysik. Erster Band, erste Abteilung. Allgemeine Ontologie und die formalen Kategorien. Mit einem Anhang: Elemente der neuen Geometrie und III. Tafeln mit 56 geom. Figuren. Heidelberg 1904.“) него ли на становишту садашње Геометрије. Јер докле се н. пр. дефиниција праве линије на становишту садашње Геометрије може приближно да постави тек уз припомоћ површине (види о

Из математичке нужности, да изломљене и криве површине предпостављају раван тродимензионалан простор, следује да димензија дубине мора нужним начином да постоји као непосредни факат опажања, пошто су површине у нашем опажању увек или изломљене или криве. То је први математички доказ, који говори за опажање димензије дубине.

Други доказ, који Штумпф наводи у потврду истога, гласи: „У самој природи површине лежи, да она има две стране. Ово пак инволвира дубину. Разумемо ли под површином нешто што има дебљину, то су онда свакако три димензије дате. Разумемо ли пак под тим нешто, што нема никакве дебљине т. ј. једну границу, то она има бар још две стране, т. ј. она је граница једнога тродимензионалног тела. И ово је обухваћено у њеној представи. Истина је да ми никада не видимо обе стране једновремено. Па ипак нам је јасно, да она има ни више ни мање до ли две стране; једну предњу и једну задњу. Ово није евиденција искуства и дугогодишњих покушаја. Не може се спорити да то лежи у нашем простом појму површине, баш и кад бисмо га ми објавили због тога за урођеног. Очевидно је дакле из тога да је ми представљамо као положену у дубини. Баш и кад ми не загледамо око једног објекта, ипак имамо представу једне дистанције ка дубини; јасно је, дакле, да свака површина има две стране.“ [8]

Ја ћу да наведем противдоказ, који је Липс ставио на супрот Штумпфовом доказу. Сам Штумпф, вели Липс, допушта „да ми можемо једну страну површине посматрати, неопажајући при том и другу страну. Дакле, у нашем опажању нема двостраности. Можда је душа још од почетка тако организована, да опажање једне стране непосредно за собом повлачи (репродуктивну) представу друге стране. Па баш и кад би тако било, ипак то неби доказивало опажање дубине. Ако двостраност инволвира дубину, то онда мора за опажање да постоји двостраност, те да и дубина у опажању буде дата. И обрнуто, ако у опажању нема никакве двостраности, то онда о дубини у опажању не може бити говора. Штумпфов доказ опажања

томе такође Липса н. н. М. стр. 86.), дотле се у дискретној Геометрији долази до исте непосредно, из чега јасно излази независност праве као равног простора од једне димензије од дводимензијоналног (равног) простора (види о томе „Prinzip. d. Metaphysik usw.“ S. 295.).

[8] н. н. М. стр. 175, 9.

дубине, дакле, доказује немогућност њеног опажања.[9]“ Даље примећује Липс да такође не постоји ни она нужна зависност између опажања једне стране и представе друге стране, јер она почива на искуству у коме има случајева, где не постоји представа оне друге стране (месечева плоча). И напослетку примећује да је цело питање о двострaности опажене површине безпредметно, пошто нема треће димензије; чак се шта више, може с правом тврдити да површина нема никаквих разних страна.[10]

Други дакле доказ, који је Штумпф навео за опажање дубине, позива се на један на први поглед тако очевидан искуствени факат, да изгледа да из тога непосредно следује егзистенција треће димензије. Површина коју ми опажамо треба да има две стране, од којих ми до душе само једну опажамо, али од којих ми нужним начином другу представљамо, што би без треће димензије било немогуће. Липс примећује, да то још не би доказивало егзистенцију треће димензије, баш и кад би представа друге стране била нужна — што он, као што смо видели, спори —, већ да би то доказивало тек опажање друге стране. И заиста, кад би, опажена површина била двострана као што Штумпф тврди, онда би морала и друга (т. ј. задња) страна бити у опажању, па тек да из тога следује нужност опажања дубине. Али ово Штумпфово тврђење, на име да опажена површина има две стране: једњу предњу и једну задњу, јесте нетачно. И не само да она не би имала никаквих различних страна, кад би се опажала без треће димензије, као што то Липс, премда хипотенично, тврди, већ она нема тих страна баш и кад се опажа у трећој димензији. Ово наше тврђење изгледа парадоксно, али се ипак лако може доказати, да је опажање дубине тек онда могуће, ако је оно тачно. Кад на име једна површина стоји „преда мном“ на извесном одстојању, и кад је међупростор између мене и ње испуњен осећајним садржајем, што је нужно, ако хоћу да опазим а не само замислим (т. ј. фингирам) одстојање као такво, онда мора између опажене граничне површине и мене да постоји читава множина осећајних површина. Код сваке би од њих морале да буду опажене „обе“ стране. Јер кад бих ја само предњу од тих страна опажао, тада би ми она очевидно заклањала осећајну површину (одн. предњу страну њену) која лежи иза ње, пошто би било немогуће ви-

[9] в. н. М. стр. 98, 9.
[10] н. н. М. стр. 99.

дети предњу страну задње осећајне површине а притом не видети задњу страну предње осећајне површине. Ако је дакле опажање треће димензије могуће, онда морају „обе“ стране сваке површине да буду дате у опажању. Али пошто опажање обе стране не би било могуће, кад би појам површине садржао двостраност, то ми морамо да закључимо да површина посматрана сама за себе нема никаквих различних страна, да је она као таква увек цела опажена. Ово последње тврђење морамо јаче да образложимо како би била одклоњена једна од основних тешкоћа опажања дубине и простора у опште.

Прво што хоћемо да докажемо јесте тврђење да опажена површина у опште не може да има никаквих неопажених страна. Да би се увидела тачност овога тврђења, мора се строго водити рачуна о разлици између опажене површине као опажене и одговарајуће површине једног спољнег тела т. ј. објекта ван свести, на који се опажена површина односи. Само ова последња површина, која је ван свести, има две стране и то само у толико у колико је она гранична површина једног тела, иза кога има још површина, које остају неопажене. На против опажена површина као таква не може да има никакву неопажену страну, јер би то значило да је нешто дато у опажању односно у свести, што се не може опазити, а то је очевидно једна contradictio in adjecto. Само мешање опажене површине са спољном јесте узрок што се ова проста истина није могла увидети.

Али ма колико да је очевидна ова истина, кад се ставимо на становиште непосредног искуства, ипак нам је тешко да схватимо, како се могу да опазе једновремено обе стране једне површине, кад једна лежи испред а друга позади ње, а ми смо навикнути да само предњу сматрамо као опажену. И заиста, кад би у самој природи површине лежало да она има две стране, као што Штумпф тврди, тада би било тешко схватити симултану датост обе стране у опажању. Али ствар не стоји тако. Једна проста математичка рефлекција уверава нас да површина као таква у опште нема нити може да има две стране. Ако се посматра једна тачка сама за себе т. ј. ако се при том потпуно апстрахује од околног простора, онда она очевидно нема никаквих страна. Јер, предпоставити у њој стране значило би предпоставити у њој делове, што свакако противречи простоти бића саме тачке. Ако се замисли тачка у линији, тада она има

само две стране; замисли ли се пак у површини, тада има бесконачно много страна; у тродимензионалном простору бесконачно пута бесконачно много страна и т. д., из чега очевидно следује да тачка добија своје стране тек у околном простору, док посматрана сама за себе нема никаквих страна. То исто важи и за линију: посматрана као таква она нема никаквих страна и тек их добија кад се посматра у једном дво-тро и т. д. димензионалном простору, што следује већ из различног броја страна, које она има у различним просторима. Очевидно је да то исто вреди и за површину, за тродимензионални простор и т. д.[11] Чуди ме да Штумпф ову просту истину није увидео, јер он сам примећује да су од бесконачно много страна једне тачке само две испуњене, кад се кроз њу повуче линија; од бесконачно много страна линије опет две, кад се кроз њу повуче површина; две пак стране површине кад се кроз њу стави тело.[12] Али од куда зна Штумпф да тачка и линија имају бесконачно много страна? Ако је то случај са њима, онда то исто мора да важи и за површину, а тада је цео Штумпфов доказ нетачан; ако пак оне добијају ове стране тек од околног простора, онда оне саме за себе немају никаквих страна и Штумпфов је доказ и у том случају нетачан.[13] Из тога се такође увиђа како је слаб

[11] Као што је са становишта дискретне Геометрије много јасније него ли са становишта континуиране тачност тврђења да сваки раван простор одређеног броја димензија може постојати независно од простора најближе више димензије, исто тако је очевидније, и то у много већој мери него у првом случају, на становишту нове него на становишту старе геометрије, тачност тврђења да тачка, линија, површина и т. д., посматране за себе немају никаквих страна. У односу на тачку ја сам то детаљно извео у моме чланку „Über die Grösse der unmittelbaren Berührung sweier Puncte. Beitrag zur Begründung der discreten Geometrie“ (види, Ostwald's „Annalen der Naturphilosophie“. Bd. IV. H. 2, S. 265) и лако је то исто пренети и на линију, површину и т. д. У дискретној Геометрији, која конструише простор из простих тачака, не губе нити тачке, нити линије, нити површине и т. д. своју самосталност у томе простору као што је то с њима случај у континуираном простору, тако да се управо само тада у строгом смислу једна опажена површина може цела опазити, ако је она као таква самостална. То је пак у тродимензионалном простору само тада могуће, ако је он дискретан. Пошто је дакле простор нашег опажања тродимензионалан, онда у исто доба то доказује да је он и дискретан.

[12] н. н. М. стр. 178.

[13] Само би се у једном смислу за опажену површину могло тврдити да има две стране, на име у смислу да се опажа једна површина пред њом а једна иза ње, што важи, кад се строго узме, само за површине, које леже једна иза друге у тродимензионалном простору, који се опажа као празан.

специјални Штумпфов доказ, који он изводи из двостраности површине, за тродимензионалност простора опажања,[14] пошто он на крају крајева само понавља овај исти факат.[15]

Као што се из овога извођења види, ја се слажем, премда из других разлога, са Липсовим мишљењем о овом другом Штумпфовом доказу: овај Штумпфов доказ је потпуно нетачан јер се оснива на једној предпоставци, која би учинила опажање дубине немогућим, кад би била тачна.

Трећи математички доказ, који Штумпф наводи за опажање димензије дубине гласи: „Представљена површина као и наша представа простора у опште, односи се у свима својим деловима на извесан природни центар, овај пак лежи ван ње. Дакле површина лежи у дубини".[16]

Оно што Липс износи против овог Штумпфовог доказа нема много важности. Његове се примедбе своде на крају на то да би тај центар могао лежати такође и у самој површини, у ком случају он за собом не би повлачио никакву дубину.[17] Заиста би тако било кад би онај центар лежао у површини. Али баш то није случај. Он лежи потпуно ван ње, јер се површина коју ми опажамо налази пред нама, т. ј. она је положена на извесном одстојању од наше главе. Али вели се да се наша глава, односно око, не опажа. Истина је да се они не опажају у том смислу у ком је то случај са спољним телима, која леже у бојним површинама пред њима, али ипак се они у извесном смислу опажају, пошто се иначе у њих не би могао ставити онај центрум нашега виднога простора, који према искуству лежи ван опажене површине. Баш и кад бисмо допустили да први математички доказ не важи, баш дакле и кад бисмо допустили да једна изломљена односно крива површина може постојати за себе, овај би трећи одн. други математички доказ

али не и за његове (бојне) граничне површине, пошто се иза њих не опажају никакве друге површине. Пошто је простор нашег опажања заиста тродимензионалан и пошто у њему свака опажена површина (изузев граничних површина) у горњем смислу има две стране, није онда чудо што смо ми тако навикнути да ову двојност суседних површина саме средње површине сматрамо као двојност њених страна, што се очевидно математички не може да оправда.

[14] н. н. М. стр. 179.

[15] И Липс налази да је овај Штумпфов доказ тродимензионалности простора нетачан (н. н. М. стр. 99, 100.).

[16] н. н. М. стр. 179, 80.

[17] н. н. М. стр. 100.

био сам довољан да нужност опажања димензије дубине стави ван сваке сумње. Ми сматрамо дакле да је овај Штумпфов доказ апсолутно тачан и доцније ћемо га још појачати, указавши пут и начин на који се опажају (делимице) око и глава, у којима лежи центар треће димензије, који је ван опажене бојне површине.

Од три Штумпфова доказа дакле остају нам само два који су тачни. На место другога Штумпфовога доказа, који је погрешан, износимо ми овде један нов математички доказ, који се до душе не може сматрати као тачан у апсолутном смислу, али који ипак принципијелно доказује нужност димензије дубине. Он гласи овако: Ако две просторне линије бојних граничних површина, које су различне величине, буду гледане под истим углом, то ће већа од њих увек бити опажена на већем одстојању, што не би било нужно, кад се дубина не би опажала. Тако ће се на пр. права просторна дуж, која представља геометриски пречник сунчеве плоче, увек видети под истим видним углом; постане ли пак она већом, то ће се и сунчева плоча у субјективном пољу вида видети на већем одстојању, него кад је она мања (то је тако звана обмана сунчеве величине, кад је оно на хоризонту.) Кад се не би опажала дубина, онда не би било нужно представљати већу сунчеву плочу на већем одстојању, пошто у том случају очевидно видни угао у субјективном простору не би могао играти никакву улогу. Овај би доказ свакако само тада у строгом смислу важио, кад би нам било могуће да тачно меримо привидну величину и одстојање субјективних објеката опажања: тада би се, ако је нативизам тачан, показала апсолутна геометријска зависност „привидног“ одстојања објеката опажања од њихове величине и видног угла, као што у објективном простору реална дистанција објеката зависи од њихове величине и видног угла. Али доказ је ипак принципијелно довољан да утврди нужност опажања дубине.

Превео с немачког
Никола М. Поповић.

(Наставиће се)

АНА КАРЕЊИНА

РОМАН

ЛАВА ТОЛСТОЈА

XIV

Али баш у тај мах уђе кнегиња. На лицу јој се појави ужас, кад их спази саме и узрујане. Љовин јој се поклони и не рече ништа. Кити је седела оборених очију и ћутала. „Хвала Богу, одбила га је“, помисли мати, и лице јој обасја обичан осмех, којим је дочекивала госте сваког четвртка. Она седе и узе распитивати Љовина о његову животу на селу. Он опет седе, очекујући да дођу гости па да оде неопажен.

После пет минута уђе Китинкина другарица, грофица Нордстонова, која се беше удала прошле зиме.

То је била сува, жута женска, црних, сјајних очију, болешљива и нервозна. Она је волела Кити, и њезина љубав према младој девојци испољавала се, као што се увек испољава љубав удатих жена према девојкама, у том што је хтела да је уда према свом идеалу среће; њена је жеља била да је уда за Вронског. Љовин, ког је почетком зиме често код њих сретала, био јој је увек непријатан. Кад би се састала с њим, највеће јој је уживање било, да му се подсмева.

— Волим кад он, с висине свога достојанства, гледа на мене, или кад зато, што сам глупа, прекида свој паметни разговор са мном, или кад се умилостиви да се спусти на мој ниво. Веома волим ту реч: спусти се! Баш ми је мило што ме он мрзи, — говорила је она о њему.

Имала је и право, јер ју је Љовин заиста мрзио и презирао због оног, чиме се она поносила и што је сматрала као

своју добру особину — због нервозности и због префињеног презирања и равнодушности према свему што је грубо и обично.

Нордстонова и Љовин беху у оним односима, који се често виђају у друштву, кад двоје, остајући привидно пријатељи, у ствари тако презиру једно друго да се никад не могу озбиљно чак ни разговарати па, шта више, не могу ни увредити једно друго.

Грофица Нордстонова одмах окупи Љовина.

— Гле, Константина Дмитрича! Зар сте опет дошли у наш развратни Вавилон, — рече она, пружајући му мајушну бледу руку и сећајући се његових речи које беше једном у почетку зиме рекао, да је Москва Вавилон. — Па је ли се Вавилон поправио, или сте се ви покварили? — додаде она подсмешљиво и погледа у Кити.

— Веома ми ласка, грофице, што тако памтите моје речи, — одговори Љовин који се већ беше прибрао, па одмах, као што беше навикао, окрену с грофицом пола у шали, а пола непријатељски. — Мора да оне на вас јако утичу.

— Како да не! Ја их увек бележим... Је ли, Кити, јеси ли се опет клизала?...

И она узе разговарати с Кити. Ма како да је Љовину било незгодно да сад оде, ипак му је то било лакше учинити, него седети цело вече и гледати у Кити, која га је кад и кад погле́дала, избегавајући да им се погледи сусретну. Он хтеде да устане, али кнегиња, опазивши да он ћути, запита га:

— Хоћете ли се дуго задржавати у Москви? Ви радите, чини ми се, у земству, па не можете дуго овде остати.

— Не, кнегињо, више не радим у земству, — рече он. — Дошао сам на неколико дана.

„Шта ли му је?“ помисли грофица Нордстонова, упирући поглед у његово строго, озбиљно лице; „нешто неће да се упусти у своја разлагања. Али ја ћу га натерати. Баш волим да га пред Кити начиним будалом, и начинићу га“.

— Константине Дмитричу — рече она — објасните ми, молим вас, шта то значи, јер ви те ствари знате. На нашем имању у Калушкој губернији сељаци и сељанке су све попили што год су имали, и сад нам не плаћају ништа. Шта ли ће то да значи? Ви увек хвалите сељаке.

У тај мах уђе у собу још једна госпођа, и Љовин устаде.

— Извините, грофице, али ја вам, богами, ништа од тога

не знам, и не могу вам ништа рећи, — рече он и осврте се, гледајући официра који уђе одмах за госпођом.

„Мора бити да је то Вронски“, помисли Љовин, и да би се уверио, погледа у Кити. Она беше већ погледала Вронског и окренула се Љовину. И већ по том погледу њених очију, које се на мах засветлише, Љовин разумеде да она воли тог човека, разумеде тако јасно, као да му је то она рекла. Али какав је то човек?

Сад — ваљало или не ваљало — Љовин је морао остати: он је морао дознати, какав је то човек ког она воли.

Има људи, који кад сретну свог срећног такмаца, готови су да одмах окрену главу од свега што је код њега добро и да виде у њему само рђаве особине; има опет људи који, напротив, највећма желе да нађу код тог срећног такмаца оне особине, којима их је он победио, и, с болом у срцу, траже код њега само оно што је добро. Љовин је припадао тим људима. Али њему и није било тешко наћи оно што је код Вронског било лепо и примамљиво. То му одмах паде у очи. Вронски је био омален, снажан човек, леп, црномањаст, доброћудна, мирна, али и одлучна лица. На његову лицу и целој појави његовој, почевши од кратко ошишане црне косе и мало час избријане браде, па до широког, новог новцатог мундира, све је било обично, али у исти мах и елегантно. Склонивши се мало да би могла проћи госпођа која је улазила, Вронски приђе прво кнегињи, па онда Китинки.

У тај мах кад јој је прилазио, његове лепе очи синуше особито нежно, и са лаким, срећним и скромним, али уједно и победничким осмејком (бар тако се учинило Љовину) он се пажљиво и с поштовањем наднесе над њом и пружи јој своју малу, али широку руку.

Пошто се поздрави са свима и проговори неколико речи, он седе, не погледавши ни једанпут у Љовина који не скидаше очију с њега.

— Допустите да вас упознам — рече кнегиња, показујући руком на Љовина: — Константин Дмитрич Љовин. Гроф Алексије Кирилович Вронски.

Вронски устаде и, пријатељски гледајући Љовину у очи, стиште му руку.

— Требало је, чини ми се, зимус да ја и ви будемо заједно на једном ручку — рече он, осмејкујући се својим при-

родним, искреним осмејком, — али ви изненада отпутовасте у село.

— Константин Дмитрич презире и мрзи и варош и нас варошане, — рече грофица Нордстонова.

— Мора бити да моје речи јако утичу на вас кад их тако памтите, — рече Љовин и, сетивши се да је то већ једном рекао, порумене.

Вронски погледа у Љовина и грофицу Нордстонову, и осмехну се.

— Живите ли увек на селу? — упита он. — Зими је јамачно досадно.

— Није досадно, кад је човек у послу, а мени није досадно ни кад сам са̂м са својим мислима, — одговори оштро Љовин.

— Ја волим село, — рече Вронски, чинећи се да не опажа тон којим је говорио Љовин, и ако га је добро био опазио.

— Али ја мислим да ви, грофе, не бисте пристали да увек живите на селу, — рече грофица Нордстонова.

— Не знам, нисам покушавао да дуго останем. Али једанпут сам осетио нешто чудновато, — настави он. — Нигде се нисам тако зажелео села, и то руског села, с опанцима и сељацима, као у Ници, где сам провео с мајком једну зиму. Познато вам је да је Ница сама по себи досадна; а и Неапољ и Соренто пријатни су само за кратко време. И ето, баш тамо човек се веома живо сећа Русије, и то баш села. Као да су...

Он је причао час Кити, час Љовину, гледајући час њега час њу својим мирним, пријатељским погледом — причао је очигледно оно, што му је падало на памет.

Опазивши да је грофица Нордстонова хтела нешто да каже, он застаде и ако није довршио оно што је започео, и узе пажљиво слушати.

Разговор није престајао ни за тренутак, тако да стара кнегиња која је имала у приправности две тешке батерије ако би разговор престао: класично и реално образовање и општу војну обвезу, није ни једанпут морала да их потрже, нити је грофица Нордстонова имала прилике да задиркује Љовина.

Љовин је хтео, али се није могао умешати у општи разговор; сваког тренутка он је у себи говорио: „сад треба отићи“, па ипак није одлазио, очекујући нешто.

Разговор пређе на столове који се окрећу, и на духове, и

грофица Нордстонова, која је веровала у спиритизам, узе причати о чудима, што их је видела.

— Ах, грофице, одведите ме тамо, молим вас, одведите ме. Никад још нисам видео ништа необично, ма да свуда тражим, — рече Вронски, осмејкујући се.

— Добро, идуће суботе — одговори грофица Нордстонова. — А ви, Константине Дмитричу, верујете ли ви? — упита она Љовина.

— Зашто ме питате? Ви знате шта ћу рећи?

— Али ја желим да чујем ваше мишљење.

— Моје је мишљење, — одговори Љовин, — да ти столови што се окрећу, доказују само то, да је тако звано образовано друштво исто што и сељаци. Они верују у чини и у урок, а ми...

— Дакле ви не верујете?

— Не могу да верујем, грофице.

— Али кад сам ја то својим очима видела?

— И сељанке веле да су виделе кућног духа.

— Дакле ви мислите да ја говорим лаж?

И она се засмеја, али не весело.

— Не, Маро, Константин Дмитрич само вели да он не може да верује — рече Кити, црвенећи због Љовина, и Љовин разумеде то и, наљутивши се још више, хтеде да јој одговори, али Вронски, са својим отвореним, веселим осмејком, одмах притече у помоћ разговору, који је већ хтео да постане непријатан.

— Зар ви баш никако не допуштате да то може бити? — упита он. — Зашто да не? Ми допуштамо да има електрицитета, и ако управо не знамо шта је он; па зашто онда не би могло бити и једне нове снаге која нам је непозната и која...

— Кад је био пронађен електрицитет — прекиде га брзо Љовин, — била је пронађена само појава, и није се знало од куд она долази и шта производи, и прошли су векови пре него што су људи помислили да га примене. Спиритисти, напротив, почели су тим, што им сточићи пишу и духови им долазе, па су тек онда стали говорити да је то нека непозната снага.

Вронски је пажљиво слушао Љовина, као што је увек свакога слушао, и било је очигледно да су га интересовале његове речи.

— Да, али спиритисти веле: ми сад не знамо каква је то снага, али она је ту, и ево под каким се погодбама она јавља.

А научењаци нека пронађу у чему се она састоји. Ја не видим разлоге, зашто то не би могла бити нова снага, кад она...

— Зато, — упаде опет Љовин, — што код електрицитета, кад год истрете смолу вуненом крпом, укаже се извесна појава, а овде то не бива увек, дакле то није природна појава.

Осећајући вероватно да разговор постаје одвећ озбиљан да би се могао у салону водити, Вронски не одговори ништа, већ, гледајући да га окрене на другу страну, весело се осмехну и окрете се дамама.

— Хајдете сад да огледамо, грофице, — рече он, али Љовин хтеде да искаже до краја шта је мислио.

— Ја мислим — настави он — да је тај покушај спиритиста да објасне своја чуда неком новом снагом, веома неподесан. Они отворено говоре да је та снага духовна, а хоће да је огледају на материјалан начин.

Сви очекиваху кад ће он једанпут свршити, и он то осећаше.

— А ја држим да ћете ви бити одличан медијум, — рече грофица Нордстонова, — у вама има нешто заносно.

Љовин зину да нешто каже, али поруменe и не рече ништа.

— Хајдете, кнегињице, да одмах покушамо са столовима, молим вас, — рече Вронски. — Допуштате ли, кнегињо?

И Вронски устаде, тражећи очима сточић.

Кити се подиже да донесе сточић и, пролазећи поред Љовина, сусрете се с његовим погледом. Она га је жалила од свег срца, у толико више, што га је жалила у несрећи, којој је сама била узрок. „Ако ми можете опростити, опростите,“ рече њен поглед, „ја сам тако срећна“.

„Мрзим све, и вас, и себе,“ одговори његов поглед, и он се маши шешира. Али му не би суђено да оде. Тек што они хтедоше да седну око сточића, а Љовин да оде, кад ал' уђе стари кнез и, поздравивши се с госпођама, окрете се Љовину.

— А! — поче он радосно. — Кад си дошао. Нисам знао да си ту. Мило ми је што вас видим.

Стари кнез је говорио Љовину час ви, час ти. Он га загрли и, разговарајући се с њим, није ни опажао Вронског који беше устао и мирно очекивао да се кнез окрене к њему.

Кити је осећала да Љовину тешко пада очева љубазност после свега оног што је било. Видела је такође, како отац нај-

зад хладно одговори на поклон Вронског, и како Вронски љубазно, али у недоумици, погледа у њеног оца, покушавајући да појми и не поимајући, како и зашто може неко не бити према њему пријатељски расположен, и она порумене.

— Кнеже, пустите нам Константина Дмитрича, — рече грофица Нордстонова. — Хоћемо да начинимо оглед.

— Какав оглед? Да окрећете столове? Е, извините, госпође и господо, али ја мислим да је пријатније играти се прстенка, — рече стари кнез, гледајући Вронског и довијајући се да је он све то заподео. — У тој игри бар има смисла.

Вронски зачуђено погледа кнеза својим одлучним погледом и, осмехнувши се мало, поче одмах говорити с грофицом Нордстоновом о великом балу који ће бити идуће недеље.

— Надам се да ћете и ви доћи? — окрете се он Кити.

Чим стари кнез остави Љовина, он неопажено оде, и последњи утисак, који је однео с тог посела, беше насмејано, срећно лице Китинкино која је одговарала Вронском кад ју је питао да ли ће доћи на бал.

XV

Кад се сврши посело, Кити исприча мајци свој разговор с Љовином. И покрај свег тог што је жалила Љовина, она се радовала што су је просили. Она није ни сумњала да је учинила као што треба. Али у постељи дуго не могаде заспати. Један јој утисак непрестано не даваше мира. То беше Љовиново лице, с оним тужним, али добрим очима, које гледаху испод натмурених обрва, кад је стајао и слушао њеног оца, а поглéдао у њу и у Вронског. И тако јој га би жао, да јој се указаше сузе у очима. Али одмах се сети кога је изабрала место њега. Она се живо сети оног мушког, одлучног лица, оне племените мирноће и доброте која се у свему и према сваком огледала; сети се љубави оног, ког је и сама волела, и опет јој би лако на срцу, и леже на узглавље са срећним осмејком. „Жао ми је, жао, али шта да радим? Ја нисам крива," говораше она у себи, али унутарњи глас јој је говорио нешто друго. Да ли се она кајала што је занела Љовина, или што га је одбила — она није знала. Али срећа јој беше помућена сумњом. „Господи помилуј, Господи помилуј, Господи помилуј!" говораше она у себи, док не заспа.

У исто време, доле, у малом кнежеву кабинету, одигравао се један призор који се често понављао међу родитељима због омиљене кћери.

— Шта је? Ево шта је! — викаше кнез, машући рукама и одмах за тим притежући око себе свој халат, постављен веверичјом кожом. — Ви немате поноса, достојанства, ви срамотите и упропашћујете кћер том подлом, лудачком просидбом!

— Али, за име божје, кнеже, шта сам учинила? — говораше кнегиња, готова да заплаче.

Она је, срећна и задовољна после разговора с кћерју, дошла, по обичају, код кнеза да му пожели лаку ноћ, и ма да му није ни хтела говорити о том да је Љовин просио Кити и да га је она одбила, она ипак наговести мужу како јој се чини, е је ствар с Вронским већ свршена, и да ће се решити чим му дође мати. И ето ту, кад она то рече, кнез на један ред плану и поче избацивати неуљудне речи.

— Шта сте учинили? Ево шта: прво и прво, ви домамљујете у кућу младожењу, и цела ће Москва о томе говорити, и то с разлогом. Кад правите посела, позовите све, а не само изабране. Позовите све те фифирифће (тако је кнез звао све московске младиће), најмите човека који ће им свирати у клавир, па нека играју, а не овако као сад, — зовете само младожење, да бисте ког упецали. Мени је гадно, гадно ми је да гледам то. И успели сте, завртели сте девојчици мозак. Љовин је хиљаду пута бољи човек. А ово је петроградски кицош, њих праве на машинама, они су сви на један калуп, и сви су ђубре. Али ма он био принц од царске крви, моја кћи нема потребе никог да тражи.

— Али шта сам учинила?

— То... — викну љутито кнез.

— Знам, кад бих тебе слушала, — прекиде га кнегиња, — никад не бисмо удали кћер. Кад је тако, онда треба отићи у село на имање, па тамо живети.

— Па боље би и било.

— Али стани. Зар га ја мамим? То баш не чиним. А младић, и то врло добар младић, заљубио се и сâм, а и она, чини ми се...

— Аха, вама се то чини! А ако се она заиста заљуби у њега, а међутим он исто толико мисли да се жени, колико и ја?... Ах, не могу да то гледам очима!... „Ах, спиритизам! ах,

Ница! ах, на балу...“ — И кнез, мислећи да представља жену, мало се клањаше код сваке речи. — А ако Кату[1] начинимо несрећном, ако она заиста уврти себи у главу...

— Ама зашто тако мислиш?

— Не мислим, већ знам; за таке ствари имамо очи ми, а не жене. Ја видим човека који има озбиљне намере: то је Љовин; и видим препеличића, као што је ово кречиперо, који би хтео само да се проведе.

— Е, кад ти нешто увртиш у главу...

— Добро, сетићеш се мојих речи, али ће бити доцкан, као и онда кад си Дарицу удавала.

— Добро, добро, нећемо више о том говорити, — прекиде га кнегиња, сетивши се несрећне Доли.

— Лепо, збогом!

И прекрстивши једно друго и пољубивши се, али осећајући да су остали свако при свом мишљењу, разиђоше се.

Кнегиња је испочетка била тврдо уверена да је данашње посело решило Китикину судбину, и да не може бити сумње шта смера Вронски; али мужевље речи је збунише. И кад дође у своју собу, она, исто онако као и Кити, плашећи се непознате будућности, неколико пута понови у себи: „Господи помилуј, Господи помилуј, Господи помилуј!“

XVI

Вронски никад није знао шта је то домаћи живот. Његова мати беше у младости чувена аристократска дама, која је, и као удата, а нарочито доцније, имала много романа, за које је знао цео свет. Оца скоро није ни запамтио и васпитавао се је у Корпусу за пажеве.[2]

Изашавши из школе као млад, сјајан официр, он западе одмах у друштво богатих петроградских официра. Ма да је кад и кад одлазио и у петроградско више друштво, ипак су све његове љубавне авантуре биле изван тог друштва.

И после оног раскошног и грубог петроградског живота, он је сад у Москви први пут осетио како је то дивно приближити се милој и невиној девојци из великог света, која га је заволела.

[1] кнез не тепа кћерима на енглески начин, т. ј. не говори: „Кити“ и „Доли“, већ их зове њиховим правим именима.

[2] војна школа за аристократску децу.

Није му било ни на крај памети да може бити нечег рђавог у његовим односима према Кити. На баловима он је већином играо с њом; одлазио им је у кућу. Разговарао је с њом о оном, о чему се обично разговара у друштву: о свакојаким беспослицама, али о беспослицама, којима је он и нехотице давао нарочити за њу смисао. Ма да јој ништа није рекао, што јој не би могао рећи пред свима, он је осећао да она све већма од њега зависи, и што је јаче то осећао, у толико му је било милије, и његово осећање према њој постајало је нежније. Он није знао да његово понашање према Кити има своје одређено име, да то значи заводити девојку, а не мислити на женидбу, и да је то завођење једна од рђавих појава које су тако обичне код младих аристократа, као што је и он. Њему се чинило да је он први пронашао то задовољство, и уживао је у свом проналаску.

Да је он нешто могао чути, о чему су се разговарали њени родитељи тог вечера, да се је нешто могао пренети на гледиште породице и дознати да ће Кити бити несрећна ако је он не узме, он би се веома зачудио и не би томе поверовао. Он није могао веровати да може бити рђаво оно, што је причињавало тако велико и лепо задовољство њему, а нарочито њој. Још мање би он могао поверовати да треба да се ожени.

Женидба му се увек чинила као нешто немогућно. Он не само да није волео породични живот, већ је, према општем схватању нежењених људи, међу којима се он кретао, гледао у породици, а нарочито у мужу, нешто туђе, непријатељско и, понајвише, смешно. Али ма да Вронски није ни слутио, о чему су говорили родитељи, ипак је, кад је изашао то вече од Шчербацких, осетио да се она духовна тајна веза, која је везивала њега и Кити, утврдила то вече тако јако, да је ваљало нешто предузети. Али шта се могло и шта је требало предузети, то он није могао смислити.

„То и јесте дивно,“ — мислио је он, враћајући се од Шчербацких и, као и увек, износећи од њих пријатно осећање чистоте и свежине, које је донекле долазило и отуд што није пушио цело то вече, заједно са неким новим осећањем гањивости, што га она воли: „то и јесто дивно, што ни ја ни она нисмо ништа рекли, али смо се тако разумели у оном невидљивом разговору погледа̑ и интонација да ми је она данас јасније но икад рекла да ме воли. И како је све то било љупко, просто и, што је гла-

вно, с каквим поверењем! И сâм се осећам бољи, чистији. Осећам да имам срца и да у себи имам пуно лепих особина. Те миле, заљубљене очи! Кад ми је рекла: о веома...“

„Па шта? Па ништа. Мени је добро, и њој је добро.“ И он се замисли где да заврши ово вече.

Он пребројa у мислима, куд би могао отићи. „Клуб? партија безика[1], шампањац с Игнатовим? Не, нећу да идем. Château des fleurs[2], тамо ћу наћи Облонског, шансонете, канкан? Нећу, досадило ми је. Ето баш зато и волим Шчербацке што постајем и сâм бољи. Идем кући.“ Он оде право у своју собу у гостионици код Дисо-а, нареди да му се донесе вечера, а затим се скиде, па тек што метну главу на узглавље, чврсто заспа.

XVII

Сутра дан, у 11 сати пре подне, Вронски изађе на железничку станицу петроградске пруге да дочека мајку, и прво лице које срете на великим степеницама, беше Облонски, који је с тим возом очекивао сестру.

— А, ваша светлости! — викну Облонски. — Кога ти чекаш?

— Очекујем мајку, — одговори Вронски, осмејкујући се као и сви, који су се налазили с Облонским, рукова се с њим, и заједно се попеше на степенице. — Треба да дође данас из Петрограда.

— А ја сам те синоћ чекао до два сата. Куд си отишао од Шчербацких?

— Кући, — одговори Вронски. — Право да ти кажем, тако ми је било пријатно после посете код Шчербацких да ми се није никуд ишло.

— Познајем добре коње по неким њиховим жиговима, а заљубљене младиће по очима, — продекламова Степан Аркадијевич исто онако као и раније Љовину.

Вронски се осмехну као човек који то не побија, али одмах промени разговор.

— А кога ти чекаш? — упита он.

— Ја? Једну лепу жену, — рече Облонски.

— Види, молим те?

[1] нека игра карата.

[2] један московски орфеум.

— Honni soit qui mal y pense![1] Чекам своју сестру Ану.

— А-ха, Карењину! — рече Вронски.

— Јамачно је познајеш?

— Чини ми се да је познајем! Или не... Богами, не сећам се, — одговори расејано Вронски, који је код имена Карењине представљао себи нешто надувено и досадно.

— Али Алексија Александровича, мог чувеног зета, јамачно знаш. Њега зна сав свет.

— То јест знам по чувењу и из виђења. Знам да је он паметан, учеван човек, у неку руку божански... Али знаш то није моја... not in my line,[2] — рече Вронски.

— Да, он је врло знаменит човек; мало је конзервативан, али је красан човек, — примети Степан Аркадијевич, — красан човек.

— Е, у толико боље по њега, — рече Вронски, осмејкујући се. — А! ти си овде, — окрете се он високом старом лакеју своје матере, који је стајао код врата, — уђи овамо.

У последње доба, поред симпатија које су сви имали према Степану Аркадијевичу, Вронски је осећао према њему још већу наклоност, јер кад год је видео њега, увек је мислио и на Кити.

— Па хоћемо ли у недељу приредити примадони вечеру? — рече му он, узевши га под руку и осмејкујући се.

— Зацело. Ја ћу прикупити оне који желе да учествују. Ах да, јеси ли се упознао јуче с мојим пријатељем Љовином? — упита Степан Аркадијевич.

— Јесам. Само што је он нешто брзо отишао.

— Он је красан човек, — настави Облонски. — Је ли?

— Не знам, — одговори Вронски, — откуд то да код свију Московљана, изузимајући, разуме се, оне с којима говорим — додаде он шалећи се, — има нешто оштро и опоро. Некако се одмах једе, љуте, као да хоће да ти даду да осетиш нешто...

— Има тога, истина је да има... — рече Степан Аркадијевич, смешећи се весело.

— Хоће ли скоро? — запита Вронски послужитеља.

— Воз се кренуо с последње станице, — одговори овај.

Приближавање воза све већма се обележавало припремама на станици, трчкарањем носача, доласком жандарма и послужитеља, и пристизањем оних који су неког очекивали. Кроз

[1] нека је проклет ко рђаво мисли.

[2] то није моја струка.

хладну маглу виделн су се радници у кратким кожусима и меким чизмама од ваљаног сукна, који су прелазили преко укрштених шина; далеко на шинама чуло се звиждање локомотиве и кретање нечег тешког.

— А, не, — рече Степан Аркадијевич, ког много беше обузела жеља да исприча Вронском шта смера Љовин у погледу Китинке. — Ти ниси добро оценио мог Љовина. Он је врло нервозан човек, бива и непријатан, то је истина, али је зато понекад врло мио. То је поштена, искрена природа и златно срце. Али јуче је било и нарочитих разлога, — настави Степан Аркадијевич, осмејкујући се значајно и заборављајући потпуно на оно искрено саосећање које је имао јуче према Љовину, и које је, и то исто онакво, имао и сад, али према Вронском. — Јест, било је разлога, због ког је он могао бити јуче или одвећ срећан или одвећ несрећан.

Вронски застаде и отворено запита: — То јест како? Да није јуче просио твоју свастику?...

— Можда, — рече Степан Аркадијевич. — Нешто ми се јуче тако учинило. Да, ако је с посела отишао рано и био нерасположен, онда је тако... Он је одавно заљубљен, и мени га је веома жао.

— Гле!... Уосталом, ја мислим да она може рачунати на бољу партију, — рече Вронски и, испрсивши се, поче опет шетати. — Ја га, уосталом, и не знам, — додаде он. — Да, то је тежак положај! Због тога већина младих људи и волије познавати се с различитим Кларама. Тамо је неуспех само доказ да ти је нестало новаца, а овде се мери твоје достојанство. Али ево и воза.

И заиста, у даљини је већ звиждала локомотива. Кроз неколико минута перон се затресе и, избацујући пару која је због мраза падала доле, прође локомотива, с кретачом од средњег точка која се полако и одмерено нагибала и испружила, и с машинистом који се клањао, умотан и сав у ињу; за тендером, све лакше и све већма потресајући перон, прође вагон с пртљагом и с некаквим псом који је урликао; и најзад, тресући се пре него што ће стати, наиђоше путнички вагони.

Отресити кондуктер, дајући звиждањем знак, скочи доле, а за њим, један по један, почеше силазити нестрпљиви путници: гардијски официр, испрсит, који оштро гледаше десно

лево; вртуњави трговчић, с торбом, који се весело осмејкиваше; сељак с врећом преко рамена, и т. д.

Вронски, стојећи крај Облонског, посматраше вагоне и оне што излажаху, потпуно заборавивши на матер. То, што је мало час дознао о Кити, узбуђивало га је и он се томе радовао. Груди му се и нехотице истурише, а очи му се сјаху. Он се осећао као победник.

— Грофица Вронска је у овом одељењу, — рече отресити кондуктер, прилазећи Вронском.

Кондуктерове речи истргоше га из мисли и нагнаше да се сети матере и виђења с њом. Он у души није поштовао матер и, не дајући себи рачуна о том, није ју волео, ма да, према појмовима круга, у ком је живео, и према свом васпитању, није могао замислити друкчије понашање према њој сем понашања понизног у највећој мери и пуног поштовања, и у толико више, по спољашњости, понизног и пуног поштовања, у колико ју је он мање поштовао и волео.

XVIII

Вронски пође за кондуктером у вагон, и на улазу у купе застаде да начини пут госпођи која је излазила.

Бацивши само поглед на спољашњост те госпође, Вронски, с обичним тактом човека из великог света, познаде да она припада вишем друштву. Он се извини и пође у вагон, али осети потребу да је још једном погледа, — не зато што је она била врло лепа, нити због оне елеганције и скромне грациозности која се огледала у целој њеној појави, већ зато што је у изразу њеног милог лица, кад је прошла покрај њега, било нешто особито нежно и умиљато. Кад се он осврте, и она окрену главу. Њене сјајне, сиве очи, које се чињаху угасите због густих трепавица, зауставише се на њему мило и пажљиво, као да га је познавала, и одмах затим пређоше на гомилу света, као да је неког тражила. У том кратком погледу Вронски је запазио уздржану живахност која је играла на њеном лицу и прелетала између сјајних очију и једва приметног осмејка који је трептео на њеним руменим усницама. Као да је сувишак нечега толико испуњавао њено биће да је мимо њену вољу избијао час у сјајном погледу, час у осмејку. Она намерно

угаси светлост у очима, али се ова и против њене воље сијала у том осмејку, који се једва опажао.

Вронски уђе у вагон. Његова мати, сува старица црних очију и уковрчене косе, жмиркаше, упирући поглед у сина и по мало се осмејкујући танким усницама. Уставши с дивана, она даде собарици торбицу и пружи сину малу, суву руку, затим му подиже главу, која се беше нагла над њеном руком, и пољуби га у образ.

— Јеси ли добио депешу? Јеси ли здрав? Хвала Богу.

— Како сте допутовали? — упита син, седајући поред ње и ослушкујући нехотице женски глас пред вратима. Он је знао да је то био глас оне госпође коју је срео на улазу.

— Па ипак се ја с вама не слажем, — говораше госпођин глас.

— Петроградско схватање, госпођо.

— Није петроградско, већ просто женско, — одговори она.

— А сад допустите да вам пољубим руку.

— До виђења, Иване Петровичу. Видите, молим вас, је ли ту мој брат и пошљите га к мени, — рече госпођа баш код врата и опет уђе у купе.

— Јесте ли нашли брата? — рече јој Вронска.

Вронски се сад сети да је то Карењина.

— Ваш брат је овде, — рече он и устаде. — Извините, нисам вас познао, а и познанство нам је било тако кратко, — рече Вронски клањајући се, — да ме се ви јамачно не сећате.

— О, не! ја бих вас познала, јер сам с вашом мајком целог пута, чини ми се, само о вама говорила, — рече она, допуштајући најзад живахности, која се отимаше на површину, да избије у осмејку. — А мог брата ипак нема.

— Зовни га, Але, — рече стара грофица.

Вронски изиђе на перон и викну:

— Облонски! овамо!

Али Карењина не сачека брата, већ чим га спази, одлучним и лаким кораком изађе из вагона. И чим јој брат приђе, она једним покретом, који одлучношћу и грацијом изненади Вронског, загрли брата левом руком око врата, привуче га брзо к себи и пољуби. Вронски је гледаше, не скидајући с ње очију, и осмејкиваше се, не знајући ни сам чему. Али сетивши се да га мати чека, он опет уђе у вагон.

— Је ли да је веома љупка? — рече грофица о Карењи-

ној — муж ју је наместио да седи са мном у вагону, и мени је веома мило било. Целог пута смо се разговарале. А ти, веле... vous filez le parfait amour. Tant mieux, mon cher, tant mieux.[1]

— Не знам на шта цињате, maman, — одговори син хладно. — Хоћемо ли, maman?

Карењина опет уђе у вагон да се опрости с грофицом.

— Дакле, грофице, ви сте се нашли са сином, а ја с братом, — рече она весело. — И моје су се приче исцрпле, не бих вам ни имала више шта причати.

— А, не, — рече грофица, узевши је за руку, — ја бих с вама могла путовати око света и не би ми било досадно. Ви сте једна од оних милих жена, покрај којих се човек пријатно осећа не само кад разговара, већ и кад ћути. А на сина, немојте, молим вас, много мислити: човек се мора по који пут и растати са својима.

Карењина је стајала непомично и са свим право, а очи су јој се смешкале.

— Ана Аркадијевна, — додаде грофица тумачећи сину, — има синчића, чини ми се од осам година; никад се досад није од њега одвајала, па јој је сад тешко што се је с њим растала.

— Јест, ја и грофица цело смо време говориле — ја о свом, а она о свом сину, — рече Карењина и опет јој осмејак обасја лице, љубазан осмејак који се њега тицао.

— То вам се јамачно и досадило, — рече он, прихватајући одмах ту кокетну фразу, коју му је она добацила. Али она очигледно није хтела да настави разговор у том правцу, и окрете се старој грофици.

— Велика вам хвала на друштву. Нисам ни осетила како ми је прошао јучерашњи дан. До виђења, грофице.

— Збогом, мила моја, — одговори грофица. — Допустите да пољубим ваше лепо лице. Ја вам просто и отворено, као што бабе имају обичај, велим да сам вас заволела.

Ма колико да је то била шаблонска фраза, Карењина јој очигледно искрено поверова и обрадова се. Она порумене, саже се мало и подмете лице под грофичине усне, затим се опет исправи и са истим осмејком, који се таласао између очију и уста, пружи руку Вронском. Он прихвати ту малу ручицу коју му она даде и, као нечем особитом, обрадова се кад му она

[1] ви романтично љубите. У толико боље, драги мој, у толико боље.

енергично стиште руку и кад је јако и смело задрма. Она изађе брзим кораком који је за чудо лако носио њено доста пуно тело.

— Веома је мила, — рече старица.

То исто је мислио и син. Он ју је пратио очима док се не сакри њена грациозна појава, и осмејак му застаде на лицу. Он виде кроз прозор, како она приђе брату, узе га под руку и поче му нешто живо говорити, нешто што очигледно не имађаше никакве везе с њим, Вронским, и то му би криво.

— Па, maman, јесте ли потпуно здрави? — понови он, осврћући се мајци.

— Све је добро, одлично. Alexandre је био врло љубазан. И Marie се пролепшала. Она је врло лепа.

И она опет узе причати о оном, што ју је највећма занимало: о крштењу унука, због чега је ишла у Петроград, и о нарочитом благовољењу које је цар указао њеном старијем сину.

— Ево и Лаврентија, — рече Вронски, гледајући кроз прозор, — сад да идемо, ако хоћете.

Стари управитељ грофичин, који је путовао с њом, уђе у вагон и јави да је све спремно, и грофица се диже да иде.

— Хајдмо, сад нема много света, — рече Вронски.

Собарица узе торбицу и псетанце, а управитељ и носач друге торбе. Вронски узе мајку под руку, али кад излажаху из вагона, на једанпут неколико људи уплашених лица протрчаше поред њих. Протрча и шеф станице са својом капом чудновате боје. Јамачно се десило нешто необично. Свет је трчао натраг.

„Шта?... шта?... где?... пао!... прегажен је!...“ чуло се међу пролазницима.

Степан Аркадијевич, држећи сестру испод руке (њихова лица беху такође уплашена), врати се и застаде на улазу у вагон, избегавајући светину.

Госпође уђоше у вагон, а Вронски и Степан Аркадијевич пођоше за светом да дознају појединости те несреће.

Чувар, да ли зато што је био пијан, или што се одвећ умотао на јакој зими, тек није чуо да се воз враћа, и воз га је прегазио.

Још пре него што се Вронски и Облонски вратише, госпође су дознале те појединости од грофичина управитеља.

Облонски и Вронски беху видели нагрђен леш. Облонском је очигледно то било тешко. Он се мрштио и изгледало је, е је готов да заплаче.

— Ах, то је грозно! Ах, Ана, само да си видела! Ах, страхота! — понављаше он.

Вронски је ћутао и његово лепо лице било је озбиљно, али сасвим мирно.

— Ах, да сте само видели, грофице, — говораше Степан Аркадијевич. — И жена му је овде... Страшно је да га човек погледа... Она је пала на његово мртво тело. Веле да је он био једини хранитељ огромној породици. Ето то је страхота!

— Да ли бисмо могли нешто учинити за њих, — узбуђеним шапатом рече Карењина.

Вронски је погледа и одмах изађе из вагона.

— Сад ћу доћи, maman, — додаде он, окренувши се на вратима.

Кад се он после неколико минута вратио, Степан Аркадијевич је већ разговарао с грофицом о новој певачици, а грофица се нестрпљиво освртала на врата, очекујући сина.

— Сад можемо ићи, — рече Вронски улазећи.

Они изађоше заједно. Вронски је ишао напред с мајком. Позади је ишла Карењина с братом. Код излаза приђе Вронском шеф станице, који их стиже.

— Ви сте дали мом помоћнику двеста рубаља. Будите тако добри и реците, коме их намењујете.

— Удовици, — рече Вронски, слежући раменима. — Не разумем, шта ту још треба питати.

— Дали сте? — викну Облонски иза његових леђа, и стегнувши сестрину руку, додаде: — То је врло лепо, врло лепо! Је ли да је то красан човек? Клањам се, грофице.

И он и сестра застадоше, тражећи њену служавку.

Кад они изађоше, кочије Вронских већ беху одмакле. Људи који улажаху, још једнако се разговараху о оном што се догодило.

— То је страшна смрт, — рече неки господин, пролазећи поред њих. — Веле да је преполовљен.

— Напротив, ја мислим да је то најлакша смрт, тренутна, — рећи ће други.

— Како не предузму мере да се то не деси, — говораше трећи.

Карењина седе у кочије, и Степан Аркадијевич с чуђењем опази, да јој усне дркћу и да се она једва уздржава да не заплаче.

— Шта ти је, Ана? — упита он, кад одмакоше неколико стотина хвати.

— То је рђав знак, — рече она.

— Којешта! — рече Степан Аркадијевич. — Ти си дошла, и то је главно. Не можеш замислити, колико се уздам у тебе.

— А познајеш ли одавно Вронског? — упита она.

— Познајем. Знаш, ми се надамо да ће он узети Кити.

— Тако? — рече тихо Ана. — А сад, хајд да говоримо о теби, — додаде она, одмахујући главом, као да је хтела да одбаци нешто сувишно што јој је сметало. — Хајд да говоримо о твојим стварима. Добила сам твоје писмо, и ево ме.

— Да, ти си ми још једина нада, — рече Степан Аркадијевич.

— Дед, испричај ми све.

И Степан Аркадијевич узе причати.

Кад стигоше до куће, Облонски поможе сестри да сиђе, уздахну, рукова се с њом и оде у званије.

XIX

Кад Ана уђе у собу, Доли сеђаше у малом салону, покрај пуначког плавокосог дечка, који је већ сад лично на оца, и слушаше његов задатак из француског читања. Дечко је читао, вртећи руком и гледајући да откине дугме на капуту, које се једва држало. Мати му је неколико пута склањала руку, али пуначка ручица се опет машала за дугме. Онда мати откиде дугме и метну га у џеп.

— Гришо, буди миран с рукама, — рече она и лати се опет јоргана, свог старог посла, ког се увек прихватала у тешким тренуцима у животу. Сад је плела нервозно, вртећи прстом и бројећи петље. Ма да је јуче наредила да кажу мужу, како је се ништа не тиче, хоће ли доћи његова сестра или не, — ипак је све спремила за њен долазак и узбуђено је очекивала заову.

Доли је била убијена тугом, и сва јој се предала. Па ипак она није заборављала, да је њена заова Ана била жена једног од највиших чиновника у Петрограду и петроградска grande dame[1]. И, захваљујући томе, она није урадила оно, што је рекла мужу, то јест није заборавила да ће доћи заова. „Најзад, Ана није ничему крива“, мишљаше Доли. „Ја о њој знам само до-

[1] велика госпођа.

бро, и према мени она је увек била љубазна и пријатељски расположена“. Оно, истина, уколико се сећала утисака из Петрограда, кад је била код Карењиних, њихова кућа није јој се свиђала; било је нечега лажног у целокупном склопу њиховог домаћег живота. „Али зашто је не бих примила? Само да јој не падне на памет да ме теши!“ мишљаше Доли. „Све те утехе, савете и хришћанска праштања, све сам ја то већ хиљаду пута претурила у памети, и све то не ваља.“

Последњих дана Доли је била сама с децом. Говорити с ким о свом јаду она није хтела, а с таким јадом на души говорити о нечем другом она није могла. Она је знала да ће, ма на који начин, рећи Ани све, и час се радовала код те мисли да ће јој све рећи, а час се љутила због тога што ће морати говорити о свом понижењу с њом, која је његова сестра, и слушати њезине већ спремљене утехе и савете.

Гледајући на сат, она ју је очекивала сваког тренутка и, као што се то често дешава, пропустила је баш онај тренутак, кад је гошћа стигла, те није ни чула звонце.

Чувши шуштање хаљине и лаке кораке на самим вратима, она се осврте и на њеном напаћеном лицу и нехотице се указа не радост, већ чуђење. Она устаде и загрли заову.

— Зар си већ стигла? — рече она, љубећи је.

— Како ми је мило, Доли, што те видим!

— И мени је веома мило, — рече Доли и осмехну се мало, гледајући да по Анином лицу позна да ли она све зна. „Јамачно зна“, помисли она, опазивши јој саучешће на лицу. — Хајдмо да те одведем у твоју собу, — рече она, старајући се да по могућности што даље отклони тренутак објашњавања.

— Је ли то Гриша? Боже како је порастао, — рече Ана и, пољубивши га и не скидајући очију с Доли, застаде и порумене. — Не, допусти да останемо овде.

Она скиде мараму, шешир, па закачивши њиме за прамен своје црне косе, која је сва била коврџава, поче вртети главом да откачи косу.

— А ти се сва сијаш од среће и здравља? — рече Доли скоро са завишћу.

— Ја?... Па да, — рече Ана. — Боже мој, та ово је Тања! Вршњакиња мог Серјоже, — додаде она, окрећући се девојчици, која беше утрчала. Она је узе у наручје и пољуби је. — Златна девојчица, просто дивна? Дед, покажи ми их све.

Она је свако дете називала по имену и сећала се не само њихових имена, већ и година, месеца, и каке је које нарави, и кад је које боловало, и Доли је то морала оценити.

— Е, па хајдмо онда код њих, — рече она. — Штета што Васа сад спава.

Видевши децу, оне заседоше саме, у салону, за сто са спремљеном кавом. Ана узе послужавник, али га за тим одмах одмаче.

— Доли, — рече она, — он ми је причао.

Доли хладно погледа у Ану. Она се надала фразама, пуним претворичког саучешћа, али Ана не рече ништа ни налик на то.

— Мила Доли! — рече она. — Ја нећу ни да ти говорим у његову корист, нити хоћу да те тешим; то је немогућно. Али, душо моја, мени те је жао, жао ми те је од свег срца!

Иза густих трепавица њених сјајних очију наједанпут се указаше сузе. Она седе ближе снаји и узе је за руку својом малом енергичном руком. Доли се не одмаче од ње, али лице јој задржа свој хладан израз. Она рече:

— Мене нико не може утешити. Све је изгубљено после онога што је било, све је пропало!

И чим то рече, лице јој постаде меко. Ана подиже суву, слабу Долину руку, пољуби је и рече:

— Али шта да се ради, Доли, шта да се ради? Како је најбоље да се поступи у том ужасном положају? то је оно, о чему ваља размислити.

— Све је свршено, па крај, — рече Доли. — И, разумеш, најгоре је то што га не могу оставити: имам деце, везана сам. А с њим не могу живети; за мене је мучење и кад га само видим.

— Доли, голубице, он ми је све причао, али ја хоћу и од тебе да чујем; реци ми све.

Доли је погледа упитним погледом.

Искрено саучешће и љубав огледаху се на Анину лицу.

— Добро, — рече она на једанпут. — Али испричаћу ти испочетка. Ти знаш како сам се удала. С васпитањем које ми мати дала, не само да сам била невина, већ бејах просто глупа. Ја нисам ништа знала. Веле, ја то знам, да мужеви причају женама о свом ранијем животу, али Стива... — Она се поправи: — Степан Аркадијевич, није ми ништа рекао. Нећеш ми веровати, али ја сам све до сад држала да сам ја једина женска, за коју је он знао. Тако сам проживела осам година.

Разумеш, не само што нисам слутила да ми је он неверан, него сам чак то сматрала за немогуђно, и сад, замисли, с таквим појмовима дознати на једанпут сву страхоту, сву прљавштину... — Разуми ме. Бити потпуно уверена у своју срећу и на једанпут... — настави Доли, уздржавајући се да не зајеца, — добити писмо... његово писмо, упућено његовој љубазници, а мојој гувернанти. Не, то је и сувише страшно! — Она брзо извади мараму и покри њом лице. — Још разумем тренутан занос, — настави она, поћутавши, — али да ме вара намерно, препредено... и то с ким?... Да буде мој муж у исти мах кад и њен... то је страшно! Не можеш разумети...

— А, не, ја разумем! Разумем, мила Доли, разумем, — говораше Ана, стискујући јој руку.

— И ти мислиш да он разуме сву страхоту мог положаја? — настави Доли. — Ни мало! Он је срећан и задовољан.

— А, не! — прекиде је брзо Ана. — Жалост га је погледати, он је као убијен од кајања...

— Може ли се он кајати? — прекиде је Доли, гледајући заови пажљиво у очи.

— Да! ја га познајем. Без сажаљења нисам га могла гледати. Ми га обе познајемо. Он је добар, али је поносит, а сад је тако понижен. У главном знаш шта ме је дирнуло... — (и ту Ана погоди оно главно што је могло дирнути Доли) — њега муче две ствари: прво, што га је срамота од деце, а друго, што он, који те воли... да, да, воли изнад свега на свету, — прекиде она брзо Доли, која хтете рећи да то није тако: — што ти је он задао бол, убио те је. „Не, не, она ми неће опростити“, једнако вели.

Доли је замишљено гледала у страну, слушајући заовине речи.

— Да, ја разумем, његов је положај страшан; кривцу је горе него невином, — рече она, — ако осећа да је због његове кривице дошла сва несрећа. Али како да му опростим, како да опет постанем његова жена после оне? За мене ће живот с њим бити права мука баш зато, што волим своју ранију љубав према њему...

И јецање јој угуши речи.

Али као навалице, сваки пут кад би се мало одобровољила, она је опет почињала да говори о оном што ју је љутило.

— Та она је млада, та она је лепа, — настави она. — А

разумеш ли ти, Ана, ко је узео моју младост и лепоту? Он и његова деца. Ја сам му одслужила, и у тој служби прошло је све моје, а њему је сад, разуме се, милије и ординарно, али свеже створење. Они су јамачно говорили о мени, или, још горе, прећуткивали су — разумеш ли?

У њеним очима опет плану мржња.

— И после свега тога, да ми он говори... И зар ја да му верујем?... Никад. Не, не, свршено је све, све што је некад било утеха и награда за труд и муке... Нећеш ми веровати. Ето, мало час сам учила Гришу: некад је то била за ме радост, а сад ми је то мука. Зашто се старам, трудим? Нашто деца? Страшно је то, што се моја душа од једном преокренула, и уместо љубави и нежности, осећам према њему само мржњу, да, мржњу. Ја бих га убила и...

— Душице, Доли, ја разумем, али не кидај се толико. Ти си тако увређена, тако си узбуђена, да много што шта видиш друкчије него што је.

Доли се умири, и оне поћуташе једно два минута.

— Шта да се ради, промисли, Ана, помози. Ја сам о свему размишљала, и не могу ништа да нађем.

Ана није могла ништа да смисли, али се њезино срце одазивало свакој речи, сваком изразу снајина лица.

— Рећи ћу ти само ово, — поче Ана, — ја сам му сестра, знам му нарав, ону подобност да на све заборави (она учини покрет испред чела), ону подобност да се са свим занесе, али зато и да се потпуно покаје. Он сад не верује, он не разуме како је могао учинити то што је учинио.

— Не, он разуме, он је и онда разумео! — прекиде је Доли. — Али ја... ти заборављаш на мене... зар је мени лакше?

— Стани. Кад ми је он о томе причао, признајем, још нисам поимала сву страхоту твог положаја. Ја сам видела само њега и то, да је породици крај; мени га је било жао, али поразговаравши се с тобом, ја, као жена, видим друго; видим твоје муке, и не могу ти рећи колико ми те је жао! Али, Доли, душице, ја разумем твоје патње потпуно, само једно не знам: не знам... не знам колико још у твом срцу има љубави према њему. То ти знаш, — има ли толико да му можеш опростити. Ако има, опрости!

— Не, — поче Доли, али Ана је прекиде, љубећи јој још једном руку.

— Ја познајем свет више него ти, — рече она. — Ја познајем те људе као што је Стива, и знам како они гледају на то. Ти велиш да је он с њом говорио о теби. Тога није било. Ти људи бивају неверни својим женама, али домаће огњиште и жена, то је за њих светиња. Они некако презиру те жене, и оне не сметају породици. Између породице и тога, они провуку неку црту, преко које се не може прећи. Ја то не разумем, али то је тако.

— Јест, али они су се љубили...

— Доли, стани, душице. Ја сам видела Стиву кад је био у тебе заљубљен. Сећам се оног времена, кад је долазио к мени и плакао говорећи о теби и о томе како си ти за њега нешто поетично, недостижно, и ја знам да те је он, што је дуже крај тебе живео, на све већу висину дизао. Та често смо му се смејали, што је уза сваку реч додавао: „Доли је ретка женска!“ Ти си за њега и била и остала божанство, а ово што се десило, то није занос његове душе...

— Али ако се тај занос понови?

— То не може бити, бар тако ја мислим.

— Добро, али да ли би ти опростила.

— Не знам, не могу ти рећи... Не, могу, — рече Ана, промисливши се. И обухвативши мислима положај и промеривши га на мерилу душе своје, додаде: — Не, могу, могу, могу. Да, ја бих опростила. Не бих остала онака иста као пре тога, да, али бих опростила, и тако бих опростила, као да тога није ни било, као да никад није било...

— Па разуме се, — прекиде је брзо Доли, као да је говорила о оном, о чему је више пута мислила, — иначе то не би ни био опроштај. Ако већ треба опростити, онда потпуно, потпуно. Хајдмо да те одведем у твоју собу, -- рече она устајући и успут загрли Ану. — Мила моја, баш се радујем што си дошла. Сад ми је лакше, куд и камо лакше.

С руског преводи
Љубица Анастасијевић.

(Наставиће се)

† ВАЛТАЗАР БОГИШИЋ

(У МЕСТО НЕКРОЛОГА[1])

Париз, Ђурђев дан 1908.

Драги колега,

Ваш захтев је десети од смрти покојнога Валтазара Богишића, да за овај или онај наш или туђински лист напишем његов некролог, његов животопис или чланак о њему. И ја се на тај посао до данас нисам могао решити из лако појмљивога разлога. Написати прост, уобичајен некролог о њему лака је ствар, и то може учинити ма који од сарадника како Дела тако и других наших и туђинских листова, јер му је за тај посао довољно узети Годишњак наше Академије или коју познатију (нарочито чешку) Енциклопедију. С друге је стране врло озбиљан и тежак посао написати пригодан и на брзу руку опширнији чланак или расправу, и та тешкоћа не долаза само од огромности личности и замашности њенога дела, већ у великој мери и од туда, што је и о Богишићу и о његовом научном и законотворном раду толико већ написано, да је тешко, врло тешко, дати о једном и другом, овако пригодом, новијих података и погледа. Да се то корисно и достојно учини, биће потребно прегледати нарочито оно што од њега није објављено. Његова личност, о којој је за живота му било теже писати,

[1] Уредник Дела обратио се молбом г. др-у М. Р. Веснићу за некролог или чланак о великоме Србину и научнику др-у Валтазару Богишићу. Место некролога, немајући довољно времена за чланак, г. др. М. Р. Веснић послао нам је ове топле редове, које је могла исписати рука интимног пријатеља и поштоваоца др-а Богишића, остављајући да у исцрпном чланку изнесе заслужан рад великог научника. — Ур.

моћи ће се јасније видети и проценити тек из заосталих му артија, које ће се наћи било код њега било код пријатеља му, као што су г. г. Јиречек, Јалић, Ст. Новаковић, Милићевић, Смичикас, пок. Рачки, Л. Зоре итд.

Данас је равно двадесет година од кад сам ја ступио с њиме у преписку а за тим и у личне односе. Још од првог нашег сусрета ми смо постали пријатељи, и то пријатељство је било искрено и непоколебљиво и поред разлике у годинама и поред тога што нам је узгој био различан а да већ о разлици у постојбини и не говорим. Кратку и живописну црту великога покојника ја сам дао још 1891. у Годишњици Н. Чупића књ. XII (стр. 119—120) у расправи Општи Имовински Законик за Књажевину Црну Гору и његова важност за науку и законодавство која је и на по се оштампана, а још пре три године израдио сам, на захтев мога пријатеља професора загребачког универзитета др-а Шиловића Mjesečnik Pravničkoga Društva, Библиографски Преглед Богишићевих радова као и свега онога што је њиховим поводом објављено било у нарочитим књигама било у повременим или дневним листовима. Отисак тога рада (који је штампан и у Браничу органу нашег Адвокатског Удружења исте године) преда мном је, и у њему су забележене Богишићевом руком неке омање омашке, које ће згодном приликом ваљати допунити.

Од кад сам са службом у Паризу, ја сам нашег великог покојника виђао врло често. Осим другога виђања ми смо се у току скоро пуне две године виђали сваке суботе по вечери у познатој париској кафани „de l' Univers“ према Француској Комедији, која у многоме потсећа на наше старе „Дарданеле“ у Београду, и ту је увек вођен говор било о општим српским и славенским пословима било о каквом научном питању. Пре тога састајали смо се бар једном преко године обично лети — где у Средњој Европи. На овај начин он се обично виђао и с другим својим ближим пријатељима: Јиречком, Јагићем, пок. Дучићем итд.

Широког општег и дубоког стручног образовања, пок. Богишић је освајао свакога ко му се приближи. Врло виђени француски књижевници и публицисте с којима сам имао прилику сам упознати га одлазили су с великим задовољством у улицу Светих Отаца (71), где је он провео преко тридесет година, и где је било на највишим спрату, готово под кровом,

искупљало толико правничко, археолошко, историско и фолклористичко благо, и враћали су се од њега опчарани топлином пријема и удивљени његовом научношћу и пространошћу његових знања. Његови најбољи француски пријатељи били су Емил Пико, Лујн Леже, Дарест и Е. Нис професор у Бриселу.

Све до своје седамдесетогодишњице коју му је „натурио" г. проф. Јиречек, пок. Богишић је био у главноме добро што се тиче његова здравља. Он није хтео да води рачуна о својим годинама, о којима чак није хтео ни да говори. Од пре извесног времена почео је ипак од времена на време побољевати, нарочито после једног пада на степеницама у свом старом стану. Пошто се на наваљивања пријатеља из овога иселио, напрасно се разболео зимус једне ноћи, и у рану зору пренесен је код д-ра Саве Петровића где је стручно и пријатељски негован 2—3 дана, после чега је лешкарио пуне две недеље у своме новом стану у Поасоновој улици (бр. 7.), усред својих књига и успомена из постојбине. За то време једва га је било могуће видети, једно с тога што му је лекар био препоручио мир, а друго и за то што није много желео да се зна за његову немоћ. Тада смо га понајвише обилазили г. Вулић (рођак проф. д-ра Н. Вулића) земљак му из Далмације, а како ми је сâм говорио и г. Андреја Радовић, чијег је оца, пређашњег великог судију црногорског, јако ценио.

Ја сам му последњи пут отишао на Велики Петак, и тада дознао да је отпутовао још пре три недеље „на југ" ради опорављења, — што ме је јако изненадило, а већ на Светли Понедељник примио сам жалосну вест да је преминуо на Ријеци.

Дакле ипак на домаку своје постојбине, ако не у самој њој! Ипак ће дакле Цавтат хранити зелене остатке овога свога великана; ипак ће он дакле почивати у гробљу својих старих међу којима има и његових имењака, које је често у разговору помињао, у ономе гробљу које нам је ненадмашним пером опевао земљак му Људевит Вуличевић у несравњивој песми у прози Моја Мати! Ту ће њему земља бити лака! Ту на домаку од Дубровника где је први пут прогледао душевним очима својим, где је уз Ника Великог и уз Меда Пуцића почео поигравати, да их за тим, радом својим, гласом и именом својим надмаши у уважењу и у поштовању Српства и Славенства, да једном (можда последњи!) пронесе по Европи и до најдаљег Истока славу старе републике.

Јер слава Богишићева неће остати само у ономе што је урадио на законотворном и на научном пољу, већ ће она блистати и из онога, што је он тековином и штедњом својом припремио за свој род. Врло штедљив — ма да сразмерно богат — пок. Богишић је имао намеру основати последњим својим завештањем једну опште славенску задужбину, која би у неколико продужила његова дела и његове мисли. О овој замисли ја ћу говорити доцније, пошто у овом тренутку није удесно писати о томе што више, докле се не види да ли је он ту своју вољу изразио и законитим путем. А бојазан је: хоће ли се његово завештање наћи, пошто није радо хтео помишљати на смрт.

Ма да је у Србији бивао сразмерно мало (свега два или три пута), он ју је волео као своју праву Отаџбину, и радовао се сваком њеном напретку, као што га је свака њена недаћа до срца дирала. Његовој души биће мило, да га је штампа престонице „наше Краљевине“ тако топло ожалила, а то ће бити утеха донекле и његовој родбини и Цавтату и Дубровнику. Наше Дело чији је он пријатељ био још од појаве му, мораће се одужити достојније његовој успомени. Задовољимо се за сад „старовременским“: Лака му родна грудва!

Др. Мих. Р. Весннћ.

ЈЕСЕЊ ЈЕДНЕ ЖЕНЕ

(СВРШЕТАК)

Опет је Јулија била у капели, сад са свим празној. Клечала је близу кора, где су клупе најмањих девојчица; несвесно је села на место које је заузимала пре тридесет година. И догоди се оно чудо искрене исповести, непојмљиво душама нерелигиозним: њена је душа постала као у оне невине деце која су ту мало час клечала. Опат Иге рекао је истину: она није била створење за телесну љубав. Ако јој је још и лопила крв из хиљаду зареза на срцу, а угашене очи неисцрпно лиле сузе при помисли да драги пријатељ није више њен, да је више није волео, у њеном месу нешто се стишавало, пролазило, као бол од неке старе ожеготине.

Непрестано је клечала... Имала је мрачно уздање да ће јој божански гласови казати сад шта има да ради, јер, пошто се била решила на жртву, хтела је да је поднесе корисно и скромно. О томе је дуго размишљала; на време је подсети тек добро познато звоно, које је оглашавало обед. Није требало никога више да узнемирава, да прави галаму око онога што ће се ускоро догодити. Несреће, ломљења, рапављења није требало више да буде осем у њеном рођеном срцу.

Својој кући могла је доћи пре ручка. Тоња ју је очекивала као обично.

— Ах! Ју! узвикну она. Како си нас од јутрос узнемирила, Ју! Наљутила сам се на тебе, па и г. Ескје се уплашио!

— Ћути, Тоња! Не вичи толико. Није то ништа изванредно што сам отишла у јутру а вратила се у подне. Кажи да ручамо после четврт часа. Да ли је дошао г. Домје?

— Јесте, лепојко моја; код господина је Сиржера, разговара с г. Жаном.

— Иди и замоли га да дође к мени. И немој причати, јеси чула!

— Добро... ни речи!

После неколико тренутака доктор уђе код г-ђе Сиржер, прилично узнемирен тим таквим пријемом. Али нађе је потпуно мирну, што није очекивао. Свежа вода утрла је трагове суза на њеним очима. Била је брижљиво зачешљана. Осем бледила на образима ништа није издавало њена узбуђења јучерашња и јутрошња.

Она пружи руку лекару.

— Добар дан, докторе. Видите да ми је добро. Како је Клари?

— Много боље. Спавала је без грознице. Имам најбољу наду.

— А Антоану?

— Непрестано исто.

— Ви ћете ручати с нама?

— Ако ви хоћете.

— Дабоме. Но једну реч пре но што сиђемо. Шта је било с писмом које сте ми јуче показали... с Морисовим писмом Клари? запита још одређеније, видећи да се Домје устеже. Не бојте се, ја сам мирна... Јесте ли то писмо предали Клари?

— Не, код мене је. Мислио сам да...

— Врло добро, слушајте. Имате ли поверење у мени?

— Какво је то питање, госпођо!

— Ох! ми нећемо пазити на формуле учтивости. Случај је сувише озбиљан, мислим. Верујете ли ви у моју реч као у реч једног часног човека? И ако вам ја дам ту реч да се нећу више противити Клариној удадби и да ћу сама писати Морису и позвати га да дође, хоћете ли ми веровати?

— Потпуно вам верујем.

— Онда, дајте ми то писмо... које сте ми јуче показали. Уштедећете ми унижење да га Клара прочита... а мени ће оно служити као заштита против себе саме, ако кад год дођем у искушење да се покажем слабом. Зашто се устежете? Морис вам је дао право да располажете с њим по вољи, и ви сте га, свакојако, јуче на врло чудан начин употребили...

Домје размисли за часак.

— Имате право, најзад рече. Ово писмо, пошто је свршило свој задатак, ваше је.

И он јој га даде. Јулија га одмах затвори у своју фијоку.

— Одавде неће никад изићи, рече она, осем ако једног дана зажалим своје пожртвовање. Тада ћу га прочитати да бих се уверила да сам добро урадила. Заклињем вам се.

Погледаше се до у дно очију.

— Ви сте за дивљење, рече лекар.

— За дивљење, Боже мој! одговори она с осмехом врло тужним. Ја не налазим да сам за дивљење. Но, најтежи део посла свршен је. Остаје нам да позовемо Мориса. То ја примам на себе. А дотле, ако хоћете, заборавићемо све ово што је било… Хтела бих да Морисов повратак и венчање буду без галаме, са свим просто. Ја сам била сметња, и уклањам се.

Домје јој пољуби руку. Тражио је речи којима ће изразити своје узбуђење. Али г-ђа Спржер стави прст на своја уста.

— Ни речи! Jесмо ли рекли? А сад, хајдмо.

VI

Од пре три дана Морис је са страховањем очекивао, у Хајделбергу, одговор Кларин. Шта ли ће му одговорити, ако буде одговарала? И шта би она могла одговорити па да буде задовољан? Положај је био без излаза и за њу као и за њега. Само један догађај могао би умирити његово срце; он је био немогућан, па ипак је често помишљао на њ: да Клара остави Париз и дође к њему у Немачку, као недавно Јулија. Ах, путовање с њом, с Кларом: он јој обавио онај витки стас, па пољубац на оне румене усне, и мирис оне црне коврчаве косе... Имао је ту грозну храброст да оживи сећањем, једне по једне, дане, минуте проведене у Кронбергу, да му млада девојка замени у овим његовим мислима изневерену драгану… И на једанпут, у овом потпуном заносу, као убод ножем дођоше му последње Јулијине речи:

„Ако опет дођеш овде са другом женом, и мала те Кети упита где сам ја, ти ћеш јој одговорити да сам умрла, је ли?

Трећег дана дође једно писмо. На завоју је познао Јулијин рукопис. „Сирота Јулија! Опет узалудне милоште… Опет онога: „Волим те, мили мој! Чезне за тобом твоја Ју!… Али

кад отвори писмо, прочита неколико врста које је садржавало, силно је био отргнут из своје равнодушности.

„Пријатељу, озбиљни догађаји који вас интересују дешавају се овде. Дођите најкраћим путем. Присутност ваша потребна је, а позива вас

Ваша пријатељица
Јулија Сиржер.

Морис поново прочита ово кратко писмо, гласно изговарајући речи. То је био рукопис врло му добро познат, то је била омиљена Јулијина хартија; али мисао која је диктовала ове врсте није била њена, не! „Нешто озбиљно се одиста догађа тамо... Пријатељу, у место Драги мој... Ни једне љубазне речи... Мајка би ми могла ово написати...“ Стаде да премишља, промери сва објашњења која су му се вероватним чинила... И, наравно, не нађе само оно право: не помисли да је Домје могао показати Јулији његова писма. „Клари је горе... или ће пре бити да Антоан умире...“ И одмах за тим, он одбаци прву претпоставку... „Кад би Клара била много болесна, не би ме Јулија звала к њој.“ Јер и он, као већина људи, није могао да појми да једна жена, и кад није престала да воли, може жртвовати своју љубав.

„Да, то је. Антоан је на умору. Јулији је потребно да ме види; она ме зове. Хоће да ме позове да одржим своју реч. Хоће да буде успокојена да сам ја још увек решен.“

Ова потреба да се врати у Париз, заједно са његовом заклетвом, пре неколико дана би га преплашила. А данас ово писмо, које је садржавало позив да испуни своје обећање, ово извршно решење, донесе му олакшања, потајног задовољства. Ове три врсте на хартији биле су ослобођење, крај изгнанства: оне су му, пред његовом савешћу, давале право на повратак. Но на крај свог путовања имао је да нађе једну непролазну препреку... Али разроке наде су га подржавале сад као и толико пута у његовом животу. „Да... одржаћу своју реч, али бићу код Кларе, а кад будем уз њу, излечићу је. А за тим, све ће се удесити...“ Он се не усуди да каже како, и каквом двоструком невером... У своме духу беше се без најмањег устезања решио да се врати. Као што је увек, роб своје судбине, чекао је подстрек другога па да се одлучи.

Дакле, отпутоваће; отпутоваће шта брже. Кад је погледао у распоред вожње, виде да мора чекати до сутра да би у Карл-

сру-у дочекао оријент-експрес који би га довезао у Париз прекосутра у јутру. И овај човек коме је претио један најтежи рок, коме ће се, после четрдесет и осам сати, поднети на исплату једна признаница чији је износ био његова будућност, тај човек проведе два дана која су следовала у грозници, у активној грозници, живој, готово срећној. Јутро је провео шетајући се по дивној хајделбершкој околини: сунце ју је палило својом бледом новембарском светлошћу, црвени урес дрвећа откидао се при најмањем ветрићу; и Филозофенвег и Кенигстун никад му се не учинише лепшим и угоднијим. И за Хајделберг, као за Хамбург, и за Кронберг, имао је тајанствену наклоност у којој ми улепшавамо она места где смо много живели, много волећи или много патећи.

Ноћу је мало спавао; та ноћ без сна не учини му се ни дуга ни тешка, и кад је у прву зору сео у воз, задрхта при помисли да ће га тај воз носити у Француску... Најзад, најзад се завршавало изгнанство, враћао се! Чекала су га нова искушења, ишао је да коначно разбије своје снове, али враћао се! Јест, он се некад заносио равнодушним космополитизмом једног Бајрона, једног Стендала; смејао се на привлачну моћ домовине. Али она је дакле постојала за њега, као и моћ љубави.

Убрзо је заспао. Кад се пробудио, сунце је сијало, већ високо, на сивоме небу; воз је јурио преко једноликих равница, кроз оголеле шуме: то је Француска била! Испитујући своје срце, бојећи се могућне несвестице, Морис се зачуди кад виде како се помирио са својом жалошћу. „То је зато што ћу видети Јулију, мишљаше. Јадна моја пријатељица, она ме много воли“. Сети се кад се раније враћао с пута, у оно красно време њихове љубави, кад је долазио у Париз после кратких одсустава, како га је његова драгана чекала на станици, као каква силуета, како су падали непрестано једно другом у загрљај док су их кола одводила у улицу Шамбиж. Тако жестоко буђење успомена узнемири га, и он осети колико је још воли, ту остављену за коју је мало час рекао: „Колико ме воли!“ — „Али какав сам ја човек, какав изузетак, колико сам безразложан? Јулија је претња мојој будућности, моје скривено зло, и ја је волим!“ Да, требало је да дође у склад са самим собом: потреба да је опет види, да се прибије уз њу, од када је то пригрљавање било са свом близу, постајала је силна у њему. „Сад ћу је видети“, помисли, срца испражњена узбуђењем, кад је воз ишао фасадама

улице Фландр... „После неколико минута... После неколико секунада“...

Варао се. Јулија није била на станици. Она се бојала да неће имати храбрости, коју је сатирала од пре осам дана, ако јој Морис, у метежу гомиле која излази из воза, у ларми на станици, падне у загрљај. Ако јој покаже љубав; ако ју је опет заволео — што не би било чудно од њега! — после свог ужасног писма? Тада би она имала да се бори, да се брани од његове љубави... Ох! не... никад више! — Била је решена. Нешто јаче од љубави, нека вера у фаталност, у потребу њена одрицања, раздирала јој је душу...

Упутила се у улицу Шамбиж да тамо стигне готово у исто време кад и Морис; ишла је пешке, хотећи да умири, савлада дугим путем своју грозницу.

Она је имала разлога да се боји својих живаца; они је издадоше одмах, чим је била унутра, у склоништу њене драге прошлости са пољупцима и миловањима. Помисли:

„Ово је последњи пут што овде долазим!...“

И одмах за тим она осети да се губи. У несвестици паде на диван, где су они двоје често лежали једно поред друго, с пољупцем, непомични, загрљени и занети.

До свести дође лагано, као што лагано једно тело излази на површину воде. Из те немоћи беше дошла у заборав, кад на једанпут чу лупу једних кола која се зауставише; врата с улице отворише се и затворише, кључ се окрете у брави.

„Он!“

То је био он. Завеса на улазу подиже се, и он се појави: тренутак веома кратак у ком га она опази неодлучна пред полумраком велике собе; имала је времена да себи каже: „То је он и опет није он.“ Чинило јој се да је Морис био други, да га није видела већ веома давно, да је постао нешто бивше и уништено, као њена срећа...

— Јулија!...

Изговорио је само то име, гласом тако сломљеним!... и, она није знала како то би, био је пред њом, на коленима, пао код њених ногу, поред свега постао пређашњи Морис, који се склонио у њено крило, изгубљено дете, побледело за време одсуства, убијено путом. Он се склањао на те топле груди, од којих је узалуд бежао, за којима је толико жалио, које је најзад опет нашао! А и она је, као недавно, притисла своје усне на

црну косу свог пријатеља; није их одвајала, није их могла више одвојити, јер је врло добро знала да је то био последњи, последњи пољубац; једна једина реч коју би изговорили прекинула би овај занос... Све би било свршено.

Тада Морис, чије срце и уста беху као запечаћени очекивањем неког изванредног догађаја, осети да му њене сузе влаже косу, за тим чело, па очи и образе... Те сузе текле су како не теку обичне сузе, текле су без јецаја, обилно и у ћутању, текле су као крв из отворене ране.

Он се бојао, одиста бојао, те подиже своју разбарушену главу; превелики људски бол плаши нас као и лудило. Прошапута:

— Шта ти је... Јулија? Кажи! Шта ти је?... За што тако плачеш?... Ти ме плашиш...

Она се јако приби уз њега.

— Свршено је, шапатом рече. О мили мој, свршено је!

Он је није добро схватио; али га та реч убоде у срце, као хладан мач. Нешто, неко, она, он, прошлост — није знао шта, — нешто је умирало у том тренутку, код њега, код ње, међу њима... то је осећао. Грчевито се ухвати за хаљину своје драгане и потражи њена уста, која је она склањала.

— Шта то кажеш? Свршено? Ништа није свршено... Ја сам ту, Јулија... Погледај ме! Вратио сам се... Ти ме дакле више не волеш? Нећеш да ме загрлиш?

Она га одби покретом у коме је хтео ипак да види мало милоште. Воља да не попусти у разнежености заустави јој сузе.

— Молим те... Морисе!

Он управи на њу своје очајне очи.

— Па зашто ме одбијаш? Ја те волим!

— Саслушај ме! рече му она. Имај сажаљења према мени! Немој да патим више но што треба. Знаш добро да је све свршено.

Он упорно понови:

— Ја те волим!

И није лагао. Он се страшио своје неодлучности и својих неверстава: сад се осећао неспособним да остави Јулију.

— Ја сам тврдо решена, продужи она. Враћам те себи самом, драги мој. Ожени се и (њезин глас се промени) буди срећан!

— Ја те волим! понови Морис. Само тебе хоћу.

И сад је он, ослоњен челом на колена своје пријатељице, осећао како му сузе навиру на очи, односећи собом његову прошлост, његову љубав, срце његово, њега самог.

Држећи лако руку на коси младог човека, Јулија настави:

— Немој мислити да се љутим на тебе... Ја се нисам променила... Нити ћу се променити... Ја ћу увек бити иста за тебе, — то је сушта истина!... Много сам те волела, драги мој! И сад хоћу, као пре, да ти будеш срећан. Што ми је данас тешко, то је за то што те ја не могу више учинити срећним у будућности. То је моја несрећа, знаш ли...

Морис промуца:

— Јулија!... Јулија моја!... Моја Ју!

— Ти ћеш опет мало волети твоју несрећну Ју..... је ли? Кад помислиш на њу... после... знаш... рећи ћеш да није била њезина кривица... што си ти био тако млад, толико млад за њу! Мисли о њој увек оно што сад мислиш, драги мој. Сад ти је тешко да ме оставиш, то видим...

Не подижући главу, али обухвативши стас Јулијин и стегнувши га, Морис бурно понови:

— Нећу, нећу!

Она пусти да се умири његово уздрхтало тело, откопча му руке благим покретом, и рече:

— Идем.

Да ли је сањао? Да ли је заиста хтела тако да оде, одвоји од њега? Никад он није предвиђао овакав крај њихове љубави... Он га је пренеражавао, обезоружавао.

Обеси јој се о руке:

— Стани Јулија!... Та то није могућно! Ти нећеш ићи, је ли? нећеш ме оставити? Шта сам ти учинио да ме остављаш?

— С Богом! рече она. Треба да се вратим. Дођи сутра к нама. Чекаћемо те. С Богом.

Он је виде како устаде, како се зачешља, спреми брзо, — како пође. Пре но што подиже завесу на улазу, она се осмехну на њ осмехом умируће: он једва чу још једном ужасну реч са њених усана:

— С Богом!

Али кад је хтела да изиђе, он јој притрча. Ужасавање од „Никад више!“ прожe га кроз цело тело. А он ју је још хтео, волео је, желео је њена уста, њено грло, жудео је за њеним телом, што му све, као муња, распали чула.

Она није одмах схватила шта је хтео... појми тек онда кад опази да је вуче ка постељи.

Један крик је загуши:

— Ох! никад то! никад! никад!

Побуњена гроза целог њеног тела даде јој снаге да се ослободи... Одгурнути Морис поведе се за часак... А за тај врло кратак тренутак она побеже.

Пошто је отишла, он не имаде храбрости да пође за њом. Једна зидина бејаше у том часу подигнута између њих, он је то знао, осећао. Свали се у постељу потпуно обучен. Зајеца. Да, истина је, један део његова живота био је мртав. Шта је оплакивао? Ишчезлу љубав? Себе сама? Себе без сумње, свој бедни положај промењљивог бића, на шта су га немилосрдно подсећали одласци, растајања. Та жена у сузама која је мало час побегла од њега, била је његова младост: она је у скуту своје хаљине однела крваве комаде његове људске природе.

„А Клара?“

Име, стас, држање, мирис младе девојке... У том подсећању осети неку унутрашњу дрхтавицу, нешто жестоко а пријатно, нешто што није захватало његов бол, што се није подчињавало ни његовом разуму... Пребаци себи за ту ниску радост, као што нека небрига у очајном стању може себи пребацити, поводом смрти свог драгог оца, мрачно задовољство због наследства. Сви назори окретали су се против њега. Злочино је дело било напуштање драгане, жудња за вереницом. И дуго је блудео мислима о томе. Ноћ беше међу тим са свим пала. Осети глад. Изиђе.

Улице мрачне и пусте протезале су се пред њим као простране ходници. С времена на време по који празан фијакер пролазио је лагано, неодлучно код сваког угла. За тим два projурише поред њега у највећем трку према Јелисејским пољима.

Тешке главе, — уморан од пута, потресен последњим узбуђењем, а при свем том осећајући силну потребу да се креће и исцрпи своју снагу, Морис је право ишао. Пређе Сену преко моста Алма, дође на авни Боске и пође њим до Војне школе. Ту му фењери једне велике кафане привукоше поглед. Он прочита на окнима ове речи: „Ручак и вечера по утврђеној цени и јеловнику.“ Сетивши се тада да је изишао ради вечере, он уђе.

То је била гостионица коју су посећивали нарочито официри из Ратне школе и Војне школе. Већина је била у грађанском оделу, неки само у униформи. А сви су дизали ларму за столовима на којима су биле велике чиније и излизани сребрни прибори. Ту је било и жена, пријатељица официрских, одевених као у паланкама. Било је и неколико радница у кратким црним хаљинама. Заљубљени парови говорили су ниским гласом, нагнути једно према другом.

Морис седе близу стола за којим је било највеселије; требало му је увесељавања макар каквог. Наручи једно стакло шампањца. Момак је хитао, с усрдношћу и поштовањем, видећи једног отменог госта, који није навикнут на ред у тој гостионици.

Мало по мало, врућина, галама, разбише му озбиљне мисли које су му притискивале тешку главу. Пошто је дуго вечерао, он изиђе из гостионице, опет пође авнијама, окрећући Марсовим Пољем, главе претешке а празне. Дуги таласи ветра сад су чистили огроман празан простор, где се пре кратког времена тискала гужва свих народности. Извесно осећање слободе опи га. У пркос његова бола, у пркос његове садашње неподобности да размишља или пушта срцу на вољу, у њему се извршивало тајанствено једно чудо подмлађивања, поновно рађање с надом. Каква је неодређена а све јача светлост сијала над развалинама и тамом његова срца?

Ах! мрачна и мутна наша људска срца, чак и најискренија! Никад га он не беше тако добро осетио, то срце, ту играчку неизбежне љубави, тиранско у својим захтевима као и у својим отказима... Осећајући како му још тече крв из рањена срца, како му горе очи од суза које је пролио и, још имајући на челу слане трагове од Јулијиних суза, он се ето понова као рађао, одазивао неким непознатим гласовима, упућивао се другим путем, ка другим сузама и другим радостима, ка будућности....

Ово вече проведено у тумарању далеко дуж Сенског кеја, чак до Отеја, за тим по крајним булеварима, па празним алејама Миет, — то вече остаде му у памћењу као нешто жалосно и добро, незаборавно и збркано. На њ се сећао као што би се лептир могао сећати када је био ларва. Силе неке непознате снаге радиле су чудесно, — и он је осећао да без тога рада

над њим, а против његове воље, не би имао више храбрости да живи.

Па кад се свршила у њему ова унутрашња криза, у којој се држао као неки туђинац у битци коју не води његов нерод? Кад се вратио кући, кад је легао, заспао? Он то није знао. То не би умео казати кад се сутрадан пробудио необично изнурен али ипак ведар. Настојница је стајала поред његова кревета и пружи му једну депешу која тек што беше донета.

Она је била од Јулије и садржавала је само ове речи:

„За ваш се повратак зна у кући. Клара и њен отац очекују вас: дођите пре подне, немојте закашњавати.

„Ваша стара пријатељица
„Јулија“

То је било све, а како је било просто! Како се лако решавала криза које се толико бојао! И у његовој савести очишћеној мрачним патњама од синоћнице све се на једанпут побуни. Један део срца његова био је одсечен! Но, на шта? Живеће он и са оним што му је још остало од срца! Кад је по ту цену његова бољка била излечена, могао се кретати у животу, богаљаст истина али доброга здравља.

Стара мрежа очајања пала му је најзад с очију; он се надао, хтео је надати се: виде да је пун снаге и младости, корачао је ка будућности. „Једно биће пати због мене. Но шта ја могу, шта могу учинити да не пати? Да, ја примам жртву. Али зар свако биће не живи од жртве других?“ И мислећи на јадну Јулију која се у овом тренутку својевољно бацила у провалу и уништила свој живот, појми да она одиста продужава своју материнску улогу, да га је одиста понова рађала, да је доносила на свет једног новог човека, који се одвојио од њеног жртвованог бића.

„Но, рече он гласно, сад треба радити!“

Обуче се брзо, забрањујући себи да му мисли лете на друге стране. Скочи у фијакер, даде адресу куће Сиржерове. У тренуцима срце му се стезало, ма колико да му је силно била напрегнута снага. „Нешто се ужасно догађа... хоће се догодити.“ Тада се усиљавао да посматра куће, ограде, дрвеће... На послетку је докучио тајну људи од рада: не мислити кад се ради.

Кад отвори она зелена врата на која је толико пута ушао, он помисли: „Прелазим судбоносну реку мог живота.“ Грцање

му потресе груди, и учини му се да то што ће се сад урадити, ради по туђој вољи. „Јеси ли ти сигуран да је то срећа?“ питао га је из дубине душе један глас. Али он га не хтеде слушати и пође брзо одлучним корацима.

Али шта је то? Да ли је кућа била празна, без становника? За што није нико излазио пред њега?... Био је на прагу свог салона; уђе.

И виде је одмах, њу, због које је и за коју је патио и коју је сад добијао по цену самртних мука једне друге. Виде је да га очекује, смањена, побледела, али насмејана, победитељка! Због тог слабог детета, колико је он неверан био, патио у изгнанству, пролио суза! Учини му се као нежна вила, господарка његова живота: оним својим танким прстима она је размрсила жице-три судбине, и њена вилинска хаљина била је од њих изаткана.

— Кларо!

Она покуша да се насмеје, пуштајући на њ чаролију својих врло црних очију, своје врло беле коже, својих усана којима ни дуге грознице не беху одузеле руменила; са таласом крви у образима и провидним ушима.

Он јој приђе, привуче је:

— Ах, волим те, волим!

Она му поднесе своје чело, а он га ватрено пољуби. Мађије су биле скинуте. Победна радост отера из његова срца и последњу грижу, последње сажаљење, последње сенке жаљења.

Али недостајале су речи њиховим мислима и снага њиховим покретима. Клара паде на столицу на којој је била седела, Морис код њених ногу. И са свим природно, код таквог рушења целе његове прошлости, кад је остајало у животу само ово дете, он осети потребу да се склони у једино прибежиште које му је остало. Наслони своју главу на ове слабе груди, као што је пре на груди своје миле мајке, као што је јуче на груди Јулијине.

Клара на једанпут прошапта.

— Морисе!

Он диже главу, погледа. Јулија је била код подигнуте завесе. Дуго је прождирала очима овај призор: њен драган на грудима једне друге жене, и њено бледило тако је страшно било да би Морис био мање изненађен да се срушила, као громом поражена, мртва, но што је био када је виде да пође право,

као месечарка, прође поред њих, не говорећи, не плачући, отвори врата крутим покретом, ишчезе.

Отишла је, више се није чуо њен корак, који је за часак одјекивао по простирци у предсобљу... А они су га још ослушкивали, дирнути овом појавом људскога бола... Појмише и не казујући то једно другом да ће по неки пут у будућности преко њихове среће прећи прилика ове жртвоване жене.

— Јадна жена! прошапута Морис.

Клара се наслони лако грудима на свог вереника. Знајући већ своју моћ, пружи му пехар из којег се пије заборав на сентиментална неверства, своје румене жедне усне, а њене очи јасно говораху: — „Пиј!“

Он се наже. И у овом пољупцу, дугим потезом, пио је Заборава... — — — — — — — — — — — — — — — — —
— —
— —

VII

На крај низбрдице која почиње од кеја Лионске станице па иде до булевара Дидро, група која је испратила два нова младенца у Италију растави се.

Домје пружи руку Ескјеу, Ријеу и г-ђи Спржер.

— Извините ме. Зове ме дужност. Сутра ћу доћи да ручам код вас са женом.

— Куд ћете? Запита га Рије, повлачећи га мало на страну.

— У Салпетријер.

— Пешке.

— Да.

— И ја ћу с вама. Имам да говорим с вама. Ви се сећате савета који сте ми дали?...

— Да, сећам се. Па?

— Ја сам се одлучио.

— Да ме послушате?

— Да вас послушам.

— Причаћете ми. Хајдмо.

Они поздравише још једном из далека Ескјеа и г-ђу Спржер, који су улазили у своја кола, и одоше. После једног тренутка, поред њих прођоше кола, јурећи брзо низ булевар.

Ескје узе за руку Јулију.

— Сирота моја пријатељице!... Ви сте били дивни. Нисте ни у једном тренутку показали слабости. Ви сте светитељка.

То је била истина. За време читавих недеља њена мучења њу не беше ни за један часак издала храброст. Она је сама најзад уверила Клару и Мориса да ће њена туга проћи и да ће и она, жртвована, заборавити. Бавила се на страни у соби Антоана Спржера, остављајући веренике саме и слободне.

— Ви сте светитељка! понови Ескје.

— Не, рече она. Ја сам једна стара жена паметна и предана судбини. Погледајте: имам седе косе.

И она извуче из своје косе један прамен сед, са свим сед... Ескје затресе главом.

— То није старост, рече он. То су учиниле велике патње вашег срца, моја сирота пријатељице. Ви сте врло лепи, тако лепи као у време...

Он не доврши али га она разумеде, и би дирнута подсећањем на ту љубав. Ескје продужи као да говори себи самом:

— Зашто да патимо толико волећи и ако нам се љубав не враћа, волећи дуже или за краће време но други?

А после извесног ћутања, додаде:

— Нека би само ова деца увек била срећна!

— Ох! да!... рече Јулија.

Били су искрени. После коначог одречења од њихове личне среће, желели су да њихове жртве створе бар срећу другима.

А на себе саме нису мислили. Њихов задатак био је свршен. Судбина их је раздвојила од љубави, од људске радости. Идући једно поред другог, дођоше у празну кућу, она у кућу драгана а он у кућу свог детета.

Нису никог оптуживали, већ су се мирили са судбином. Њихово ћутање скривало је исту мисао, исту слику. Онај живот који им је још преостајао чинио им се као дугачак пут са свим раван, без догађаја, али и пуст, без хладовина и без живота.

И обоје признаваху да је тај пут веома дуг, чак до смрти.

Хамбург, 1891. — Париз, 1892.

КРАЈ

ПОЛИТИЧКА ХРОНИКА

— **Маћедонско питање у руској Думи** —

Пре само пет година могли би само људи који пате од визија тврдити да ће и Русија постати тако брзо уставном земљом и имати свој парламенат. Тако је то невероватно било! Али је област могућности бескрајна и десило се оно што је дотле невероватно било. Русија има своју Думу и у њој је министар спољних послова, Извољски, излагао руску спољну политику!

Четврти април је дан, који се има забележити као значајан за руски јавни живот. Тада је први пут јавно претресана руска спољна политика у кругу представника руског народа, у Думи. Оно што је дотле било патенат људи озарених милошћу царевом, право најужег круга поверљивих личности царевих, које су аугурском тајанственошћу скривали плиткост својих политичких комбинација, сада је постало предмет разговора и претресања не само Думе но и најшире јавности! Један руски министар пред руским парламентом излаже и брани своју спољну политику. Одиста необично, невероватно. Али је не мање значајан четврти април и у развоју маћедонског проблема, јер је руски министар говорећи о својој спољној политици говорио скоро једино о маћедон. питању и намерама руске владе. А све ово значајно је за нас, да се с правом можемо задржати на овој појави.

Систематски и редом ишао је Извољски, у своме излагању, од питања до питања, почевши најпре с најважнијим — с питањем о споразуму с Аустријом. Постоји ли још споразум између Аустрије и Русије? Ако је и за кога ово питање од

важности, то је за нас. Споразум између Русије и Аустрије не може донети добра нашем племену и с тога је за нас од великог значаја има ли га или не. Када је оно зимус барон Ерентал објавио у делегацијама да је Аустрија добила право да гради новопазарску железницу онда је цео свет политички држао да је тиме, а нарочито по огорченом држању руске штампе, раскинут и споразум закључен између Русије и Аустрије 1897 и онај 1903 у Мирцуштегу. И онда и после и сада аустријска штампа нарочито је ударала гласом на то — да споразум опет постоји, да Русија и Аустрија иду и даље руку под руку овамо на Балкану, да се дакле ништа није изменило. Дотле је опет нарочито француска штампа тврдила — да споразума нема више. С тога је од интереса било да чујемо најпозванијег и — руског министра Извољског. И он је о тој тачци прво и говорио. И после његовог говора ми не можемо бити више у сумњи да ли споразум још постоји. Њега је, споразум, министар Извољски затекао, то му је наслеђе од претходника његовог. И он га је вели прихватио јер је дошао у доба када му је пријатељство Аустрије драгоцено било, у доба када је требало ликвидирати уговор мира закључен између Русије и Јапана у Портсмуту, када је Русија била растрзана унутарњим немирима Извољски је прихватио тај споразум као користан и ако је непопуларан, јер свет незна његову садржину. Довољно је што се њиме — споразумом у Мирцуштегу — гарантује да ни једна од њих, ни Русија ни Аустрија, не помишљају на проширење својих граница, на освајања на Балкану и исти се обвезују да реформама у Маћедонији заведу ред и мир међу балканским племенима. Тиме се, т. ј. том обвезом, користи Русија да поднесе вел. силама свој предлог о реформама, надајући се успеху и верујући да ће све опасности од рата бити уклоњене. Овом згодном реченицом Извољски је уједно одговорио и на питање да ли постоји мирцуштегски споразум. Он дакле постоји т. ј. формално није раскинут, и ако је новопазарском железницом врло расклиматан. Јер одмах после ове оцене споразума и пријатељства са Аустријом Извољски је говорио о новопазарској железници. И руска и страна штампа нападала је Аустрију да је она она повредила споразуме између ње и Русије од 1897 и 1903 г. Већина јавних органа саветовала му је — нападајући Аустрију да он поведе самосталну руску политику на Балкану. Али је дужност једног министра спољ. послова не да стиче

дипломатске победе већ да брани реалне интересе своје земље уклањајући све опасне сметње? С тога он није протествовао противу новопазарске железнице, није тражио да се протумачи 25 члан берлинског уговора. Још мање је протествовао што би Аустрија повредила споразуме између ње и Русије, јер ни један од њих ни онај од 1897 ни од 1903 не забрањује ни Русији ни Аустрији да траже економске користи и да бране своје интересе на Балкану. Али сад долази понајважније место из говора Извољског. Он признаје да је новопазарска железница битно изменила положај на Балкану. Везивање босанских железница с Турском је важан факат спољне политике. Нека би се он крстио и привредним фактом опет му се не може одрећи политички карактер. Њиме је Аустрија на Балкану свакако добила и политичке користи. Русија има само један циљ на Балкану: побољшати стање Хришћана у Турској и помоћи напредак балканских народа. С тога од новопазарске железнице не сме бити никакве штете по балканске народе и за то је опет Русија изашла у место с протестима — с предлозима: да све железничке пројекте балканских држава треба помоћи. Да је ово тачно он се позива на речи талијанског министра Титонија: да грађење железница на Балкану не сме бити монопол једнога! И Извољски мисли да је једна важна тачка у предлогу о реформама и право грађења железница.

Да је ова политика тачна Извољски се позива на пристанак Аустрије којим она у начелу одобрава и помаже свако грађење железница. За што је опет Русија изашла с предлогом о реформама, и за што није одмах пристала на енглески предлог? Целокупна руска штампа симпатично је поздравила енглески пројекат. И опет га он није усвојио, већ поднео свој, нов предлог о реформама. Није с тога што енглески предлог није имао изгледа да буде примљен. У једном свом говору енгл. министар спољ. послова изјавио је да Енглеска неће покушавати сама или у споразуму с којом од вел. сила противу воље осталих вел. сила да остварује свој предлог, јер би, вели, то опасно било. Што је опасно за Енглеску опасно је и за Русију и то два пут више! Русија због маћедонских реформа неће да ратује. А међу тим поуздано је да на извесне тачке енглеског предлога Султан неће пристати. Постављање гувернера за Маћедонију Султан би сматрао као први корак потпуном оцепљењу Маћедоније. Султана би дакле силом требало натерати, — а то

значи рат. Међу тим Русија живи у миру с Портом и хоће тако да остане. Природно је онда што Русија износи нове предлоге о реформи — где су најважније две тачке: реформа правосуђа и жандармерије. И једном и другом предлогу осигуран је успех, јер су све силе скоро пристале. Аустрија се није противила да све силе узму учешћа у реформама а не само она и Русија, а Енглеска је већ напустила свој предлог о гувернеру и смањивању турске војске у Маћедонији. Ускоро ће бити постигнут потпун споразум између свију вел. сила, како се Изволски нада, Европски концерат вел. сила, који је до сада Русију увек ометао на Балкану неће је овога пута омести. Он је њу ометао онда када је држао да Русија хоће да задовољи своје себичне интересе. Овога пута цео свет је уверен да Русија нема себичних циљева, но циљеве европског мира и добра балканског народа! И Немачка најтоплије помаже овај руски пројекат, а Италија и Француска су још одмах пристале. Да ће пак и балкански Словени прихватити руски предлог доказ су му многобројне честитке са разних митинга у Бугарској, од којих помиње као најкарастеристичнији онај у Ћустендилу на граници Маћедоније!

Завршујући свој говор Изволски се обратио балканским народима. Он верује да ће Хришћани у Маћедонији разумети: да их Русија помаже свим силама али да опет за то они не могу од ње тражити да предузима оно што би је одвело у рат. Русија сада, у првом реду, треба мира да се окрепи, оснажи, да подигне снагу истрошену у последњем рату. С тога Русија према блиском Истоку, сада, мора водити политику здравог егоизма, који ће бити користан и балканским народима. Они у Русији гледају свог природног заштитника те за то и њима треба напредна снажна Русија! Здрав егоизам не коси се с националном политиком и он је у овим историјским тренуцима свестна и неоспорна потреба руског народа.

⁂

Говор министра Изволског изазвао је одобравање на свима странама — и на левици и десници. Одмах за тим јавило се дванаест говорника. Међу њима најзначајнији је Миљуков, професор Универзитета, вођ највеће опозиционе групе — кадетске странке. Миљуков је међу посланицима Думе и најпозванији био у дебати о Маћедонији. Он познаје балканске прилике а

био је неко време и професор Универзитета у Софији. По њему је Извољски указао на два пола којим се кретала руска политика — осетљиво руско срце и здрав егоизам. Између ова два пола и треба да се креће руска балканска политика. Али се није могао увек да погоди тако. Било је времена, када је „здрав егоизам“ изгледао као себичлук, када су ослободиоци Руси изгледали као угњатачи те су Бугари тражили заштите у Енглеза да Бугарска не би постала дунавска губернија! Споразум са Аустријом опет казује да је тај „здрав егоизам“ схваћен штетно по руске интересе. Малаксалост бугарског живља у Маћедонији, која је настала као последица тог споразума, онемогућила је аутономију Маћедоније. У тежњи да Русија изведе нешто практичније од аутономије: увођење цивилних агената, организацију жандармерије, она се нашла од једном пред питањем о балканским железницама. Њему је тешко измирити се мирне савести с успесима других вел. сила, као што се министар Извољски лако измирио. Новопазарска железница је сјајан дипломатски успех барона Еренталa. Пошто је руска дипломација пропустила овај моменат онда, разуме се, не остаје други пут до овај, којим је пошао Извољски, да сакрије наше неуспехе. Новопазарска железница даје у руке Аустрији онај светски пут за Инђију и Аустрија поред економске користи већ је променила и свој интернационални положај. Министар је опет добро урадио што није пристао на енглески предлог и изнео свој предлог. Енглеска кад говори балканским народима, заузимајући позу великодушности и племенитости, не рескира ништа, у очима Европе добија, Русија не. Њу балкански народи друкчије разумеју: свака је њена реч њена обавеза. С тога руски предлог треба да буде јасан, одређен. Миљуков за тим одобрава руски предлог, који у себи има нечега здравог. Он се приближује енглеском предлогу али без опасности компликација.

Остали говорници сем социјал-демократа одобрили су експозе руског министра, — а с тим и буџет министарства спољних послова. Социјал демократе гласале су противу: јер је руска спољна политика авантуристичка и увек помаже социјалну и политичку реакцију.

*

Тако се свршила дебата о политици Русије на Балкану у руској Думи. Сви пријатељи напретка поздравиће ову новину

у руском јавном животу, новину значајну! И ми дакле имамо разлога зарадовати јој се. Миљуков је имао право осудивши руску политику да није умела увек да погоди — ни шта је здрав егоизам ни шта су захтеви срца. Не само према Бугарима но и према нама је Русија грешила и то јој чешће. Али у аутократском систему тешко је исправљати погрешке и стварати правилна мишљења, јер се глас истине тешко чује. У уставној Русији ће то лакше ићи — и вероватно ће се јавно мњење мало по мало стварати и постати једним моћним чиниоцем. А од политике, која буде водила рачуна о јавном мњењу своје земље, ми немамо разлога страховати и стога верујемо да ће се у уставној Русији она пре упутити правилним путем — путем тачно схваћених словенских интереса.

— Љ. —

ПОЗОРИШНА ХРОНИКА

КАПЕТАН-ПАНТЕЛИЈИНА ПОСЛА. — Г-ђа НИНА ВАВРА.

МАМЗЕЛ НИТУШ — Г-ђа Спасићка.

Комад Капетан-Пантелијина посла састоји се у томе: што је доброћудни капетан, подстакнут амбицијом своје жене, желео ма на који начин да стече себи мало угледа и који орден. Да би успео он јури неке уображене хајдуке који су у том приказаном времену доброћудни глумци. Капетан диже потеру и хватајући их и он и особље његово бежи на супротну страну од оне где им се каже да су „хајдуци". Најзад се увере да су то глумци и глумице и љубоморна капетаница претећи одлази да тражи развод брака,

Комад сам по себи није ни од какве литерарне вредности. Има неколико добро удешених и ако прилично баналних сцена. Једна од тих је кад капетану јавља његов потајник да је видео хајдуке и капетан говорећи по својој машти даје препреденом сељаку начина да скраја своју лаж. Сцена је била жива и г. г. Тодоровић и Станковић извели су је добро.

Као што је увек случај у комадима из познате средине тако су и овде глумци уложили сав свој труд. Г. Христилић и г. Стојчевић су играли врло добро. Те су се вечери опазиле по неке добре ствари на г. Тасићу а г. г. Белкић и Дамњановић били су врло добри. Да није било добро одиграно по свој прилици комад не би био примљен чак ни од медиокритета.

Убрзо после ове премијере а у доба када је Г. Милутиновић гостовао у Загребу, дошла нам је Г-ђа Нина Вавра као гошћа.

У игри Госпођиној није се могла видети глумица са огромним темпераментом али је њена игра прорачуната и простудирана. Улоге у којима је играла нису нам тако јасно ни могле приказати Госпођу, јер у Хјердиси („Поход на Север“) и у Марти („у Долини“) није могла да испољи свој таленат који има више полета у модерној драми.

Госпођа даје у игри доста израза, изговара чисто и правилно и својом игром чини доста јак утисак на публику. Сва је штета у томе што није било доста публике те није добила заслужени пријем.

Ових дана покушала је опет управа да да̂ комад са новом поделом рола. Давана је Мамзел-Нитуш са Г-ђом Спасићком у насловној роли.

После успеха у Слепом мишу Г-ђа Спасићка јако је погрешила што је пред нашу публику изашла као Мамзел-Нитуш. Не само да није превазишла Г-ђу Тодосићку него је много иза ње остала. Чак и лепи глас Госпођин у овој прилици није био довољно чист. Могло би се пожелети да се што скорије појави у којој другој роли да би се изгладио утисак последњег гостовања.

Све су остале улоге биле дате нашим млађим глумцима од којих се нарочито одликује Г. Турински и као појава и као певач бољи од Г. Р. Павловића; Г. Ив. Динуловић са врло добрим певањем и доста добром игром за први пут, и Г. Шапоњић, који би са неколиким поправкама у масци и манирима, могао кроз коју годину добро заменити Г. Тодоровића.

R.

НАУКА О СРЕЋИ

— JEAN FINOT —

Моралисте сматраху срећу, по правилу, са неке презриве висине. Иза етичких система повлачи се срећа као нека дуга, досадна сенка. Непојмљиво је то омаловажавање срећа, јер без њена удела нема ничеги сталнога у људским установама, као ни у моралним системама. Без среће нема ничега поузданога, ничега стварнога у основама живота. Зашто онда превиђати њену важност? Као богови старога Олимпа, тако се јавља и срећа свагда у своје време, да би се осетила њена тежина у животу људскоме.

*

Придржавајући се философа Платона, средњи век прогањаше срећу из људских станишта. Модерне моралисте, поређане иза Канта, избацују из царства морала занимање срећом. У историји толиких порушених етичких система само су можда стоици и циници проповедали о божанствености среће, осећајући, као људи, љубав према онима које срећа избегава, а радост према изабраницима среће, који уживају доброчинства чудотворна додира њезина. То није ни мало сметало његову учењу да буде дубоко морално. Они знађаху изнад свега изједначити срећу са истином.

*

Мудраци стоичког правца имали су доиста храброст да узносе срећу. Али њихова је срећа, у суштини, тужна, самртнички строга. Она је увек ожалошћена због изгубљених илузија. Њихова радост због живота само је ведра помисао на смрт. Они

се праштаху са живима, као неке званице са гозбе, која се не може довршити. Узалуд је учио Марко Аврелије да не вреди жалостити се. Његова душа дисаше отровним дахом. Божанска равнотежа најбољега између људи само је прича. Она се налази једино у Ренака, који преноси ведрину своје душе и на душе својих јунака.

*

О срећи у стоика и о њиховој радости због живота могло би се рећи исто што Волтер Патер рече о Мислима Марка Аврелија: „Тамо се човек мора кретати само лаганим и нечујним корацима, као што приличи у кући, где почива покојник“. У стоика се не плаче, у њих се не чупају косе, у њих се не налазе бурни изливи прекомерних разочарења. То је, додуше, већ доста. Ну само тековине данашњега живота могу озарити зрацима радости и истинске среће озбиљну зграду, коју су нам стари мудраци оставили у наслеђе.

*

Све борбе минулих векова око моралног идеала имале су као циљ: поништење, или ликовање личности; одрицање личности људске, или њено слободно развијање. Згажена и срушена личност беше синоним за врлину. Из ових рушевина, мишљаху мислиоци, треба да избијају божанске особине човечје, као да може богата флора да поникне на разголићеној стени. Супротна струја застрани, као увек, у крајност. Немајући наде да спасе људску личност свукуда, она се задовољава што ће ликовати неколико одабраних бића. Култ моћног човека, полубога, хваљен Ренесансом, а понова прихваћен од егоиста свих праваца, проповеда одрицање у супротном смислу. Аскетизам приноси јединку као жртву у корист невидљивог бића; егоизам жртвује друштво ради неколико најјачих и најграбљивијих бића. Аскетизам нас обезоружава својом несебичношћу; култ моћних бића узбуњује нас безобзирношћу својих прохтева. Стога ће се мир повратити у наше усколебане тежње тек тада, када се допусти једнака срећа за све људе, све народе.

*

Као што радост не значи страст за уживањем, тако и срећу не треба бркати са антисоцијалним егоизмом и задовољењем

нискиx нагона. Наука о срећи ваља да обележи основе среће, која би била свима прискупачна, а у исто време и по све племенита и бескрајно трајна.

*

Егоизми се разликују, као што су различите и наше душе. Има и узвишеног егоизма. Овај пружа оружје за племените борбе животне, он распростире око себе прилепчиви дах енергије, надања, радости. Било би исто тако неправедно потцењивати самољубље, као што не би било право оговарати природу, која показује, поред дивних предела, и кужних баруштина.

*

У своме веровању, које носи печат искрености, стари Јелини сматраху своје богове као посве себична бића. Олимпијски богови делаху поглавито под утицајем својих личних интереса. Наше данашње фарисејство приписује људима особине, које стари Јелини одрицаху чак и својим боговима.

*

Доиста, кад би геније природин, слушајући непаметне жеље понеких мудраца, из наших душа искоренио самољубље, човечанство би престало да живи. Губећи главно начело одржања рода, човек би, истим поводом, изгубио и потребу продужења свога живота. Заиста, човек не би никада пристао да носи овај терет за рачун других бића.

*

Изједначујући самољубље са најнижим склоностима наше душе, неки мислиоци успели су да изнесу срећу на рђав глас. По њима, она је постала скоро срамна потреба нашега бића, место да буде његова слава и круна. Неке моралисте ишле су тако далеко, да су прогањали и реч срећу!

*

Чудна је то појава, да између толиких наука, којима се поноси човечанство, нема ни једне посвећене срећи људској. Је ли она могућна? Требало би је најпре засадити, па онда тек испитати њене плодове. Она има изгледа да загреје цело човечанство. Њеним општечовечанским законима могли би се запа-

јати сви народи на свету; она би могла, користећи се опажањем и сазнањем из свих крајева света, улепшати живот човечији макаквог порекла, људи свих вера, свих боја...

*

Потребу мира проповедали су, у свима добима, религије у име неба, мудраци у име људскога братства. Па ипак ратови нису престајали да крвљу натапају земљу. Прошли су векови откако нас уче да је мир потребан ради наше среће, а страхоте рата ипак потресају наше душе и усађују се у наше савести.

*

Зашто пребацивати људима што теже ка неостварљивим метама? Зар није напредак — непрекидно корачање ка звезди водиљи? Сен-Бев је исказао ваљане речи: „Погледајући у ствари немогуће, човек постиже најзад ствари могуће, које никад не би постигао.“

Нека живи стога наука о срећи, заснована на могућности среће за све, кроза све!

*

Помишљајући на богатство елемената, које наука о срећи има да прибере на своме путу, ја се радујем и дивим. Све жене удружене сестре раде на томе да јој олакшају победу. Хигијена и медицина, философија и морал, техничке и политичке науке, биографије преминулих великана, све оне скривају неоцењено благо за своју мезимицу. У овим областима, које су пуне драгог камења, наука о срећи има само да одабере грађу према своме нахођењу.

*

Нека никога не застраши реч наука. Има различитих наука. Ова наша, пуна нежности, не би имала у себи ничега догматичкога или заповедничкога. Слично старим перипатетичарима, који поучаваху у облику дивних и непредвиђених разговора, она би извлачила поуке из чињеница, слично пчелама што сишу мед из цвећа. Покрај толиких мање корисних наука, она би имала заслугу: да се дотиче битних страна свега људскога рода. У име тога, њој би било све опроштено, па и њена лутања и њене заблуде.

*

Срећа и несрећа су, већином, само плодови наше сопствене осећајности, која чини опет један део наше свести, и према томе, ми смо сами творци своје среће или несреће.

*

Прилике, које се одигравају око нас, не могу се ласно победити. Ну образовање наше личности, начин нашег мишљења и живљења, то је у нашој власти. Немоћни да изменимо спољне чиниоце, ми смо кадри преиначити унутрашње. Ако не можемо да овладамо предметима и људима, а ми покушајмо да савладамо и каналишемо наше жеље. Мучно је стећи слуге, палате и богатства, али је много лакше одагнати ове жеље из наше душе. Кад се свест озбиљно и с размишљањем заустави на жуђеним стварима, она ће обрадована открити њихово ништавило. Докле се веровало у ђавола, он се јављаше људима. Било је довољно не веровати у његову свемоћ, и он више не буни наше снове.

*

Стоички мудраци с правом говораху, да је срећан човек онај, којега случај не може ни уздићи ни оборити. Човек, који успе да своју срећу потчини стању своје свести, ствара себи неповредљиво склониште, непобедну тврђаву, доброг, правичног и поузданог учитеља.

*

Размишљајући о непријатностима и сластима у животу, ми ћемо ласно запазити, да су и једне и друге само чеда нашега ума, који им даје нарочито обележје и распоред. Наше мишљење о стварима је поглавити извор наше среће; оно је пак производ нашега умља, а ово је опет плод нашега васпитања. Тако имамо једну врсту повезаних верига, чије карике: васпитање, умност, мишљење потичу од нас самих.

*

Славољубље подстиче, оживљава, подржава и упропашћује толико људских живота. Међутим има их много, који су хладни према њему. Жеља за богатством, која трује живот модерног човека, не утиче никако на поједина одабрана лица. Власт, која привлачи и заслепљује једне, никако се и не дотиче маште

других људи. Има људи, који би дали половину свога живота за неко ретко одличје или за племићску титулу. Други се опет подвргавају свима врстама понижења, само да би могли посећивати т. зв. отмена друштва, састављена већином од беспослених и умно ограничених људи. Срећа једних састоји се у томе, да заседну за трпезу владарску, а других — за трпезу умних великана. Једни сањају о врховима, на којима ће их посматрати сви њихови савременици; други пак сањају о скромним закутцима и мисаоној самоћи. Кад погледамо на бескрајну лествицу наших снова о срећи, спазићемо безграничну разноликост њену.

*

Кад човек помисли да цео наш живот зависи од неких речи, које постају, понављањем, нашим мишљењем, онда се заиста морамо чудити нашој небрежљивости према њима. Већина људи потроши више времена на углађивање своје косе, него ли на образовање и исправљање мишљења, од којих зависи њихова срећа.

*

Човечанство ће остварити једну од најлепших својих реформа онога дана, када буде схватило: да је за срећу исто тако важно, не живети према лажним мишљењима, као што се неваља хранити квареном храном.

*

Што више размишљамо, све то више уверавамо се, да је срећа у нама самима. Неким жалосним неспоразумом, ми се истрошимо тражећи је на другоме месту. Када се пак, заморени и залутали, повратимо себи, налазимо божански плам већ утуљен, таман.

*

Све што нас окружује постаје, према стању нашега срца, анђелом или демоном. Јованка Орлеанка чула је око себе светитеље, а Магбет вештице. Ништа нам се не догађа што не би било исте природе, као и ми што смо.

⁂

Важна је ствар упознати се што дубље са нашом душом, да би смо јој помогли у њену развијању. Не може бити веће среће него кад се наш живот доведе у склад са нашом мишљу. Кад човек живи према својим подобностима, према тајанственим склоностима своје савести, он осећа највеће задовољство што је човеку приступачно. Идеално благостање састоји се у свесном трошењу нашег унутрашњег блага. Свакидашњи живот узалуд нас дотерује према својим захтевима; иза њега и независно од њега остаје једно пространо и незаузимљиво царство — то је наш унутрашњи живот. Ту можемо живети као срећни и поносни владари, у средини наших суверених мисли.

⁂

Уживања нашега унутрашњега живота допуњују се радостима делања. Повратак у себе, који се не измеће у болешљиво сањање, развија нашу енергију. Свет мисли и свет дела добивају својим додиром у јачини и чистоћи. Као што сан крепи организам, олакшавајући му дневни рад, тако и размишљање, путовање у дубине наше личности олакшавају нам власт над спољним светом и његову употребу за узвишене циљеве. За то има пуно примера

⁂

Још из младости борави уз нас једна добротворна вила. Она нам се нуди као пратилица кроз превртљивости живота. Она нам пружа своју увек будну заштиту. То није вила из бајака. Она живи и развија се све лепша, увек млада и чила. И ако невидљива, њене врлине и дражи могу се запазити. Она обухвата собом све тежње нашега живота. У њеној изразитој личности крију се извори наших жеља, наше среће и несреће. Новац, славу одликовања, здравље, она их све обухвата својим скутима и пружа их свима, који се повере њезиној управи. Божанствена вило, која не престајеш пратити човечанство још од његових најнезнатнијих почетака, неуморна у својој великодушности, неисцрпна у својој доброти, узвишена у својој свемоћи, твоје име је: Воља.

⁂

Одабрани умови свих времена приклањаху се пред добро̀чинством воље. Кант вели да она има везе са појавама. Он нас

учи да воља има шта више врлину да лечи. Човек може много, самом енергијом своје воље. Благодарећи њој, он може чак изменити и своје физичко стање: сачувати се од хипохондрије и овладати својим болешљивим стањима. По Канту, воља је прва погодба за здравље.

*

Доћи ће време, када ће сви напори васпитне науке тежити овом првенственом циљу: ослобођењу и развијању воље: то ће бити увод у царство среће.

*

Победом снага сугестије, ликује и снага вољина. Савремена наука завела је култ сугестије. Примењена као добротворна сила, подвргнута разумној и смишљеној вољи, она би могла корените изменити и улепшати наш живот. Још стари народи знађаху за њену снагу али данашњица има заслугу, што нам је набавила полугу, коју ћемо употребити према нашим жељама.

*

Утицаји наших осећаја и представа на тело наше веома су многобројни. Вера помера планине, вели стара пословица. Наука о хипнотизму и сугестији потврђује то исто. Вера у чуда производи чуда. Стара изрека Помпонацција остаје увек тачна: „Ви можете спокојно метнути место костију некога свеца кости макаквог другог костура. Болесник ће се исцелити, ако није знао за ту промену.“ Исто тако, вода из Сене или Лоаре имаће исти утицај, као и света вода из Лурда, само ако болесник не зна за њено порекло. Још Гете је рекао: „Човек може заповедити природи да уклони из његова бића све стране елементе, који му причињавају страдање и болест.“

*

Утицај духа на тело отвара нам сјајне изгледе. Цео наш живот, сва наша дела, наша срећа и несрећа, зар нису у ствари последице сугестија које нас окружују? Шта је педагогија, ако није слично утицање на детињство? Ми живимо под владавином политичких, верских, друштвених уређења, под утицајем наших суседа и пријатеља, под утицајем наших страсти и осећања.

*

Психотерапија, нова медецинска метода, учи нас шта више, да неке болести ишчезавају, као чаролијом однесене, под утицајем стално понављаних сугестија. Изменимо сугестије, смањимо своју упечатљивост према тегобним сугестијама, а будимо примљивији према добротворним сугестијама. Тако ћемо преиначити своје биће, свој живот.

*

Алхемичари су сањали о преображају метала. Неуморном ревношћу тражили су они средства да претворе гвожђе и бакар у злато и да изваде из злата еликсир дуга живота. Колико нам важнији изгледа преображај наших осећаја и осећања! А то је, према свему судећи, могућно. Вежбајући се у томе, човек би постао господарем спољних случајева. У догађајима који се дешавају, важан је њихов одјек у нашој свести. Допуштајући да чињенице делају само у границама заповести нашега ја, ми ћемо постати господари нашега живота. Ова промена није увек касна. Ништа истинитије. Кад би било друкше, педагогија би била најпоузданија наука, а наука о срећи била би пуна непогрешних догми. Срећни људи би се производили као часници Академија. Ну срећа би тада, нудећи се без напрезања, изгубила од своје дражи.

*

Да би сугестија успешно делала, потребна је метода, потребна је духовна дисциплина. Време није далеко, када ће се поимати да њени први кораци почињу са педагогијом и да васпитна наука има задаћу да оцрта прве њене стазе. Старајући се о срећи поверене јој омладине, педагогија ће се потрудити да улије младим душама сугестије о правој вредности богатства, частољубља, славољубља, па и саме среће.

*

Образовање моралне личности, вели се, циљ је васпитне науке. Образовање срећне личности биће, без сумње, циљ најскорије педагогије. Ради утеха моралиста, додајмо: да ће наука о срећи бити у суштини морална.

С француског **П. М. Илић.**

Као што је преко новина објављено „Дело“ је закаснило са излажењем због нагомиланости послова у штампарији. Уредништво ће се старати да у будуће отклони све непредвиђене сметње да се не би рад прекидао.

Уједно се извештавају читаоци и претплатници „Дела“ да ће се чланци Г. Д-р Петронијевића и Д-р Ал. Митровића свршити у наредном броју.

БЕЛЕШКЕ

Belgrad unter des Regierung Kaiser Karl VI (1717—1739) von Theodor Ritter von Stefanović — Vilovsky, Wien 1908. (Београд за владе цара Карла VI од 1717—1739, од Тодора Стефановића Виловског). У издањима „друштва за новију историју Аустрије" изашао је овај рад г. Виловског рађен на „основу архивалне грађе и других извора". Нема сумње да ће ово делце г. Виловског интересовати сваког образованог човека у Србији. За историју Београда нарочито је важно ово доба, — јер је један део Београда добио баш онда свој тип. Мислимо на град београдски, који и сада још има онај типични облик који су му Аустријанци дали утврђујући га, подижући нова утврђења и стварајући два дела вароши, — дунавску (немачку) и српску (савску). Кога дакле буде интересовало како је још тада постао распоред Београда, како се Београд развијао тај ће морати консултирати ово интересантно делце г. Виловског. Али ће без сумње и друга страна ове монографије интересовати читаоца. То је онај културни рад Аустријанаца да од источњачке вароши подигну европску. Доиста су Аустријанци хтели да унесу културу у Београд, да од њега учине културну варош, али разуме се — аустријску културну варош. Отуда на првом месту: подизање касарни, јер је Београд требао да буде најважнија стратегијска тачка на југу царевине; за тим — оно што неминовно прати „аустријску културу" — подизање католичких манастира и цркава, па тек у трећем су реду долазиле правне културне тековине. Разуме се да је све то пратила и — колонизација, те тако већ у Београд имамо прву немачку колонију, Карстан, онде где је данас Палилула, по мишљењу г. Виловског.

С тога што је г. Виловски изгубио из вида, да је то „аустријска култура" била, он је и преценио значај културног рада Аустријанаца. Јер баш на против у Србији којом су они владали тада, аустријска владавина није оставила никаквих лепих успомена, нити икаквих културних трагова (не тековина!) те је народ са свим заборавио да је и постојила и ако то није тако давно било да би морала избледети у народном памћењу. С тога нам је чудо како је г. Виловски могао замислити онако лепу слику Београда — да је у његовим живим улицама, крај јавних грађевина (а то су многи манастири и цркве) пулзирао тако свеж културни живот, који је подсећао на Беч! Али апстрахујући ову омашку, монографија г. Виловског има своју вредност. Он је у њој покупио грађу коју је могао наћи у архивама и штампаним изводима и дао је потпуну слику Београда, каква се,

том грађом, могла насликати. Писано је лако и прегледно У опште, г. Виловски је њоме дао леп прилог српској историјографији. —

Немирне душе. — Симо Матавуљ Немирне душе (с поговором J. Скерлића) С. Б. Цвијановић, Београд 1908. 8⁰ стр. 187 и II. Цена 1·50 д.

Сам Матавуљ почео је да спрема за штампу ову збирку својих приповедака. Приповедака је десет и поговор Г. J. Скерлића. Ствари нису боље од ранијих Матавуљевих приповелака али ни једна није гора да би ове посмрчад његова могла одузети штогод од већ стечене репутације.

Издање И. М. Коларца. —

Шарл Сењобос, Историја образованости. Превели Влад. J. Радојевић професор и Миливоје Анастасијевић. суплент. Књига прва. Стари век. Београд 1908 8⁰ стр. VI и 338 цена 3 д.

Сењобос је један од знатних историка француских. Историја оваква као ова може да заинтересује и човека лајика. Преведена је добро и може се препоручити.

Српска народна јела и пића. — После великог застоја у радовима на етнографском пољу, сад су се убрзо појавила о томе три радника. Први и најважнији је рад Г. J. Ердељановића: „Српска народна јела и пића". Тиме је почет велики рад на пољу обилатом са грађом и значајном за народну културу. Као додатак тој књизи изашао је рад: „Српска народна јела са додатком о пићима у Левчу и Темнићу", од Г. Ст. М. Мијатовића и „Српска народна јела у Босни и Херцеговини", од Г. Л. Грђића. Оба прилога као и рад Г. Ердељановића садрже много података о ствари обрађеној у том делу. Могу се ствари само препоручити јер су згодан подстрек за даљи напредак на томе пољу.

Саво Скарић — Џумбушџија, Зембиљ књига I. Прештампано из „Српске Ријечи Сарајево 1908 80 стр. 115 цена 1 круна. — Ствари у књизи познате су још док су излазиле у Српској Ријечи. Изложене су занимљиво и лепим босанским језиком а своди се ипак све на политичку независност Босне. Ствар је за препоруку у толико пре што треба помоћи Босну и босанског писца.

Градска војна од Фрича, превео Мирко Ротовић, пиж. капетан. Са 7 скица у тексту. Београд 1908 8⁰ стр. VIII и 135 цена 2 дин.

Име писца и обрада у књизи најбоља су препорука за овај добар превод.

Г. Светислав Цвијановић дао као **Прилог „Делу"** списак ретких и најновијих књига које има у својој књижари. Обраћа се читаоцима пажња на то.

ЛИСТОВИ

Братство, орган друштва „Свети Сава". У XII књигу „Братства", која је већ дата у штампу, ушли су ови прикази: 1. Свети Сава, школски патрон од М. В. Веселиновића; 2. Свети Сава у народној успомени, забележио Ст. М. Мијатовић; 3. Три родољубиве песме од јеромонаха Валеријана; 4. Покрет Срба и Бугара после српско-турских ратова 1876. и 1877—1878. године... од Д-р Јов. Хаџи Васиљевића; 3. Наша и бугарска пропаганда у Ст. Србији и Македонији од Јов. Миодраговића; 6. Манастир Св. Тројице близу Призрена од П. Костића; 7. Никола Мусулин као учитељ, од П. Костића; 8. Шоплук, непосредно после ослобођења Бугарске од Бдина; 9. Вуче Жикић, основалац Делиграда, од С. Пандиловића; 10. Народне песме из Херцеговине, прикупио Душан Поповић; 11. На ћуприји, песма од Дим. Јефто-

вића, Полимца; 12. Народни дипломата, прича Д. Фртунића. 13. Мухамеданти . . . од Рад. Космајца; 14. Српкиња, приповетка Крсте Димитријевића; 15. Неколико савета нашем народу, од Ст. М. Мијатовића.

Бранково Коло. 13 и 14 број Бранкова Кола посвећен је Матавуљу. Поред свега старања које је уредништво показало око прикупљања некролога о Матавуљу, ипак им се омакло те доста нису скупили. Ипак је та мисао за похвалу, јер уредништво Бранкова Кола увек посвети по један број неком умрлом великану. —

У 15 и 16 броју је слика и неколико речи о Сватоплуку Чеху а у 17 и 18 о Кости Трифковићу.

Срђ. У седмом броју Срђа донето је поред осталих добрих ствари и нешто о Позоришту у Србији од Н. Каменац Безојеве у преводу Б. Излагања почињу још од доба Јоакима Вујића па до најскоријег доба. У кратким потезима изнесено је стање нашег позоришта врло добро. Види се да је списатељица тачно обавештена и могло би се пожелети да то прочитају наши уметници ако за друге то буде неинтересантно.

Власник и уредник Др. Драгољуб М. Павловић
(Дубровачка ул. бр. 17.).
Доситије Обрадовић — Штампарија Аце М. Станојевића (Чика Љубина улица бр. 8)

ДЕЛО

КЊИГА 47. Мај, 1908. год. СВЕСКА 2.

СМРТНА КАЗНА

написао

Dr. ДУШАН М. СУБОТИЋ

Обично се вели, да се степен културе једног народа цени према његовом казненом законодавству. И ако ово није апсолутно тачно, ипак има свога дубоког основа у томе, што збиља само онај народ може имати добро казнено законодавство, чија је култура довољно јака, чији је интелектуални и морални ниво бар на таквој висини, да се може означити као напредак у друштвеном развићу. Ваљаност или неваљаност једног казненог законика не може се оснивати само на избору казна, које су предвиђене за сузбијање кривичних дела и њихово кажњење, већ на укупности целокупног система, на руководној идеји, која је проведена кроз установе казненог права. Тако би се на први мах могло рећи за нови јапански казнени законик (од 27.-IV. 1907. г.), да, услед тога што је задржао смртну казну, не представља напредак у науци, ма да је он у ствари, с обзиром на осталу његову израду и институције означен као најмодернији казнени законик, док се опет за италијански законик, који је укинуо смртну казну, ово не може рећи.

Ово питање о смртној казни, која се још увек у законицима где је она задржана сматра као главна телесна казна, јесте прво и најважније, с којим се законодавац срета при избору врста казна. Оно је од тако велике важности и домашаја, да се о њему, чим се поведе реч, мора озбиљно претресати. Оно је у државама, где је истакнуто на дневни ред, постало акутно и у толикој мери обузима умове великих људи, колико ни једно друго друштвено питање.

С изгледом на скору реформу нашег казненог законика, пошто је у Министарству Правде образована комисија за из-

раду пројекта новог казненог законика, ово ће питање у скорој будућности постати акутно и за нашу државу. С тога ће бити корисно, да се већ сада позабавимо о овом питању о смртној казни у опште и њеној улози с обзиром на нови законик. Ово у толико пре, што ће наш законодавац бити у особитим тешкоћама при избору врста казна, које ће унети у нови казнени законик, с којима се тешкоћама законодавци других држава нису имали, или немају да се боре.

Казнени законодавац има, као мудар законодавац, на првом месту превентивним мерама да спречи извршење кривичних дела, па тек на другом месту, да казнама постиже тај успех. Државни организам, као друштвена заједница, мора ради свога опстанка да се одбрани од рђавих људи. Али законодавац мора водити рачун, да се при тој одбрани не умање или не униште гаранције личне слободе. Казне, којима би се било директно или индиректно ништио интегритат физичне личности кривчеве, противиле би се поштовању личности кривчеве и његове слободе, што му се дугује и онда, кад је учинио и најтеже кривично дело.

Постављајући овај принцип ми долазимо одмах пред питање о смртној казни, чијим се извршењем уништава физично биће кривчево. Смртна нам се казна јавља као особито сигурно средство, којим се држава бори против рђавих људи за њихово елиминисање из друштва, да више не чине кривична дела. То је последње моћно средство, којим држава објављује побеђеном, да с њим више неће да се бори, већ га уништава. Ve victis. Но и после тога остаје нерешено велико питање: да ли држава треба да приступи овом уништавању својих грађана, ма они били и рђави, или има да претпостави борбу с њима. Ова је борба интересантна.

Борба против злочинстава, то је борба културе против некултуре; у тој се борби морају, према величини покварености злочиначких нагона, употребити разна средства за сузбијање. Како се временом мења или се може променити начин извршења дела, природно је, да се према томе морају бирати и средства за њихово спречавање. У случају организованих дружина, које постављају себи за циљ убијање других и вршење разбојништава, држави остаје, као најсигурније средство застрашавања, извршење смртне казне. Све друге казне ишчезавају својом слабошћу пред јачином развијене енергије од стране

такве злочиначке дружине. Треба се сетити само наше хајдучије, која постаје од времена на време страшило за поједине пределе, којом се доводи у покрет цео државни полицијски апарат и узбуђује целокупно јавно мишљење, ако државна власт не буде у стању, да одмах и са мањим напором уништи или спречи дејствовање такве злочиначке дружине. Треба се сетити само свих оних грозота, које изврше разбојници у хајдуковању, колико се њима узбуди повређени осећај целокупне друштвене заједнице, која у том случају једва да и у смртној казни злочинца налази довољну накнаду за изравнање учињених злочинстава. Слично нашим хајдучким четама било је и у другим државама подобних организација. Треба се сетити само Сицилијанске мафије и Неапуљске каморе, од којих има трагова у Италији још и у последњим данима, где је камора у току 1907. извршила освету убиством једног свога бившег чкана, који је извршио издајство према дружини.

Овакве дружине налазе своју снагу у јачини своје унутрашње организације; оне имају своје строге правилнике, по којима су уређене. Тако комора има у своме уређењу установу божјег суда, а за ступање у дружину прописан је нарочити поступак: молилац мора да изабере једног из зликовачке дружине за свога побратима; с овим има претходно да издржи једну борбу, у којој треба да повреди изабраног члана дружине по руци и из повређеног места пије крви овога, после чега настаје братимљење, и примање за члана дружине. За повреду дужности према дружини предвиђене су казне сличне државној организацији, у колико је њихова примена могућа. Врхунац се постиже у смртној казни, која је омиљена код оваквих дружина за неверне њене чланове. Камора има чак и две судске инстанце за суђење кривица и расправа између њених чланова. Поред смртне казне, као најтежа сматра се изгоњење из чланства дружине, слично депортацији неких држава. Према таквим организацијама, које представљају врхунац у противправности злочиначких радња оваких људи, потребна су јача средства застрашавања и кажњавања, но према обичним злочинцима кривичних дела друге врсте. Но да ли је и овде смртна казна оправдана, најподеснија, питање је о коме се може двојако мислити, с обзиром на гледиште са кога се при оцени кривичних дела и казна пође.

I.

Становиште, са кога се смртна казна посматра, мењало се у току времена. Ми читамо, да се још у незнабожачком добу поглавито ценило, да ли је она целисходна и правична; код Јевреја се опет поглавито водио рачун о томе, да ли се њом задовољава увређено божанство; а тек новије доба које је наступило са хришћанством, помешало је са овим становиштима и нова гледишта, посматрајући умесност постојања смртне казне са гледишта разумног оправдања њеног, човечности и савремености.

При свему овоме важно је било од увек спорно питање, да ли држава има у опште право, да примењује смртну казну. Ово питање није скорашњег датума. Оно је без историје т. ј. постоји од самог постанка државних организација. Ми читамо, да је још Платон (пре 2300 година) признавао држави ово право. Он је сматрао злочинство као друштвену болест, а злочинца као болесника, при чему је разликовао неизлечиве и излечиве болеснике, па је узимао да се према неизлечивим болесницима т. ј. сасвим рђавим људима, окорелим злочинцима има применити или казна прогонства из државе, или смртна казна, да би се друштво у своме опстанку и развитку спасло од неизлечивих болести — зликоваца. Таквим се кажњавањем, по његовом мишљењу постизало двоје: држава се спасавала велике опасности, која јој је претила од таквих злочинаца, а несрећни злочинци су се ослобођавали тешког опстанка, ако би остали у дотадашњем друштву, издржавајући друге казне.

Првобитно је обележје смртне казне, да се она сматра као одмазда кривцу за учињену противправну радњу. Родбина убијеног тражи да задовољи свој унутрашњи увређени осећај правичности и покушава да себи одмах прибави задовољење. Чим је у опште извршено неко кривично дело, његово је прво и природно дејство, да се у души повређеног или његове најближе родбине јавља осећај освете за извршено дело, жеља да се повредиоцу врати оно, што је учинио и тако добије задовољење увређеног осећаја у повреди или уништавању противника нападача.

Примитивни ступњи друштвеног развића, где државни организам није довољно јак, да ступи на место приватног прибављања правде, показују једну нарочиту установу, врло интересну, како по њеном извршењу, тако и по њеној природи,

пмено освету. Она је у опште приватно прибављање задовољења у случају повреде права. Њена је најтежа форма крвна освета, која се примењивала у случајима убиства. Њој се превенствено придавао божанствени карактер, а оправдавала се схватањем, да је и увређено божанство захтева.

Грци су сматрали крвну освету као личну дужност родбине убијеног, да се освети убици. Убијањем убице они су испуњавали своју најсветију дужност према божанству. Тек у доцније доба ово се схватање о потреби проливања крви напустило, па се задовољавало и пријемом откупа, којим се родбина убијеног одрицала освете и кривца остављала без казне у правом смислу.

Познато је, да је крвна освета јако примењивана и код Јевреја.

Обим примене крвне освете био је већи или мањи код разних народа; он се постепено са развијањем и напредовањем културе ограничавао, нарочито са јачањем државне власти њена је примена постајала све мања, тако да су је модерна законодавства уништила, постављајући друге правне принципе за кажњење кривичних дела. Ми данас немамо нигде више допуштену крвну освету. Модерни законици, као израз моћне државне власти, узели су на се велику дужност регулисања друштвених односа и задовољење повређене правичности, како у интересу самог државног уређења и напретка, тако и у интересу самих појединаца, који се на тај начин сигурнији осећају под једнаком и сигурном применом закона према сваком нарушиоцу државних закона. Крвна освета није имала мере, законодавац напротив, изричући казне, установљава поступност у казнама, која је битан услов за напредак друштва и добро законодавство. С тога уређена држава не може трпети постојање крвне освете, већ на њено место ставља нове погледе и правила. Тако већ и код Грка и Римљана, чим је државна власт ојачала, видимо, да она узима у своје руке вршење казненог законодавства. Али ипак смртна казна, коју је тадашња државна власт вршила, није ништа друго до крвна освета; само су се промениле личности, које су ову казну извршивале; у првом случају имамо родбину убијеног, која врши крвну освету, овде државну власт односно њене органе, који извршују смртну казну. Овим прелазом почело се стварати ново гледиште, које је у току векова ухватило корена, да се смртна казна, коју врши држава, сматра

као оплемењена освета. Ово је гледиште тачно у погледу оплемењивања, јер је фактички тим начином постављена граница вршењу крвне освете од стране приватних — појединаца. Али је смртна казна остала сверепа и са ужасним пооштравањима извршивања. Ово нарочито од оног времена, кад је државна власт тако ојачала, да се створило ново гледиште, под владом председника, краљева и царева старих и средњевековних држава, да повреде тих великих представника државне власти представљају особито тешка кривична дела, да обичне казне нису за њихово кажњење довољне, када је државна власт стала на гледиште најбруталније јавне крвне освете и ову тако озаконила, што је смртном казном запретила сва злочинства, која су непосредно управљена против државе. Тако се ми још код Римљана сретамо са особито важним схватањем тога времена, да је државна сигурност прави и први циљ казне, и да заштита ове сигурности оправдава сва средства, па и смртну казну.

Као злочинства против државе Римљани су сматрали и убиство с предумишљајем, особито оцеубиство и убиство рођака, и кажњавали су их смртном казном. Ова је поред тога примењивана и на осквњеење храма, на блудничење калуђерица, на повреду тајне пророчких књига, на померање граничног камења и у опште на свако непријатељство против државе. Појам овог непријатељства је био врло простран и растегљив тако, да је обухватао и убиство без предумишљаја, бежање из војске и сваку повреду јавног поретка и кућног мира, чиме је примена смртне казне отишла у бесконачност. Тек је законодавство од XII таблица поставило извесна ограничења примени смртне казне и утврдило, да се она има применити код намерног убиства, јавне крађе коју изврши роб, ноћне крађе жита, хотичне паљевине, лажног сведочења, мита судија и политичких убистава.

По Јустинијановим институцијама смртна се казна примењивала за главна злочинства, нмено за повреду величанства, цара, или државе у опште. Ту се казна састојала у томе, што је кривац лишаван живота, а спомињање његовог имена после његове смрти било је такође кажњиво. Поред тога смртна је казна била предвиђена за педерастију и браколомство, за убиство у опште и трговањем и оцеубиство. Код оцеубиства смртна је казна била пооштрена: убица је ушиван у кожни џак за-

једно са псом, петлом, змијом и мајмуном, па је тако бацан у оближње море или реку, да се удави. Веровало се да убицу треба за живота лишити неба — светлости, а после смрти земље — мира у земљи. Исто је тако и убиство рођака кажњавано смрћу. Смрћу је кажњавано и прављење лажних исправа, ако је то урадио роб. Насилно одвођење девојака, удовица, калуђерица и у опште жена казнило се такође смрћу. Истом су казном кажњавани и саучесници. Напослетку смртном се казном кажњавала и утаја новца, коју изврше државни чиновници.

Под утицајем римске културе и германски народи у време од Карла Великог до реформације (771—1517.) кажњавали су смртном казном првенствено политичка злочинства. Код злочинстава против приватних, па чак и код самог убиства, примењивало се плаћање откупа — глобе — на место раније уобичајене крвне освете, као казне. Германска су права особито ценила слободу појединца, чак и у оним случајима, кад је овај учинио какво кривично дело. Последица је тога схватања била, да је казна за кривична дела носила више приватни но јавни карактер, што се нарочито опажа код плаћања глобе. Телесне казне добијају значај тек од 13-ог века. Да би се какав слободан Германац могао телесно казнити, до тога доба, било је потребно, да се заобилазним путем учини, да се он не сматра више за слободног грађанина, што се постизало одузимањем права, која су му дотле припадала. Но и кад су уведене телесне казне и за слободне Германце, оне су се још за дуго, кроз цео 14 и 15 век могле заменити новчано. Резултат је таквог правосуђа био, да је сиромах трпео казну, а богат је плаћао. Најважнија је новчана замена била код смртне казне за убиство слободног човека. По германском схватању живот Германца био је скупљи но живот осталих народа; чак је ово разликовање чињено и између појединих германских племена. Према тој вредности убијеног лица одмеравана је и величина откупа од смртне казне. Обично је родбина убице плаћала овај откуп у суми од 160—200 шилинга. Овај систем откупа био је уведен и за друга кривична дела, па и убиство у нужној одбрани, где се родбина убијеног задовољавала откупом од неколико пфенига, док је силована женска била чак и лишавана овог права на глобу, ако није одмах тужила, већ пропустила дуже време за тужбу на пр. од пролећа до јесени.

Целокупна историја незнабожачког доба, Јевреја и доба

пре хришћанства у опште показује нам да су народи до тога времена имали у своме казненом праву принцип, да се само најтеже кривице могу казнити смрћу. Само што се схватање о појму најтежих кривица знатно мењало, увећавајући или смањујући њихов број. Они су сматрали, да природа ових тешких кривица захтева најтежу казну, па пошто се веровало, да је смртна казна најтежа, то је она, као природна последица, имала да дође да одмазди најтеже дело.

Ово је схватање остало све до хришћанства. Тек је оно стало на супрот овом схватању, тврдећи да људи нису у стању да праведно одмазде кривцу његову кривицу; да је Бог једини праведни судија, који ће судити сва људска дела на страшном суду; да људима према томе остаје само правично одмеравање таквих казна, којима се неће учинити погрешка у правосуђу, или ако се учини, да се може поправити а никако и примена смртне казне, која је нечовечна, јер уништава човека, и представља у казненом праву једну крајност у коју се прелази без поступности.

Но и само незнабожачко доба, које је допуштало првобитно освету, а по том смртну казну, имало је повремено схватање, да смртну казну не треба примењивати. Само се ово схватање другим разлозима правдало. Тако је у Египту била привремено укинута смртна казна, што се хтело користити снагом и радом лица осуђених на смрт, у Индији, што се хтео да очува живот као такав у људском створу до природне смрти, која је једино власна, да одузме живот; у Грчкој и Риму из разлога, што су се хтеле да очувају привилегије грађанина, као таквог. од једне тако строге и ужасне казне.

Ово доба није још познавало личност људску као такву, нити је ценило. Тек право Јевреја почиње правилније схватати личност човекову и указивати јој већу важност, а за тим и смо хришћанство, прокламујући љубав према ближњем.

И ако је незнабожачно доба привремено укидало смртну казну, ипак тек хришћанство долази пред свет с новом идејом о смртној казни; тек оно пориче овој правичност, не тражећи узрок њеном укидању у оним мотивима незнабожачког доба, већ у правном основу њене неправичности. Чисто хришћанство сматра смртну казну као нехришћанску установу, која се у хришћанском добу задржала као остатак незнабожачког доба, а у основу противну хришћанском моралу.

Но ово чисто гледиште није ништа сметало средњевековном хришћанству и црквеном правосуђу, да и само задржи смртну казну и огласи је чак за сагласну са хришћанским моралом. Ову појаву можемо тиме објаснити, што обично она струја, која се против нечег бори, после ради оно исто, што је радила струја против које се борила. Тако је хришћанство дошло да уништи и замени незнабоштво и његове установе. Отуда је природно, што су Христос и његови апостоли устали против смртне казне; али њихова наука није од њих изведена до краја, њу су други мањи духови привели у дело, тако да што се више удаљавамо у времену од доба отпочете борбе, у толико смо даље од јачине чисте хришћанске науке. Познат је факат, како је хришћанство почело вршити моћан утицај на државне послове, и како је напослетку добио и своје нарочито казнено-правно правосуђе. Ми видимо, како се свештенство постепено извлачи испод редовне грађанске власти и долази под духовну власт. Постепено је ова духовна власт присвојила себи и државну власт судства и над осталим грађанима, а истовремено је присвојила и установе световног судства, па природно и оне казне, које су обично примењиване. Тако је духовна власт престала оспоравати неправичност смртне казне, само да би своју силу и јачину одржала, па не само то, него је почела и доказивати божанско правни карактер смртне казне. Услед тога је дошло, да су се и државна и духовна власт у овом добу до реформације нашло сложне у уверењу, да се смртна казна слаже са хришћанским моралом.

Али се од доба реформације почиње пречишћати ово погрешно схватање о смртној казни. Ово је пречишћавање трајало дуже време (1517—1764), док у моћном и силном правнику Бекарији није добило најјачег поборника чистог хришћанског схватања о смртној казни.

И у самом добу реформације смртна је казна примењивана у врло много случаја; њена је примена била варварска. Још је за дуго остао да дејствује утицај ранијег схватања смртне казне, као човечне и божанске. Али је ипак дошао нов утицај. При њеном изрицању био је поглавито меродаван политички моменат; ценило се, да ли је смртна казна корисна и потребна. Државп је признавато у основу право, да може изрицати смртну казну; у питање о њеној човечности и божанском карактеру није се улазило; али се при њеном изрицању и извршењу по-

чело економски поступати под утицајем новог схватања о корисности и потреби смртне казне. Тиме се већ стало на гледиште, да је дужност државе, да ради на поправци преступника, што је последица правилног разумевања хришћанске љубави према ближњем. Хумани дух хришћанства, правилно схваћен, већ је овде почео вршити своје дејство, и доприносити све јачем оспоравању правичности смртне казне. Под његовим утицајем престају кривична ислеђења против вештица и осакаћења и жигосања криваца, која су до овога времена а донекле и до краја саме реформације била тако честа.

Одлучна борба против смртне казне настаје крајем 18-ог века. Њу је отпочео већ поменути талијански правник Бекарија.[1]

Бекарија вели, да је смрт једног грађанина потребна само у два случаја: ако он напада сигурност своје државе, или ако његов опстанак ствара опасну револуцију у земљи. Али он ипак претпоставља смртној казни доживотни затвор, који ставља на место смртне казне, држећи, да овај има више дејства но смртна казна. До тога гледишта дошао је на основу искуства и историјског посматрања, да казне мање застрашавају својом строгошћу, свирепошћу, но својом дужином трајања. С тога налази у доживотном затвору сигурније средство застрашавања но у смртној казни. Он је у осталом у начелу противник смртне казне, јер налази, да човек није господар свога живота, да нема права њиме располагати, нити га се својевољно одрећи. Отуда се не може његов живот предати ни у туђе руке. Живот је неповредим, те га не могу дотаћи, уништити, ни друштво ни појединац. Кад то учини појединац он заслужује казну, али дру-

[1] Повод му даде неправедно погубљење Жана Каласа, тулуског трговца. Овај беше протестант, а имађаше сина, који је јако тежио католицизму. Тог његовог сина нађу 13. октобра 1761. год. обешена. Жан Каласа оптужише, да је он, занесен протестант, убио свог сина, и тулуски га парламенат осуди на смрт. Породица Каласова би принуђена оставити своју постојбину, да у слободној Женеви потражи прибежишта. Ту се она упозна са Волтером, који изради, те се парница Каласова понова прегледа; педесет судија испитају ствар и нов испит посведочи, да је Жан Калас био невин, те да је од стране правосуђа учињено убиство. О погубљењу Каласовом говорило се у оно време по свима круговима. У Милану беше неко друштво, у ком је био и млади Бекарија; ово стајаше у вези с Волтером и са енциклопедистима. Волтер позове то друштво, да га потпомогне у борби, коју је на сву меру отпочео против казненог правосуђа. Друштво се одазвало позиву, и Бекарија на молбу другова својих напише 1764. г. једно дело, у коме је напао на смртну казну.

штво као организована држава целина не може тога појединца опет лишити живота, јер се то противи оном поштовању неповредности живота, коју друштво захтева од појединца. Он изводи своје гледиште против смртне казне из теорије друштвеног уговора, приликом чијег закључења чланови друштва нису уступили држави право изрицања смртне казне, те је по томе ова не може ни примењивати.

Под утицајем овога учења Бекарије против смртне казне већ је у 1776. год., кад је укинута тортура у Аустрији, царица Марија Терезија, упутила писмо Министру Правде, у коме му скреће пажњу, да размисли, да ли не би поступно требало укинути смртну казну, а ако не сасвим, а оно бар знатним делом. Мало доцније, 1786. г. Леополд I. војвода тоскански укинуо је смртну казну у Тоскани. Његовом примеру следовале су царице Јелисавета и Катарина II. Смртна казна била је укинута 1787. год. и у Аустрији, али само привремено, јер је већ 1795. год. понова уведена и постоји још и сада. Тек доцније, 1848. год., она је укинута и у неколико немачких држава: Виртембергу, Бадену, Брауншвајгу и још некима, али је већ 1853. год. уведена понова у Виртембергу, а 1871. г. понова за цело немачко царство.

Борба, коју је започео Бекарија, наставила се и даље, и вођена је, нарочито у Немачкој, све до осамдесетих година прошлога века, а од тада у слабијој мери. Рад Бекарије против смртне казне служио је свима писцима као полазна тачка за оспоравање правичности смртне казне.

II.

Утицај учења Бекарије и литературе његовог и доцнијег доба био је, да је смртна казна у пракси све више ограничавана у два правца: на најтежа кривична дела и помиловањем. Појам најтежих кривичних дела није више онако простран, као што је био у ранијим вековима, а од владалачког права помиловања вршена је богата употреба, каква никад у раније доба. Исто тако у теорији казненог права све се више оспоравао божанствени и човечни карактер смртне казне, а са тиме истовремено њена правичност и потреба.

Са правног гледишта све се више доказивало, да је раније правничко схватање о смртној казни, као правичној одмазди за учињено дело неосновано.

Противници смртне казне признају гледиште присталица смртне казне, да у систему казна мора бити поступности али веле, пошто између смртне казне и осталих казна лишења слободе нема ове поступности, већ између њих постоји ужасна провала, то су они против смртне казне, и ако признају, да се одиста најтежа злочинства имају казнити најтежом казном. Присталице смртне казне веле, да држава има и право и дужност, да изриче и извршује смртну казну, да би поправила и васпоставила нарушени правни поредак. Противници оспоравају ово гледиште, наводећи, да се ово васпостављење може постићи и другим казнама, те нема потребе за ову неправичну казну, којом се подесно не васпоставља правни поредак, већ се шта више у истини ствара ново зло лишења живота осуђеног. Присталице веле, да се смртном казном мора да задовољи увређени осећај фамилије убијеног и државе. Противници ово просто оспоравају тиме, што се тај осећај може задовољити и блажом казном. Они веле, да присталице смртне казне овим својим захтевом долазе у супротност са самим схватањем државе о крвној освети. Док сама држава забрањује појединцу крвну освету, дотле присталице смртне казне допуштају држави, да исту врши, јер задовољење. које тражи проливање крви није ништа друго до освета, па ма колико се звала оплемењеном. По мишљењу противника казна за зло дело мора доћи, али она никад не може постићи онај степен, који је злочинац својом радњом постигао. Он се кажњава за злу радњу и трпи незгоде, скопчане са казном: он је кажњен, правда је задовољена, она релативна која се на земљи може постићи, друштвени је поредак поправљен, те нема потребе за убијање злочинца. По мишљењу противника смртне казне, она је нарочито неправична још стога, што је, поред тога што нема поступности, непоправима. Једном изречена и извршена судска пресуда, ма колико се оснивала на погрешци, неможе се поправити, чим је смртна казна извршена; осуђени остаје мртав, ма да се накнадно утврдило, да он није крив. Искуство свих времена и свих држава показује пак, да је било увек „судских убистава“.

Присталицама смртне казне се пребацује, што они, и кад признаду, да је смртна казна неправедена, исту бране њеном неопходношћу, неувиђајући при том, да се таквим тврђењем напушта правно становиште и иде на политичко, које може смртну казну оправдати и без постојања кривичног дела.

Сасвим је новијег датума приговор против смртне казне, да је она последица оскудице развијене способности представе о осећају бола, који се смртном казном ствара. Развијени културни осећај не може трпети смртну казну, јер кад је већ укинута казна боја, што се сматра за нечасну и што производи бол, ово у толико пре треба учинити са смртном казном, чија је неправичност по мишљењу њених противника очигледно доказана.

Са **политичког** гледишта оспоравало се, да сигурност државе захтева примену смртне казне. Она се почела схватати, као последица страха државне власти, да ће се кривична дела умножити, ако се не би примењивала смртна казна.

Према томе је оспорена нужност смртне казне. Противници веле, да се држава не налази у стању нужне одбране, те да има право на уништавање туђег живота; њена се егзистенција не налази у опасности, ма колико се јако умножавало вршење кривичних дела; казне друге врсте су довољне за васпостављање поремећене државне сигурности. Они веле, да смртна казна у ствари и не застрашава у оној мери, како то њене присталице замишљају, јер се искуством утврдило, да она није имала никаквог застрашавајућег дејства баш на оне, који су на смрт осуђени; доказано је, да су шта више многи од таквих осуђеника обично пре тога већ присуствовали извршењу какве смртне казне. И ако је јавно погубљивање уведено у циљу застрашивања, ипак се показало, да је тај начин промашио свој циљ, јер се искуством показало, да он штетно дејствује на нарави, пошто шта више потстиче на извршење кривичних дела. Они веле, да је степен осетљивости код разних криваца врло разан; има криваца који су апсолутно неосетљиви, те је за њих смртна казна без застрашавајућег дејства, док их има и таквих, који у смртној казни гледају спасење од животних мука. Овима је шта више забрана убиства под претњом смртне казне само служила као повод за извршење убиства, које им је осигуравало примену смртне казне.

Осем тога противници веле, да смртна казна није тако извесна казна, како се то замишља. Нада, да ће се она избећи, јер се неће испунити услови за њено изрицање, игра овде знатну улогу. К томе долази још и нада на помиловање, и његова фактички врло честа примена, што знатно ослабљава онај значај смртне казне, који јој њене присталице придају. Они

веле, да сувише строге казне, чија извесност није сигурна, губе снагу репресије; да су блажи закони бољи, јер дејствују посигурно својом извесношћу примене.

Главна замерка овом политичком становишту бранилаца смртне казне састоји се у томе, што они не оснивају своје тврђење о нужности смртне казне на конкретном искуству, већ на психолошким апстракцијама. Постојање смртне казне није било у стању, да задржи револуције, у којима револуционари теже за обарањем постојећих режима владавине. Ту се у ствари боре две силе једна против друге, од којих се свака bona fide бори за своје право, па која победи другу уништава. Ту само формално постоји злочинство, јер смртна казна, која се овде изриче, није више казна строгог казненог права, већ је просто зао политички удес неуспеха предузећа. Ово пак најбоље доказује, колико мало може да застраши смртна казна и да уздржи од вршења кривичних дела, било оваквих политичких, било простих најтежих злочинстава, где се са још финијом препреденошћу и лукавством приступа извршењу у нади, да смртна казна неће наступити.

Са философског гледишта је доказивано, да смртна казна није нужна последица најтежих злочинстава, откуда се она јавља као нелогична казна, јер се злочинство и казна не односе једно према другом као узрок и последица.

Присталице су смртне казне тврдиле, да казна својим унутрашњим садржајем мора одговарати злочинству т. ј. бити с њим једнака, а ово се изједначивање код најтежих злочинстава постиже смртном казном. Противници напротив веле, да се то смртном казном не постиже, јер људски разум није у опште способан, није у стању, да изврши тачну оцену односа вредности између злочинства и казне; свака људска казна само је приближна у плусу или минусу одмазда кривичног дела, и не може имати баш ону исту вредност коју је произвело кривично дело. Смртна казна пак не одговара својом мером ни једном злочинству, јер она премаша својом строгошћу и најтеже злочинство.

Ови напади против смртне казне постали су још јачи, откако се приступило антрополошком посматрању криваца и психолошкој оцени злочинца, и откада се стекло уверење, да урачунљивост врло често оскудева баш оним лицима, која би имала да се осуде на смрт, или која су осуђена, те се с обзиром

на ову могућност, да се овде обично има посла са абнормалним људима, све више створила одвратност против смртне казне, као нечовечне казне.

При извршењу кривичних дела нису без утицаја људски пол, мушки или женски, која разлика има утицаја и на урачуњивост. Исто тако стоји и са добом старости, карактером и наслеђеним склоностима. Све су то психолошке и физичке чињенице, које дејствују на криминалитет, о којима се мора водити рачун при оцени питања о урачуњивости, врсти и величини казне. И ако утицај ових фактора може бити велики, ипак ни антрополози неће да оспоре сасвим примену казне у опште, али смртну казну сматрају за нечовечну онде, где се сам човек има да бори са извесним факторима, који својом моћи знатно утичу на његово одлучивање.

Па и хришћански теолози, ставши на научно обрађивање религије, почињу доказивати, да је поправка кривца преча, и да је смртна казна противна хришћанском моралу.

Противници смртне казне, теолози, веле, да она није божанска казна, да је безбожничка и противна хришћанској благости и љубави према ближњем. Они веле, да је циљ сваког човека, да се морално усаврши; изрицањем смртне казне држава спречава морално усавршавање лицу морално попузнулом. Заслуга би државе била много већа, да какавог злочинца види после извесног времена морално поправљеног, но одмах уништеног, чим верује у његову опасност или немогућност поправке, без предузетог рада и труда на његовој моралној поправци. Искуство је пак доказало, да ништа тако моћно не дејствује на моралну поправку кривца колико туга за кућом и нада да ће пре истека рока казне бити пуштен у слободу.

Напослетку позивало се још и на сам историјски развитак смртне казне и на статистичке податке, па се тврдило, да је она несавремена, и да је дошао последњи час за њено укидање. Тако Ирски Лорд-канцлер у Глазгову још 1858. г. рекао је, да се светиња људског живота све више увиђа, и да сам законодавац врши злочинство вршећи смртну казну. Па ипак у Енглеској постоји још и сада смртна казна. Ово је још лепше рекао много раније Робеспјер, велећи: „У очима истине и правде нису ове сцене, које држава приређује смртном казном, ништа друго, до подла убиства, свечано извршена злочинства, не од стране једног лица, већ од целог народа, у законитој форми“. Па ипак

и у Француској постоји још и сада смртна казна. Масачузетски гувернер од 1861. г. иде још и даље тврдећи: да смртна казна мора престати важити код цивилизованих народа. Па ипак она постоји још код најцивилизованијих народа.

Митермајер узима, да су у току историјског развића права поглавито три претпоставке оправдавале постојање смртне казне: а) представа о потреби талијоне одмазде — освете, б) веровање у нужност ове казне, пошто се њоме застрашава и уздржава од чињења кривичних дела, и в) представа о увређеном божанству, с којим се повредилац може измирити само ако буде кажњен смрћу. Он вели, да све ове представе падају у старо доба и историју права германских народа, да их садашњост не познаје, да су оне сада ишчезле и да према томе не може опстати ни казна, коју су оне изазвале. С тога је он противник смртне казне. Да нема потребе за постојање смртне казне, вели он, види се по томе, што је број помиловања у поједини државама толико нарастао, да стално премаша број погубљења, те се не може говорити о застрашењу, које производи смртна казна; а осем тога број се злочинстава није повећао у земљама, где је смртна казна укинута те нема бојазни од њеног укидања. Своје гледиште он формулише на следећи начин: да казнено законодавство само тада може рачунати на дејство и опште поверење, ако стоји у сагласности са промењеним потребама и захтевима разумне већине грађана, и ако законска наређења о обиму казненог права, о врстама казна и о односу њихове претње не стоје у противности са напретком друштвеног морала.

Противници смртне казне крунишу своје захтеве против смртне казне тиме, што веле: да ће последња смртна казна бити она, која ће се изрећи смртној казни. Ова ће једина бити правична, јер ће бити без крви. То је једина смртна казна, коју они захтевају.

Противно Бекарији Русо вели у своме Contact social ово: „Сваки злочинац, нападајући друштво, постаје овим својим злочинством бунтовник и издајник отаџбине; он престаје бити њен члан вређајући њене законе; он јој чак објављује рат... њега треба прогнати као повредиоца уговора, или га казнити смрћу као јавног непријатеља; јер је такав непријатељ личност без морала, то је убица, а по ратном праву допуштено је убити по-

беђенога“, чиме је Русо очигледно стао па гледиште бранилаца смртне казне.

Монтескије се ослања такође на ову теорију друштвеног уговора, али не иде тако далеко као Русо; он не допушта примену смртне казне против свих злочинаца, већ само против убилаца. Он вели: „грађанин заслужује смрт, чим је коме одузео живот или је покушао то учинити. Ова смртна казна служи као лек од друштвене болести.“

Присталице смртне казне овога доба гледају практичнијим оком на ствар, и тврде у пркос свему ономе што противници смртне казне наводе, да је смртна казна са свима својим манама, ипак потребна и то неопходно потребна за опстанак друштва и одржање реда у држави, и да ће с тога њена примена остати и на даље чак и у најкултурнијим државама.

III.

Под утицајем ове и овакве борбе двају научних праваца у корист задржања или укидања смртне казне постајала су и развијала се законодавства 19. и 20. века.

Законодавни и уставни одбор од 1791. г. после француске револуције, и ако је ова донела политичке слободе, при изради казненог законика, бранио је смртну казну за политичке кривице, не толико као казну, колико као средство одбране новог друштвеног поретка. Известилац одборов вели: „Грађанин, који је декретом законодавног тела оглашан за бунтовника, треба да се лиши живота, не толико да испашта своје злочинство, колико да се од њега осигура држава.“ Иначе је одбор био против смртне казне за друге кривице. Ипак је она задржата за све кривице. Тако је смртна казна унета 1810. год. у Code pénal и примењивала се у 22 случаја. По чл. 12. она се извршује отсецањем главе на гилотини. Сад се она, по донекле измењеном законодавству од 1832. и 1848. г. примењује само у случајима, где има да заштити људски живот, био он директно или индиректно нападнут, дакле код убиства, ма на који начин она била извршена, при чему се смртна казна може изрећи и код покушаја, саучешћа и поврата ових дела.

Приликом израде данашњег немачког казненог законика такође се водила велика борба око смртне казне. Овај је законик пре но што је постао царевински, важио као закон за Северни Немачки Савез, и кад је он израђиван и о њему реша-

вано, било је опште мишљење и расположење, да се смртна казна укине. Резултат је те струје против смртне казне био, да је она у Савезном Већу била укинута са 118 гласова против 81. То је било при другом читању априла 1870. г. Али на идућем читању, које је почело 21. маја 1870. г. појавила се противна струја у свом пуном јеку и изменила раније расположење. Пред потребом, да се дође до новог законика за Савез, и пред категоричним захтевом савезних влада, да се одустане од предлога укидања смртне казне, па да се добије нови законик, представништво је овога пута изгласало задржање смртне казне са 127 гласова против 119. Тако је после смртна казна остала казна и царевинског законика и постоји и сада. Она постоји по општем казн. законику за два случаја: за хотично убиство с предумишљајем, и за покушај хотичног убиства с предумишљајем према цару или ком савезном владаоцу. Осем тога постоји по закону о материјама за разбијање још за случај, кад је произведена експлозија, услед које је погинуо какав човек, а проузроковач је експлозије могао смрт предвидети; и по закону против ропства за случај, кад је погинуло какво лице, које се хтело заробити. Но њена је примена осем ових 4 случаја још знатно проширена у области војног казненог законика, по коме она обухвата још 18 разних случаја.

Примена смртне казне знатно је ограничена у Енглеској једним законом од 1861. год. Но поред тога, она је у пракси још више ограничена. Према једном статистичком податку од 1868. г. енглеска је порота осудила 516 лица за убиство, од којих су били на смрт осуђени 48, па је само њих 22 лишено живота, а остали 26 су помиловани. Ова је околност и дала повода Холтцендорфу, да тврди, како у Енглеској постоји већа вероватноћа, да ће њен грађанин пре умрети у рату или у афричким гарнизонима од грознице, но што ће се према њему применити смртна казна. Према новијим статистичким подат- цима у Енглеској је било у току 1904 и 1905. г. просечно по 200 убистава, око кога се броја креће криминалитет убистава, па је у 1904 г. било 33 смртне казне, од којих су само 19 извршене, а у 1905. г. 28 смртних казна, од којих је само половина — 14 — извршено. Остало је помиловано.

У Белгији је смртна казна такође допуштена, али се још од 1863. г. не примењује, јер од тада није ни једна извршена. Свака се смртна казна свршава помиловањем. Али у Белгији

постоји једна врло практична и мудра особеност. Тамо нема ни једног случаја, да је краљ, пошто је кога помиловао од смртне казне, овоме после дао друго помиловање, којим би га ослободио казне доживотног затвора, или му ову казну заменио рочном казном или је смањио. Овде влада гледиште, да само сталност и сигурност примене ове замењене казне може застрашити, и само се с тога оправдава фактично укидање смртне казне.

Интересно је, да је Финска у своме законику од 1889. г. задржала смртну казну, ма да у њој није примењена ни једна смртна казна још од 1826 год., па ни после овог закона није било случаја.

У Русији, према новом казненом законику од 1903 године смртна се казна примењује само код политичких кривица, имено код велеиздаје; а не и код обичних дела, као хотичног убиства с предумишљајем.

У већини швајцарских кантона смртна је казна укинута према савезном закону од 1874. г., али је према закону од 1879. год. њена примена допуштена, те су је понова увели неки кантони. Она је забрањена за све кантоне, према уставу од 28. марта 1876. г. само за политичка злочинства. Нови пројекат од 1903. г. за целокупну Швајцарску избацио је смртну казну из система казна.

У Аустрији је примена смртне казне велика. Према новом пројекту она се предвиђа код политичких кривица само за велеиздају, а код обичних дела само за хотично убиство с предумишљајем.

Од новијих казнених законика задржали су смртну казну бугарски (1896), црногорски (1906) и јапански (1907), а укинули су је италијански (1889) и норвешки (1904). У Норвешкој су престали фактички примењивати смртну казну још 1880. године, а у Италији још 1877. године.

Још знатно раније укинута је смртна казна путем закона у овим државама: у Грчкој (1862), у Румунији (1865), у Португалији (1867), и у Холандији (1870). Осем тога и у Сан-Марину (1848) и у неким Државама Северне Америке и у већини Држава Јужне Америке.

На место смртне казне долази доживотни затвор. Као пример његовог уређења и начина издржавања служе Италија и Холандија.

Италијански ergastolo траје доживотно; издржава се у на-

рочитом затвору, где се осуђеник држи, и то за првих шест година у засебној ћелији под принудом рада, а остало време може осуђеник провести на заједничком раду под принудом ћутања. Ако би осуђеник на казну ergastola осуђен извршио у затвору какво судски кажниво дело, онда се понова затвара у ћелију, ако није у њој и задржава се у истој од 6 месеци до 5 година, ако је кривица такве природе да повлачи затвор дужи од годину дана, или и од 8 година најмање или и доживотно, ако је ново кривично дело такво да повлачи казну ергастола.

Холандски закон предвиђа такође 6 година ћелије а остатак се издржава у нарочитом заводу под обавезним ћутањем.

(Наставиће се)

МОЈ КОМАНДИР

I.

„.... То је, господине потпоручниче, све што сам имао да вам кажем сад, при првом нашем виђењу. Ви сте још сасвим млад човек, и лако ћете се свикнути и на нашу тешку службу и на нове пријатеље у пуку. Од вас само тражим, да вршите службу ревносно, а за све остало је моја брига. Молим вас да у мени гледате пре свега доброг и искреног друга, па онда старешину. Од сада ћемо ван службе говорити један другоме ти. Е, сад: добро ми дошао!“

И мој нови командир приђе ми ближе, ухвати ме за руку и, стиснувши је снажно, пољуби се са мном.

Тако сам првих дана августа месеца ступио у пук, стресав са себе прашину школских скамија. Пук је тад још био у логору на брду изнад вароши, и док сам се ја журно пео широком и шљунковитом стазом, утегнут у нови мундир и лаковане чизме, гледали су ме војници радознало и испитујући. Био је ведар, свеж дан пред подне, и чете су се враћале са свакодневног вежбања; осећао сам неописано расположење ступајући међу тај млад и чио свет, сабијен ту под ниским шаторима и пун младости, крви и живота.

После онако срдачног пријема командировог, разбише се за час сва она страховања и претпоставке, којима су нам у академији пунили уши: о строгости у трупи и драконској дисциплини командира и команданата̂.

Висок, прав као бор, широких груди, отворена лица уоквиреног пуном плавом брадом и дугих, лепо негованих бркова, — ето такав је изгледао капетан Миленко Глигоријевић. Брзо смо се познали и ја сам га одмах заволео. Привлачио ме је њему онај искрени тон, са којим је говорио о свакој ствари, и

питоми поглед његових плавих очију. Био је родом из Гружѐ, и у селу је имао живе родитеље и велико имање.

— Ти си данас мој гост, и ићи ћемо мојој кући на ручак, — рече ми кад смо пошли у варош.

Капетан Миленко становао је на крају паланке код једне сироте удовице. Доцније сам сазнао, да јој је муж био неки мали чиновник, и са оно мало пензије и издавајући собе за самце, издржавала је она по смрти мужевљевој себе и троје деце.

Кад сам прешао праг командирове собе, запахну ме отуд мирис од јабукâ и босиљка и задиви ме чистота и ред, који су владали у томе скромном момачком стану. Разгле́дао сам масу књига поређаних на полицама и столу, и приметих одмах добар укус мога командира.

Док сам ја прелиставао последњу свеску „Moderne Kunst“-a, што је лежала на столу, чуо сам како у предсобљу, — што је капетану служило као трпезарија, — звецкају тањири и посуђе.

— Госпођо, ово је мој нови водник, — чух весели баритон капетанов, и на вратима се појави остарија жена, укусно обучена у домаћу хаљину и са скромно зачешљаним проседим витицама.

— Данас ћу вас мало намучити, јер ће и господин потпоручник бити са мном на ручку, — продужи капетан, пошто ме је представио својој газдарици.

Сели смо за скромно постављену трпезу, застрту као снег белим чаршавом, и тад је, у моју част, сто био украшен двема боцама старог неготинца.

По ручку смо прешли у собу, и ту уз чашу вина и каву разговарали. Што смо дубље залазили у разговор, све сам више осећао, како ми тај — до јуче непознат човек, — постаје некако ближи и познатији.

— Видиш, Милутине, ја сам војник скоро десет година, али веруј, да ме срце непрестано вуче моме огњишту, — моме селу. Сваке године проведем ја код куће у селу по месец дана, и тада постајем прави сељак. Са највећом радошћу дохватим тад плуг или ко̏су, и док ра̏ло цепа влажну земљу или под косом падају једри влатови, мени се чини, да ми и та земља и они влатови шапућу: остани код нас! Изгледа ми, да се тад поново рађам. Та пиј, човече! Дед у твоје здравље! — и куцајући се са мном, он ме гледаше доброћудно великим и поштеним очима.

Налактивши се на сто, и гутајући мирисаве димове из цигарете, ја сам нетремице гледао у тог човека, који тако заносно уме да говори о своме селу, забаченом тамо негде испод рудничких планина.

— Успео сам да моје село добије телеграфску станицу, — причао ми је командир даље, — и замисли како се ја осећам поносит, кад ме чиновник у пошти, — примајући од мене какву депешу упућену мојима кући, — зачуђено запита: а од кад је то село добило станицу?! Од оног растуреног по кршу и забаченога селанцета, ја сам својим трудом и саветима створио читаву малу варошицу.

И док је то говорио, његово лице је постајало чисто преображено, а очи су му сијале радошћу човека, који је одужио дуг своме завичају.

— И веруј ми, Милутине, да ћу ја оног часа скинути мундир, чим моји сељаци затраже моју помоћ и чим им затреба моја мишица и мој савет, — заврши капетан, припаљујући угашену цигарету.

Отишао сам од мога командира са уверењем: да се под оном крутом војничком спољашношћу скрива једна умна и благодарна душа.

Дошао сам у сасвим ново друштво и спремао се да уђем у нови живот; и већ сам стекао једног оданог и честитог пријатеља.

II

Постепено сам се навикао на нове другове у пуку, и живот у логору протицао је мирно и једнолико.

Приближавао се октобар, и ноћи су постајале хладније, те смо с вечера морали испред шатора ложити велике ватре, да би се војници бар колико загрејали.

Једне ноћи био сам дежурни у батаљону, и увијен у шињел и лежећи у кревету под шатором, читао сам нешто према жмиравој светлости мале лампице. Око неког доба дотрча један од пожарних, и јави ми, да наш командир обилази војнике.

Зачудила ме је та позна посета капетанова, и извукавши се из шатора, изиђох напоље.

Била је видна ноћ задњих септембарских дана, и ја спазих високу фигуру капетанову како прилази редом сваком шатору, и чуо сам као нешто наређује дежурном поднареднику. Овај

би се тад завлачио под шатор, а за тим се чуо прекорни глас командиров.

— Јесам ли ти толико пута говорио, да у овако хладне ноћи чешће обилазиш људе! Твоја је света дужност, да се на првом месту стараш о здрављу наших војника и твојих другова! Други пут немој дозволити да те за овакве ствари прекоревам, поднаредниче!

После овога било ми је све јасно. Честити човек бојао се да војници не назебу преко ноћ, откривајући се у спавању, и сâм је сваке ноћи обилазио чету.

Приђох за тим капетану, и рапортирах му о стању чете.

— Хвала, господине потпоручниче! Ви можете бити комотни, ја сам своје обилажење завршио! — и опростивши се са мном, упути се лагано низ брдо у варош.

Запазио сам да нема у чети војника, који није — тако рећи, — био заљубљен у командира. И ако је он увек оштро говорио и праскао по чети, ипак је у његовом гласу било нечега очинског, а то је баш и утицало на војнике, те су капетану били слепо одани.

На батаљонском прегледу наша чета је однела победу, и капетан је за то пред целим пуком добио ласкаву похвалу од, иначе штедљивог у похвалама, команданта дивизије.

Тог дана у вече, нас двојица смо један другоме приредили читав мали банкет. Ја сам тврдио, да њему припада заслуга за одличан рад наших војника, а капетан је пак говорио, да ту има више моје заслуге. И наизменично смо један другом наздрављали, док су се чаше са пенушавим пивом једна за другом празниле.

И било је већ позно у ноћ, кад смо се растали, — капетан поносит и весео због сјајног успеха, а ја срећан, са пуном главом и несигурним ногама.

III

Једно јунско јутро, у ци́к зоре, дођох као и обично у логор. Пред бараком затекох командира суморног и замишљеног како одбија густе димове са ћилибарке и лагано сркуће каву.

— Мора се кући, Милутине, — рече ми после дужег ћутања, и погледа ме сетно крупним, отвореним очима.

Ја га погледах зачуђено, не разумевајући шта хоће тиме да каже.

— Пишу ми од куће, да је у селу зло. Народ се у невољи задуживао код зеленаша, сад стигла плаћања а прошла година оманула; најбољу земљу отеће мојим сељацима и продати на добош. Зову ме кући да спасавам, што се може спасти, — говорио је поштени капетан, пружајући ми писмо да видим.

— Па шта мислите да радите? — упитам га.

— Шта друго до скинути мундир, па ћи у село и отимати бедне сељаке из руку ћифтинских. Још данас ћу поднети рапорт и тражити оставку, — заврши одлучно командир.

После једно десетак дана изиђе указ, којим се капетану Миленку Глигоријевићу уважава оставка, и у исто време дође наређење да се одмах разреши од дужности четног командира.

Ја сам требао да примим исту до доласка новог старешине, и једне суботе изиђе у заповести наредба, да се сутрадан — у недељу, — изврши смена досадањег командира и предаја чете.

Сунце је весело сјало над шумовитим брегом, на коме се беласао наш логор, а ваздух је мирисао на зреле јабуке и кајсије, кад је моја чета, упарађена пред својим шаторима, очекивала долазак командира. Стојећи на десном крилу и ослоњен на сабљу, ја сам осећао необичну тугу која ме је лагано обузимала. Падао ми је тешко растанак са човеком који ме је пријатељском руком увео у живот, и био ми веран и одан друг.

Када се капетан појави иза првих редова шаторских, командовах војницима „мирно!“, и изиђох му на рапорт. Био је обучен парадно, и приметих да је био јако узбуђен, јер су му се ноздрве нервозно шириле и груди надимале под утегнутим мундиром. Примивши рапорт од мене, командир стаде испред чете и после обичног поздрава с војницима, поче говорити. Његов звучни глас дрхтао је и, појачаван узбуђењем, разлегао се на далеко целим логором.

„....... Растајући се с вама, војници, хоћу да вам кажем, да од срца жалим што вас остављам. Будите свагда исправни и честити синови мајке домовине; љубите ову земљу која вас је одњихала и не заборавите да ни један од нас није одужио свој дуг Отаџбини!... Можда ћемо се ипак срести у животу, а дотле сачувајте у успомени вашег командира исто онако, као што ћу се и ја свију вас са задовољством сећати. Збогом ми остајте!...“

Добром капетану дрхтала је доња вилица, а у очима су му засјале сузе. Пришао је за тим к мени и, проговоривши ми не-

колико речи, загрли се са мном и пољуби. За тим се окрену још једном војницима и, поздравивши једним нервозним покретом руке чету, оде журно низ логор.

Док је капетан говорио, у чети је настао један шум од тихог уздисања, трепавице у војника су се грчевито стискале да задрже сузу, а груди под грубим копоранима су се бурно надимале.

Висока и стасита фигура капетанова све се више губила иза редова багремова и липа, и ми смо дуго још стајали са очима упртим онамо, куда је отишао човек кога смо сви волели и поштовали. Осетисмо тад да смо изгубили нешто, што нам нико не може надокнадити.

Из „Касарнских прича“.

Милутин Јовановић.

У КОЛУ ЖИВОТА

1. Тајна.

Дух је Господњи плив'о поврх вôдâ...
Кад ветар дуну, земља се указа:
Помили мноштво живинскога родà
И насмија се демон из свог јаза.

Тад човек би... а после много лета
Посумња он о Богу и о души:
Господар себе и целога света
Што данас кула сутра опет руши.

Крије се Вера у двор Ватикана
И дрхћуђ јеца: „Где је бес Нерона!
„Ох беше боље ужас оних дана,
Но глупа вера покорних милиона!

Дарвина ди лажима трже вео
А после свега... Зар прâ и пепео?

2. Једно дете.

Дрхће лишће од ветрића
Несташнога премалећа...
Једно дете — мека коса,
Рујна уста, нога боса
Лети пољем за лептирим,
А прати га мирис цвећа.

Лагано се сутон краде:
Чудом дете очи шири;
А из оне душе младе
Ничу мисли све на јата:...
Лишће, цвеће и лептири,
Које малом руком хвата.

---

3. Двоје заљубљених.

Опијаше га мирис јоргована
Са прозора и... њене чудне очи;
А после тога она сваког дана
На исто мило место њега рочи.
Њој уста врела за пољупцем горе,
А њему дрхће жељно мушка снага
И грле се и љубе све до зоре...
Тек после свега... само сета блага.
Суха и бледа у собици седи,
Он оде у свет, јер га живот зваше
„И плач и прекор ничему не вреди“
И она гине откад се расташе.
Ал' он у прњам, бришућ зној са чела
Све пита себе: што је већма хтела?“

Рикард Николић.

ПЛАВОЈКА

РОМАН

— МАРИО ПРАГА —

I

Сунце је улазило кроз велики прозор и својом светлошћу испуњавало пространи кабинет, у коме је Џемс Буртон радио од ране зоре до мрклог мрака. Два бела зида беху застрта цртежним табелама, моделима од машина; на трећем, према прозору, био је читав низ боровних полица, на којима су стајале многобројне беле и плаве фијале и вазне, пуне минерала и киселина, у веселој гами боја што их има хемија. Овде онде, по угловима и по поду, беху лонци, пећи и комађе од машина. Трећину собе заузимала су два дуга цртачка стола на веома високим ногарима; на те столове, обасуте самим компасима и лењирима, падала је изобилно светлост кроз пространи прозор. Све, ту унутра, бејаше просто, укочено, строго, уређено; све осем онога малог простора у углу десно од прозора, где бејаше: један диван, две наслоњачице од руског платна с широким порубима, прикованим златним чавлићима, а испред њих разастрт црвени саг с разним загаситим цвећем; на зиду пак, да би се покрила његова белина, била је једна тканина уметнички набрана око фотографије неке жене у простом јеловом оквиру. Тај угао, тај не раскошни, али кокетни салончић, што се беше готово кришом увукао у овај озбиљни храм рада, желела је, управо наметнула је свом мужу Аделина. Она је купила тај диван, те наслоњаче и тај саг; и једнога дана дошла је тамо са свима тим стварима, које је донео један фабрички радник; и, сама самцита, докле је Џемс, смешкајући се, цртао, створила

је тај кутак, прен響вши у њ мало од своје грације и своје веселе кокетерије. Наместила је мали диван косо у углу, па онда, попевши се на њ, приковала с четири чавла драперије; за тим је разастрла саг и с две стране дивана наместила наслоњаче.

— Сад изиђи часком.

— Зашто?

— Молим те. Изиђи у двориште, за два минута, зовнућу те ја после.

Џемс је изишао; а она је, журно, обесила фотографију коју је дотле суревњиво крила. По том је, помоливши се на малим вратима од кабинета која су била у супротном углу, викнула:

— Џемсе! Џемсе! Ходи сад брзо! Пожури!

— Охо! Твоја слика! — рекао је он, зачуђено али мирно и обичним гласом. — Твоја слика. Изненадила си ме. Врло је лепа. Ко ти је израдио?

— Један фотограф! — одговорила је она, смејући се и гледајући укочено својим веселим очима у очи свом мужу.

— Разуме се, да је фотограф! Али, тако велика? Да ти не трошиш и сувише на излишне ствари, Аделина?

— Ништа, ништа, ништа. То је поклон од једне моје другарице, која се удала за једног фотографа.

— Која је то?

— Једна моја школска другарица; не познајеш је ти. Дабогме, ти не познајеш ни једну, — додала је непрестано се смејући. За тим се наједанпут уозбиљила и рекла: — Тако си зао. Моју слику називаш излишном ствари. Седиш овде од зоре до мрака, преко целог дана једва да ме видиш по сахата кад те обиђем. Барем ћеш имати моју слику пред очима. Мислила сам да ће ти бити мило! А оно!...

— Дабогме да ми је мило. Само сам се бојао да ниси потрошила више но што се сме трошити према нашим приликама. Ти знаш да ми још не смемо много трошити. То добро знаш. — И пољубио ју је у уста, и дао се на рад.

И тада, тога дана, Аделина се раширила на дивану и остала дуго.

— Аха! Тако! Сад ћу, кад будем долазила да те обиђем, имати један мио кутак у који ћу моћи да се спустим, имаћу скромну столицу на којој нећу морати да покварим одећу као на тим твојим сламним столицама што су натопљене киселинама. Јеси ли задовољан? И за све то морала сам се побринути

ја. Та ти си прави медвед! Па онда, кад дође каква боља личност, моћи ћеш је примити како треба. Ужасно, просто ужасно! Та ти би био кадар да једнога комендатора посадиш на троножну столицу, или да допустиш да ти један посланик стоји зато што немаш столица. Али твоја женица стара се о свему. Зар не? Знаш ли шта сам наумила сад кад имам овај салончић? Долазићу сваки дан, доносићу свој рад и понеку књигу и остајаћу дуго, уза те, да те занимам. Шта велиш, а?

— Биће ти досадно, душице.

— Кад ми буде било досадно, отићи ћу! Ето!... Само, молим те: кад будеш правио коју од оних твојих хемијских комбинација... оних... Ах, Боже! какав задах... онда, онда ми раније јави да не долазим. — Целе недеље се због тога не осећам добро.

По том му је причала још вазда којекаквих грациозних ситнурија и пикантних стварчица, скупљених овде онде, по салонима, код стрине или код своје пријатељице, Бијанке, код које је обично проводила часове после подне.

Миран, озбиљан, слушао је он тако, цртајући, своју жену која му је из дана у дан долазила у канцеларију. Узели су се пре четири године, али та интимност, та Аделинина нежност према њему, појавила се пре кратког времена. Џемс је непрестано био заљубљен у своју жену, али у његовом карактеру није било да јој то рекне и покаже; а није имао ни кад да јој рекне или покаже. Од седам у вече до освитка било је једино време, које је могао њој посветити. Од зоре до седам у вече радио је. И Аделина, за прве три године брака, привикла се на тај живот.

По цео боговетни дан била је слободна: канцеларија беше далеко, чак иза царинарнице; а како се удала за Енглеза (тако су га звали у почетку) без љубави, тек да се уда, бојећи се да — пошто јој је било 24 године — неће моћи да нађе бољу прилику, она се није љутила на ту велику слободу, коју јој је њен муж морао дати; она ју је чак волела. Али од пре годину дана беше код ње наступила једна велика промена. Готово сваки дан долазила је у канцеларију да га походи. Седала је на трамвај на пијаци код Саборне цркве, а силазила код царинарнице. По том је имала добар комад пута да превали до велике капије једне дугачке фабрике од црвених цигала, на којој је црним словима било написано: Међународно друштво парних

трамваја. То беше једно енглеско друштво које је саградило и експлоатисало многе трамвајске пруге у Горњој Италији, којега је главно седиште било у Милану и коме је технички директор био Џемс Буртон.

Беше то ваљан човек. У њему је било проналазачког духа. Већ четири године проучавао је он употребу електрицитета за трамвајску вучу, по једном новом, практичном, економном систему, који би, усавршивши се до тачке коју је он утврдио, учинио револуцију у тој врсти индустрије, потпуно ослабио систем парне и коњске вуче и учинио њега срећним човеком. Тако је он себе лишавао многих часова сна, проводње, уживања у породици и посвећивао их својим студијама. Довољно би му било да ради од десет изјутра до четири после подне, па да посвршава своје службене послове. Међу тим он је остајао у канцеларији по дванаест сахата дневно, непрестано се бавећи о новим покушајима и новим огледима. Тај одлучни и генијални човек ставио је себи у задатак: да стекне гласа и буде срећан.

Џемс је био други од седморо деце. Родио се у Глазгову. Отац Буртон, трговац, васпитао је својих пет мушкараца у практичним и здравим идејама; мотрио је на њихове наклоности и упућивао их на послове који су за њих били. „Само, — рекао им је — имајте на уму да нисам богат и да нема изгледа да ћу се обогатити. Ако бих могао што да метнем на страну, то ће бити за ваше сестре, а и право је да то буде њихово. Ви можете и морате да радите и да се старате о себи самима. Међу тим, ако је могућно, изаберите какво поштено занимање у коме се брзо и добро зарађује“. Неки се одао трговини, неки инжењерству: најстарији, заљубљен у море, свршио је поморске науке и сад бејаше официр у енглеској морнарици. Џемс, докторирани инжењер, бавио се грађењем неке железнице. Потом су му понудили службу у Италији, и он ју је примио, знајући да је и ту могао да ради и студира. Намера му је била да се, кад реши тај проблем у који је био заљубљен, врати у Енглеску и тамо од њега извуче користи. Служба, коју су му нудили у Италији, била је скромно, мирно занимање, које би му дало могућности да оконча своје студије.

И дошао је. Леп младић од двадесет осам година, висок, плав, снажан, спреман, пријатан, учтив и скроман какви су махом људи његове расе, одмах је улевао најживље симпатије. Био

је срећан да још првих дана свога бављења у Милану стекне пријатељство једног честитог старца, Кристофора Галија, фабриканта свећа и сапуна, једнога од чланова управнога одбора Друштва парних трамваја за Горњу Италију. Добри старац, који је био сиромашак и обогатио се својим свећама и сапунима, одмах је заволео тога младог човека, који је у првом разговору с њим изнео многе здраве, добре и практичне идеје.

Та два поштена човека разних раса одмах су се допала један другом. И честити старац позвао је младића у свој дом, свој велики гостољубиви дом, у коме је била многобројна патријархална породица: жена, старица омањег раста и разума, упарложена у благостању које се мало по мало стварало за двадесет година рада и штедње; и петоро деце, два сина и три кћери; и снахе, жене њихових синова; и зет, муж једне од кћери; и њихова деца. Синови су управљали пословима и фабриком; зет, муж најстарије кћери, који такође већ беше члан куће, био је први фирмин путник. И тако су живели сви заједно, у једној великој палати изван капије Мађенте, до саме фабрике сапуна. Старац је ту кућу саградио нарочито у том циљу и намери, да види у заједници све своје, чак и будуће породице оних двеју неудатих кћери. Он је обично својим зетовима издавао једини тај налог: да станују ту и једу за заједничком трпезом.

Сви су станови били независни један од другог, имали су сви једне степенице и посебна врата.

— Не ваља се сувише виђати, не ваља живети сувише заједно — говорио је старац — еда би се очувала добра слога између рођака. Али о ручку је друго. То је весео час, кад се не говори о пословима и невољама; тада могу бити сви на окупу. А кад је више чељади за трпезом, једе се боље и више; а кад се једе доста и добро дочека се дубока старост!

Добри Гали, добивши налог од управног одбора, да он дочека новог директора кад буде стигао, позвао га је одмах, још истога дана, на ручак. Младић, миран, али малко изненађен, малко збуњен новинама земље и света, устручавао се.

— Ето, има нас осамнаесторо за трпезом сваки дан — рекао му је да би га мало ослободио — а ви ћете разумети да где једе осамнаесторо, — може и деветнаесторо. — И то му је рекао мало на француском, мало на талијанском, мало на миланском, али тако учтиво да је Џемс морао пристати.

Занимљив је био улазак у ону пространу трпезарију, у којој је цела породица, извештена о новом госту, већ била на окупу. Старица није умела да прозбори ни једну реч на француском а погрешни талијански, којим је владала, није био ни за шта; само се поклонила неколико пута; али њено смежурано лице, уоквирено плавом женском капицом, цело се смешило збуњено, али весело и добродушно, те странцу улевало одважности. Синови су знали оно мало француски што су научили у школи. Нешто више знао је зет, који је путовао. Међу тим с извесном живахношћу говориле су француски кћери, које су училе и научиле више, и које су се вежбале непрекидно читањем Буржеа и Мопасана. Сви су имали понеку пријатну реч, понеки израз може бити малко прост, али пун учтивости. За трпезом старац га беше посадио до себе, а с друге стране наместио је Клару, најмлађу кћер, најживљу и најобавештенију о свему, која је весело с гостом разговарала, објашњавала му, питала га, била му тумач.

Старац се смејао и, док је госту пунио тањир и налевао чашу, узвикивао је:

— Ха! Ха! Сад тек видим да нисам узалуд трошио свој новац, школујући кћери!

И тако, у том пријатном кругу, у оној веселој свечаности што је владала у тој пространој дворници и за великом трпезом, за којом су сви слатко јели добра и укусна јела, Џемс, не разумевајући много шта су му говорили, не знајући добро шта је сам говорио, видео је, уверио се, да је дошао међу добар и честит свет. Према њему беху мајке, најстарија Галијева кћи и две снахе, а уза сваку од њих, на високим, плетеним столицама, седела су њихова деца, осморо или деветоро на броју, од две до пет година; јер деда је желео да за заједничким столом буду сви, па чак и дечица чим се одбију од сисе. Деца су се мало стидела новог госта, посматрала га зачуђено и испитивачки. По том су се, мало по мало, ослободила, храбрећи се узајамно, угледајући се једно на друго: и, после по сахата, тај ручак је, у њиховим очима, добио изглед обичног, свакодневног ручка, на коме су била позната им лица, те су настали узвици, цика и дерњава, смеј и ђаволства, што је све деда допуштао, па чак волео и у томе уживао. Џемс је имао пред собом тај низ веселе, бујне дечице и гледао их је, смешећи се; а она, та дечица, том својом веселошћу храбрила су га, олакшавала

му, чинила га задовољним, испуњавала га тисућама веселих нада за нови живот који је тај дан за њ почињао. Сва та свечаност, сва та учтивост чињаху му се добар предзнак. На крају ручка био је заборавио бриге и бојазни које су га као млада и усамљена човека, крај све јачине његова карактера, пратиле на целом путу из отаџбине у нову и непознату му земљу. Сећао се само последњих препорука своје мајке и суза, које је убрисао својим пољупцима с њених очију. И то вече, кад је изишао из Галијеве куће, осетио је неодољиву потребу да, пре но што оде у гостионицу, телеграфује својој кући. И телеграфовао је: Здраво сам. Талијани су честит свет.

Аделину је познао у кући Галијевих, где је долазио чешће, као омиљен гост, на ручкове и забавице што их је, за време месојеђа, приређивао стари трговац сваке суботе. Циљ тих забава био је да се нађе муж двема још неудатим девојкама, Клари и Вирђинији. То старац није крио.

— Могао бих да их водим у друштва — говорио је чешће Џемсу кога беше узео за свог повереника и коме је то драговољно причао. — Могао бих да их водим у позориште, у шетњу; лепушкасте су, на гласу су да имају и нешто мираза; врло лако бих им нашао мужа. Али ми је одвратна и помисао на мужа нађеног на улици; и не допадају ми се удешени бракови, склопљени ван куће, управ у туђој кући. Ох, има света, жена, а понајвише старих жена, којима је страст да склапају бракове! Може бити да је тако и код вас, у вашој земљи. Проводаџије које раде без провизије, онако занатски! Ох! драги Буртоне Клара и Вирђинија могле су се досад удати десет пута. Тек мало па ми жена саопшти: „Знаш? та и та предложила ми тога и тога. Знаш? та и та говорила ми је о једном ваљаном младићу, који би могао бити одличан муж за Вирђинију“. Не! не: нећу да чујем за такве ствари; далеко им лепа кућа. За брак је потребна симпатија. Те тако ја овде дочекујем пријатеље и говорим им: доведите синове и унуке, и пријатеље синова и унука. Мало се проскаче и поједе који колачић. Мислиће да тражим мужа кћерима. Па нека мисле! Шта ту има ружно? Али кад виде, да их не отурам, да их не дајем првоме који наиђе; да позивам многе и многе, да бих извршио избор, да бих изабрао добро... И немојте мислити, драги Буртоне, да тражим златна брда, милионе или грофовства. Тражим

једног честитог младића, управо два честита младића, који имају воље за рад. Па и ако не би имали ништа нити икаква посла, све једно је. У фабрици сапуна и свећа има посла за све. Камо среће да ми је жена место двојице родила шесторицу мушкараца. Уштедело би се на плати коју морам давати чиновницима. Па онда, разуме се, нећу ништа да чиним док не видим да ли има симпатија. Видите, драги Буртоне, мој највећи посао, све моје занимање, за време ових забавица, састоји се у потајном проучавању држања тих двеју девојака. Ја пратим њихове погледе: гледам да погодим где се заустављају; посматрам с ким најрадије играју, уходим шта потајно међу собом разговарају. Ако их кадгод ухватим у клопку, т. ј. ако се издаду, ја испитујем предмет: ако ми се допада, ако је онакав какав желим да је, ухватим девојку и кажем јој: „Је ли то тај што ти се свиђа?“ Ако поруменни, знам шта да радим. Онда посматрам њега: одмах видим да ли он одговара на љубав. Ако одговара, ухватим га и рекнем му: „Ти си ваљано момче. Допада ли ти се? Хоћеш ли је?“ И венчам их. Тако сам учинио с најстаријом, Каролином: удао сам је за једног ваљаног момка кога сам познавао, кога сам десет година проучавао овде. Није имао ни једне паре у готову и зарађивао је две стотине лира месечно: врло мали приход за издржавање породице. Шта сам радио? Удвостручио сам му плату, те тако му омогућио да узме моју кћер. И тај брак је срећан. Већ су добили двоје деце, и, ако — Боже сачувај — не буде какве несреће, имаће их десеторо. До душе зет ми је готово непрестано на путу. Али кад је овде, зна да врши, како треба, своју дужност! — И старац би се заценио од смеха, испијајући чашу.

Такав разговор је, с малим изменама, водио стари Гали с Џемсом целог месојеђа, редовно, сваке суботе. И докле је испијао вино, гледао га је испод ока; да је нешто знао да му труд неће бити узалудан, он би на крају разговора рекао њему, Џемсу: — Хоћеш ли је? Допада ли ти се? Ти си ваљан момак. Узми је! — Само би га питао коју од њих двеју хоће: једну или другу, њему би било све једно: нека бира; и дао бих му сто тисућа лира мираза.

Али Џемс Буртон није гледао ни једну од његових кћери. Он га, може бити, више није ни слушао; стојећи непомично у једном прозору укоченим погледом гледао је једну малу веселу и ватрену плавојку, у врло дивној простој хаљини, превученој

белим велом. И Клара, лукаво девојче, рекла је већ неколико пута пријатељици: — Енглез те гледа.

— Да, али не може да се одважи! — одговорила је Аделина, смејући се.

Јер Џемс није дотле играо, чак ни с њом, а поразговарали су тек неколико речи, једно вече, кад јој га је Клара приказала у бифеу.

— Приђи ти к њему! — рекла је Клара последње суботе месојеђа.

— Што да не! Хоћеш ли да покушам? Гледај ти само како ћемо се провести.

И очекивала је „poule des dames“, једну игру створену нарочито за љубавне изјаве женских мушкима, изјаве обрнуте, негативне, али, може бити, изразитије, ако не и искреније но што су оне које мушкарци чине женскима. Играчице бирају и позивају кавањере. И позивају све оне према којима не осећају ништа, и играју са свима, само не с онима које воле или који им се допадају, или које су раде да освоје. Девојка — ако је одиста безазлена — боји се да учини тај позив. Жена га не чини намерно, да би му рекла ћутке, или га навела да мисли: — Бојим се да те позовем. Поруменела бих, издала бих се.

Старом Галију се, у почетку, није допадало увођење те нове игре „poule des dames“, није волео да она улази у његову кућу: у његово доба није то било у обичају; и чинило му се неморално. Али за тим, кад се поразмислио, увидео је да би та игра могла врло лепо да му послужи за његов циљ: да му открије симпатије његових кћери. И, напослетку, он је, свако вече, био организатор те игре. У извесно време, ако се та игра није играла, ишао би од круга до круга, или би стао на сред сале, пљеснуо рукама, и викнуо:

— Poule des dames! Poule des dames!

И чим би игра отпочела стао би да мотри, да будним оком прати које играче бирају Клара и Вирђинија. Али, сиромах, није никад открио ништа; напротив, ако би дошао до каквих закључака, они су били погрешни.

Аделина је, то вече, очекивала „poule des dames“. И одмах је похитала к Џемсу и, поклонивши се, пружила му руке. Monsieur?...

Џемс, зачуђен, малчице збуњен, одговорио је, талијански, јер за та четири месеца беше научио, непрестано учећи и веж-

бајући се са својим чиновницима и радницима, да говори доста добро, и то не само талијански него по мало и у дијалекту:

— Сињорина, хвала Вам; али не знам да играм.

— Је ли могућно? Нећете да играте?

— Кад бих „знала“, играла бих.

Тада га је она, смејући се, поправила. И, безазлена кокета, предложила му је да га учи игри и језику. Тако је, неопажена, остала дуго у прозору покрај Џемса, који јој је — стојећи као укопан и гледајући је укоченим погледом — у заносу и нехотично, рекао, тихим и тронутим гласом, неколико лепих и пријатних речи.

— Али ја вас задржавам и не дам вам да играте, сињорина.

— Ох! не мари. Наиграла сам се довољно!

Њему се учинило да у том безазленом одговору, у том бављењу крај њега, види неки несвестан и срдачан израз симпатије која је, може бити, била одсјај његове веома живе симпатије према плавој девојци. И тада, то вече, одлучио је да разговара са старим пријатељем.

Брак је закључен противно Галијевом савету. Добри старац, саслушавши младића, није му одобравао. Али Џемс се на то није освртао. Он је мислио да се иза тога старчева противљења крије негодовање, што се његовим кћерима претпоставља нека друга. Па ипак га је изненадила старчева искреност. Прве речи, којима му је старац одговорио, биле су:

— Штета! Био бих вам драговољно дао једну од мојих кћери, драги Буртоне. — А после кратког ћутања додао је: — Међу тим немојте мислити да ћу ја, уз пркос, покушавати да вас одвраћам од тога брака. Не, ја сам вам прави пријатељ, као што се надам да сте и ви мени. Одлучите се ви како вам је год драго, али ми ћемо остати пријатељи какви смо и били.

— Тако је. Кажите ми искрено оно што мислите.

— Ево шта. Аделина је сироче, а то није рђаво, напротив може бити добро: не бисте имали таста и ташту.... Нису сви тастови и све таште добри као ја и моја жена. Па онда и добар свет може бити досадан. Ко зна, може бити да сам и нехотице такав и ја сам. — Ту је старац застао, очекујући да младић протестује каквом лепом речју. Али Џемс је ћутао. — Најгоре је то што не добијате нити ћете икада добити и једне паре мираза.

Тада је Буртон одлучно узео реч, да би избегао разне неизбежне разговоре о тој темп.

— Господине Гали, то није никаква тешкоћа и никад не бих мислио да бисте ви то могли сматрати као тешкоћу.

— Младићу,... — почео је Гали готово проповедничким тоном; по том поправивши се: „Драги мој господине Буртоне, у овом тренутку не изгледате ми практичан човек, као што су на гласу Енглези. „Да се ја не трудим да за мужеве кћерима нађем богате људе, то је цела истина. Човек је свакад богат ако има воље за рад. Богатство му је у глави и рукама. Али жена! Ви, може бити, не знате шта све треба кући и жени! Нисам рад, и Боже ме сачувај, да се мешам у ваше рачуне, али вам могу рећи то, да зарађујете само четири тисуће лира. А то није много; то није довољно да би се могла узети девојка која нема ни паре... која нема чак ни кошуље — додао је, бојећи се да Енглез неће разумети први израз.

— Ту је главна ствар да човек подешава расходе према приходима, одговорио је Џемс. — А ја ћу о том већ водити рачуна.

— Хе! али данашње жене,... — рећи ће на то старац.

— Жене су онакве како је то мужевима по вољи.

— Мислите? У Енглеској, може бити. У Италији не. У осталом, то је ваша ствар, драги мој Буртоне. Али има нешто друго; а то сматрам за дужност да вам кажем, јер сте ми учинили ту част да се са мном посаветујете.

— Нешто друго!

— Чујте, дакле. Рекао сам вам да је госпођица Аделина Оливијери сироче. Она је то од детињства. Мајка јој је умрла кад ју је донела на свет. Отац мало доцније. Узела ју је и одгајила једна тетка по мајци, госпођа Кавали, коју сам вам показао, и која је удовица има већ десетак година. Као што сте могли видети, лепа жена, и ако јој је 40 година. Жена... Ово што ћу вам рећи, наравно, нека остане међу нама, жена која није на гласу да је на свом месту. Како је васпитала Аделину? Какве јој је примере давала? Не знам. Али не верујем да су били најбољи. Још и сад живи животом који јој не доликује ни према њеном стању ни према њеним годинама. Прича се да је један стари банкар њен... присни пријатељ и... да се стара...

Гали је хтео да још говори. Али Џемс, узбиљив се, прекинуо га је.

— И ви је, господине Гали, примате у своју кућу?

То неочекивано питање малко је збунило доброг старца. Одиста, за што ју је примао у своју кућу? За што је, ако је имао тако мало вере у осећаје, у начела Аделинина, допустио да она постане интимна пријатељица његових кћери?

— Видите, драги мој Буртоне — почео је старац, после кратког снебивања — на овом свету мора човек бити врло строг према себи самом, и врло попустљив према другима. Кад бисмо добро испитали живот свију оних које познајемо, мучно да би нашли икога коме би могли без гнушања стиснути руку. Шта да се ради? Аделина је била Кларина школска другарица. Моја жена и госпођа Кавали упознале су се код једне своје пријатељице. Кад сам ја почео да приређујем ове забавице, моја кћи изразила је жељу да се позове и њена другарица. Како сам могао да одбијем тај захтев. Чиме то да оправдам? Јесам ли могао да јој кажем?... Разумећете да нисам. За тим, кад неко долази у једну кућу и у њој буде угошћен, то још није никаква поруга за ту кућу... не мора одмах доћи до брака.. Ви хоћете сад да узмете ту девојку. Ја сматрам за своју дужност да вам скренем пажњу, да добро пазите шта радите.

— Хвала вам. Има ли још што друго? — упитао је Џемс после кратког премишљања.

— Што друго?... Не, друго ништа не знам. Казао сам вам све: да ми се девојка чини по мало лакоумна, одгајена без икаквих начела, навикнута да живи богаташким животом, не разбирајући — или знајући, што би било још горе — одакле долазе средства за такав живот. То је све. Сад радите како вас ваша памет учи.

— Добро је. Онда, господине Гали, да ли бисте ви били тако добри да повериво, од моје стране, питате госпођу Кавали да ли би...

— Да ли би вам је дала? — прекинуо га је старац, с малко негодовања, које је узалуд покушавао да прикрије: — да ли би вам је дала за жену. На то вам могу одмах одговорити да би. Те још како! Аделини је 24 године, а нема ни паре мираза. Ви сте одлична партија. Њена тетка говорила ми је толико пута: — Ах, колико ми само брига задаје та девојка. Просто ће ми бити немогућно да је удомим! — Чисто да не верујете.

— Желео бих да знам поуздано.

— Знаћете у току сутрашњег дана, драги мој Буртоне. —

За тим му је, после кратког ћутања, — заборављајући непријатност коју је осећао због пропалог плана и гнев што његови савети нису учинили никаква утиска на Енглеза — додао нежно и добродушно: — А мислите ли, господине Буртоне, да ће ваша породица бити задовољна?

— Уверен сам — одговорио је Џемс мирно и с убеђењем. — Мој отац и моја мајка имају великог поверења у мене, и знају да не бих урадио ништа против своје части и свога интереса. Никад нисам био противник брака. Мој положај је приличан, те могу да створим породицу, за коју у толико већма осећам потребу овде где живим сам и без родбине. Госпођица Оливијери ми се допада, а надам се да и она мене не мрзи. Оно што ми рекосте о њеној прошлости не плаши ме. Разговарао сам с њом: учинила ми се добра, безазлена, чедна и кротка. Ако хтедне да пође за мене, уверен сам да ћемо бити срећни.

— Онда вам честитам из свег срца, драги мој Буртоне.

Два месеца доцније Аделина је била Џемсова жена. Њена плава коса, њене црне очи, њена детиња умиљатост, њена безазлена кокетерија занесоше га, и он се заљуби. Он је нашао, такође, велике, нежне срдачности код тетке; и поуздане, поверљиве, ведре преданости код своје невесте. С тога можда што је био навикнут на укочену хладноћу својих сународника, њега освајаше онај топли дах који је вејао од Талијанке, она поверљива нежност којом га окружаваху у његовом новом животу. И после прве брачне ноћи, топле љубавне ноћи, које му се Аделина предала само с одушевљењем чула, Џемс Буртон је, не телеграфујући, премишљао и по други пут како су Талијани — ваљан свет.

И од тада су прошле четири године, четири године велике, ведре среће за Џемса. Његова жена, његове студије! Он је уживао подједнако у обома, уживао онако како је очекивао, уживао тако силно и непрекидно, да му је то годило души и срцу. У својој канцеларији, у својој великој радионици, проводио је по цео дан, заборављајући на себе. Кад би се враћао кући, у седам, дочекивала га је његова жена са постављеним столом. Жена је била весела, брбљива, нежна; трпеза чиста, брижљиво постављена, добро снабдевена. Ето његове среће, среће о којој је сневао, коју је чак предвиђао пре своје свадбе. У Умбертовој улици узео је под закуп један мали стан, који

је прекрасно наместила његова жена, у којој је он, поред осталог, добио и одличну домаћицу. С мало нешто умела је она снабдети лепо, а понекад чак и раскошно себе и кућу. Четири тисуће лира свега могао јој је дати Џемс на трошак. Па ипак она се врло укусно одевала; у кући, на сваком кораку, беше понеко ново парче намештаја, понеки нов предмет, понека нова лепа ситница; на трпези је свакад било свежих јела, па чак, готово сваки дан, понешто ново, какво прво поврће или воће. И све то с четири тисуће лира; а, међу тим, сам закуп за стан односио је готово тисућу. Кад би је питали о тој њеној чудној вештини, Аделина би одговорила смејући се: „Још и штедим!“ Ствар је била у томе што је она умела да добро и вешто купује; за тим, била је вештакиња у преправљању старог одела у ново, тако да би се човек морао заклети да је старо ново. У њеној облачионици било је увек десетак шешира. И сви они укупно нису вредели више од сто лира. Тако је бар причала она, а њој се морало веровати, јер никад није тражила ни гроша нити је икад ико доносио какав рачун.

У вече је Џемс ретко кад излазио у град. Устајао је врло рано, те због тога није могао да се одаје тој раскоши да ноћу остаје дуго изван куће. Али није био рад ни Аделину да жртвује. Отпратио би је до тетке или би наредио служавци да она то учини. Тетка је становала врло близу и код ње је свако вече било некога. Понеки пут одвела би она сестричину у Манцонијево или Филодраматично позориште. Аделина се обично враћала око поноћи. Ако би Џемс спавао она би се свукла полако, без шума. У свануће звонио је будилник. Џемс би пољубио своју жену, која је захтевала да је пробуди — тешко њему ако би отишао не опростив се с њом — и изишао би. Враћао се о ручку.

Тако су прошле четири срећне године. Само једном деси се нешто што немило дирну Џемса. После неколико месеца по свадби дознао је да је Аделина престала одлазити у кућу Галијевих. Тада ју је он питао за разлог.

— Ствар је врло проста. Онај Гали, ти га познајеш добро и свакако си га разумео, био је бацио око на тебе, мислећи да ти привеже Вирџинију или Клару за жену. Не можеш замислити колико је тај прогутао једа кад си ти, напротив, изабрао мене. И да си само могао видети како су ме сад примали, с каквом надутошћу! У њиховим речма било је само рђаво скри-

веног гнева. Рекао би као да су ми оне две завидљиве, лене брбљуше чиниле неку велику милост што ме примају. Више им нисам отишла нити ћу им више отићи. Опрости ми, зар немам право? — завршила је, обиснувши му се око врата.

Зацело, имала је по тисућу пута право.

И Џемс је премишљао како и добар свет, и поштен свет има у души ништавности, против којих је залудно борити се и због којих га треба само жалити. Такође је помишљао како је Гали, може бити и нехотице, претеривао говорећи о тетки. Њему се она, откако ју је познао, чинила добра и ваљана жена. Ни у њеној кући ни на њој није виђао претеране раскоши. По њеном разговору видело се да је била паметна и да поштене мисли изражава.

Али кад је видео да, силом околности, мора допустити да највећи и стални морални ослонац Аделина има у тетки, с којом је проводила готово свако вече и већи део дана, питао је своју жену. То није чинио из неповерења: она му је, својим понашањем, својим поступцима, својим разговором, уливала највеће, најпотпуније поуздање. После неколико месеца брака он је више но једном долазио до уверења, да спољашност вара човека. Толико и толико пута постају одличне и угледне жене девојке о којима свет, судећи по спољашности и држећи се простачких предрасуда, нема најбоље мишљење; докле се извесне девојке, које изгледају калуђерице и које су из непрекорних породица, разуздају чим стекну мужа, покваре се и изгубе образ. Он је устао против једне предрасуде која живи у светини, и био је у праву да се сматра задовољним. Чак му се чинило, да је учинио не само јунаштво него и једно добро дело. Али ју је питао зато што између њега и његове жене није смело да буде тамних тачака. Потпуним поверењем између њих очувала би се срећа, коју сад уживаху.

— Какве дохотке има твоја тетка Ермелинда?

— Лепо, Бога ми! Па зар не знаш за пенсију? Теча је био потпуковник. Имаће.... не знам да ли седам или осам тисућа лира годишње. За што ме то питаш?

— Онако. Није ништа страшно.

— Ах, не, не. Ту мора бити нешто! Ох! Опкладила бих се да су и ту Галијеви умешани.

Џемс није знао нити је могао да лаже. Своју жену још мање него икога другога. Он јој саопшти цео старчев говор,

који је знатно ублажио и из њега изоставио све што би личило на злобу.

— Ха! ха! видиш да сам погодила! Какав свет! какав свет! Како сам добро урадила што сам прекинула с њима. Дакако, ко год нема тричаву фабрику свећа, као они, не живи поштеним животом.

Он ју је умирио лепим речма и нежним тепањима, али јој се морао заклети да ће од сада с Галијем општити само онда кад буде морао по службеној дужности, иначе не.

— Слушај — рекла је она — сваки дан долазим све већма до уверења, да на свету има више хуља него поштених душа! Сад откако идем малко међу свет, тамо и овамо, по салонима својих пријатељица, видим их свакојаких. Сваки дан долазим све већма до уверења да се права срећа, право благостање, налази само у својој кућици. Ето, нас двоје.... Ох! Збиља! Заклела бих се да се Гали, такође, усудио да изрази сумњу о теткину пријатељству према банкару... Немој да одричеш! Хе! језичан је тај богати ћифта! Дабогме: тетка је још лепа жена. Орланди долази у кућу готово сваки дан.... Ох! они тамо способни су за све. — Ту се живо засмејала. — Замисли само: један старкеља... биће му шездесет година! И био је присни течин пријатељ... Шта је природније него да га тетка, жена остављена сама себи, призива као пријатеља свога мужа и с њим се саветује?

Џемс, уозбиљивши се, прекинуо ју је.

— Не, Аделина, немој тако што мислити. Твој поштени и безазлени ум не сме да ствара такве мисли. Не би требало ни да поумиш да су могућне такве гнусобе.

— Хе! Хе! Драги мој, шта ћеш кад их има и кад их непрестано гледамо. И ја, чак, мислим да је то добро, јер човек, видећи зло, клони га се. Видиш? Ја мислим да је много паметнији и практичнији онај ваш енглески начин васпитања девојака него ове наше извештачености у Италији. Ако будемо имали девојчицу, васпитаћемо је по енглески. Пристајеш ли?

После тога разговора, Џемс је закључио у свом срцу да би његова жена била и изврсна мајка.

Међу тим прошле су четири године брака, а Буртон још није имао наследника. То није тиштало или жалостило ни њега ни Аделину. Зацело, у том погледу нису могли да се жале једно на друго. Чак то је била једна од оних околности, које

су Џемсу улевале неограничену веру у његову жену: она му се подавала плахо, с највећим одушевљењем. И, ма да га није обасипала топлим љубавним речма нити икада нашла за њега нежних или страсних израза (које он у осталом није знао, нити могао да замисли да би их могла рећи жена човеку или човек жени) ипак она узвишена, потпуна и никад незаморна чулна преданост, коју је он, од првог дана, налазио непрекидно у њој, улевала му је наде, а по мало и убеђивала га, да га Аделина воли, или, боље рећи, да јој се он допада, а то је оно што је било најпрактичније и најутешније за мужа као што је био он. Њихова грљења беху дуга и свако-ноћна. И Џемс, идући свако јутро од своје куће у канцеларију, поносан, задовољан, журно је корачао улицама дишући пуним плућима, а потом се удубљивао у своје студије с искреним уверењем, да је исти такав понос, исто такво задовољство остало у његове жене: и да, као год што се он толико сахата издвајао из света, и није мислио на свет и његове чари и примамљивости, нити их желео, да тако и она, до његова повратка, не би требало да осећа ма какву жељу, као год што би он био неосетљив према искушењима какве највеће лепотице, кад би му дошла да га заведе. Спокојство задовољених чула стварало му је спокојство духа; и то, може бити, више него све особине и врлине које је нашао у своје жене.

Па онда, од годину дана на овамо, окружавала га је она већом наклоношћу, већом нежношћу. Сад је Аделина била уобичајила да сваки дан долази у канцеларију да га походи. И створила је онај прекрасни кутак, с диваном и две наслоњачице, како би могла спокојно по̂ сахата седети крај њега и гледати га како ради.

— Сустала сам лутајући по дворницама разних пријатељица — рекла би му — и на крају крајева нити се провела нити што лепо видела. Ни једна или готово ни једна не заслужује оно пријатељство које се према њима гаји. Неке дају рђаве савете, неке рђаве примере, и свуда се само оговара... Једила сам се. Долазићу овамо. Ово је лепа шетња: проведем неколико сахата; кад је лепо време, кад није сувише топло или сувише хладно, долазићу пешице... Видим те, пољубим те, и одем задовољна што сам те видела како радиш...

Тако је одржала само једну добру, искусну, нежну пријатељицу: Бијанку. То је била њена школска другарица; имала

је коју годину више од ње; била је врло несрећна у свом браку; морала је да се брзо растави од мужа, који није био најбољи човек. Приказала је Џемсу, рекавши му: Ваља да је сматраш као моју сестру; много се волимо. — Аделина је сваки дан проводила више сахата с њом, а Џемс се радовао том пријатељству, јер је о Бијанки чуо много добра, као о једној доброј и несрећној госпођи која није у својој несрећи тражила извињења за зао рад. Кад би Аделина дошла у канцеларију, увек би рекла: Долазим од Бијанке Каладели; — или, кад би полазила: идем к Бијанки. — Чешће ју је позивала на ручак — била је сама — а у вече ју је пратила кући и остајала по који сахат с њом. Сад, од пре годину дана, говорила је само о Бијанки и одлазила само у њену кућу. И између Бијанке и Аделине изродила се тако нежна интимност да ова, пре неколико, месеца није могла да одбије њену молбу да је прати у Напуљ, куда је морала да оде ка једној својој сестри која је тамо живела и била тешко болесна, готово на самрти. Бијанка је од ње тражила тај доказ пријатељства, тражила је њену моралну помоћ у тој тешкој прилици; она не сме да се крене на пут сама, јер зебе и у души јој се зачиње сурова сумња, да ће, кад тамо стигне, затећи сестру на мртвачком одру. Аделина је молила Џемса да је пусти, и он ју је пустио, ма да не од свег срца. И остала је тамо два месеца, јер је толико трајала тешка болест Бијанкине сестре.

Па ипак Џемс се није једио што му је жена остала тамо толико. Отада беху у Аделининим навикама наступиле неке промене; отада она беше напустила готово сва своја познанства, и отпочела свакодневне походе у канцеларију. И ма да је и пре тога живот његове жене увек био потпуно правилан, ово појачавање њихове интимности, ово упрошћавање њених навика, стварагу му неописано задовољство. И све то приписивао је он у заслугу Бијанки која је, вероватно, својим мудрим пријатељским саветима створила од Аделине, која је била добра жена, потпуну жену.

Тога јутра, једнога топлог априлског јутра, изиђе Џемс још раније него обично. Требало је да доврши неке нацрте пре но што му дође Оскар Диманвиљ, банкар архимилионар, о чијем му је доласку јавио његов брат из Лондона.

Његов млађи брат, Џон, био је прокуратор лондонског филијала париске банке Диманвиљ и К°. Принципал је чешће до-

лазио у енглеску престоницу, и више пута Џон му је причао о свом брату Џемсу и о студијама које је отпочео. Оскар Диманвић, једна банкарска сила, непрестано и неуморно тражећи нова предузећа, заинтересовао се за ту ствар. Џонова озбиљност и способност у пословима јемчили су му, да ту нешто мора бити, и покренули га да буде наклоњен према његовом брату. Нарочито је на њ имала утицаја једна реченица, коју му је отворено рекао: „Ако Џемсове студије имадну успеха, који се очекује, Џемс, може бити, неће хтети да се тим предузећем користе само француски капитали. Опростите ми, господине, ми у трговачким пословима никад не заборављамо понос расе. Али због веза, које ме с вама везују, господине, ја ћу моћи да покренем свога брата да учини да ви, заједно с енглеским капиталистима, учествујете у предузећу, које ће, ако се проналазак изврши, имати сјајног успеха.

С талијанског
Мих. Добрић.

— Наставиће се —

О ОПАЖАЊУ ДУБИНЕ

од

Др. БРАНИСЛАВА ПЕТРОНИЈЕВИЋА

(СВРШЕТАК)

Тиме смо готови са математичким доказима и сад прелазимо на психолошке. Најважнији од њих ћемо најбоље представити, ако се обазремо на његов негативни корелат т. ј. противдоказ, који је опет најбоље формулисао Липс. Он се у главном састоји у тврђењу, да се димензија дубине просто због тога не може да опази што не постоји никакав осећајни садржај, који би је сачињавао. Свака ће се опажена светлосна сензација, тако аргументира Липс, опазити као површина. Баш и у случајевима у којима нам изгледа да опажамо једну површину иза друге при ближем се посматрању уверимо да опажамо само једну једину површину, тако да, кад би се опажала дубина, т. ј. дистанција између нас и опажене површине, онда би се морало тврдити да се опажа празан простор, који лежи између нас и ње, а то је, као што додаје Липс, апсурдно[18].

[18] „Шта је оно што се опажа између ока и објекта? Ја сам рекао да се објекти за око не ређају један за другим. Изгледа да ово тврђење има изузетака. Ако се пред једним објектом шири магла, онда ја видим на неки начин и маглу и објекат иза ње. Али их ја ипак зато не видим као једно иза другог. За моје се опажање боја магле меша на неки начин са површином објекта. Магла се у опште за око меша са објектом: јер боја која се ма где ширио јесте једино што за око на објектима постоји.

Али ми се можемо потпуно не обазирати на такве специјалне случајеве. Баш и где ништа видљиво не испуњава простор између ока и објекта треба да видимо објекат на извесном одстојању од ока. У том случају не остаје ништа, до ли да се празан простор види између ока и објекта. Али нико не може оспорити да је простор без икаквог видљивог квалитета невидљив.“ (Lipps. н. в. М. стр. 92.). Много је одлучнија следећа Липсова из-

Остављам изнајпре на страну прво Липсово тврђење, да не можемо да опазимо две површине (бојне), које се налазе једна иза друге, па ћу се обазрети на друго много важније и које је од фундаменталног значаја а које гласи: да би морао бити опажен „празан“ простор између нас и опажене површине, кад би се опажала дубина. И заиста, опажање дубине било би апсолутно немогуће, кад би се морао опажати овај празан простор т. ј. кад не би било никаквог осећајног садржаја, који би га испуњавао. Али, ја тврдим — и у томе се састоји основни факат о коме сам још у почетку расправе казао да је од пресудног значаја по питање опажања дубине —, да постоји један тродимензионални осећајни садржај, који испуњава „празан“ простор и да се он не састоји ни у чему другом до ли у чистом осећају светлога као таквом; у осећају онога, што се зове дневна светлост, провидност или једном речи светло[19].

Да је светло у првом реду онај осећајни садржај, који сачињава дубину (јер као што ћемо видети и друге видне сензације могу да буду тродимензионалне) може тек да се увиди, ако га строго разликујемо од белога. У Физици и Психологији не разликују се ова два осећаја; ту се без много размишљања говори о белој сунчевој светлости, док се чист светлосни осећај као такав може да означи само као светао. Основна разлика, која постоји између белога и светлога лежи у томе, што је бело само изузетно тродимензионално а обично је непровидни дводимензионални граничнии осећај, док је светло увек провидни тродимензионални осећај и никад се не може да опази као самостални површински гранични осећај. Ако је заиста светло оно, што се налази између мене и опажене површине, тада ће се ра-

јава: „Нека нам се покаже садржај опажања вида, који се налази у опаженим дистанцијама од целе видне површине и свих њених садржаја, који дакле, ни на који начин није стављен у исти ред у оној површини, и опажање дубине постоји. Ако се то не учини, онда је сваки говор о опажању дубине, опаженом рељефу, форми и положају видног поља и т. д. потпуно празан.“ (н. в. М. стр. 101.). Баш то, што овде Липс тражи, на име нарочити осећајни садржај, који сачињава опажање дубине, то ћу ја доцније да покажем.

[19] И Рил истиче да осећај светлога стоји у вези са опажањем простора вида (види: „Der philosophische Kritizismus.“ II. Bd. стр. 147.). Али он, нити разликује бело од светлога, нити пак приписује светломе улогу тродимензионалнога, пошто и он тврди да се непосредно опажа само површина. (ib. стр. 151.).

злика између светлог и белог моћи непосредно да схвати чим је површина (одн. један део њен) коју опажамо бела: у том случају може да се констатује да су светло и бело две сензације у основи различне. Јер очевидно да се светло, које се налази између нас и беле површине, неће опазити као бело; светло је нешто, што се у своме квалитету осећа сасвим другојаче него бело. И ова непосредно опажена разлика састоји се у томе што је светло провидно, док је бело непровидно.

Чим се дубина призна за непосредни факат опажања постаје несумњиво да је светло оно, што испуњава „празан“ простор између нас и непровидне осећајне површине. Али питање је сада да ли и друге визуелне сензације сем светлога могу да буду тродимензионалне? Свака се друга сензација вида, осим светлога, опажа као површинска и непровидна т. ј. као сензација, која иза себе нема никаквих површина, које се могу опазити; само светло није таква непровидна површинска сензација (јер иначе њена егзистенција не би била у питању). Могло би се помислити да је светло једини и искључиви осећајни супстрат, који сачињава димензију дубине и да ниједна непровидна површинска сензација није тродимензионална. Али изгледа да факта непосредног искуства противрече директно овом закључку те их морамо испитати пре него се одлучимо да исти примимо или одбацимо. Е. Херинг, који је тако успешно заступао нативизам, тврди да је не само светло, које у осталом и он не разликује од белога, један просторан т. ј. тродимензионалан осећај, већ да то исто важи и за мрачно, као и за сваку другу фарбу. „Свака обојена бистра течност у чаши јесте пример једне одређено граничне просторне сензације (Херинг сасма тачно разликује неодређено граничне просторне сензације од одређено граничних); црвенило се вина не види само на површини стакла, већ осећај црвенога испуњава целу унутрашњост чаше“. „Дању се види сасвим другојаче“, продужује Херинг,[20] „такозвани празан простор између нас и гледаних објекта, него ли ноћу. Кад се смркава, онда мрачно не пада само на ствари, већ такође између нас и ствари да њих најпосле потпуно покрије и испуни само про-

[20] E. Hering, Der Raumsinn und die Bewegungen des Auges, Hermanns Handbuch der Physiologie. III. Band, 4. Teil, стр. 573.

стор. Ако погледам у једну мрачну скрињу, онда видим да је испуњена мрачним, које није мрачна боја дуварова скриње[21]. Један осенчени угао у осветљеној соби испуњен је мрачним, које није локализовано у граничним површинама угла, већ у простору, који је њима ограничен".

Овим фактима тродимензионалног мрачног и тродимензионалног бојног осећаја треба приметити да, ако не у свима оно бар у већини случајева, тродимднзионални осећај заиста чини извесан утисак провидног, који смо ми идентификовали са светлим. Једна обојена течност чини само тада утисак тродимензионалнога кад је она, као што примећује сам Херинг, бистра, т. ј. кад се са утиском бојног тродимензионалног споји утисак провиднога, светлога тродимензионалног. Тако је исто помешано и тродимензионално мрачно у углу собе са светлим провидним. И у колико је мање светле провидности у мрачноме у толико је оно мање просторно (тродимензионално), тако да апсолутно мрачан простор изгледа да чини утисак чисте површине (при чем није светло пред површином искључено, већ се у ствари мора да предпостави). Кад се у апсолутно мрачном простору види каква светла тачка, тада се кроз мрак опажа између нас и ње један узани пут, који чини утисак светло-провиднога. Сва ова факта изгледа да у ствари говоре зато да је светло помешано са сваком другом просторном сензацијом вида. Сем тога примећујем да управо ова факта бојно провиднога несумњиво доказују егзистенцију тродимензионално-светлога. Такође треба приметити да у истом смислу постоји бело провидно у коме постоји бојно и мрачно провидно, јер има н. пр. белих провидних течности. И овај факат опет доказује разлику између светлога и белога, јер бела провидна течност чини сасвим другојачи утисак, него једна потпуно безбојна т. ј. чисто светла течност.

Из овога би се лако могао извући горе поменути закључак да је такође и у овим случајевима светло оно, што управо сачињава утисак тродимензионалнога; из тога би излазило да је светло једини осећајни супстрат димензије дубине. Лако би се могло помислити да би и светло могло, ако претпоставимо да је оно једини тродимензионални осећајни супстрат, добити извесну квалитативну ознаку, ако са њим сразмерно помешамо

[21] Нарочито је важан у овом смислу покушај са картоном и скрињом, који Херинг описује (н. н. М. стр. 573, 4) а на који ми овде само указујемо.

који други (иначе само непровидно површински) осећај, као год што добија једна бела или ма која бојна површина извесну мрачну ознаку, кад са њом (или као што у опште једна визуелна сензација помешана с којом другом добија извесну ознаку од ње) помешамо осећај мрачнога. Али чим се ствар изближе посмотри, увиђа се да је ова аналогија нетачна. Истина је да једна бојна одн. бела површина може да добије извесну мрачну квалитативну ознаку кад са њом помешамо мрачно. То долази отуда што поједини делови мрачнога могу да се уметну између појединих делова фарбе одн. белога (разуме се под претпоставком да је тачно ово објашњење квалитативно сложених сензација).[22] Али то би било очевидно немогуће са светлим, ако је оно само и једино провидно т. ј. тродимензионално (т. ј. ако се само у њему могу опазити делови који у правцу дубине леже један иза другог). У том би се случају непровидна визуелна сензација могла појавити само на дну овога светлог тродимензионалног простора, тако да једна сензација, која је сложена на тај начин, не би никад могла да чини утисак тродимензионалног, као што је то случај са фарбеним одн. бело-црним тродимензионалним. То долази отуда што би се у том случају непровидна сензација увек јављала као површина која граничи

[22] Ако се призна тачност дискретне Геометрије, онда је ово свођење једне квалитативно сложене визуелне сензације на квантитативну сложеност квалитативно простих осећајних елемената много јасније и само по себи разумљиво. Тада се видни простор састоји из осећајних тачака, које се безпрекидно једна за другом ређају (види о томе: „Prinzipien der Metaphysik и т. д.“ Стр. 302—307) и које се као такве не могу опазити услед њиховог делимично једнаког квалитета. Помешајмо сразмерно тачке једнога квалитета са тачкама другог квалитета. На основу поменутог принципа, на име принципа немогућности опажања тачака услед њихове квалитативне идентичности, лако се може показати да се у једном на тај начин сложеном квалитету не могу засебно да опазе нити тачке једног нити другог квалитета. Према томе та целина мора да учини утисак једног сасвим новог квалитета који ће као такав заиста имати нечега од оних компонујућих квалитета, али у коме поједини квалитативни елементи не могу да буду издвојени. То пак долази отуда што њихови квантитативни елементи не могу да буду изолирани у опажању. Да ли ће тај комплексни квалитет да буде сличнији једном или другом компонујућем квалитету, зависиће од тога који ће од њих у њему да буде квантитативно више заступљен. На овај се начин могу да објасне сви прелазни квалитети површинских визуелних сензација, међу којима спадају и горе наведене тродимензионалне сложене сензације, кад се само при томе има у виду да светло није једини тродимензионални осећај (објашњење сложених квалитета из простих, види такође „Prinzip d. Metaphysik и т. д.“ стр. 54—58.).

светло, па била форма ове површине ма како компликована[23]. Ну и поред тога не треба у принципу одбацити горње објашњење сложеног утиска тродимензионално-мрачног одн. фарбеног. Оно може да буде сасвим тачно само ако се призна тродимензионалитет искључиво светломе. Јер у овом случају, као и у свакој бојној површини, могу у тродимензионално-светломе да буду равномерно разређени делови ма које друге светлосне сензације (пошто се у овом случају такође и они могу видети један иза другог). И услед тога може да постане једна друга тродимензионална визуелна сензација, која ће да задржи основни тон светлога.

Баш само упорно порицање опажања светлога од стране емпиричара доказује да је оно најосновнији осећајни супстрат димензије дубине. Јер они случајеви бојног (одн. мрачног и белог) тродимензионалног јесу сразмерно ретки и готово увек ограничени на врло мале секције целог тродимензионалног простора опажања. Ну пошто се светло не може нигде да опази као самостална површинска гранична сензација, већ увек као тродимензионална сензација, која стално и без прекида испуњава цео простор између нас и површинске бојне одн. црнобеле граничне сензације и пошто се у њему услед једнаког квалитета не могу разликовати разне површине, које леже једна иза друге,[24] то онда није никакво чудо, што тродимензионално светло чини утисак савршено „празног“ простора, који изгледа да није испуњен никаквим осећајем, који се може опазити. Они, дакле, који одричу могућност једног осећајног садржаја, који би испуњавао „празан“ простор, не би у ствари то могли да чине, кад би постојао какав осећајни садржај, који би био такве

[23] Овде је морала услед техничких немогућности да изостане једна врло важна примедба писчева, али која ће ући при одштампавању ове расправе у засебну књигу. Преводилац.

[24] Само се по себи разуме да су површине опажања, које леже једна иза друге само тада одвојене, ако је простор опажања дискретан, као што то учи моја Геометрија. Што се пак оне у том случају не опажају као издвојене произлази из тога, што се последњи елементи дискретног простора, просте осећајне тачке, само тада могу опазити, ако се међу собом квалитативно (или интензивно) разликују, као што је то још у прошлој примедби наглашено. У факту потпуно хомогеног, тродимензионалног, континуираног, светлог дат је случај тако зване иманентне илузије, која је врста илузије само и једино могућа у непосредном искуству (види о томе: „Принцип Метафизике и т. д.“ стр. XIII.).

природе да ово њихово оповргавање тиме омогућавао. Па ипак, чим се ствар пажљивије посмотри, мора да се увиди да је празан простор, који је пред нама, нужним начином испуњен нарочитим осећајним садржајем, јер очевидно да је утисак „празнога“ простора пред нама сасвим другојачији, него ли утисак празнога простора иза нас: не само да иза нас не постоји никаква површинска гранична сензација, већ не постоји никакав празан простор, не постоји апсолутно ништа, док празан простор пред нама не чини утисак ничега, већ нечега реалног, које, чим се ствар строго психолошки посмотри, може да буде само и једино нарочити осећајни садржај, који ми, да се послужимо обичним језиком, називамо светлим.

Што се ово последње није могло увидети долази отуда, што се у Психологији још није потпуно еманциповало од назора наивног реализма, премда је ово гледиште у опште већ одавно одбачено. Наивни човек на име верује да само оно постоји, што може да се види и опипа, и психолог се, у питањима која се тичу непосредних факата опажања, не може да еманципује од овог мишљења наивног човека. Кад, дакле, заступник емпиристичке теорије дубине тврди да се дубина због тога не може да опази, што не постоји нити може постојати један такав осећајни садржај, онда се он налази у предрасуди наивног човека. Јер такав осећајни садржај постоји; само што се он сасвим другачије опажа, што се не може да опипа као једна бојна површина опажања, лако се може пасти у заблуду наивног човека да исти не постоји. Сваки наиван човек верује да између њега и опаженог објекта постоји празан простор, у коме се ништа не опажа, јер он сматра да постоје само оне граничне површине, које у исто доба може да опипа. Али ако се једном увиди да се тродимензионално светло опажа сасвим другојаче него ли површинске сензације које га споља граниче, и ако се у исто доба одбаци наивно гледиште, онда за емпириског психолога отпада сваки ослонац да факат опажања дубине стави у сумњу.

Ми смо до сад тврдили да је светло увек тродимензионално и да се оно никад не може да опази као површина. Али строго узевши ово није потпуно тачно, светло се на име такође може опазити као површина. Ово без сумње изненађује оне који мисле да се само оно може опазити што је површинско. Истина је да се светло као површина не може да види онако

као што је то случај код осталих сензација вида, т. ј. оно не може да се види као самостална површинска гранична сензација, и то је просто зато што се на граници тродимензионалног светлога не може у опажању да изолује светла површина као самостална гранична сензација од тродимензионалне целине, јер је са њом квалитативно идентична. Али се ипак ово изолирање граничне површине светлога може да деси и то тада ако је мањег или већег интензитета од осталих унутрашњих светлих површина. Не само да ово важи за светлу граничну површину светлога, већ такође за сваку унутрашњу површину светлога (на име кад се предпостави дискретност тродимензионалног простора опажања); такође и за светлу граничну површину, иза које се налази нека видна површина друге врсте. У овом последњем случају разлика у интензитету нарочито је у стању да истакне оно изолирање граничне светлосне површине, јер ту још придолази квалитативна разлика обе граничне површине опажања. Премда је у ствари врло сумњиво да је у искуству могуће изолирање светле површине у оба прва случаја (ма да је то сасвим могуће) несумњиво је да је у искуству врло често изолирање трећег случаја. Светла гранична површина која је у непосредном додиру са једном бојном одн. бело-црном видном површином јесте много интензивнија на местима где је светлост, објективно говорећи, довољно јака, него ли остале унутрашње светлосне површине, и ми је у овим случајима видимо као један светао застор преко бојних објеката, док напротив на местима где је објективна светлост слаба (осенчена места) она је мањег интензитета, него ли остале унутрашње светле површине, тако да је ми у овим случајевима видимо као један мрачан застор преко бојних објеката.[25] На по-

[25] Херинг одлично описује факта ове врсте: „Појаве, које смо испитивали појављују се чешће (Херинг говори о простарном дељењу сензације, које наступа при светлости и сенкама), кад у једној светлој соби сунчева светлост пада на један део ствари или кад сунце заклоњено облацима осветли јасније поједина места каквог предела: исто тако кад су поједини делови светле собе осенчени или кад се преко осветљеног предела делимично превуче сенка каквог облака. Јер ако нам осветљена места шаљу мање светлости у око, него ли остала околина, тада ми не видимо полу-бојне или бојно-мрачне ствари, већ гледамо светлост и сенке на и пред стварима, а иза њих површине, чији се основни бојни тон види кроз саму сенку или светлост (Херинг н. н. М. стр. 575.). Овом опису Херинговом морам још да додам да се са светлом површином, која има мањи интензитет него ли дотична околина,

слетку примећујем да једна бела, осветљена површина чини сасвим други утисак, него ли неосветљена (такође неосенчена) и да се тиме непосредно човек може уверити да су светло и бело две различне сензације. Такође нас непосредно уверава факат светлога застора бојних граничних површина у егзистенцију сензације светлог а сем тога и у то да је овај осећај основни супстрат димензије дубине, јер се светла површина, која стоји у непосредном додиру са бојном граничном површином, опажа као провидна (пошто се бојна површина иза ње потпуно опажа). Ништа дакле не смета да се цео простор између нас и површине, који изгледа празан, замисли као испуњен светлим површинама, које леже једна иза друге и које се засебно не могу опазити само због тога, што су истога квалитета и интензитета.[26]

меша сензација мрачнога, која као таква покрива одн. потискује делове бојне површине, који леже иза ње, кад се она појави у површини светлога.

[26] Ако је простор опажања континуиран и при том тродимензионалан, тада је не само немогуће изолирање граничне површине светлога, иза које се налази бојна гранична површина, већ би у том случају било у опажању немогуће и изолирање ове последње. Да је бојна (одн. бела или црна) гранична површина коју опажамо у строгом математичком смислу површина т. ј. да се опажа потпуно без ширине, следује просто из њене непровидности т. ј. из тога, што се иза ње не опажа никаква површина. Ако је ова површина граница тродимензионалног осећајног простора, тада очевидно овај простор не може да буде континуиран, јер се у овом случају тродимензионални простор не би састојао из простих површина без ширине, већ, ако претпоставимо да су у таквом простору у опште могући квалитативно дистинктни делови (што ја поричем: види „Principien der Metaphysik и т. д.“ стр. 304) из тродимензионалних површинских делова, т. ј. свака „површина“ таквог простора, па дакле и бојна гранична површина, имала би ширину. Али баш и кад би се ово последње per impossibile предпоставило (то би се могло тврдити само на основу једне нетачне аналогије, која постоји између граничне површине једног „празног“ и граничне површине испуњеног простора), остала би светла гранична површина тродимензионалног простора, која се опажа као изолирана, а која је очевидно апсолутно немогућа, ако је простор континуиран. Само би у једном случају она била могућа — кад би се на име предпоставио дуалитет између субјективног простора интуиције (празан субјективни простор у Кантовом смислу) и његове осећајне материје (аналого претпоставци природних наука објективно празног простора и дискретне материје која је у њему растурена, само с том разликом што би субјективна материја осећаја испуњавала субјективни празан простор безпрекидно, премда је она дискретна). Али ова се предпоставка апсолутно не може оправдати на основу непосредног искуства. Само дакле ако је дискретна Геометрија тачна, могу се факта тродимензионалног простора врло лако објаснити.

Немогућност да се опази светла гранична површина кад иза ње нема никакве бојне површине, објашњава један факат, који емпиризам тако енергично истиче у корист своју, а који међутим говори потпуно противу њега, само кад се исти тачно опише и разуме. У емпиричком смислу овај је факат опет понајбоље формулисао Липс: „Представимо један објекат тако да се други иза њега види делимично или цео, и питајмо се шта се види између ивица тих објеката, које се сучељавају. Без околишења ће се одговорити да се ништа не види; нити празан простор, нити ишта што је квалитативно одређено. Ма како човек био свестан тога да у ствари између њих лежи извесна дистанција одређене величине, за око сама дистанција пада тачно у граничну линију визуелних престава, т. ј. она не постоји[27]." Простоте ради ми ћемо предпоставити да су објекти, који се виде на овај начин, равни. Истина је да се чини, као да се ивице обе равне преставе наслањају једна на другу, али с друге стране исто је тако извесно јасно да се има „јасна свест" различних дистанција обеју визуелних престава, да се то обоје подједнако опажа и да у истом смислу „за око" обоје вреде као опажања. Како је могуће довести у склад ова два факта опажања, која по изгледу један другом противрече? Врло лако само ако је светло основни супстрат „празног" тродимензионалног простора. Између обе површине вида, које се наслањају једна на другу, налази се једна светла гранична површина, која се пружа у дубину. Она се као таква не може да опази. Али њена се егзистенција манифестује у непосредној свести о различној дистанцији обеју равних граничних површина. То долази отуда, што остали осећајни делови обе равне површине, који леже ван заједничке привидне границе имају пред собом светле површине, које се пружају у дубину, стојећи при том управно на равним визуелним преставама. Њихова разлика у величини показује се у разлици дистанција обе визуелне преставе. Светла пак површина, која лежи између дотичних граница не може да се опази зато што иза ње нема никакве бојне граничне површине што је неопходно, да би разлика дистанција самих граница била дата у свести. У овом факту привидног граничног додира двеју бојних (одн. бело-црних) површина.

[27] н. н. М. стр. 92. 3.

које леже на разним одстојањима од ока, дат је један случај иманентне илузије, на који смо ми већ једном указали[28].

Као год што смо горњу замерку, која на први поглед тако одлучује против нативизма, одбацили на основу наше теорије тродимензионално светлога, исто ћемо тако учинити са једном другом тешкоћом, коју такође Липс нарочито истиче: „Ми гледамо, тако се мисли, објекте на извесном одстојању од ока или мрежњаче. Али да ли је могуће да се једно а опази ма на којој дистанцији од b, а да се при том не опази прво поред а и b, а затим њихова дистанција? Међутим ми не видимо око а нарочито мрежњачу нити првобитно нити сад, па дакле ми неможемо да видимо ништа ма на ком одстојању од ока или мрежњаче. Самим тим је горње тврђење нетачно[29]“.

Истина је да ми не бисмо могли опазити дистанцију између а и b, кад не би поред b опазили и а. Али зар је нужно да се обоје опажају на исти начин? Очевидно не, и у томе лежи погрешка Липсовог доказивања. Центар опажања дубине бојне граничне површине стављам ја у своје око, али ја не опажам око на исти начин као објекте који леже ван мене т. ј. као што опажам око другога човека или слику мога ока у огледалу. У свима овим случајевима моје се опажање састоји у бојним граничним површинама док моје око (одн. предњи део његов) опажам ја непосредно као један светао провидан објекат, или боље рећи, као један део светлога, провидног, тродимензионалног простора: опажена слика мога ока јесте при том гранични део тога простора и према томе центар његов лежи у оку. Да се око заиста опажа на овај начин најбоље показује пример са носем. Ако фиксирам једну тачку у пољу вида испод носа, то очевидно нос нећу опазити, и то не због тога што од њега не падају у око никакви светлосни зраци, већ отуда што је нос при том постао провидан. Да ствар заиста тако стоји о томе се можемо лако уверити ако фиксирану тачку пренесемо на нос, у ком случају, нос постаје „видљив“, т. ј. опажа се као бојна гранична површина. У исти ред долазе и случајеви у којима блиски објекти постају провидни, ако се фиксирају даљни објекти и уједно оверавају тврђење за нос. Према самој природи ствари око не може да постане никада „видљиво“, т. ј. оно ће

[28] види примедбу 24.
[29] н. н. М. стр. 91.

се увек опажати као провидно, али то још не доказује да је његово опажање немогуће, само ако се при том води рачуна о разлици између опажања провидних и опажања бојних граничних објеката. Као што се види свака тешкоћа за опажање ока као центра опажања дубине, чим се светло призна као самостална тродимензионална сензација, у ком случају и горња Липсова замерка потпуно отпада.

Чим се дакле светло призна као супстрат тродимензионалног „празног“ простора, не постоји више никаква тешкоћа претпоставити да је центар опажене граничне бојне површине ван ње. И обрнуто, очевидни факат искуства, да центар лежи ван површине у исто доба доказује прво: да се димензија дубине опажа непосредно и друго: да је светло најосновнији њен супстрат. У ствари би тај центар опажања нашег простора могао само тада лежати у бојној граничној површини, баш и да не узмемо у обзир конзеквенце њене равнине и изломљености, кад би се ова гранична површина простирала до очног центра, што очевидно није нити може да буде случај. Шта више опажена бојна (такође и мрачна) гранична површина увек је на њеним ивицама више или мање (и на разним местима разно) од нас удаљена, т. ј. од очног центра па до ових ивица нема никаквих бојних граничних површина, и кад кажемо да опажена бојна гранична површина лежи пред нама, онда не мислимо ни нашта друго до ли на то. Да центар нашега опажања простора лежи ван њега а не у њему, то је један примарни факат искуства; то је управо примарни факат опажања дубине. Ставити га у сумњу немогуће је, јер све што се у непосредном искуству опажа онакво је како се опажа да је, то је став који строго емпириски психолог мора да усвоји.[30]

[30] Без сумње ће се учинити примедба да овај став може и тачан да буде, па ипак да из тога не мора да следује урођеност опажања дубине у горњем нативистичком смислу. Осим емпиризма и нативизма, које смо ми у нашем досадањем излагању предпоставили као једино могуће теорије простора, могућа је још једна трећа, на име тако звана „генетичка“ теорија. По њој факат опажања дубине постоји као осећајни одн. преставни факат а не као мисаони, и то не као првобитни чулни осећај, јер је „постајање опажања један психолошки процес, који претходи правом искуству, премда се при том не налази у сензацијама или њиховим физичким условима“ (Wundt, „Grundzüge der physiologischen Psichologie“ 5. Aufl. 1902., II. Bd. стр. 668). По овој теорији видна сензација је првобитно исто онако непросторна као и по емпиристичкој теорији. Али док емпиризам сматра опажање дубине као чисту мисао

Ако је дакле „празан“ простор, који лежи између нас и бојне површине, испуњен једним потпуно хомогеним осећајем, онда је разумљиво зашто ми граничне површине овог простора које се простиру од ивица граничне бојне површине па до центра опажања, не можемо да опазимо. То долази отуда што оне представљају граничне површине једног тродимензионалног осећаја а пошто ове иза себе немају никаквих бојних површина, то се не могу подвојено ни да опазе. Примарни факат опажања дубине доказује уједно да је светло њен најосновнији супстрат. Он у исто доба доказује да свака друга површинска или тродимензионална сензација предпоставља светло између себе и нашег центра опажања. Ако се још узме у обзир да свака друга тродимензионална сензација изгледа као да у себи садржи светло, онда се из тога још јасније види да је тачно наше основно тврђење, по коме је светло најосновнији осећајни супстрат опажања дубине.

Кад би хтели да објаснимо од куда то да светломе припада ова важна улога у опажању дубине, онда би се можда зато могло дати само једно биолошко објашњење. У току биолошког развића, можемо претпоставити, показало се целисходним за свесно биће, да се што јаче истакне разлика између површинских и тродимензионалних сензација и да од последњих само једна искључиво добије тродимензионални карактер. Јер ако постоји само једна једина сензација, која је тродимензионална а не површинска, онда мора њој према самој природи

дотле је генетичка теорија сматра као продукт формирања престава које је у непосредном искуству исто тако „реално“ као и првобитна сензација. У овом своме тврђењу генетичка теорија, као што је познато полази од извесних искуствених процеса, у којима је заиста дата једна врста таквог формирања престава (осећајне илузије услед преставних асимилација). Али истом процесу приписати такву улогу, да из њега постаје цело наше опажање, не значи ништа друго, до ли увести мистику у емпириску психологију. Јер ако просторни ред сензација није првобитно са њима као таквим дат, ако исти није првобитни факат самог чулног опажања, онда ни на који начин не може исти и доцније да постане. Ако је наша душа неспособна да производи осећајне квалитете без учешћа физикално-физиолошких услова, тада је она исто тако неспособна да производи просторни ред квалитета из саме себе, као што би то она морала да чини на основу Вунтовог тако званог принципа „стварачке психичке синтезе.“ Али баш кад би се per impossibile признала Вунтова теорија за тачну, ипак би наше извођење у односу на светло тиме остало недирнуто, само из тога не би следовала урођеност опажања дубине у нативистичком смислу.

ствари искључиво да припада улога супстрата дубине, пошто су остале тродимензионалне сензације само остатци оних сензација, чије издвајање на просторне и површинске још није изведено до краја. Напротив да би једно биће постало свесно множине и разноликости спољних тела нужна је читава множина површинских сензација. Кад не би било никакве сензације, која је искључиво тродимензионална и када овој сензацији не би припадала примарна улога при опажању дубине, тада се не би могле у опажању да изолују нити површинске граничне сензације од просторних (тродимензионалних), нити би пак опажање дубине било тако одређено и јасно, као што је то нужно за једно органско биће пошто оно из тога треба тачно да закључује на објективне односе дистанција (у површинским граничним сензацијама) опажених објеката, што је несумњиво за њега од еминентне важности. Осим овога биолошког објашњења могло би да се замисли и једно физикално-физиолошко. Можда се на име природа светлости састоји у томе, што сваки светлосни талас продуцира осим једне просторне или површинске сензације још и сензацију светлога, пошто се заиста свака светлост, у колико се има у виду њено производење дубине, означује као „светла“, док сам светлосни извор има „видљиву“ површину фарбе (тако је сунце одн. сунчева плоча бела, сиријуса црвене и т. д.). Разуме се да је ово само једно нагађање, јер Физика до данас није упознала светло као самосталну сензацију, и о томе још нису предузета испитивања и размишљања. Највероватније ће бити да су оба објашњења само делимично тачна и да оба фактора у томе учествују.

Пошто смо готови и са психолошким доказима, то ћемо их на крају укратко да прегледамо. Они се очевидно могу на следећи начин да поделе на један основни и више споредних аргумената.

1) Основни доказ гласи:

Осем површинских сензација, које се у исто доба јављају и као тродимензионалне, има у нашој свести још једна визуелна сензација, која се никад не опажа као самостална, површинска, гранична сензација; она према томе мора да буде тродимензионална, и, пошто иста испуњује „празан“ трдоимензионалан простор, мора да сачињава најглавнији супстрат димензије дубине. Ова сензација је сензација светлога.

Да светлост постоји као нарочита визуелна сензација, зато говоре следећи разлози:

a) „празан“ простор пред нама друкчије се опажа него празан простор иза нас; он мора дакле да буде испуњен једном нарочитом сензацијом, коју треба звати „провидном“ и светлом.

b) сензација светлога, провиднога чини други утисак него сензација белога; пошто бело може да буде како површинско тако и тродимензионално, док светло никад није површинско, то светло постоји само као тродимензионална сензација.

c) светло се по кадшто опажа као провидна површина пред површинском граничном сензацијом, оно мора дакле да буде гранична сензација тродимензионалнога светлога; дакле тродимензионално светло постоји.

d) светло се често (ако не увек) опажа као основни тон бојне (или бело-црне) тродимензионалне сензације; дакле светло мора да постоји као нарочити тродимензионални осећај.

e) ивице две визуелне слике, које се опажају на разним дистанцијама, изгледа као да се непосредно додирују. Али пошто то није могуће, онда се мора претпоставити да између њих лежи једна осећајна површина, која се пружа у дубину; она пак мора да је гранична површина једног „невидљивог“ одн. провидног, светлог, тродимензионалног осећаја.

f) центар нашег опажања простора не лежи у опаженој (бојној или бело-црној) граничној површини, већ изван ње; али пошто исти мора да лежи у једној просторној површини, која стоји у зависности са оном граничном површином, то морају да постоје од ивица видљивих граничних површина, па до центра опажања граничне површине, које се не могу засебно да опазе; дакле мора да постоје граничне површине једног хомогеног тродимензионалног, „невидљивог“ осећаја, а тај осећај је светло.

На крају имамо још нарочито да приметимо да строго треба двојити образложење наше теорије дубине, које смо дали у примедбама, а које се базира на дискретној Геометрији, од општег образложења исте, коју смо ми извели у тексту и да ово последње важи, баш и кад би оно прво било нетачно. Свакако

морам да додам да ми теорија дубине коју сам заступао на основу дискретне Геометрије изгледа потпуно тачна, што не могу да тврдим у истој мери за њено опште образложење.[31]

Превео с немачког

Никола М. Поповић.

[31] У обема својим оригиналним расправама о визуелним сензацијама („Die Farbenempfindung und der Begriff der Qualitét," III. internat. Kongress für Psych. I. sect. 1896, und „Die Varbensirene und Bemerkungen über die Entstehung der Farben," Berlin, 1894.) О. Розенбах је, као што накнадно нађох јасно разликовао светло од белога. Али он није увидео тродимензионалну природу светлога и сем тога он и сувише далеко иде кад разликује и мрачно од црнога. Из нашег извођења о тродимензионално светломе непосредно следује да морају постојати исто тако црни зраци, као што постоје црвени, жути, бели т. ј. као остали зраци тако су и црни у правцу дубине светли.

ЧОВЕК БЕЗ ИСКУСТВА

(ИЗ ДНЕВНИКА ЈЕДНОГ ПРОФЕСОРА)

Београд, 10. Августа.

Хвала министру за премештај, велика му хвала!

Престоница!... Други живот, друга атмосфера, други хоризонт, други људи, други ја, друго све!... Укратко: нов живот!

Паланка!... Несрећна ствар... Баце те у паланку, и ти у њој формално порђаш као гвожђе у влажном подруму... Рђаш, а не осећаш да рђаш, нити видиш рђу на себи... Дошао си у њу са идеалима, високим и широким идеалима, а она ти их тако брзо и тако неосетно поједе, и оставља те са празном душом као препотопског човека. Зовеш се и даље човек од научног позива, мислиш и даље о себи као о културном човеку, завараваш и себе и друге својом тобожњом интелигенцијом, а у ствари нити си више човек од научног позива, нити си културан човек, нити имаш какве интелигенције. Све је то прогутала паланка и изједначила те са типовима своје чаршије, и између тебе и Вељка ћевабџије, Ћире мумџије, Митка ситничара и Нацка мутавџије сва је разлика у томе што ти не правиш ћевапчиће, не куваш сапун, не вараш сељанке ђинђувама и не упредаш козју длаку, а они не иду у школу на предавања, нити их људи ословљавају празном титулом „господин професор.“ Истина, у почетку се инстинктивно отимаш и браниш од свега тога, и себе упућујеш на књигу као на најбољег и најмилијег друга, али и поред свега тога, ни са̂м не знаш како и зашто, осетиш једног дана да те мишљење општинског писара Трајка о политици и парламентаризму више интересује него нови методи и нове научне истине струке којој си се посветио! После се другог дана осетиш обавезним да и по други, па и по трећи

пут, прочиташ неки допис из места, у коме се на драстичан начин и са простачким коментарима описује дивља и крвава туча између Саве берберина и Тиме касапина због Сиљке удовице са Јеленца, која тегли веђе с прста широко, носи сукње кратко као девојче од дванаест година и клапара везеним папучицама наврх прстију. И за дивно чудо да ту нађеш масу духовитих ствари, те дотични лист у вече кришом скинеш са кафанског штапа и однесеш га кући, да ту одличну ствар прочиташ и газдарици својој!... Професор јеси и даље, али се за катедром већ осећаш као поп за певницом. Оно што знаш, знаш, и преко тога ти се не иде никуд даље. Дође и министров изасланик; говори човек мирно и без афекта о великим циљевима науке и просвете, а ти у себи велиш: „овај се измотава и прави се важан...“ И тако даље и тако ближе, и твој умни хоризонт све тешњи, а интелектуална анемичност све јача, док се најзад не стрмоглавиш у брлог посведневних паланачких интересовања и најнижих интрига̑. Онда и са̂м постанеш борцем једне беспредметне борбе и осетиш неодољивост да пишеш дописе, зачињујући их баналним изрекама најсумњивије духовитости Јована Вртивагана механџије!

Паланка — погана ствар, и хвала министру за премештај, велика му хвала!

Београд, 20. Августа.

Осећам се као да сам се био утопио, па ме људи благовремено извадили, исцедили из мене воду и спасли ми живот. И заиста сад живим другим животом!

Опажам да ми се враћају стари идеали, само у реалнијој и опредељеној форми. Хоризонт ми се проширује, атмосфера ми се чисти и готово бих рекао да и другим плућима дишем.

А то све чини друштво.

Сад ми је и књига мила, и наука света, и о задатку свога ужег и ширег позива са страхопоштовањем мислим.

И нека амбиција оживела у мени: поглед ми се кришом отима на академију наука и срце ми у потаји трепери за катедром на универзитету!...

Само ме још доста буни једна споредна и приватна ствар: људи страсно пуше, без питања и дозволе узимају дуванску кутију испред тебе, па још и друге нуде!...

Београд, 5. Септембра.

Још се по мало сећам паланке, опомињем се неких типова и смејем се неким епизодама; али више не само да не прижељкујем тај живот, већ га се стидим и дубоко жалим на њ, јер тек сад увиђам да он представља једну подужу и ненакнадну паузу у мојој каријери.

И заборавио бих га брзо и бесповратно, само да није неких споредних и приватних ствари, које ме у новим приликама још доста буне: људи врло радо праве позајмице, али их врло нерадо, па и никако, не враћају!... Ево једне крупније непријатности у томе погледу. Још пре десетак дана као сасвим случајно налете на мене један мој друг.

— Колега, како сте новчани? — упита ме он врло интимним и необично љубазним гласом.

Ја му показах све што сам имао код себе; било је педесет и неколико динара.

— А мени, али свега до сутра... разумете: свега до сутра!... треба тачно шесет...

Ја му драге воље ставих на расположење све што сам тада имао.

— Хвала вам на љубазности — рече он — али ћете код куће можда имати још само толико, да ми наглавите суму до потребне ми цифре?... Ствар је моментано озбиљна и донекле тангира част!

Ја му искрено рекох да код куће немам ни марјаша.

— Omnia mea mecum porto — додадох ја смејући се.

— Знам да сте добар латинац — рече он — и то је врло лепо, али би за мене врло згодно било кад бисте ви ту багателну ситницу могли гдегод позајмити?

Кад ја изјавих да ми је то апсолутно немогућно и наведох за то неоспорно јаке разлоге, он пуче језиком, заврте главом, узе ми новац и оде.

И ево већ толико дана како скомрачим без марјаша и како се срамотим и понижавам због тога, ма да сам позајмицу учинио свега на један дан! Стога сам му данас написао једно врло учтиво и љубазно писмо, правдајући целу ствар случајним заборавом с његове стране.

Али какво изненађење!

Уместо пара добијем писмо, грубо и непристојно писмо, у коме ме колега назива безобразним магарцем и конфузним идиотом!

Најпосле нека ђаво носи грдње и увреду; писмо је било затворено, он га свакојако није ником читао, а и ја га нећу ником показивати, — само да у њему бар једном речи помену дуг!...

Београд, 22. Октобра.

Баш осећам да ми споредне и приватне ствари сметају да брзо и потпуно заборавим паланку.

И откуд све то мене да сналази, и то баш у времену кад се у мени врши један велики и судбоносан препорођај!

Дао сам му своје ново салонско одело за аудијенцију. Дао би му и сваки други — човек красан! — али после дошао општински извршитељ и узео у попис то моје одело!... Трчим, молим и богорадим, и излажем се толиким непријатностима, па ипак ништа. Прво ме упутили решењем да докажем својину, и кад сам ја то с муком најзад постигао, онда је искрсла деведесет-девета ствар: старалац заложио одело, није га на време искупио, и одело ми продато будзашто! Јуче сам га видео на једном позоришном штатисту!

Тако сам узалуд плаћао толике таксе, дао адвокату можда што му и не припада по закону, и за све то изгубио своје ново салонско одело, до којега сам с муком и штедњом једва могао доћи!... Сад адвокат отвара нов посао за себе и саветује ми да подигнемо кривичну тужбу против стараоца, али нека ђаво носи и пријатеља, и стараоца, и адвоката, и моје ново салонско одело!... „Затворићемо ми њега, и тек онда настаје једно сакраментско петљање!“ рече ми адвокат, на шта сам се ја, с болом у души и са сузом у очима, само слатко насмејао...

Мрачи ми се пред очима и бојим се да ме то не одведе некуд далеко од онога о чему сад на јави тако често и тако слатко сањам.

Београд, 11. Новембра.

Још никако да заборавим паланку!

А како ћу је, ђавола, и заборавити, кад ме споредне и приватне ствари нарочито гоне да размишљам о њој и њеним благодатима!

И како ми престоница и њено отмено друштво могу при-

онути за срце, кад ми је јутрос из благајне саопштено да ми је половина плате стављена под забрану за добродушне потписе на туђим меницама!

„Потпиши из колегијалности“. „Потпиши форме ради“. „Потпиши у име науке и прогреса“. И још вазда којешта друго, а после запни и плаћај туђе менице!

Отмени људи, пуни просветног надахнућа, никад не говоре о обичним стварима пролазне вредности, изгледа да би и главу дали за науку, али ето несреће да своје дугове никако не плаћају!...

Па како ту да ми се отвори воља за бољим духовним животом?! Како ту да ми се утврди сан и за животом иза гроба?!

Осећам да ме подгриза неко дубоко очајање, и плашим га се...

Београд, 28. Децембра.

Због стицаја несрећних прилика живот сам свео на минимум. На себе трошим тек толико, колико да вегетирам. И ове светле божићне празнике провео сам горе него најгори сиромашак, али сам се зато сав предао науци и гигантским корацима јурим да накнадим оно што ми је паланка упропастила.

Ових дана, уз скромну припомоћ колеге Нестора, завршићу студију која ће бити прва сјајна етапа у моме препорођеном животу. Онда ћемо се питати ко је ко и шта је ко, и онда ћу, надам се, потпуно и с пуним презирањем заборавити паланку.

Београд, 22. Јануара.

Дакле, и то је још могло бити!

Колега Нестор, који ми је у главном био сарадник само у толико што има читак и леп рукопис, узео мој рад, уступио га једном књижевном фонду као свој, примио новац за њ, и сад се прави невешт!

Пожалих се колегама на то, а они сажаљиво климају главом, осуђују случај и између себе, као независно од тога, говоре о томе како пијанство има најнесрећнијих последица по разум и дух човечји! И ја пристајем уз тај разговор, допуњујем га живим примерима, а немам ни појма о томе шта то у главном има да значи и куд све то шиба! Једно ме је само бу-

нило: откуд толика индиферентност према мојој толико праведној и основаној жалби на једну толико неморалну појаву?!

Јуче је један лист нотирао тај мој рад као Несторов, надовезујући при том најлепше жеље да Нестор ускоро и новим радовима оправда наде које се на њ толико обилато полажу!

То ме је већ избезумило, те одох Нестору и формално га нападох. Нападох га безобзирно, и готов сам био и да погинем за праведну ствар своју.

Али какво запрепашћење!

Ја га лично нападам и називам га најпогрднијим именима, а он се равнодушно смеје!

Попретих му јавношћу, а он се опет смеје!

Кад и то не поможе, ја му попретих министром, а он се и на ту претњу само смеје!

То је учинило да сам данас заиста отишао министру, пошто сам претходно о свему дубље размислио и нашао да је неприлично да се један човек од науке за једну тако деликатну ствар обраћа широј јавности, која на крају крајева припада простоти.

После подужег чекања, министар ме је најзад примио. Примио ме лепо са изразом на лицу неког дубоког и човечног жаљења.

Ја му, болом потресен и неморалношћу запрепашћен, саопштавам у чему је ствар, а он тужно оборио главу на прса, гриска бркове и клима главом.

— Знам... верујем... има тога...

Мрмори министар за свој рачун и непрестано то исто и истим редом понавља.

Кад рекох све што сам сматрао да је потребно рећи министру поводом ове гнусобне појаве, министар одједном диже главу, загледа ми се у очи, и тако ме је дуго, готово до неиздржљивости, посматрао. После његов испитљиви поглед поче формално шетати по мени, уздуж и попреко.

— Знао сам једног професора, красан човек и одличан наставник, кога несрећни алкохолизам није у мало упропастио — рече министар. — Али ме је послушао, уписао се у друштво антиалкохоличара, уписао се искрено и резолутно и, да видите, то му је прилично помогло... Шта велите на то?

— Ако је ствар у дугогодишњој рђавој навици, која је већ постала органском, или, што је још несрећније, ако је у наслед-

ству, онда су ту слаби изгледи на какву стварну помоћ — рекох ја.

— Тако је... на жалост, тако је — говори министар, још не скида очију с мене и клима главом.

— У осталом, јака воља може све — рекох ја, на шта министар, још непрестано гледајући ме, отклима главом.

— Иначе, последице су страшне! — рече министар. — Уображење, заблуда и најзад тотално помрачење свести... Уобрази човек најневероватније ствари!

Не знајући шта то све има да значи, ја сам из учтивости ћутао.

— И код њега је то већ било страшно: њему су се већ почели привиђати крилати мишеви!... Знате ли ви штагод о тим крилатим мишевима?

— Знам... слепи мишеви?

Министар се болно осмехну.

— Сећам се, Ломброзо је доста писао о случајима симулације и у анормалном стању духа... Јесте ли читали Ломброза?

— Нешто мало... то није моја струка...

Министар поћута мало, па ми онда сасвим интимно рече да је и он антиалкохоличар.

— То је лепо — рекох ја, не знајући шта друго у томе тренутку да кажем.

— А хоћете ли и ви да се упишете?

С погледом на моје материјалне неприлике и стешњеност живота, ја се насмејах.

— То није баш тако потребно — рекох. — Не мора се човек нарочито уписивати да свесно поступа према себи... Ја сам противан томе да се завет према себи врши на један такав начин, недостојан човека...

Министар дубоко уздахну и заклима главом. Погледах га: израз лица му очајан и очи му пуне суза!

После још неколико, сасвим општих и безначајних реченица о телесном и душевном здрављу, о шетњи, купању, шветској гимнастици и умереном животу, министар је завршио свој разговор са мном, и ја сам се, ни мало задовољан, удалио из његовог кабинета.

Исписујем ове редове, а пред очима ми непрестано лебди загонетка, страшна и неутешна загонетка: зашто је министар са мном говорио само о пијанству и његовим несрећним после-

дицама, а ни једном се речи није дотакао лупежа који ме је, недостојно његовог позива, на прост и варалички начин опљачкао, нити ми у томе погледу даде ма какве наде и утехе!

Зашто?!...

Београд, 1. Марта.

Данас сам по министровом позиву био пред министром. То ме је најпре обрадовало, јер је у мени изазвало читав рој најружичастијих претпоставака, а после ме је смутило до очајања и суза.

— Ваша је плата пред стечајем — рече ми министар врло брижно. — Чисто невероватна ствар: да се човек за тако кратко време толико презадужи!...

Ја сам ћутао, не зато што поводом тога нисам имао шта рећи у своје оправдање, већ просто зато што нисам могао ни речце прословити. Душа ми се стегла, и то је све!

— И још је једини излаз из тако несрећне ситуације — додаде министар — да вам дам какво јефтино и здраво место у унутрашњости?...

— Пре ћу дати оставку — рекох ја одсечним гласом.

— Ваша је ствар — рече министар и тако ме благо и сажаљиво погледа. — Онако једно јефтино, повучено, тихо и, што је најглавније, здраво место... Миран живот, без душевних раздражења и, наравно, без ствари које убиствено утичу на нерве и цео организам човечји, чуда ствара!... Верујте ми, после године-две нећете се познати... Ја сам већ многима на тај начин помогао, управо спасао их од очевидне пропасти...

Ја заустих да кажем којим се научним проблемом сад највише занимам и каквим се резултатима отуд надам, али ми министар не даде да завршим ни прву реченицу.

— Знам... верујем... има тога...

Рече министар тронутим гласом, сажаљујући климну главом и дубоко уздахну.

Најзад се ја прибрах у чуду које ме је снашло и упех се из петних жила да министра убедим о погрешности његових пријатељских намера према мени, али ме он у томе спречи на један врло мало пажљив начин. А имао сам намеру да министру скренем пажњу и на неке моје другове који су се збили

у котериске каре, поседи књижевне фондове и просто монополисали Београд.

— Штета! — болно прошапута министар при моме изласку из његове канцеларије, држаћи се једном руком за чело.

— — — — — — — — — — — — — — — — — — — —

— — — — — — — — — — — — — — — — — — — —

Паланка!.... Ето сад опет по невољи мислим о њој и присећам се господина Спире, професора једне паланачке гимназије, коме се прслук љашти као да посведневно топи по три казана масти...

Чеда Поповић.

АНА КАРЕ́ЊИНА

РОМАН

ЛАВА ТОЛСТОЈА

XX

Цео тај дан Ана је провела код куће, то јест код Облонских, и није примала никог, јер су неки од њених познаника, чим су дознали да је дошла, долазили још истог дана. Ана је цело јутро провела с Доли и с децом. Она је само послала брату писамце да свакако руча код куће. „Дођи, добар је Бог,“ писала је она.

Облонски је ручао код куће; разговор се водио општи, и жена је разговарала с њим, говорећи му „ти“, што раније није чинила. Између мужа и жене још је било оно исто туђење, али више није било помена о растављању, и Степан Аркадијевич виде да се може објаснити с њом и помирити.

Одмах после ручка дође Кити. Она је познавала Ану Аркадијевну, али врло мало, и ишла је сад к сестри са зебњом како ће је примити та петроградска велика госпођа коју су сви толико хвалили. Али она одмах опази да се је свидела Ани Аркадијевној. Ана је очигледно уживала, посматрајући је тако младу и лепу, и једва Кити дође к себи, кад већ осети да је не само под њеним утицајем, већ да је просто заљубљена у њу, онако као што се могу заљубљивати младе девојке у удате или старије госпође. Ана није личила на велику госпођу или на мајку осмогодишњег сина; по гипким покретима, свежини и сталној живости на њезину лицу која је избијала на површину час у осмејку, час у погледу, она би пре личила на дваестогодишњу девојку, да не беше озбиљног, по некад чак и тужног израза

њених очију, који је изненађивао и привлачио Китинку. Кити је осећала да је Ана била потпуно искрена, да није ништа скривала, али да је у њој био неки други, виши свет чежња и жеља, компликованих и поетских, које беху за њу неприступачне.

По ручку, чим оде Доли у своју собу, Ана брзо устаде и приђе брату који је припаљивао цигару.

— Стиво, — рече му она, весело намигујући, крстећи га и показујући му очима врата. — Иди, и нека ти Бог буде у помоћи.

Он је разумеде, баци цигару и нестаде га иза врата.

Кад оде Степан Аркадијевич, она се врати, седе на диван, а деца се искупише око ње. Да ли зато што деца беху запазила да мама воли ту тетку, или зато што су налазила у њој неку нарочиту драж, тек обадва старија детета, а за њима и млађа деца, као што се често код њих дешава, још пре ручка беху се прибили уз нову тетку, не одмичући се од ње. И они начинише нешто налик на игру, која је била у томе ко ће сести ближе новој тетки, додиривати се ње, држати њену малу руку, љубити је, играти се с њеним прстеном или макар додиривати се карнера њене хаљине.

— Де, де, сешћемо као и пре, — рече Ана Аркадијевна и седе на своје место.

И опет Гриша подметну главу под њену руку и наслони је на њену хаљину, и лице му се засија, срећно и поносито.

— Па дакле, кад ће бити бал? — упита она Китинку.

— Биће идуће недеље, и биће диван. Један од оних балова, на којима је увек весело.

— А зар има таквих балова, на којима је увек весело? — рече Ана с нежном иронијом.

— Чудновато је, али има. Код Бобришчевих је увек весело, код Никитиних такође, а код Мешкових је увек досадно. Зар ви то нисте опажали?

— Не, душице, за мене већ нема таквих балова, где би било весело, — рече Ана, и Кити спази у њеним очима онај нарочити свет, који је за њу био затворен. — За мене има само таквих, где је мање досадно и тешко.

— Зар в а м а може бити досадно на балу?

— А зашто то м е н и не може бити досадно на балу? — упита Ана.

Кити опази, да је Ана знала шта ће она одговорити.

— Зато што сте ви увек најлепши.

Ана је имала навику да црвени. Она и сад поруменe и рече:

— Прво, то нипошто није тако; а друго, кад би и било тако, нашто то мени?

— Хоћете ли ићи на овај бал? — упита Кити.

— Мислим да ћу морати. Ево, узми овај — рече она Тањи, која је свлачила прстен, који се лако скидао с њеног белог и при крају танког прста.

— Веома ћу се радовати ако дођете. Баш бих желела да вас видим на балу.

— Ако будем морала ићи, тешићу се бар мишљу, да ће то вама чинити задовољство... Гришо, не дрмусај ме молим те, и онако сам сва чупава, — рече она, намештајући прамен косе, који испаде и којим се играо Гриша.

— Ја вас замишљам на балу у љубичастој хаљини.

— Зашто баш у љубичастој? — осмехну се Ана. — Хајд, идите, децо, идите! Чујете ли? Мис Гулова зове вас да пијете чај, — рече она, одвајајући од себе децу и испраћајући их у трпезарију.

— А ја знам зашто ме зовете на бал. Ви се многом чему надате од тог бала, па бисте хтели да сви ту буду, да сви учествују.

— Откуд знате? Јесте.

— О, ала је красно ваше доба, — настави Ана. — Сећам се и знам ту плаву маглу, налик на ону која се види на швајцарским планинама. Та магла покрива све у оно срећно доба кад тек што се није завршило детињство и кад се из оног великог, срећног и веселог круга ствара стаза, све ужа и ужа, и осећаш се весела и страх те је да уђеш у ту дугачку анфиладу, ма да ти се она чини и светла и дивна... Ко то није све преживео?

Кити се ћутке осмехивала. „Али како је она то преживела? Ала бих волела да дознам цео роман њезина живота," помисли Кити, сећајући се прозаичног лица Алексија Александровича, њеног мужа..

— Ја по нешто знам. Стива ми је говорио, и ја вам честитам; он ми се веома свиђа, — настави Ана — видела сам га на станици.

— Ах, зар је он био тамо? — упита Кити поруменевши... — Па шта вам је Стива рекао?

— Стива ми је све избрбљао. И ја бих се веома радовала.

— Јуче сам путовала с мајком Вронског, — настави она, — и мати ми је непрекидно говорила о њему; то је њен љубимац; знам да су мајке пристрасне, али...

— А шта вам је мати причала?

— Ах, много! Ја знам да јој је то омиљени син, али ипак се види, да је то витез... Она ми је на пример причала, да је он хтео да дâ све своје имање свом брату, да је у детињству још нешто особито учинио, спасао је једну жену из воде. Једном речју, јунак, — рече Ана, осмејкујући се и сећајући се оних двеста рубаља, што их је он дао на станици.

Али она не исприча о томе. Некако јој беше нелагодно да се тога сети. Она је осећала да је у том било нечега, што се ње тицало, и што није смело бити.

— Она ме је веома молила, да је походим, — настави Ана, — и мени ће бити мило да се видим са старицом, па ћу јој сутра отићи. Али, хвала Богу, Стива се дуго задржава код Долице у кабинету, — додаде она, мењајући разговор и устајући, незадовољна због нечег, како се учини Кити.

— Ја ћу први! Нећеш, ја ћу! — викаху деца, трчећи тета-Ани, пошто беху попила чај.

— Сви заједно! — рече Ана и, смејући се, потрча им у сусрет, па загрли и обори сву ту гомилу деце, која је цикала и претурала се од задовољства.

XXI

Кад би време да старији пију чај, Доли изађе из своје собе. Степан Аркадијевич није излазио. Он јамачно беше изашао из женине собе на друга врата.

— Бојим се да ти горе не буде хладно, — рече Доли Ани, — па хоћу да те преместим доле, бар ћемо бити ближе.

— О, молим вас, за мене се не брините, — одговори Ана, посматрајући пажљиво Доли и трудећи се да дозна јесу ли се помирили или не.

— Овде ће ти бити видно, — одговори Доли.

— Кажем ти да ја свуд и увек спавам као заклана.

— О чему то говорите? — запита Степан Аркадијевич жену, излазећи из кабинета.

По његову гласу и Кити и Ана одмах разумеше да су се они измирили.

— Хтела бих да преместим Ану доле, али треба да се промене завесе. Без мене то нико неће умети урадити, морам сама, — одговори Доли мужу.

„Бог зна да ли су се сасвим измирили“, помисли Ана, кад чу њезин глас, миран и хладан.

— Ах, немој, Доли, да радиш оно што је тешко, — рече Степан Аркадијевич. — Хоћеш ли да ја то урадим...

„Мора бити да су се помирили“, помисли Ана.

— Знам већ, како ћеш ти урадити, — одговори Доли: — рећи ћеш Матији да уради оно што он не може, па ћеш отићи, а он ће онда извршити све наопако, — говораше Доли и на угловима њезиних усница указа се обичан, подсмешљив осмејак.

„Потпуно су се помирили,“ — помисли Ана. — „Хвала Богу!“ — И радујући се, што је она то удесила, приђе Долици и пољуби је.

— Е није баш тако! Зашто ти тако подцењујеш мене и Матију? — рече Степан Аркадијевич жени, и осмехну се једва приметно.

Као и увек, Доли се цело то вече држала према мужу помало иронично, а Степан Аркадијевич је био задовољан и весео, али не више но што је требало да покаже, како није заборавио своју погрешку и ако су му је опростили.

У пола десет тај тако пријатан и весео разговор у кући Облонских, уз шољу чаја, прекиде, како се чињаше, један безначајан догађај, који се ипак свима учини чудноват. Разговор се баш водио о њиховим заједничким петроградским познаницима, кад Ана на једанпут устаде.

— Имам слику у албуму, — рече она, — па ћу вам уједно показати и мог Серјожу, — додаде она с материнским поноситим осмејком.

Око десет сати, кад је обично говорила сину лаку ноћ, па га је често, пре него што ће поћи на бал, сама легала у постељу, дође јој тешко, што је тако удаљена од њега; и, ма о чему да се говор заподео, она, мало мало, па се вине у мислима свом гргуравом Серјожи. Она зажеле да му види слику и да се о њему поразговара. Користећи се првим случајем, она устаде и лаким, одлучним корацима пође по албум. Степенице које су водиле горе, у њену собу, биле су према великим степеницама на главном улазу, који се грејао.

У тај мах, кад је она излазила из салона, у предсобљу одјекну звонце.

— Ко то може бити? — рече Доли.

— По мене нису дошли, јер је још рано, а за посете је доцкан, — примети Кити.

— Јамачно су донели акте — додаде Степан Аркадијевич, и кад Ана пролажаше поред степеница, слуга устрча горе да пријави госта, који је стајао баш код лампе. Ана, погледавши доле, одмах познаде Вронског и чудно осећање задовољства, а уједно и страха од нечега, пробуди се на једанпут у њеном срцу. Он је стајао у горњем капуту и нешто је вадио из џепа. У оном тренутку кад она беше на средини степеница, он подиже очи, спази је и на лицу му се указа израз плашње и стида. Она овлаш климну главом и прође, а одмах затим зачу се јасан глас Степана Аркадијевича, који га је звао да уђе, и тихи, мек и миран глас Вронског, који то не хтеде учинити.

Кад се Ана врати с албумом, он већ беше отишао, и Степан Аркадијевич причаше, да је он долазио да дозна за ручак, који су сутра дан приређивали некој чувеној глумици са стране. — И никако није хтео да уђе. Нешто је чудноват постао, — рече Степан Аркадијевич.

Кити порумене. Она мишљаше да је само она разумела зашто је он долазио и није хтео ући. „Он је био код нас, — мишљаше она, — није ме нашао и помислио је да сам овде, али није хтео да уђе, јер је мислио да је доцкан, а и Ана је овде.“

Сви се погледаше ћутке и узеше разгледати Анин албум.

Није било ничег ни необичног, ни чудноватог у томе што је човек свратио код свог пријатеља у девет и по да дозна појединости о ручку који су приређивали, и што није хтео да уђе, али се то свима учинило чудновато. Ани пак то се учинило најчудноватије, и она му је замерала.

XXII

Бал тек што беше отпочео, кад Кити и њена мати ступише на велике, јако осветљене степенице, украшене цвећем по обема странама, покрај кога су стајале слуге с напудрованом косом, обучене у црвене кафтане.

Из салâ се чуо одмерен жагор, налик на зујање пчела у кошници. И док су оне на улазу дотеривале косу и хаљине

пред огледалом, које је стајало између древећа, из сале се зачуше лагани и јасни звуци виолина у оркестру, који засвира први валцер. Некакав намирисан старчић у цивилном оделу, који је пред другим огледалом гладио своје седе залиске, судари се с њима на степеницама и начини им пут, посматрајући с очигледним уживањем Китинку, коју није познавао. Неки голобради младић у јако отвореном прснику, један од оних младића из великог света, које је стари кнез Шчербацки звао фићфирићима, поклони им се и протрча поред њих, намештајући у пролазу белу машну, па се затим врати да ангажује Кити за кадрил... Први кадрил је она већ обећала да игра с Вронским, па је оном младићу морала обећати други. Официр, који је на вратима закопчавао рукавицу, помаче се, гладећи бркове и с уживањем посматрајући румену Кити.

Ма да је Кити морала много мислити и мучити се и око хаљине, и око чешљања, и око других припрема за бал, она је сад, у својој китњастој хаљини од тила, с ружичастом поставом, улазила на бал тако слободно и просто, као да није ни она, нити ико од њених поклонио ни тренутка пажње свим тим кокардама од пантљика, чипкама и свима појединостима њене тоалете, и као да се она родила у том тилу, чипкама, с том косом, високо дигнутом горе у пунђу, на којој се на врху налазила једна ружа са два листића.

Кад јој стара кнегиња хтеде, пред улазом у салу, наместити пантљику око појаса, која се беше подавила, Кити се полако одмаче. Она је осећала да све само по себи мора бити лепо и грациозно на њој, и да не треба ништа поправљати.

Кити је осећала да је ово један од њених сретних дана: хаљина је није нигде стезала, нигде није спао убор од чипака, кокарде јој се нису изгужвале ни поокидале; ружичасте плитке ципелице с високим извијеним петама нису је стезале, већ је нози било пријатно у њима. Шепути на плавој коси држаху се као израсли на маленој главици. Сва три дугмета на дугачким рукавицама закопчала су се, и ни једно се није откинуло, и рукавице се лепо приљубише уз руку, не изменивши јој облика. Црна сомотска трака с медаљоном особито нежно се обавила око врата. Та сомотска трака била је дивна, и код куће, гледајући у огледалу свој врат, Кити је осећала да та сомотска трака просто говори. У све се друго могло сумњати, али је трака била дивна. Кити се и овде на балу осмехну, кад је

спази у огледалу. У својим голим рукама и раменима Кити је осећала хладноћу као у мрамора, осећање, које је нарочито волела. Очи су јој се сијале и румене уснице морале су се осмејкивати, свесне своје привлачности. Тек што она уђе у салу и пође шареној гомили дама у тилу, чипкама и машнама, која је очекивала играче (Кити никад није стајала у тој гомили), а већ је позваше да игра валцер, и позва је најбољи кавађер, главни кавађер у балској хијерархији, чувени ранжер балова, мајстор у церемонијама, ожењен, леп и стасит Ђкица Корсунски. Он тек што беше оставио грофицу Банину, с којом је одиграо први валцер, па, разгледајући своје поданике, то јест оне који почеше играти, спази Китинку, која улажаше, и притрча јој оним брзим, слободним ходом, који имају само ранжери балова, поклони се, па и не питајући је, хоће ли, пружи одмах руку да је обухвати око танког паса. Она се осврте, коме да дода лепезу; домаћица јој се осмехну и узе је.

— Врло сте добро урадили, што сте дошли на време, — рече јој он, обухватајући је око паса, — а шта то значи задоцњавати!

Она сави леву руку и метну му на раме, а мале ножице у ружичастим ципелама брзо, лако и одмерено почеше се кретати по клизавом паркету, а по такту музике.

— Човек се одмара, кад игра с вама, — рече јој он, почињући прве лагане кораке валцера. — Па та лакоћа, précision[1], — говораше јој он оно што је говорио скоро свима добрим познаницама.

Она се осмехну, и разгледаше и даље салу преко његовог рамена. Она није била први пут на балу, па да јој се сва лица слију у један чаробан утисак; али она није била ни од оних девојака које и сувише иду по баловима, па су им сва лица толико позната, да већ постају досадна; она је била на средини између тог двога, — била је узбуђена, али уједно је владала собом толико, да је могла посматрати. Она је видела да се у левом куту сале скупило најбоље друштво. Тамо је била претерано деколтована лепотица Лидија и жена Корсунског, тамо је била домаћица, тамо се сјајила и ћела на глави Кривина, који је увек био тамо где је најбоље друштво. У ту гомилу младићи су само гледали, али нису јој смели прилазити; у њој је она

[1] тачност.

нашла очима Стиву, и затим је спазила дивну прилику и главу Анину, која је била у црној сомотској хаљини. И он је био ту. Кити га није видела од оног вечера, откад је одбила Љовина. Својим очима, које су далеко виделе, она га је одмах познала, па чак је опазила и да је он гледа.

— Хоћемо ли још једанпут? Јесте ли уморни? — рече Корсунски мало задихан.

— Нећу, хвала!

— Па куд желите да вас одведем?

— Чини ми се да је Карењина ту... водите ме њој.

— Како год наредите.

И, успоравајући корак, Корсунски поче играти ка гомили у левом куту сале, говорећи: „pardon, mesdames, pardon, pardon, mesdames[1]“, и обилазећи море чипака, тила и пантљика, а не закачивши ни за једно перце, окрете нагло своју даму, тако да јој се указаше танке ножице у провидним чарапама, а шлеп се разви као лепеза и покри Кривину колена. Корсунски јој се поклони, испрси груди у јако отвореном прснику, и пружи јој руку да је одведе Ани Аркадијевној. Кити, сва румена, скиде шлеп Кривину с крила и осећајући малу вртоглавицу, окрете се, тражећи Ану. Ана није била у љубичастој хаљини, као што ју је она замишљала, већ у црној сомотској, дубоко исеченој хаљини, која је показивала њена округла, као извајана од старе слонове кости, пуна рамена и прса, и обле руке с танком мајушном шаком. Цела је хаљина била украшена венецијанским свиленим чипкама. На глави, у њеној црној коси, која је била сва њена, без ичега туђег, налазио се полувенчић од цвећа дан и ноћ, и такав исти висио је и на црној траци о појасу и крио се међу белим чипкама. Њена фризура није падала у очи. Видели су се само они самовољни, кратки колутићи гргураве косе, који су је украшавали и који су се увек издвајали на потиљку и на слепим очима. На снажном, облом, као извајаном, врату имала је низ бисера.

Кити је виђала Ану сваког дана, била је у њу заљубљена и замишљала је увек у љубичастој хаљини. Али сад, спазивши је у црној, она осети, да није досад разумевала свуколику њену лепоту. Она је сад виде као нешто сасвим ново и неочекивано. Сад јој тек би јасно, да Ана није ни могла бити у љубичастој

1 опростите, госпође!

хаљини, да њена лепота баш и јесте у том што се она увек издваја од тоалете, што хаљина на њој не може никад падати у очи. И црна хаљина с раскошним чипкама на њој није падала у очи. То је био само оквир, а видела се она, природна, елегантна и уједно весела и живахна.

Као и увек, она се потпуно право држала, и у онај мах, кад је Кити пришла тој гомилици, разговарала се с домаћином, окренувши главу мало према њему.

— Не, ја се нећу бацити каменом — одговори му она на нешто, — па ипак то не разумем, — настави она, слежући раменима, и одмах се с нежним осмејком заштитнице окрете Китинки. Брзим женским погледом она промери њену хаљину и једва приметно климну главом да јој се свиђа њена тоалета и лепота, и Кити је разумеде. — Ви и у салу улазите, играјући, — додаде она.

— То ми је једна од највернијих помоћница, — рече Корсунски, клањајући се Ани Аркадијевној, коју дотле не беше видео. — Кнегињица доприноси, да бал буде леп и весео. Ана Аркадијевна, је ли по вољи да одиграмо један валцер? — рече он клањајући се.

— А ви се познајете? — упита домаћин.

— Кога ми не познајемо? Ја и жена смо као беле вране, сви нас знају, — одговори Корсунски. — Један валцер, Ана Аркадијевна.

— Ја не играм, кад год то могу, — рече она.

— Али данас се мора играти, — рече Корсунски.

У тај мах прилажаше Вронски.

— Е, па кад се данас мора играти, хајдмо, — рече она, не опажајући да јој се Вронски клања, и брзо метну руку Корсунском на раме.

„Зашто ли је љута на њега?“ помисли Кити, опазивши да Ана намерно није одговорила на поклон Вронском. Вронски приђе Кити, подсећајући је да му је обећала први кадрил и сажаљевајући, што све ово време није био тако срећан да је види. Кити је с уживањем посматрала Ану како игра и слушала је шта он говори. Она је очекивала да је он позове да игра валцер, али он то не учини, и она га зачуђено погледа. Он порумене и брзо је позва да играју, али тек што он обухвати њен танак струк и начини први корак, а музика стаде. Кити погледа у његово лице, које беше тако близу ње, и дуго

још, након неколико година, стидела се и болело ју је срце због тог погледа пуног љубави, којим га је погледала, и на који он није одговорио.

— Pardon, pardon! Валцер, валцер! — повика с другог краја сале Корсунски, и дохвативши прву госпођицу, која му беше близу, поче играти.

XXIII

Вронски, валсирајући с Кити, обиђе салу неколико пута. После валцера Кити приђе мајци и тек што проговори неколико речи с Нордстоновом, кад јој већ приђе Вронски да игра с њом први кадрил. За време кадрила ништа јој нарочито није рекао; час су се разговарали о Корсунском и његовој жени (он их је описивао врло занимљиво, као симпатичну децу која имају четрдесет година), час о будућем аматерском позоришту, и само једном разговор је дирну, кад он запита за Љовина, да ли је ту, и додаде како му се он веома свидео. Али Кити није се чему више ни надала од кадрила. Она је с највећим узбуђењем очекивала велики мазур. Чинило јој се да се за време великог мазура мора све решити. Није се узнемиравала, што је он за време кадрила није ангажовао за велики мазур. Она је била уверена да ће га с њим играти као и на ранијим баловима, па одби петорицу, говорећи да је за велики мазур већ ангажована. Цео бал све до последњег кадрила био је за Кити као један чаробан сан, пун веселих боја, звукова и покрета. Она није играла само онда, кад се осећала одвећ уморна, па је молила да се одмори. Али играјући последњи кадрил с једним досадним младићем, кога није могла одбити, десило јој се да буде vis-à-vis с Вронским и с Аном. Све дотле она се није поново видела с Аном, и сад јој опет дође потпуно друга и преображена. Она је спазила да је Ана као пијана од оног заноса који је будила око себе. Она је познавала то осећање као и све његове знаке, и видела их је код Ане, — видела је дрктави сјај очију, који би час по плануо, и осмејак среће и узбуђења, који јој је и нехотице повијао усне, и јасно оцртану грациозност, сигурност и лакоћу у покретима.

„Ко?“ — упита она себе. — „Да ли сви или само један?“ И, не притичући у помоћ младићу, свом играчу, који је био на муци да настави прекинут разговор, и, весела изгледа, поко-

равајући се заповедним усклицима Корсунског који их је све завитлавао у различите фигуре кадрила, она је посматрала њих двоје, и срце јој се стезало све више и више. „Не, није њу занело дивљење гомиле, већ усхићење једног човека. А тај један? — Је ли могућно да је то он? Сваки пут, кад год би он почео разговарати се с Аном, у њеним би очима синула радост, и срећан осмејак је извијао њене румене усне. Она као да се трудила да не покаже те знаке радости, али су они и сами избијали на њеном лицу. „А шта он на то?“ Кити га погледа и престрави се. Оно што је Кити онако јасно видела да се огледа на Анином лицу, она спази и код њега. Куд се деде његово мирно, сигурно понашање и безбрижно миран израз лица? Сваки пут кад год би с њом проговорио, он је сагињао главу, као да је хтео да јој падне пред ноге, а у погледу му беше само израз покорности и страха. Његов поглед као да је сваки пут говорио: „нећу вас да увредим, већ хоћу себе да спасем, али не знам како“. На лицу му је био израз, какав она пре тога никад није видела.

Они су се разговарали о заједничким познаницима, говорили су о најобичнијим стварима, али се Кити чинило да је свака реч, коју би они изустили, решавала и њихову и њену судбину. И за чудо, ма да су се они заиста разговарали о том, како је смешан Иван Иванович што онако говори француски, и како је Јелецка могла начинити бољу партију, ипак су те речи имале за њих нарочити значај, и то су осећали они исто онако као и Кити. Цео бал, цео свет, све покри нека магла у Китинкиној души. Само строга школа доброг васпитања могла јој је помоћи да се не изда и да чини оно што се од ње тражило, то јест да игра, да одговара на питања и да сама говори, па чак и да се осмејкује. Али пред сам почетак великог мазура, кад почеше већ намештати столице и неки парови се кретоше из мањих сала у велику, Китинку обузе очајање и ужас. Она је одбила петорицу играча, и сад ето није играла мазур. Није се чак могла ни надати да ће је ко позвати да игра баш зато, што је увек имала великог успеха на баловима и ником није могло ни на памет пасти да она није до сад ангажована. Требало је рећи мајци да је болесна и отићи кући, али за то није имала снаге. Осећала се као убијена.

Она се повуче у један мали салон и спусти се на наслоњачу. Лака сукња рашири се као облак око њеног витког струка;

гола, танка, нежна девичанска рука, немоћно спуштена, утону у борама ружичасте тунике; у другој руци држала је лепезу и брзим, кратким покретима хладила је своје врело лице. Али и ако је личила на лептира који тек што беше пао на травчицу, спреман сваки час да рашири своја шарена крилашца, па да прхне, страшно очајање гризло јој је срце.

„А можда се и варам, можда то и није било“? И она се опет сети свега, што је видела.

— Кити, шта то значи? — рече грофица Нордстонова, пришавши јој нечујно по ћилиму. — Ја то не разумем.

Китинки задркта доња усница; она брзо устаде.

— Кити, ти не играш велики мазур?

— Не, не играм, — рече Кити, а глас јој уздркта од суза.

— Он ју је преда мном замолио да игра с њим мазур, — рече Нордстонова, знајући да ће Кити разумети ко је то он и она. Она му рече: „Зар нећете играти с кнегињицом Шчербацком?“

— Ах, све ми је једно, — одговори Кити.

Нико осим ње није могао појмити њен положај, нико није знао да је она тако рећи јуче одбила човека, кога је можда волела, и одбила га је зато, што је веровала другом.

Грофица Нордстонова нађе Корсунскога, с којим је требало да игра велики мазур, и рече му да он ангажује Кити.

Кити је била први пар и, за њену срећу, није морала да се разговара са својим играчем, јер је Корсунски једнако трчкарао издајући наредбе. Вронски и Ана седели су скоро према њој. Она их је видела и из далека, јер је имала добар вид, видела их је и близу, кад су се сусретали с другим паровима, и што их је више гледала, све је више долазила до уверења да је њена несрећа готова. Видела је да су се они осећали као сами у тој пуној сали. И на лицу Вронског, које беше увек тако одлучно и независно, она је видела израз збуњености и покорности, као оно у паметног пса, кад нешто скриви, а то ју је и пре изненадило.

Ако се Ана осмејкивала, осмејкивао се и он. Чим би се она замислила, и он је постојао озбиљан. Нека натприродна моћ привлачила је Китинкине очи к Анином лицу. Она је била дивна у својој црној хаљини без великих украса, дивне су њене пуне руке с гривнама, диван је снажан врат с низом бисера, дивне су гргураве витице мало поремећене фризуре, дивни су и гра-

циозни они лаки покрети њених малих ногу и руку, дивно је и то лепо, тако живахно лице, па ипак било је нечег страшног и свирепог у тој њеној лепоти.

Кити ју је посматрала још с већим уживањем него пре, и све већма и већма је патила. Кити се осећала смрвљена, и то се огледало и на њеном лицу. Кад Вронски дође према њој у игри и виде је, не познаде је одмах, тако се беше променила.

— Диван бал! — рече јој он, тек да нешто каже.

— Да, — одговори она.

У сред великог мазура, понављајући једну замршену фигуру, коју беше измислио Корсунски, Ана изађе на средину круга, узе два играча, и позва једну даму и Кити. Кити је уплашено гледаше, кад јој приђе. Ана је погледа, зажмиривши мало очима, и осмехну се, стиснувши јој руку. Али спазивши, да Китинкино лице одговара на њен осмејак само очајањем и чуђењем, она се окрете од ње и поче весело разговарати с другом дамом.

„Дâ, у њој има нечег страшног, ђаволског и у исти мах бајног“, рече Кити у себи.

Ана не хтеде остати на вечери, али је домаћин узе молити.

— Немојте, Ана Аркадијевна, — поче Корсунски, мећући њену голу руку под рукав свог фрака. — Да знате само какав сам котиљон смислио! Un bijou[1].

И он се полако кретао, трудећи се да је занесе. Домаћин се осмејкиваше, одобравајући му.

— Не, нећу остати, — одговори Ана, осмејкујући се, али, и покрај тог осмејка, и домаћин и Корсунски разумедоше по њеном одлучном гласу, да она неће остати. — Не, и онако сам у Москви на једном вашем балу играла више но целе зиме у Петрограду, — рече Ана и погледа у Вронског, који је крај ње стајао. — Ваља ми се одморити, пре него што се кренем на пут.

— А ви баш путујете сутра? — упита Вронски.

— Да, мислим, — одговори Ана, чисто се чудећи смелости његова питања; али дрктави сјај њезиних очију и осмејка, који јој се оте, прожеже га свег, кад она то рече.

Ана Аркадијевна не остаде на вечери и оде.

[1] дивота.

XXIV

„Дâ, има у мени нечег одвратног, што одбија човека,“ помисли Љовин, кад изађе од Шчербацких и пође пешице брату. — „И нисам ја за други свет. Веле то је охолост. Не, ја нисам ни охол. Да сам охол, не бих себе довео у овакав положај.“ И он одмах замисли Вронског, срећног, доброг, паметног и мирног, који јамачно никад није био у оваком ужасном положају, као он овог вечера. „Да, она је морала њега изабрати. Тако и треба, и ја се немам жалити ни на шта и ни на кога. Сâм сам крив. Ко ми је дао право да мислим, да ће она хтети сјединити свој живот с мојим? Ко сам ја? И шта сам ја? Ништаван човек, који никоме и ничему није потребан....“ И он се сети свог брата Николе, и радосно застаде код те успомене. „Зар он нема право да је на свету све гадно и ружно? И тешко да смо ми правично о њему мислили и да мислимо. Наравно, с Прокиног гледишта, који га је видео у поцепаној бунди и пијаног, он је човек достојан презирања; али ја га знам и с друге стране. Ја му познајем душу, и знам да личимо један на другог. И у место да одем да га потражим, ја отишао да ручам и дошао овамо!“ Љовин приђе фењеру, прочита братову адресу, коју је имао у бележнику, и викну фијакериста. За време дуге вожње Љовин се живо сећао свих познатих му догађаја из живота свог брата Николе. Сећао се како му је брат, док је био на универзитету и годину дана пошто је свршио универзитет, и ако су му се другови подсмевали, живео као калуђер, вршио строго све религиозне обреде, ишао у цркву, постио, избегавао свако уживање, а нарочито женске; затим као да се у њему нешто преокрете, он се спријатељи с најгорим људима и поче проводити најраскалашнији живот. Сећао се затим догађаја с дечком, ког је он узео са села да га васпита и једном га је у љутини тако истукао, да је отпочета била истрага због повреда. Сећао се затим како му се брат једном картао с неким варалицом, како је прокоцкао новац, дао му меницу, а затим га тужио суду доказујући да га је онај преварио (То је био онај новац, који је платио Сергије Ивановић). Затим се сети, како је једном преноћио у кварту због нереда. Сети се срамне парнице с братом Сергијем Ивановичем, ког је оптуживао да му тобоже није исплатио део материнства, и најзад последњег догађаја, кад је отишао на службу у западни крај и тамо одговарао на суду, што је истукао кмета... Све је то било врло ружно, али се Љовину

није чинило тако ружно, као што се морало чинити онима, који нису познавали Николу и цео његов живот, који нису знали његово срце.

Љовин се сети, како у оно време, кад је Никола био побожан, кад је постио, општио с калуђерима, ишао у цркву и тражио у вери помоћи и начина да обузда своју страсну природу, како га онда нико не само није потпомогао, већ су му се сви, па и он сам, смејали. Дирали су га, звали га Нојем, калуђером; а кад је пао у овај други живот, нико му није помогао, већ су му сви са страхом и гнушањем окренули леђа.

Љовин је осећао да у души, у самој основи своје душе, и покрај свег свог одвратног живота, Никола није био више крив него они људи који су га презирали. Он није био крив, што се родио необуздане нарави и с умом, који је нешто притискивало. Али он је увек хтео да буде добар. „Све ћу му рећи, нагнаћу га да ми све каже и показаћу му да га волим и да га зато разумем,“ одлучи Љовин кад после десет сати стиже пред гостионицу, која беше означена у адреси.

— На горњем спрату, број 12-ти и 13-ти — одговори вратар Љовину, кад га овај запита.

— Је ли код куће.

— Јамачно.

Врата од собе број 12 беху мало отворена и одандеје у млазу од светлост излазио густ дим од рђавог и слабог дувана, и чуо се некакав непознат Љовину глас, али Љовин одмах познаде да му је брат ту: он је чуо његово кашљуцање.

Кад он би на вратима, непознати глас је говорио:

— Све стоји до тога с колико ће се ума и свесности започети посао.

Константин Љовин завири у собу и спази да то говори неки младић у краткој доњој хаљини без рукава и с густом чупавом косом, а млада, богињава жена, у вуненој хаљини без наруквица и без огрлице, седи на дивану. Брата није видео. Константину се стеже срце од бола кад помисли, међу каквим туђим људима живи његов брат. Нико га не чу, и Константин, скидајући каљаче, слушаше шта говори онај господин у краткој хаљини. Он је говорио о неком предузећу.

— Ђаво да их носи, привилеговани сталежи, — рече његов брат кашљуцајући. — Машо, добави нам вечеру и дај ракије, ако је остало, а ако није, пошљи нек донесу.

Женска се диже, уђе иза преграде и спази Константина.

— Никола Дмитричу, овде је неки господин, — рече она.

— Кога тражите? — зачу се љутит глас Николе Љовина.

— То сам ја, — одговори Константин Љовин, излазећи на светлост.

— Ко ја? — понови Николин глас још већма љутито. Чуло се како он брзо устаде и запе за нешто, и Љовин спази пред собом на вратима огромну, суху, мало погрбљену прилику, с оним великим уплашеним очима, прилику коју је он тако добро познавао и која га је ипак непријатно изненадила својом дивљином и болешљивошћу.

Он је био још слабији него пре три године, кад га је Константин Љовин последњи пут видео. На њему је био кратак капут. И руке и широке кости чињаху се још веће. Коса му беше проређена, они исти прави бркови прикриваху му усне, оне исте очи чудновато и наивно гледаху у њега.

— А, Коста! — рече он на једанпут, познавши брата, и у очима му се указа радост... Али истог тренутка он се осврте и погледа у оног младића, па учини грчевит покрет главом и вратом, као да му је вратна марама била тесна, покрет који је Константину био добро познат, и сасвим други, дивљи, патнички и суров израз појави се на његову намрштену лицу.

— Ја сам и вама и Сергију Ивановичу писао да вас не познајем и да нећу да знам за вас. Шта хоћеш ти, шта хоћете ви од мене?

Он је био потпуно други, а не онакав, како га је замишљао Константин. Оно најгоре и најтеже у његовој нарави, што је толико отежавало опћење с њим, Константин Љовин је заборавио, кад је о њему мислио; и сад, кад му је сагледао лице и особито кад је спазио оно грчевито окретање главе, он се је сетио тога.

— Нисам дошао никаквим послом до тебе, него сам просто дошао да те видим, — рече он бојажљиво.

То као да умекша Николу. Он мрче уснама.

— А, ти си онако дошао? — рече он. — Е па уђи, седи. Хоћеш ли да вечераш? Машо, нареди да се донесу три порције. Немој, стани. Знаш ли ко је ово? — окрете се он брату, показујући му оног господина у хаљетку: — то је господин Крицки, с којим сам се спријатељио још у Кијеву, веома редак човек. Полиција га гони, јер није подлац.

И, по свом обичају, он погледа редом све који беху у соби. Спазивши да жена, која је стајала покрај врата, хоће да иде, он јој довикну: „Стани, рекох ти!“ И, с оном неумешношћу и несређеношћу у говору (Константину је све то било добро познато), гледајући опет све присутне, он узе причати брату о животу тог Крицког: како су га истерали из универзитета зато што је основао друштво за потпомагање сиромашних студената и отварао недељне школе, како је затим постао сеоски учитељ и како су га и оданде истерали, и како је затим био под судом због нечег.

— Ви сте ђак кијевског универзитета? — рече Константин Љовин Крицком тек да прекине незгодно ћутање, које настаде.

— Да, био сам на кијевском, — одговори љутито и намрштено Крицки.

— А ова жена, — прекиде га Никола Љовин, — то је моја сапутница у животу, Марија Николајевна, узео сам је из јавне куће, — и он дрмну вратом кад то рече. — Али ја је волим и поштујем, и свакога, ко хоће да се познаје са мном, — додаде он јаче и намрштено, — молим да је воли и поштује. Она ми је исто што и жена, сасвим исто. Дакле, сад знаш с ким имаш посла. А ако мислиш да те то понижава, врата су ти ту.

И он опет упитно погледа у све.

— Шта има да ме понижава, не разумем.

— Дакле, Машо, нареди да се донесе вечера: три порције ракију и вино... чек, стани... Нека, не треба... Иди.

XXV

— Дакле, видиш ли, — настави Никола Љовин, мрштећи чело и час по тресући се.

Њему је очигледно било тешко да смисли шта да каже и шта да ради.

— Ето, видиш... — он показа руком неке гвоздене брусове, увезане узицама, који су стајали у једном куту. — Видиш ли то? То је почетак новог посла који ми почињемо. Тај је посао произвођачка задруга...

Константин га скоро није ни слушао. Он беше упро очи у његово болешљиво, јектичаво лице, и све га је више жалио, и није могао присилити себе да слуша оно што му је брат говорио о удружењу. Он је видео да се је он само ухватио за то

удружење као за котву спаса, да не почне презирати сам себе. А Никола Љовин је и даље причао.

— Ти знаш да капитал притискује радника. Радници наши, сељаци, сносе сав терет рада, а међутим раде у таквим условима да, ма колико се они трудили, не могу изаћи из свог скотског положаја. Сва добит од зараде, којом би могли побољшати своје стање, доћи до мало одмора, па тиме и до образовања, цео тај сувишак узимају од њих капиталисте. Друштво је тако уређено да што више они буду радили, све већма ће се богатити трговци и спахије, а они ће вазда остати као теглећа марва. То стање треба променити, — настави он и упитно погледа у брата.

— Да, разуме се, — одговори Константин, који је пажљиво посматрао руменило које му се указа на јагодицама.

— Ми дакле сад оснивамо браварско удружење, где ће сва производња, и добит, и главни алати за производњу, све ће бити заједничко.

— А где ће бити то удружење? — запита Константин Љовин.

— У селу Воздрему, у Казанској губернији.

— А што баш у селу? По селима, чини ми се, и онако има доста посла. Шта ће у селу браварска задруга.

— Зато што су сељаци и сад онакви исти робови, какви су били и пре, и зато је и теби и Сергију Ивановичу криво што хоћемо да их изведемо из тог ропства, — рече Никола Љовин, љутит што му опонирају.

Константин Љовин уздахну, осврћући се у тај мах по соби, мрачној и прљавој. Тај уздах као да још већма наљути Николу.

— Знам ја ваше аристократске погледе, твоје и Сергија Ивановича. Знам ја да он напреже сву умну снагу своју да оправда зло које постоји.

— Не. Али зашто ти говориш о Сергију Ивановичу? — рече Љовин, осмејкујући се.

— Сергије Иванович? А ево зашто! — викну на једанпут Никола Љовин кад се помену име Сергија Ивановича, — ево зашто... Али шта вреди говорити? Само ово... Зашто си ти дошао к мени? Ти презиреш све ово, па лепо, иди с Богом. иди. — викаше он, дижући се са столице, — иди, иди!

— Ја не презирем, — рече Константин Љовин бојажљиво. — Ја чак и не спорим.

У тај мах врати се Марија Николајевна. Никола Љовин је љутито погледа. Она му брзо приђе и нешто шану.

— Слаб сам, па сам постао пргав, — рече Никола Љовин, умирујући се и тешко дишући, — а ти ми говориш о Сергију Ивановичу и о његовом чланку. То је таква будалаштина, такво лагање, такво варање себе самога. Шта може писати о правичности онај човек, који сам за њу не зна? Јесте ли читали његов чланак? — запита он Крицког, опет седајући за сто и одмичући упола напуњене цигарете да мало начини места.

— Нисам читао, — рече Крицки натмурено, не имајући очигледно воље да се упусти у разговор.

— Зашто? — запита он сад љутито Крицког.

— Зато што не сматрам за потребно и на то трошити узалуд време.

— То јест, молим, откуд ви знате да ћете узалуд трошити време? Многима је тај чланак неприступачан, то јест, он је изнад њихова поимања. Али ја сам нешто друго, ја знам скроз све његове мисли и знам зашто је тај чланак слаб.

Сви ућуташе. Крицки полако устаде и маши се руком за капу.

— Нећете да вечерате? Онда збогом! Дођите сутра с браваром.

Тек што изађе Крицки, Никола Љовин се осмехну и намигну.

— И он ништа не зна — рече он — то ја видим...

Али у тај мах Круцки га викну с врата.

— Шта хоћете? — рече он и изађе у ходник. Кад остаде сам с Маријом Николајевном, Љовин је запита:

— Јесте ли ви одавно код мог брата?

— Већ је друга година. Здравље му ништа не ваља; много пије, — рече она.

— Шта пије?

— Пије ракију, а то му шкоди.

— А зар много пије? — прошапута Љовин.

— Јесте, — рече она, осврћући се плашљиво на врата, на којима се указа Никола Љовин.

— О чему сте се разговарали? — рече он мрштећи се и гледајући их поплашено час једно, час друго. — О чему?

— Ни о чему, — одговори Константин збуњено.

— Кад нећете да кажете, не морате. Само ти немаш шта да се с њом разговараш. Она је пропала девојка, а ти си господин, — рече он потресујући вратом. — Видим да си све разумео и оценио и сажаљеваш моје заблуде, — поче он опет, све вишим гласом.

— Никола Дмитричу, Никола Дмитричу, — прошапта опет Марија Нилолајевна прилазећи му.

— Де, добро, добро!... А шта је с вечером? А, ево је, — рече он, спазивши лакеја с послужавником. — Метни овде, овде, — рече он љутито и одмах узе ракију, насу чашицу и жудно испи. — Пиј, хоћеш ли? — рече он брату, и поста одмах веселији. — Е доста о Сергију Ивановичу. Ипак ми је мило што те видим. Говори шта хоћеш, али ми смо ипак своји. Дед пиј. Испричај ми шта радиш? — настави он и жудно прождвата парче хлеба, па насу другу чашицу. — Како живиш?

— Живим сам у селу, као што сам и пре живео, водим газдинство, — одговори Константин, посматрајући са страхом како његов брат жудно једе и пије, и старајући се да овај то не опази.

— Што се не жениш?

— Тако, није било прилике, — одговори Константин и поруменe.

— Зашто? Са мном је свршено. Ја сам упропастио свој живот. Рекао сам и рећи ћу: да су ми онда дали мој део, кад ми је био потребан, цео би ми живот друкчији био.

Константин похита да промени разговор.

— А знаш ли да је твој Ивица код мене у Покровском рачуновођа? — рече он.

Никола дрмну вратом и замисли се.

— Па испричај ми шта се ради у Покровском? Је ли кућа још онаква, и брезе, и наша учионица? Може ли бити да је још жив Филип баштован? Сећам се добро хладњака и дивана!.. Пази, не мењај у кући ништа, него жени се што пре и уведи исти ред који је и био. Доћи ћу тада к теби, ако ти жена буде добра.

— Па дођи сад из к мени, — рече Љовин. — Како бисмо ми лепо живот удесили!

— Дошао бих к теби, кад бих знао да тамо нећу наћи Сергија Ивановича.

— Нећеш га наћи. Ја живим потпуно одвојено од њега.

— Да, али било како му драго, ти мораш бирати мене или њега, — рече он, гледајући плашљиво брату у очи.

Та плашња гану Константина.

— Ако хоћеш да знаш шта ја мислим о томе, рећи ћу ти да у тој свађи између тебе и Сергија Ивановича ја не држим ни једном ни другом страну. Немаш право ни ти ни он. Ти немаш право више с формалне стране а он — кад се узме по души.

— А, а! Ти си то разумео, разумео си? — повика Константин радосно.

— Али, лично, ја полажем више на твоје пријатељство, јер...

— Зашто, зашто?

Константин му не могаде рећи да полаже више зато, што је Никола несрећан и што је њему потребно пријатељство. Али Никола разумеде да је он баш то хтео рећи и, намрштивши се, опет се лати ракије.

— Доста, Никола Дмитричу! — рече Марија Николајевна, пружајући пупу голу руку да узме флашицу.

— Остави! Не дирај ме једнако! Избићу те! — викну он.

Марија Николајевна се осмехну благим, добрим осмејком, који пређе и на Николу, и узе ракију.

— Мислиш ли ти да она ништа не разуме? — рече Никола. — Све то она разуме боље него сви ми. Је ли да у њој има нечега доброг и милог?

— Јесте ли били кадгод у Москви? — рече јој Константин, тек да нешто каже.

— Не говори јој ви. Она се тога боји. Нико јој није говорио ви осим судије кад је била под судом зато што је хтела да оде из јавне куће. Боже мој, свакојаких будалаштина на свету! — викну он на једанпут. — Те нове установе, те судије за мирење, земство — каква је то сверугоба!

И он поче да прича о својим сукобима с новим установама.

Константин Љовин га је слушао, и то што је брат одрицао сваки смисао свима друштвеним установама, беше му непријатно чути из његових уста, и ако је и он тако мислио и често и говорио.

— На оном свету ћемо све то разумети, — рече он у шали.

— На оном свету? Ја ти онај свет не волим! Не волим, — рече он, упрвши уплашене, дивље очи брату у лице. — Видиш, човеку се чини да би добро било да оде из све ове гну-

собе, из пометње, и своје и туђе, а ја се ипак бојим смрти, страшно се бојим. — Он се стресе. — Та попиј нешто. Хоћеш ли шампањца? Или хајдмо где год. Хајдмо да слушамо Цигане! Знаш ли да сам веома заволео Цигане и руске песме.

Језик му се стаде заплетати, и он поче говорити час о једном час о другом. Константину пође за руком да га, уз припомоћ Машину, наговори да не иде никуда, и намести га да спава потпуно пијаног.

Маша обећа да ће писати Константину ако падну у невољу и да ће наговарати Николу Љовина да оде к брату да живи.

XXVI

Константин Љовин крете се у јутру из Москве и пред вече стиже кући. Уз пут је у вагону разговарао са суседима о политици, о новим пругама и, исто као и у Москви. мисли су му се бркале, љутио се на себе самог и стидео се од нечега; али кад је сишао на својој станици, кад је познао кочијаша Игњата, слепог на једно око, с подигнутом јаком од кафтана, кад је, у слабој светлости која је падала кроз прозоре од станице, видео своје саоне, своје коње с подвезаним реповима, у амовима с беочузима и кићанкама, кад му, док се је још намештао, кочијаш Игњат исприча сеоске новости да је долазио добављач и да се отелила Пава, — он осети да те збрке по мало нестаје и да га пролази стид и љутња на себе. То је осетио већ чим је погледао Игњата и коње; али кад је обукао кожух, који му је кочијаш донео, кад се увио, сео у санке и кренуо се, мислећи шта ће радити у селу и погледајући логова, донског коња, који је некад био за јахање, прекинуо се, али је још био добар коњ, — он сасвим друкчије поче поимати оно што му се десило. Он је осећао да је он онај стари, као што је и био, и друкчији није ни хтео бити. Он је сад само хтео да постане бољи него што је био. Прво одлучи да се од сада неће надати необичној срећи, какву је требала да му да женидба, и зато неће тако занемаривати садашњост. Друго, никад више неће себи допустити да га занесе гадна страст разврата (сећање на прошли живот много га је мучило, кад се спремао да проси Китинку). Затим, сећајући се свог брата Николе, он одлучи да никада више неће допустити себи да га заборави, пазиће на њега и неће га гу-

бити из вида, како би могао бити готов да му притече у помоћ, кад му дође тешко. А то ће ускоро бити, он је то осећао. Затим и разговор о комунизму, који је водио с братом и који је онда тако олако узео, натера га сад да се замисли. Он је сматрао да је којешта преиначавати економске погодбе; али је увек осећао да то није право да он живи у изобиљу, кад је народ тако сиромашан, и зато, ма да је и пре много радио и није раскошно живео, сад, да би му савест била потпуно мирна, одлучи се да још више ради и да живи још скромније. И све му се то чинило да је лако извести, тако да је целог пута најпријатније маштао. Са срдачним осећањем наде у нов, бољи живот, он стиже око девет сати у вече пред своју кућу.

С прозора собе Агафије Михајловне, старе његове дадиље, која је вршила у кући улогу кључарице, падала је светлост на снег пред кућом. Она још не беше легла. Кузман, ког он пробуди, сањив и бос истрча на доксат. Вижљаста геруша Ласка умало што не свали Кузмана кад излете и поче цикати, умиљавајући се Љовину око ногу, пропињући се и бојећи се да му метне предње шапе на груди.

— Брзо се вратисте, баћушка, — рече Агафија Михајловна.

— Зажелео сам се куће, Агафија Михајловна. Свуд је лепо, али ко́д куће најбоље, — рече он и оде у кабинет.

Кабинет полако обасја светлост од свеће, коју унеше. Изађоше на видик познати предмети: јеленски рогови, полице с књигама, огледало, пећи с вентилатором, који је одавно требало поправити, старински диван, велики сто и на њему отворена књига, разбијен тањирић за пепео, свеска за писање, ишарана његовим рукописом. Кад све то виде, он за тренутак посумња да ли ће моћи удесити тај нови живот, о коме је на путу сневао. Сви ти трагови његова дотадашњег живота као да га беху стисли са свих страна и говорили му: „не, ти нећеш отићи од нас и нећеш постати друкчији, већ ћеш бити онаки, каки си и био: бићеш и даље сумњалица, бићеш вечито незадовољан собом, узалуд ћеш покушавати да се поправиш и падаћеш, вечито ћеш се надати срећи, која ти се не да у руке и које нема за тебе.“

Али то су му говориле ствари; а други глас у души говорио му је, да се не треба покоравати прошлости и да човек може све од себе учинити. И слушајући тај глас, он приђе куту где су стајале две кугле, свака од четрдесет фуната, и поче их

лизати да би се осетио бадрији. Пред вратима зашкрипаше кораци. Он брзо остави кугле.

Уђе надзорник и рече да је све хвала Богу добро, али да је хељда мало прегорела у новој сушници. Тај глас наљути Љовина. Нову сушницу он је сам подигао, а донекле ју је и сам изумео. Надзорник је увек био против те сушнице, и сад му је, с потајним ликовањем у души, јављао да је хељда мало прегорела. А Љовин је био чврсто уверен, да и ако је прегорела, то је било само зато, што нису предузели оне мере, које им је он сто пута наређивао да предузму. Би му криво, и он прекори надзорника. Али он одмах дочу и за други важан и радостан догађај: отелила се Пава, његова најбоља и скупа крава, коју је на изложби купио.

— Кузмане, дај ми кожух. А ви наредите да се понесе фењер, идем да видим, — рече он надзорнику.

Штала за краве од боље пасмине била је одмах иза куће. Прошавши преко дворишта поред смета око јоргована, он приђе штали. Замириса на ђубре и на топлу пару, кад се отворише примрзла врата и краве, изненађене необичном светлошћу од фењера, почеше се мицати на чистој слами. За часак се указаше глатка, с црним пегама, широка леђа краве холанђанке. Бик, који је лежао с беочугом у усни, хтеде устати, али се предомисли и само духну два три пут, кад прођоше поред њега. Пава, црвена лепотица, огромна као хипопотам, окренута задњим делом према њима, заклањала је теле од њихових погледа и њушила га је.

Љовин уђе под наслон испред штале, разгледа Паву и подиже црвено пегаво теле на слабе, дуге ноге. Узнемирена Пава поче да муче, али се умири кад јој Љовин примаче теле и, тешко уздахнувши, поче га лизати рапавим језиком. Теле, тражећи сису, гураше њушком мајку под слабину, и врћкаше репићем.

— Овамо присветли, Тодоре, овамо фењер, — говораше Љовин, разгледајући теле. — Самата мати. И ако је по боји на оца. Врло је лепо, и дугачко. Василије Фјодоровичу, је ли да је лепо? — окрете се он надзорнику, опраштајући му хељду под утиском радости што је теле овако лепо.

— А на кога може бити ружно? Семјон добављач долазио је сутра дан по вашем одласку. Требало би се с њим погодити,

Константине Дмитричу, рече надзорник. — Ја сам вам и пре говорио о машини.

Само то питање уведе Љовина у све појединости газдинства, које је било велико и многоструко, и он оде у канцеларију и, поразговаравши се с надзорником и Семјоном, врати се кући и оде право горе, у собу за дочек.

С руског преводи
Љубица Анастасијевић.

(Наставиће се)

С ИЗБОРА У ВЛАСИНСКОМ КРАЈУ

УТИСЦИ И ПОСМАТРАЊА

О новим изборима за народне посланике, који су извршени 18. маја ове године, био сам одређен за председника бирачког одбора у селу Гару, у власотиначком срезу врањског округа. Ваљало ми је дакле ићи жељезницом од Београда до Лесковца, затим од Лесковца колима преко варошице Власотинаца и даље долином реке Власине, десне притоке Моравине (Јужне Мораве). Из Власинине долине требало се попети до села Гара, које је, како ми је карта показивала, далеко у брдима више реке Власине, на висини од 1200 до 1300 м. А како се из Власинине долине долази до тога високог планинског села, са карте се већ унапред могло познати: на њој су биле обележене само танке, испрекидане, кривудаве линије, којима се означавају мучне коњаничке и пешачке стазе.

Овај тако разноврсни пут имао је за мене у толико више интереса, што никада до сад нисам био у јужној Србији. О земљишту и о народу тих крајева знао сам само оно што су други о томе писали. Зато сам био унапред решен, да пажљиво мотрим на сваку појединост, која би ми на путу пала у очи. Интересовање ми је још нарочито било повећано и тиме, што се овом приликом, о изборима народних посланика, понајпре могу чути и народна схватања о политици и ценити политичка свест и васпитање народно.

Моја посматрања у овим правцима тичу се истина само маленог дела јужне Србије. Али их ипак објављујем, јер се надам, да ће по штогод од њих имати вредности за читаоце и да ћу можда овим покренути још кога, да нам на овај или сличан начин саопшти своја опажања о нашем народу.

Већ у железничком возу до Лесковца морао сам слушати, па и сам водити разговоре о политици, са познатима па и са непознатима. Ту сам се наслушао разноврсних мишљења, жеља и планова, ту је било доказивања и убеђивања, и као што је обично у таким разговорима случај, на крају крајева није могао нико никога убедити.

И у Лесковцу и у Власотинцима није се могло у друштвима готово ни о чему другом разговарати, него опет о политици. У паланкама се политичка борба води и отвореније и жучније него код нас у Београду. Политички противници у Београду разговарају један са другим преко новина, а у паланци се они сретају свакодневно један са другим по кафанама, по друштвима и на улици, а нарочито по кафанама, где се политичке препирке, шале и задиркивања воде не само између лица, која седе за истим столом, него често између свију гостију у кафани. Наравно да се у кафани, где се уз разговор може по когод и прилично да напије, од шала и задиркивања понекад пређе и на крупне и оштре речи, на свађу, па и на тучу. Тако се стварају заметци оним ватреним нападима и грдњама, које престонички партијски листови обилато добивају од својих једномишљеника из унутрашњости.

Довољно је било, да ме другови и познаници, с којима сам се нашао у Лесковцу и у Власотинцима, представе као председника бирачког одбора за село Гаре, па да и без питања добијем обавештења о политичким приликама тога села. У Власотинцима су ми неки већ предсказивали и резултат гласања у Гару. И заиста су се њихове „прогнозе“ после свршеног гласања показале као врло тачне. У доколици, којом нису оскудни, паланчани брижљиво прибирају податке о политичком расположењу у појединим општинама свога среза, па су после у стању давати врло приближне оцене о исходу избора за народне посланике.

Али док су ови добри људи тако поуздано обавештени о политици, дотле су се показали врло рђаво обавештени у географији. На моја распитивања о путу и о даљини до села Гара сваки ми је од њих давао друкчији одговор. Неки су и лично одлазили у то село, па се нису слагали у казивању. Сви су ме ипак плашили тешким, врлетним планинским путем, којим сам се имао из Власинине долине попети до гарске суднице, која је далеко у горњем крају села. У потврду својих казивања на-

водили су ми и тамо добро познату изреку, коју сам био чуо већ у Београду: „Гарске куке, коњске муке,“ што значи да је и за коње мука пењати се по гарским „кукама“ (т. ј. по кривудавим и завојитим планинским путањама). Ну сва та застрашивања нису ме нимало уплашила. Знао сам већ довољно из искуства, да по нашим паланкама, исто онако као и у Београду, има доста ладолежа, којима је страшно попети се и на обично брдо. Зато се решим, да послушам самога себе. Требало је да будем у суботу, дакле на дан уочи избора, у три сахата по подне код гарске суднице. А према карти и према добивеним обавештењима то се могло са свим угодно постићи, ако се из Власотинаца пође тога истога дана пре подне.

Тако сам у суботу, 17. маја, зором пошао на колима из Власотинаца. Имао сам окретног и бистрог, а по уверавању Власотинчана и поузданог кочијаша. Пут је водио на исток, десном страном реке Власине, и већ после четврт часа ушли смо у њену долину. Од тада па за читавих четири и по часа вожње пут нам је непрекидно ишао долином реке Власине са њене десне стране. Од почетка до краја овог пута имао сам пред очима ретку природну лепоту. Сам пут вијуга крај бистре, планинске реке, која се местимице шири и разлива а местимице сужава и шуми или се пробија између високих, стрменитих одсека. С обе стране се дижу висока брда, по 200, 300, па и 400 метара изнад реке. И поред реке и по странама и по врховима од брда, свуда куд год се погледа, свеже, бујно зеленило од шума и гајева, од њива и ливада. Ретко где, и то више с леве него с десне стране од пута, помаља се гола стена. Висока брда већином су пластаста или обла, ретко шиљаста, сва су пространа и горостасна, испредвајана многобројним шумовитим јаругама и дубравама. По странама и по теменима од брда помаља се из густог зеленила по која сеоска кућица или гомилица од кућа. Понека од њих је тако далеко и високо, да нам се чини као птичје гнездо, свијено у горском зеленилу. Једном речи имао сам пред собом алписку природну лепоту, ону лепоту, коју нам тако често представљају сликари средње и западне Европе. Није то лепота, која би била пуна необичнога и страшнога, али је зато ова лепота веома пријатна оку путникову, лепота горостасних, шумовитих брда и свежег планинског зеленила.

Варошица Власотинце постаће без сумње временом полазна

тачка за врло пријатна путовања долином реке Власине. Сама варошица није за сад нимало привлачна. Неугледна је, неуређена и прилично прљава. Један од главних узрока томе стању биће што је ова варошица, како Власотинчани поносито причају, у прошлом веку трипут горела од Турака. Власотинчани су заиста били увек немирни и непокорни и дизали устанке за ослобођење и за сједињење са Србијом. Зато су им се Турци светили паљевином. Али сад су прилике врло повољне, да од Власотинаца постане лепша и уређенија варошица. Она пре свега има за то довољно средстава, јер је економско средиште велике области (на њу су упућена села целе власинске области и још неки суседни крајеви), а уз то је на врло згодном и лепом месту: на Власини, и то близу њена излаза из планина у равницу.

Села су око реке Власине већим делом даље од пута, скривена по далеким странама и висинама планинским. Сва су растурена: негде се види само по једна кућа а негде група од неколико кућа, које су такође већином подалеко једна од друге. Тако је свако село издељено на повећи број прилично удаљених мањих делова, за које сам распитивањем сазнао да их зову „малама“ (махалама) или „селима“. Назив „мала“ је много чешћи и њега су без сумње увели Турци. Услед њихова утицаја овај је назив потиснуо онај други назив, „село“, који се сад ређе чује, у толико пре, што је сад и нашом администрацијом уведена реч село у другом, ширем значењу, као опште означење за сва растурена насеља, која чине целину.

Нашем путу су најближа села: Бољаре (не „Бољари“, као што је означено на специјалној топографској карти), Рамни Дел, Дејан, Свођ и Орах. Свако од њих има и по један мали део, по једно сеоце, крај пута. Ту су и механе и сеоске суднице. Међу кућама је ретко која угледнија. Већином су здепасте, четвртасте „моравске“ куће са зидовима од прућа, које је олепљено блатом и неокречено. Кровови су им највише од ћерамиде а код сиромашнијих од сламе. На њима су поширокн димњаци, понеки са настрешницом од ћерамиде или од дасака. У близини сваке куће има по две-три споредне зграде, а око свега је ограда од orsćег прошћа или од исплетеног прућа, сасвим ретко од наслаганог или од зиданог камена. Најкарактеристичније су ограде од исплетеног прућа, олепљене блатом, дакле од истог материјала, од кога су и кућни зидови. Оне су редовно покри-

вене ћерамидама а високе по метар и по до два метра. Те ограде зацело нису практичне, јер се доста брзо кваре, пошто им лако отпада леп, али је интересантно, да их ипак много граде. Узрок ће томе бити зацело у другој једној доброј страни тих ограда, у томе што овака ограда најбоље заклања кућно двориште од туђих погледа с улице. Оваких ограда има и по источној Србији све до Дунава, и за испитиваче ће бити од значаја сазнати порекло том особитом начину ограђивања.

У путу сретасмо сељаке, једне у суром, друге у белом сукненом оделу, са повеликим шубарама на глави, и сељанке у разноврсној ношњи, највише повезане белим, жутим и мрким махрамама, чији су крајеви спуштени низ леђа, одевене до појаса јелецима или само кошуљама и у сукњама загасите боје са по једном кецељом позади. Одраслији нас поздрављаху климањем главе. Овај начин поздрављања нисам запазио нигде у западнијим крајевима Србије. У јужној, а колико знам и у источној Србији он је свуда у обичају. Понеки поздрављаху још приносећи руку капи, а то је свакако новији начин, унесен из војске. Само ближи познаници мога кочијаша довикиваху: „Помози Бог!“, на шта им он, као што је и иначе обичај у овом крају, одговараше са „Бог ти помогао!“

Многи застајаху у путу или остављаху рад, да нас боље погледају. Деца која се играху по селу или као пастири крај стоке притрчаваху до пута и гледаху на мене својим већином крупним очима озбиљно или смешећи се. На мој поздрав увек одговараху поздравом. Загле́дао сам пажљиво у чиста, свежа и здрава лишца дечја и нашао сам међу њима приличан број лепих и интелигентних физиономија.

Крај пута су сеоске механе, од прилике на сваки сахат растојања по једна. У њима није ништа горе него по другим сеоским и варошким механама. Шта више запазио сам у некима приличну чистоћу, особито у засебним путничким собама, где су и добре, чисте постеље. Најугледнија је механа у Својћу, на ушћу реке Љуберажде (на карти је погрешно означена као Лужница) у Власину. У свакој другој механи заустављасмо се да се разгалимо од велике врућине. За госте, којима се не свиђа ни алкохол ни кафа, имају ове механе нарочито послужење: „ра̂тлук“ (рахатлук или локум) са водом. Ова источњачка посластица је, како сам сазнао, распрострањена по целој јужној Србији, а како сам се после и сам уверио, много се троши

и по најудаљенијим сеоским крчмама. Тако нам је јужна Србија према другим деловима Србије као нека зона ратлука.

У механама прилазе ми старији сељаци, поздрављају се и рукују са мном. Већ се у напред досећају, да идем ради избора, и питају ме, куда идем и одакле сам. Објашњавају ми радо све о чему их запитам, и ја се заиста нерадо растајем са понеким љубазним и разговорним старцем.

За време вожње кочијаш сматра за дужност, да ме и без питања обавештава о понечем, за шта мисли да ми је вредно казати. Пред селом Дејаном у десно крај пута стоји осредњи надгробни споменик од камена. Кочијаш ми одмах исприча историју тога споменика. На неколико корака од споменика погинуо је неки врло богати газда из села Свођа, који сад лежи сахрањен под тим спомеником. Био је добар човек (чак није био ни зеленаш!), али се радо опијао. Тако се једном у пијанству у Власотинцима одао, да има код себе замашну суму новаца. Кад се потом ноћу враћао у село, пресретну га неки разбојници, убију из пушака и узму му један део новаца. Али у том наиђе туда срески пандур, од кога се зликовци уплаше и побегну. Пандур се онда заустави и престоји крај убијенога целу ноћ. Будала је био, вели кочијаш, па није смео мртвог човека да претресе и да узме све што је код њега било (а било је доста!), те да после буде срећан човек!

На дваестак минута даље видео сам с леве стране пута опет један исти такав пирамидалан споменик. И под њим је сахрањен један газда, из суседног села Дејана, и њега су убили на путу ради новаца.

Могао би когод помислити, да ови примери дају рђаву сведоџбу о карактеру власинског становништва. Али није тако. Са свих страна, и у варошима и у селима, су ме уверавали, да је народ у овом крају миран и поштен и да се не игра радо са туђим животом. И ја за време свога, истина кратког, бављења међу овим људима нисам могао нигде запазити човека, чије би лице, поглед и држање одавали сурову, разбојничку природу. Ова два убиства дакле која су обележена споменицама крај пута, само су ванредни случајеви.

Није било још десет часова пре подне, кад смо стигли до крајње тачке моје вожње на колима, до Гарске механе. Та је механа на месту што се зове Тегошница по речи Тегошници (не Тегошница, као што је на карти означено), која ту са десне

стране утиче у Власину. У механи ми рекоше, да ће доћи и представник либералне гласачке листе за Гаре, те ће заједно са мном поћи до гарске суднице. Тако застанем у механи, да на њ причекам.

Већ сам био затекао у механи неколицину сељака, а после их дође још неколико. Подолазили су послом а задржали се из радозналости и у жељи, да са мном поразговарају о изборима, па наравно мало и о политици. Већина од њих беху старији људи, неки и врло стари, обучени у старинско одело, са раздрљеним, чупавим грудима. Већ сам и напред, на путу, био опазио, да се много виђају старији људи по селима. Зато запитам, откуда то, да се овуд виђају толики старци. Објаснише ми, да су врло многи млађи из свих ових села, из неких половина а из неких и по две трећине најбољих радних снага, подлазили у „печалбу“, „у ра̏д“ (ово изговарају тако, да се чује као да кажу: „у ра̏т“). Сваке године у пролеће, обично у почетку марта, одлазе они, удружени у веће или мање групе под вођством какvог угледнијег и вештијег сељака, на рад највише по Србији али доста и по Румунији и по Бугарској. Именоваше ми неколике, који су отишли и чак у Америку. Главни су занати, којима се баве у печалби: зидарски, качарски и уопште дрводељски и ћерамидарски. Са рада се враћају у јесен, после шест месеци, али неки долазе чак о Св. Николи или и о Божићу. — Ово редовно одлажење на рад није скорашње. Становници ових планинских предела били су још од старине због неродности и оскудности свога земљишта принуђени одлазити изван своје области да зарађују. Многи су ми старци причали, како су још као дечаци ишли у негдашњу Кнежевину Србију или, како је они назваше, у „Стару Србију“ за време првих Обреновића и Александра Карађорђевића, те радили као зидари и ћерамиџије.

Ускоро дође у нашу механу и председник бирачког одбора једне од суседних општина заједно с тамошњим писаром, те се заједно с нама, који смо већ ту били, начини,повеће и сасвим разнолико друштво. Ту су се водили разговори различне садржине, наравно на првом месту политички, и ту сам разабрао за многе прилике у тамошњем народу.

Мој се кочијаш показа ватрени присталица једне странке и узе агитовати код сељака причајући сасвим крупне неистине. И ако сам се био решио, да у народу свуда одржим потпуну

непристрасност у политичким стварима, ипак нисам могао допустити, да се пред-а-мном шире међу сељаке нетачна обавештења. Зато објасним ствар, о којој је била реч, онако како је у истини. Али видећи да ће се оваким распрама доћи најзад и до оштрих речи, окренем разговор на другу страну и запитам у шали једнога од стараца, хоће ли и он да гласа и је ли се решио, за кога ће гласати.

— То се зна је, одговори старац, у Н—ову кутију!

Треба напоменути, да тај Н. није кандидат за посланика него је само угледна личност у селу, па да се разуме, зашто је старчев одговор изазвао општи смех у механи. Узеше старцу објашњавати, да он нема да гласа за Н. него за народног посланика из те и те странке. Али се из одговорâ старчевих видело, да је њему слабо познато име те странке, него да он поглавито зна за свога Н.

Како сам се и сам више пута уверио а и слушао од других људи, што живе у народу, није мало оваких примера, да људи из масе народне знају врло мало или не знају ништа о политичким странкама и да се доста нерадо мешају у партиску борбу. Ако већ морају да се умешају — а морају зато што други од њих то траже — увек иду за оним угледнијим људима, под чијим су утицајем. А тај утицај може бити двојак. Ређи је, управо веома редак, случај, да је утицај чисто моралан, да какав виђени човек својим врлинама задобије за себе већи број присталица. Много чешће бива, да појединп богаташи у селу имају економну превласт и задуже велики део својих сељана, па после и политички утичу на њих натурајући им своју вољу. А нема скоро села, у коме не би имао бар по један такав свемоћни „газда“. И поменути старчев Н. је један од њих. Објашњавајући ми овај појав рече ми један сељак: „Турци су не већ добро уштавѝли (савили, сломили), па откад је заступѝла Србија, ове се наше газде учинише прави господари“. А „господари“ су били турска властела, која је имала у својим рукама села и сељаке.

У овом сиромашном крају те су газде од врло великог значаја по народни живот. Сељаци полазе сваког пролећа на рад, па им је потребан новац за пут и за трошак у прво време рада. Тога новца они немају довољно и онда редовно узајмљују од великих газда из свога села. А газде су завеле начин, који се овде свуда тачно примењује: на сваких узајмљених 100 динара

сељак даје газди облигацију на 125 до 130 динара и још уз то писменом обавезом обезбеди газди наплату узајмљене суме дајући му право на један део своје имовине (стоке или земље). Тако газда ни у ком случају не може бити у штети, а сиромашни сељак, који зарађује у туђини трошећи своју снагу и здравље, мора 6—8 месеци да уз враћени новац плати још огромни интерес од 25—30 на сто.

Још и на други начин имају ове газде сељаке у својим рукама. Газде су трговци: тргују са стоком и са храном а држе по могућству и механе и дућанчиће. Варош је врло далеко, и сељак, који увек продаје и купује на мало, мора често да се обраћа овим сеоским трговцима. А они продају и купују тако да зарађују по 50 и више на сто. Био сам очевидац, кад је сељанка донела повелико јаре и добила за њега три килограма ситне соли!

Него да се оставимо ових жалосних чињеница у привредном и политичком животу власинских сељака, па да се вратимо нашем разговору у Гарској механи. Један старац, бистар и разговоран човек, који рече да му има седамдесет година и да је за много година бивао општински одборник, истицаше се највише својим разумним говором. Казиваше много о турском времену и хваљаше данашње стање и слободу према ономе што су подносили под Турцима. Описивао ми је своју негдашњу велику задругу, која је сад смањена, јер су му помрли синови („били су божји“, рече за њих), па затим причаше, како је некад била слога у народу, а како су сад „партије“ поцепале и завадиле народ. „Што чините ви там’ по Београд?“, вели ми старац и поче ме уз одобравање осталих сељака ни крива ни дужна нападати за ово зло у народу. Нарочито мук ао радикалу беше жао, што се радикална странка поделила. Он је и сам учествовао у борбама радикалским за народна права и с одушевљењем причаше о великом радикалном митингу у Београду, на коме је био.

Други један сељак, такође разуман и отресит, узе као у одговор старцу објашњавати, како су постале странке код њих. Како не би, вели, ишао у странку, кад те „изазове неправда“, и онда причаше, наводећи примере, како су у доба напредњачке и либералске владавине продавали људима за инат стоку и земљу. Пошто је народ сиромашан, обичај је овде, да се са наплаћивањем пореза причека, док се људи врате са зарадом

из печалбе. А овдашњи сељаци су врло савесни у плаћању државних дажбина: кад се враћају из печалбе, обично ће најпре отићи право у судницу, те платити порез, и тек одатле својој кући. Али напредњаци и либерали, вели, нису хтели чекати, да се људи врате из печалбе, него су чинили насиља, и зато је сав народ отишао у радикале. И заиста је власотиначки срез готово сав радикални.

По ручку се кренемо ја и представник либералне листе у Гаре пут гарске суднице. Обојица смо јахали на коњма. Представник, као вичан путу, пође напред.

Пређемо одмах близу механе „мос'" (мост) на Власини. Застао сам те разгледао боље тај мост. Већ су ми на више места на Власини пали у очи народни дрвени мостови, који се одликују својим особитим изгледом. Начињени су обично од три дебела и широка брвна, од којих је средње над самом реком, утврђено на ногама од јаких греда, а друга два га везују с једном и с другом обалом. И с једне и с друге стране тих брвана намештене су плетене лесе, да не би онај, који иде мостом, могао пасти у реку. Брижљива израда ових мостова леп је доказ о марљивости тамошњег народа.

Пошто смо кратко време ишли равницом, узмемо се пети страном на више. Одатле почињаху толико оглашене „гарске куке", завојите брдске стазе, за које сам могао одмах познати, да нису баш тако страшне, како их представљаху. Већ самим тим, што су то путање на завоје или на окуке, јако је олакшано пењање по њима, а томе треба додати, да оне ретко где воде преко стена, него иду све преко питомог земљишта, кроз шуме и лугове и између високих планинских ливада и њива. Овде онде наилазимо на путу на изворчић или чесму или прелазимо преко бистрог планинског поточића.

Мој сапутник има брзог и јаког коња, те измакне доста унапред, завуче прст у једно ухо, па гласовито запева коју народну песму. Његов се глас хори далеко по шумској тишини. С времена на време он заустављаше коња, да ме причека и да проговори са мном по коју реч. Питао би ме по штогод о гласању и о политици у Београду. Из његових речи сам већ познао, да га мучи једно питање. Најзад изиђе отворено с тим питањем на среду.

— Не будите увређени, рече, што ћу Вас питам: од коју сте партију?

Ја сам му одговорио онако, како сам мислио, да треба сваки председник бирачког одбора да одговори. Он ме је одмах разумео и рекавши: „Тако, то је поштено!“, заћутао је. Јамачно је после о томе обавестио и друге, јер ме више нико није питао.

На нашем путу је била овде онде по која сеоска кућа, по једна или по две-три ублизу. Сељаци су нам прилазили и поздрављали се с нама. Мој ме сапутник представља сељацима: „Господи̑н је про̀весор из Бѐоград, пресѐдник од кутије за гласа̀ње.“ Сељацима је мило, што је господин „чак из Београд дошал да види наше вр̑ло Гаре“ (врлетно Гаре) и да прича, у каким врлетима они живе. — Код једне куће застадосмо неколике сељаке, од којих један, који ми се учини мало „весео“, рече у разговору:

— Е, господи̑не, ће се јутре (сутра) напи̑јемо, па ће дојдемо на гласање.

— Како да се напијете, подвикнем ја. Ко год дође пијан, нећемо га пустити да гласа.

— Е немо' се љутиш, ама јутре се морамо напијемо. Јутре ни је празник, премлаз. А не бој се, мирни смо ми људи. Ће се напијемо, малко да поспимо, па ће дојдемо на гласање.

Пошто сам им још једном запретио, да се не шале да дођу пијани у судницу, запитам их, какав је то празник „премлаз“. Објасније ми да је премлаз старински обичај, који се врши сваке године у недељу око средине месеца маја. Тога дана „лучи се млад“, т. ј. одвајају се јагњад и јарад од оваца и од коза, и почиње бачијање. То је дакле сточарски празник, и зато неће ниједна кућа пропустити, а да тога дана не закоље по једно бравче и да се не почасти са својим пријатељима. Обично се заједнички часте они који се тога дана удруже да заједнички бачијају. Сваки од удружених домаћина дотера своју стоку, па је помузе, и према количини млека које даје његова стока, одреди му се, колико дана има права да музе сву удружену стоку. Овако удружено бачијање може трајати и цело лето, како се кад договоре. За време док један домаћин музе, сва стока станује на његову имању, на појати или по „трла“-ма (оборима), које граде на њиви и помештају их, да би се цела њива нађубрила сточним изметима. Некад су се на овај начин удруживала цела села, а сад се обично удружују по два-три домаћина.

Једино рекоше за оближње село Калну да се и сад цело удружује. Удруживањем уштеде себи дангубу око стоке, јер само за оно време, док један од удружених домаћина музе стоку, он води и бригу о њој.

После пуна два сахата јахања стигосмо пред гарску судницу. Дочека нас општински председник, деловођа и чланови бирачког одбора, који су већ сви били на окупу. После поздрава и неколико обичних речи уђосмо у судницу. Деловођа општински, вредан и разборит човек, био је већ приправио сав потребни материјал за гласање. Имали смо само да наместимо кутије за гласање, да пребројимо куглице, да саставимо записник и да учинимо све законске форме, које су потребне за сутрашње гласање, па је тиме за тај дан наш званични посао био свршен.

Остало ми је доста слободног времена, да се са људма разговарам и да разгледам оближњи део села. Одведоше ме најпре у механицу, која је недавно подигнута близу суднице. Ту је уједно и продавница најпотребнијих дућанских предмета за село. У тој механици ваљало је да се храним и да поћивам за време свога бављења у Гару. Ниска и загушљива соба механска није ме истина нимало привлачила, а ониска постеља у једном углу механском, покривена не баш чистим губерима, није могла уливати поверења. Али то су све ствари, на које сам путујући по нашим крајевима био већ одавно навикао.

У вече се беше у механи поред чланова бирачког одбора искупило и неколико бољих, већином старијих сељака из оближњих кућа. Распитивали су ме о Београду и о разним знатним личностима, за које су слушали, а нарочито су се опширно обавештавали о Краљу и о члановима краљевске породице. Општински председник тим поводом причаше о свечаном доласку краљеву у Врњце и о ванредном утиску, који је на њ учинио сјај краљеве пратње и гарде. Сви присутни слушаху га с особитим интересовањем и па крају његова говора рекоше неки, разговарајући међу собом, како је за наш народ заиста срећа, што има свога „цара“, и то „цара од исте крви.

Неки су од ових сељака били више пута као ћерамидари или зидари у Шумадији и другде по „унутрашњости“ Србије (пошто су они близу границе, и за њих је остала Србија „унутрашњост“) и причаху с поштовањем о шумадиском народном карактеру и богаству и о душевности и дарежљивости, коју су

Шумадинци према њима показивали. Види се уопште, да Шумадија чини на ове људе јак моралан утисак.

Како то вече тако и сутрадан долазио сам које у механи које идући по селу у додир са многим гарским сељацима. Разговарао сам са њима о много чему, а највише сам гледао да разговоре наведем на предмете, из којих ћу извући по штогод за своју науку. Тако сам прибрао по који податак о селу Гару и о народном животу у њему.

Гаре је повелико село: има око 220 домова а 331 пуноправног гласача. Већи део села је у брдима с леве стране реке Власине а мањи је део са њене десне стране. Сеоске су куће јако растурене, расуте свуда по брдима и ретко где да има по неколико кућа на окупу. Услед ове велике растурености сеоских кућа Гаре захвата врло велики простор; рекоше ми да од једног његова краја до другог има три сахата хода. За нека од суседних села тврдили су ми, да имају још већи простор (нпр. село Кална се протеже 5 сахата у дужину). Зна се, да за турско време многа од садашњих власинских села нису била тако растурена, него напротив збијена на једном месту. То су била села, која су имала турске „господаре“, јер су они ради својих потреба захтевали, да им сви сељаци станују на окупу. А чим су се ова села ослободила од својих господара, прсла су по околним брдима.

Ну ма како да је растурено које од ових села, ипак се у њему самом природом земљишта издвајају поједини делови, који чине веће или мање целине. Тако нпр. све сеоске куће, које су у једној поточној долини или друге које су на страни истога великог брда, народ обухвата једним општим именом. И село Гаре се на тај начин дели на три велика дела: 1) Горње („Горњо“) Гаре, које чини најјужнији и уједно највиши део села; 2) Доње („Доњо“) Гаре, које је ниже, на северу, од Горњега Гара и заиста је доњи, најнижи део села. И Горње и Доње Гаре су с леве стране реке Власине. 3) Криви Дел, омањи, источни део села, који је сав с десне стране реке Власине.

У свакоме од ова три гарска дела разликују се опет мањи делови, „мале“ или „села“. Али ни мале нису једноставне него се у њима опет чини разлика међу појединим родовима (разгранатим родбинама) или, како их народ зове, „фамилијама“, које се свака називају засебним именом. Неки је од тих родова и

настањен у засебном делу мале а некима су куће већ прилично измешане.

Тако се у Горњем Гару разликују ове мале и родови: а) Горња Мала, која је највиши део села. У њој су „фамилије“: Петревска или „Петрови“, са 6 домова; Рајинска са 10 домова и Петковци са 8 домова. б) Скробанова Мала има цела само један род, Скробанове, од 20 домова. в) Драгоћева Падина има такође само један род, „Драгоћевце“, од 15 домова. г) Влаћева Падина има две фамилије: Маринску од тринестак домова и Чокешинце са 3 дома.

У Доњем Гару су: а) Красићевска Мала, у којој су родови: Младеновићи (9 дом.) и Рупци (4 дома); б) Петровићи, засебан род од 9 домова; в) Тако и Деда-Лепојина фамилија од 11 домова; г) Црњини 8 домова и д) Банковићи 8 домова. — Између Горњег и Доњег Гара је Крачинова Мала, у којој су родови: Петковци 36 домова, Петринци 8 домова и Јовићи 4 дома.

Криви Дел има мање махале, у којима су засебни родови: Миљковци 8 домова, Меланци до 15 домова и Петринци 6 домова, а у новије време и нешто досељеника из Горњег Гара, из Влаћеве Падине.

Куће су по Гару већином начињене на странама од брда и зато су обично у једном делу ниже а у другом више. У нижем делу је „кућа“ (кухиња) а у вишем соба или две собе. А има сиротињских кућа и без собе. Све су куће онакве неокречене плетаре, какве сам већ описао у Власининој долини. Само сам у Горњем Гару видео три-четири веће, зидане и окречене куће богатијих сељака. Око куће има само по две-три „хлевине“ (зграде), већином „плевње“ за држање сламе и сточне хране, а негде има и „трла“ (обор). Све је то ограђено прошћем или „плотом“ (лесама од прућа).

Ниже и више кућне ограде су имања, већином њиве и ливаде, ређе мали воћњак. Воћа је уопште мало, и то су највише јабуке и крушке. Тек у новије време су почели садити шљиве. Раније, веле, „то неје бил обич“. Винограда нема нигде ни у Гару ни у суседним селима. Покушавали су, да саде лозу, па им грожђе није могло сазрети. Од жита се највише сеје „рженица“ (раж), мање пшеница, кукуруз и овас. Али мало коме достиже жито, да се исхрани преко целе године, него морају

да га купују. Купују га за новац, који добију за стоку или који зараде у печалби.

Стоке држе и сад повише, већином коза а мање оваца. Пасу је по својим ливадама, а осим тога им много служи за испашу заједничка „планина“ Бучје, која је на сахат и по више Горњег Гара. За ту планину плаћа цело село порез, који је разрезан на поједине домове сразмерно броју њихове стоке.

О прошлости Гара могао сам сазнати само толико да је некад било изгорело и да се по томе и прозвало Гаре. Има и место Гарина на западу од села. Садашње становништво у Гару је састављено из породица доста различног порекла. За једне од њих тврде, да су врло старе, за друге се зна да су се доселиле у новије време. Тачнији подаци о томе могли би се прибавити дужим бављењем у селу. Ја ћу навести онолико, колико сам могао сазнати. Тако се сматрају за „староседелце“ или врло старе досељенике ови родови: Рајинци, који славе св. Арханђела; Петковци, који славе Петров-дан; Скробанови, славе Петковицу (14. октобар, за њих веле, да су очували једно јагње скробом, па су по томе добили име); Маринци, славе Петров-дан (а једна кућа им слави поред ове славе још и Арханђелов-дан, друга опет још Св. Николу, а те су славе узели „за здравље“ своје деце); Миљковци, славе зимњег Св. Јована; Петковци, славе Св. Николу а једна породица још и Св. Арханђела, кога је узео славити отац те породице ради свога здравља; Петринци, славе Св. Арханђела; Младеновићи, славе пролетњи Ђурђев-дан; Петровићи, славе Св. Јована и зимњег Св. Ђорђа; Деда-Лепојини, славе Св. Арханђела и зимњег Св. Јована; Црњини, славе зимњег Св. Јована; и Банковићи, славе Св. Николу.

Другим се родовима већином зна порекло, јер су новији досељеници. Петречка фамилија слави св. Арханђела и св. Николу. Зна се, да се доселила, али ми нису знали казати, одакле. Драгоћевци, који славе св. Николу, доселили су се из села Драгоћева код „Костадин-Бање“ (Ћустендила). Чокешинци су се доселили „из Врањско из село Чокешина“; славе св. Николу. Меланци су дошли из Мелне у садашњој Бугарској; славе св. Арханђела и св. Николу. Петринци су такође досељени од некуд из Бугарске. Славе св. Николу, а једна њихова породица је узела славити још и јесењег св. Ђорђа „за здравље“ свога домаћина. Јовићи су се доселили „ово је други век“ (т. ј. доселио им се отац) из Црне Траве у власинском крају; славе

Митров-дан. Рупцима се такође отац доселио из Рупља у власинском крају.

Као што се види из наведених података, у Гаре су се досељавали највише сељаци из суседних крајева на југо-истоку и на југу, дакле из т. зв. шопске области. Новијих досељавања више нема, него се на против из Гара, као и из суседних села, доста исељавају. Највише је одсељеника поодлазило у садашњи јабланички срез, у коме је по одласку Арбанаса остало доста пусте земље, а има Гарана одсељених и у Заплање.

Пада у очи, да се међу крсним именима највише славе св. Арханђео и св. Никола и да има доста породица, које славе по две славе, од којих је једна главна а друга споредна. Ову споредну славу многе породице су узимале а узимају и сад по своме слободном избору „за здравље" свога домаћина или своје деце.

Вредно је даље поменути, да у овог народа има особити начин у презивању. Родови или фамилије, као што се види из оног што смо напред навели, презивају се обично на —ци (Петковци итд.) или на —ићи (Младеновићи итд.), ређе на који други наставак (—ови или —ини). Али се поједине породице и њихови чланови не зову по том презимену, него се домаћин породични презива по имену свог оца. На пример фамилија Петковци има 8 породица (домова) и ниједна се од њих не зове појединце Петковцима, него се домаћин сваке од тих породица (а тако и његова задружна браћа, ако их има) презива на име свог оца: Јовановић, Николић итд. Синови тог домаћина не зову се пак по презимену свог оца него по његову имену. Ако је нпр. домаћин Стојан, а син му Марко, онда ће се син звати: Марко Стојанов. Тек по смрти очиној тај ће се син прозвати: Марко Стојановић.

Услед оваког начина народног презивања настала је у новије време прилична пометња због тога што власт захтева, да се у једној породици за све чланове кроза сва покољења одржава једно презиме, по једном претку (деду, прадеду итд.), и тиме долази у супротност с народним обичајем. Отуд се дешава да се многи сељак презива друкчије у селу (по очину имену) а друкчије у званичним списковима, општинским, црквеним и војним, па ни у њима не свуда једнако. Општински писари се обично помажу тиме, што састављају оба начина, па сваког сељака зову и по оцу и по деду (обично се код власти презиме

по деду уводи као породично презиме), нпр.: Цветко Недељка Јовановића. Зато је готово сваки сељак, који је долазио на гласање, казивао своје име на тај начин.

Распитивао сам у Гару и по другим селима успут за два етничка појма, који су ме интересовали: за предео Власину и за област „Шопско“. Свуда су ми казивали, да у народу није позната предеона и етничка целина, која би се звала Власином, него да се тим именом зове само река и село у њеном изворном крају. У Власотинцима пак чуо сам два-три пут у говору, да Власином називају и предео у сливу реке Власине. Али нисам стигао, да се о томе тачније распитам. — Кад сам запитао сељаке, да ли су и они Шопови, били су тим питањем збуњени и очито им је било непријатно. Ипак су ми признали да и њих „дирају“, да су Шопови и још су ми тврдили, да „Шопско“ у ствари почиње од старе границе, т. ј. од негдашње границе Кнежевине Србије.

У телесном погледу народ у овим планинским крајевима чини уопште добар утисак. Виђају се свуда здрави и снажни људи и жене и много чилих стараца. Врло често су ми пали у очи као снег бели, здрави и јаки зуби чак и у старијих људи. Становништво је уопште повисоког и средњег раста. Врло високих и јако развијених људи виђао сам само мало.

Међу типовима су несумњиво најмногобројнији они са белом и руменкастом кожом, с округлим или овалним лицем, с округластом главом, са модрим (загасито-плавим) или грахорастим очима. Особито су многобројни, іасни и лепи ови типови код женскиња и код деце. Овде онде, али уопште врло ретко, виђао сам и широка лица са јако истакнутим јагодицама и предњим зубима. — Чисто црномањасти типови су врло ретки. Међу њима особиту пажњу заслужују физиономије, које јако подсећају на познате цинцарске типове: са дугуљастим лицем и с кукастим носом. Вероватно, да у њима имамо трагове од негдашњих Влаха, који су у овим планинама становали и доцније били посрбљени.

О доброти, питомости и мирноћи овог народа слушао сам од свакога ко је са њим имао додира, а и сам нисам добио друкчији утисак. Народ је уздржљив, не претерује ни у љубазности ни у интересовању, а ипак је довољно приступачан. Гостопримство је, како су ми и сами сељаци казивали, у њих

слабо. За обедом ће госта ретко нудити. Понудиће обично једанпут и одбијање одмах примити.

О српској свести гарских сељака не може бити сумње. Изразе „Србин“ и „српски“ употребљавају тако често за себе и за своје, да је тешко мислити на неки новији утицај у том погледу. Гусле сам видео у две-три куће, у које сам улазио, и уверавали су ме, да их мало која кућа нема. Они певају од старине уз гусле и још се и сад омладина радо учи гуслама и јуначким песмама из песмарица.

Народни језик има истина приличан број особина, којима одступа од нашега књижевног језика. Али оне не чине готово никакву тешкоћу у споразумевању са нама из Београда. Малко нам је теже разумети старије људе и жене, док се навикнемо на њихов брзи изговор и особити нагласак. Код млађих је људи говор већ много јаснији без сумње и услед утицаја, којима су они изложени радећи често по осталим крајевима Србије.

Колико је овај народ вредан, то се види на лепо сређеним имањима, а о томе сведочи и његово стално одлажење на тешке радове у печалби. Још има један доказ о марљивости гарских сељака. Више њих су ме уверавали, да је велики део млађих људи писмен, и ако нема школе ни у Гару ни у суседним селима. Они се уче писмености све један од другога.

Начин живота је још врло прост. И ако много странствују по свету, ипак се чини да доста споро мењају своје навике. Тако се нпр. тек у новије време нађе у понекој кући прост кревет, уздигнут изнад земље. За јелом се најрадије служе прстима. Они што су ми чинили друштво за обедима, и ако су им биле постављене виљушке, слабо су се на њих обзирали. Ножеве уопште не постављају никоме. Само ће домаћин узети из куће нож, да исече месо и хлеб за све оне који су за столом. На чистоћу још не умеју довољно да пазе: трпезе и столове бришу овлаш, па на њих мећу хлеб и месо; посуђе и јело сир и масло су пуни трүња и друге нечистоће. Да поменем овде, да се у овим крајевима не зна за кајмак, него се само бућка масло у бућкалицама. Од млека што иза масла преостане граде тврд и љут, већином неукусан сир. Хлеб највише праве од ражи и од кукуруза.

Људи се још великом већином одликују трезвеношћу. Пију мало више и напијају се само у ретким, свечаним приликама. Срећом је и пића код њих уопште мало. Али су ми казивали,

да сад на жалост има све више људи, и то имућнијих, који много пију и радо се опијају. Познао сам и сам неколико од тих алкохолиста по црвеном лицу и носу, по водњикавим и мутним, чак и закрвављеним очима, па и по говору и држању, који су уопште мање озбиљни него у осталих људи. Пију готово само ракију, те је овај порок у толико гори.

Задружни је живот још добро одржан. Има доста осредњих задруга. Највећа у Гару има 25 душа, а за једну у Црвеној Јабуци рекоше да има до 50 душа. Уопште је у домаћем животу очувано још много старога, патријархалног. Отац има у породици врло велику власт. Женскиње љуби одраслије мушкарце у руку а на путу се, кад мушки пролазе, склања у страну или ако седи, у том ће случају устати.

Јако ме је изненадило, кад сам са више страна сазнао, да је полни морал како у власинском крају тако и даље на исток све до иза Трна (у Бугарској) доста лабав; ни девојке не пазе баш много да сачувају своју невиност а још мање пазе на чедност удате жене. И то је, кажу, од старине тако. Разбирао сам за узрок томе. Једни криве за то Турке и причају, да су турски „господари“, кад су долазили у своје село, увек тражили и морала им се из села дати на обљубу најбоља девојка. Други налазе главни узрок у печалби: људи одлазе далеко од куће по пола и по три четврти године, а жене остају у селу саме. Али да су Турци могли толико утицати на народни морал у овом погледу, то је тешко веровати. Турски је утицај био још много јачи по селима моравске равнице, па ипак тамо не налазимо овај појав. Печалба може истина већ бити један од узрока, бар од спољашњих, јер даје могућност. Али ми се све чини, да ће главни разлог бити у склоности, наслеђене из врло давнашњег времена, од романских и поромањених староседелаца.

У народном оделу је у новије време настала врло знатна промена. Мушки су пређе носили само одело од белог сукна, а сад га носе у целом Гару свега десетак стараца. Остали су заменили бело одело сурим под утицајем западних крајева Србије, а нарочито Шумадије. Ово су, кажу, учинили због тога, што се суро одело много мање прља. Али ће можда више бити узрок у томе, што су пређе својим белим оделом и сувише падали у очи у пределима, где су одлазили на рад, па су их због тога називали Шоповима и чак Бугарима. Да би то избегли, напустили су бело одело.

Старинско бело одело има ове делове. Преко кошуље се облачи дорамче или џубе, а то је подугачка хаљина, до ниже колена, без рукава. Она се не закопчава, него се само преклапа и озго препасује појасом. Причали су ми, да су дорамче некад носили са лепим украсима: спреда, на грудима, била је пришивена црвена чоха и на њој израђени везови и шаре. Од појаса на ниже су беле чакшире, које се увлаче у кратке чарапе. На ногама су опанци, који су тако мало посувраћени, да покривају само врхове од прстију. На глави носе пошироке и повелике, округле шубаре. Ретко који, и то од млађих људи носи шешир. Што се иде даље на исток од Гара, све је више људи који носе бело одело. — Суро одело има исте делове, које и по другим крајевима Србије. „Верменн" и „џемадани" су раније овде били сасвим непознати. Кад је хладно, облаче дугачку, дебелу горњу хаљину од сурог сукна, с рукавима.

Овде сељаци никад не иду у самим гаћама и кошуљи, као по неким другим крајевима Србије, него увек носе чакшире. Узрок је томе, што су код њих због висине и преко лета јутра и вечери врло хладни. — Сукно како за бело тако и за суро одело израђују од вуне саме сеоске жене, па га дају после терзији, да сашије.

И женско је одело било некад све од белога сукна. И код њега је дорамче било напред лепо украшено. Сад носе бело одело само неколико старица, а код осталих је одећа сва од загаситих и шарених материја.

У недељу, 18. маја, још није било ни пет часова изјутра, кад ме је пробудио неки разговор. Погледам и видим, да је механа већ широм отворена и да у њој за столовима седе неколико сељака а на клупама са стране неколике сељанке. Њихово чаврљање ме је и пробудило. Није ми најзад било криво, што су ме пробудили, јер је било време да устанем, али ми није било пријатно, што су с времена на време поглѐдалѐ пут мене и што ми је ваљало прѐд њима устати. А допустиће читаоци, да је ипак мало нелагодно устајати из постеље пред непознатим женскима, па ма то биле и сељанке! Еле, мислио сам шта ћу да радим. Решим се, да још мало поћутим и да причекам, неће ли им пасти на ум, да изиђу из механе. Али ћутање и чекање није помогло. Видело се јасно, да сељанке имају до-

вољно стрпљења, да причекају и да виде „господина“, кад устане. Знао сам уосталом већ одавно, и са својих ранијих путовања, да код нашег сеоског народа нема у оваким приликама много устручавања. И мушки и женске спавају у истим просторијама у кући или у колиби, и ту наравно морају једни пред другима и легати и устајати. Ми се варошани у тим случајевима много више стидимо и кријемо. Знајући дакле за то ја се најзад решим и храбро збацим покривач са себе. У механи престаде разговор и сви радознало погледаше на мене. И та је радозналост подуже трајала, јер су ме пратили погледима, све док се нисам обукао. А пошто сам се обукао, позове ме механско момче пред механу, да ми „посипује“ из крчага.

У томе већ почеше долазити и чланови бирачког одбора, и ускоро смо били сви на окупу. У седам часова изјутра отворимо судницу, удесимо све што је требало за гласање и почнемо пуштати сељаке, да гласају.

Бирачи улазе, највише по четворица, јер их више не може да стане у мајушној општинској канцеларији. Сваки прилази, те се са свима нама рукује, и то редовно почевши с десна на лево. Питају нас све редом за здравље: „Здраво?“ и „Како си?“, и ми свакоме одговарамо са обавезним: „Здраво, шта ти радиш?“ Старији и отреситији запитаће мене још по штогод, обично о томе, како ми се свиђа њихово село и одакле сам. Понешто би проговорили и са другим члановима одбора. После би сваки примио од мене куглицу за гласање и пажљиво саслушао моје објашњење о кутијама. Нико се није збунио нити двапут питао. Два-три младића су били дошли први пут на гласање и толико су се стидели и снебивали, да смо их морали оставити, да причекају и да виде, како други гласају.

Пошто су сеоске махале врло удаљене, сељаци из појединих махала су долазили на гласање у групама и с времена на време. У међувременим одморцима, кад није било никога да гласа, чланови бирачког одбора, све озбиљни људи и добри домаћини, заподеваху међу собом разноврсне шале и разговоре политичке и неполитичке. Међу њима је био најстарији по годинама „деда-Пеја“ Цветановић, симпатичан старац од седамдесет и неколико година, омален, црномањаст, округла лица и висока чела, ведар, разговоран али тих старац, у чистом, белом оделу, један од старинских типова наших, које нам је мило гледати и слушати. Он је пун прича и све казује језиком, који је

богат изразима и пун слика и лепих поређења. Врло радо причаше о приликама из турског времена и о својим радовима по Шумадији и по Крајини, о негдашњој Србији и о њеним владаоцима, које је гледао.

Међу шалама, које су политички противници из одбора чинили један са другим или на рачун гласача, било је тако згодних и духовитих, да ми је заиста жао, што их нисам могао одмах прибележити. У разговору се дошло чак и до прича о вампирима. Сви, чак и млађи, писмени и иначе отресити људи верују у вампире и причају разне новије случајеве повампирења. Најновији вампир је била девојка из суседног села Дарковаца, што је родила ванбрачно дете, па после умрла и она и дете. На моје питање, које од њих видео вампира, изговараху се, да они истина нису видели вампира, али да га не би ни могли видети, јер вампира може видети и познати само суботник, т. ј. човек који се родио у суботу. Именоваше и једнога старца, који је такав „суботник“ и који је до сад виђао и гонио многе вампире.

Говорили смо и о прелима шумадиским и моравским, која су Гаранима позната са њихових путовања по радовима. У власинском крају прела су непозната. То објашњавају тиме што су јако разбацане куће и велика врлетност, те се не могу прикупити ноћу на једном месту. Ну то неће бити узрок, јер има и других врлетних крајева Србије, у којима се ипак држе прела и седељке.

Пре подне је уопште долазило мало гласача. Тек по ручку поче их долазити све више. Било је међу њима и напитих, али су се у судници за време гласања држали сасвим озбиљно и мирно и само се у дворишту код суднице чуо гласнији говор него што би то ваљда било иначе. — Један ми се гласач учини нешто слаб. Био је блед и усплахирен. Кад сам му објашњавао, како треба да гласа, стојао је неко време ћутећи, затим је подуго трљао очи и очевидно се мучио да се разабере и да схвати оно што му објашњавам. Мислећи да је болестан, почех га сажаљевати, кад се на то сви присутни стадоше смејати, те се и ја почех досећати, у чему је ствар. А кад је изишао из канцеларије, објаснише ми, да је заиста пијан „како земља“. Ипак се умео за све време уздржати, да ни речи не проговори.

У шест часова по подне већ није било никога више да гласа и гласање је завршено. Око дворишта сеоске суднице

искупио се велики број сељака. Њихова врева допире до нас у судници. Пошто смо отворили кутије и пребројали куглице, нађемо да је гласало 104 бирача. Гаре има истина 331 бирача, али их је тада било у селу свега око 120, а сви су остали отишли у печалбу. Кад се узме у обзир, да је село врлетно и растурено, и да је још тога дана био премлаз, кад сељаци имају много посла око стоке, може се рећи, да је интересовање за изборе било врло велико.

Изиђем и саопштим скупљеним сељацима резултат гласања. „Фала, господине!“ захори се из многих грла и сељаци се одмах после тога почеше у гомилицама разилазити.

Само једна група виђенијих сељака заостаде у механи, и к њој придођосмо после и ми из суднице. Ту су били чланови свију странака, победиоци весели, побеђени очевидно малко ожалошћени. Али ни жалост побеђених ни радост победилаца није сметала, да сви поседају за исти сто и да се и даље једни са другима шале. А на част служи тим људима, што ниједна од њихових шала није била заједљива нити се могла осетити тежња за вређањем. Поред шала било је и озбиљних разговора, и сви су показивали велику забринутост за рад будуће скупштине. Мирно и трезвено расправљали су сељаци — наравно према своме схватању — о разним случајевима, који могу наступити као последица нових избора. Слушао сам њихове говоре с великом пажњом и задовољством. Из њих сам се уверио, да и у овом забаченом планинском селу, у коме нема ни школе, ипак има људи, који брину нашу општу бригу и који данашње тешке прилике схватају и што је главно осећају много боље него што ми у Београду слутимо.

Није ми ово била првина, да слушам, с колико разумности умеју наши прости људи расправљати о државним и о другим општим питањима. Ја сам се и раније долазећи у додир с народом и још као председник бирачког одбора приликом прошлих избора свуда трудио да сазнам, како се у народу држе политичке странке једна према другој и колико се у народу осећа позната наша болест, партизанство. Разабирао сам и за утиске, које су добили многи други разумни људи што су ишли у народ. И после свега могу слободно рећи, да је наш сеоски народ, узет у целини, куд и камо умеренији и трезвенији у партијској борби него што су варошани и него што је велики део наших образованих људи. У понеком селу се могу

међу собом прогањати по неколико људи из разних странака било из тежње да задовоље своје частољубље било из личних интереса; остали сељаци ће великом већином осуђивати њихову борбу, у толико више, у колико су им јаснији узроци, због којих се она води. Огорченост и претеривање, које видимо у партијским листовима и на партиским зборовима, немају основа у народу. Наш народ уме у партиској борби много више да пази на речи и много боље да цени човеково достојанство него многи и многи образовани људи.

Колико је немила народу неумереност, завађање и стварање непријатељства у његовој средини цепањем и одвајањем на многе политичке таборе, то се особито јасно осећа у погледима и у тежњама старијих и млађих радикала у народу. Одвајање једних од других, то је скорашњи догађај, који се у народу не може никако да преболи. И једни и други радикали по селима још се никако не могу да помире с тим, да они треба за увек да се раставе, они се још непрестано сматрају за једно према осталим странкама и још се сви надају, да ће се ипак доћи до старог јединства ове велике странке.

Не могу прећутати и ове ствари.

Нисам се могао довољно начудити, кад сам се овде онде уверио, какви су наопаки политички појмови и представе раширени међу становнике ових удаљених планинских предела. Тако су ме нпр. сасвим озбиљни људи из обе радикалне странке уверавали, како су „либерали издали још на Косову“ и како је „и Вук Бранковић био либерал“; од многих сам људи слушао, како за нас у Србији није скупштина и да ће је зато краљ укинути, па сам узети „бич у руке“ и сл. Нема сумње, да су оваке измишљотине и скроз погрешне погледе распрострли по народу несавесни покрајински и сеоски политички букачи. Кад би наше свесније политичке вође чешће и више долазиле у непосредан додир са самим народом, ваљда не би допустиле, да се оваке заблуде укорењују у народу.

Врло је карактеристично, каква схватања имају представници најширег народног (радикалног) демократизма у Гару. Они чине у том селу већину и међу њима су и најимућнији и најмоћнији људи из села Природно је, што сам морао са њима највише и долазити у додир. И ти су ми се људи непрестано жалили, како је ово сад и сувише дато слободе народу, како сад сваки „држи батину у руке“ (то ће рећи: власт) и како

има право да гласа и онај који се може „да купи за грош“. Требало би, веле, завести јаку власт и стегнути овај народ, па камџијом по глави свакога ко се власти не покорава!

У понедељник, 19. маја, пре подне сиђем пешице низ гарске „куке“ у друштву једног учитеља, председника бирачког одбора из суседних Дарковаца, и у пратњи гарског пандура. У Гарској механи добијемо још једног сапутника, те се заједно одвеземо до Власотинаца а одатле до Грделице, на железничку станицу. Са свих страна пристизаху председници бирачких одбора из општинâ врањског округа и готово сваки имаше да прича по који занимљив доживљај и утисак с избора.

Сутрадан донесе нас железница у окружну варош, Врање. Тамо већ беху стигле поуздане вести, да новим изборима стање у саставу народне скупштине у ствари није измењено. Тада сам, сећајући се прекорних речи Власинаца, са зебњом у срцу помишљао на рад будуће народне скупштине.

Јован Ердељановић.

ПОЛИТИЧКА ХРОНИКА

Месец мај није прошао без значајних догађаја. Шта више, баш најзначајнији догађај у овој години, до данас, био је у мају. Двадесет седмог маја састали су се у Ревалу, руском пристаништу, а на мору, руски цар Никола II и енглески краљ Едуард VII. Догађај колико значајан, толико, до скора, невероватан.

Није било одлучнијих и већих ривала од Енглеске и Русије. Два колоса, који су тако рећи поделили свет и наслонили се један на једну други на другу половину земље, сукобљавали су се т. ј. њихови интереси на све стране. У Кини, Авганистану, Тибету, Персији, Турској — крвнички су се борили енглески и руски утицај, енглески и руски интерес. И ако се већ пуно столеће носе једна с другом, Енглеска и Русија, опет до рата није дошло, и ако су тако велики интереси у питању, докле се други народи око много мањих туку. Али су за то систематски подземно рили једна противу друге. Енглеска је била срећнија и вештија. Не трошећи своју снагу, не изложивши себе нигде, она је успела да Русији зада тежак удар — руско-јапански рат њено је дело. Она га је изазвала подстичући Јапан, она га је могла спречити да је хтела. И држало се да се никад Енглеска и Русија неће зближити, — да ће баш сада постати крвни, непомирљиви непријатељи, сада после рата руско-јапанског, да ће Русија гледати прву прилику да врати Енглеској жао за срамоту! Али у политичком свету бива друкчије но што бива у приватном животу. Баш после разрачунавања, докле се још осећају свежи ударци, противници осећају да су упућени једни на другог — пружају један другом руку и мире се и постају пријатељи у колико је то у опште могућно у политичком свету. Тако је и овде било. Има већ нешто више од године дана како

су се Енглеска и Русија зближиле, — како је нестало оне заоштрености између њих. И већ су поодавно овда онда избијали гласови не само о потпуном измирењу већ и о споразуму између њих. Споразум енглеско-руски! Ко је то за ових последњих тридесет година могао и помислити, споразум између таква два ривала! Крај свега скептицизма ето се и то збило.

Нов курс у Русији прокрчио је пута и споразуму енглеско-руском, бар брже него што би без њега могао бити. Апсолутистичка Русија могла је у своје време споразумети се са републиканском Француском, али не и с Енглеском. Усамљеној Француској требао је моћан савезник против Немачке, а Енглеска је баш тада нарочито хтела да буде усамљена, слободних руку. Она је могла и хтела бити усамљена. А и да је покушала какво зближење с Русијом, ондашњом, силном, моћном, од које је Европа стрепила, не би добила никаквих уступака у питањима, која се ње тичу. Требало је да дође руско-јапански рат, до дође преврат политичког система у Русији, — па да се два противника зближе пред заједничком опасношћу од немачке најезде. Опасност од немачке навале сваким даном постаје све виднија а могућност зближења између Русије и Енглеске све вероватнија. Напослетку, 27. маја, то је постало свршен факат. Тога дана састали су се у Ревалу два монарха, праћени личностима које нарочито карактеришу значај тога састанка. Цара Николу II пратили су мин. председник Столипин, мин. спољ. послова Извољски и мин. марине Диков. А краља Едуарда — командант сувоземне војске енглеске генерал Френч (чувен из бурског рата), командант флоте, адмирал Фишер, и под-министар спољних послова, човек који у ствари руководи спољном политиком енглеском, Хардинг. Јасно је да ове личности не би биле у околини владара, једног и другог, када би овај састанак био само безначајан састанак, без политичког значаја! Баш је то нарочито дало повода европској штампи да прави најразновресније комбинације о циљу састанка и његовим резултатима. Да су се озбиљне ствари претресале, и да се озбиљно мислило са споразумом енлеског руским доказ је, веле сви озбиљни листови европски, баш ова пратња оба владара.

Разуме се да се овај састанак највише коментарисао у немачким листовима. Највише се овај састанак тиче Немачке, — и ако не непосредно оно бар посредно. Немачка је развила грандиозну акцију на све стране. Где год се Русија и Енглеска

крену, — свуда се сплећу о немачки утицај. У Персији, Малој Азији, Турској, далеком Истоку Азије, — свуда Немци, као ривали Руса и Енглеза. И отуда она нечувена радозналост да се зна шта је и како углављено између Русије и Енглеске, а отуда и онај вешто прикривани страх од овог споразума. Шта се тамо већало, о чему се споразумело? По некима је овај састанак потекао због тешких унутрашњих прилика у Персији. Тамо и Енглеска и Русија имају велике интересе. И баш сада се Персија налази у потпуној анархији. Шах је утекао из престонице где је овладало безвлашће. А до сада се увек веровало да или Русија или Енглеска подстичу унутарње немире, — како је кад којој од њих ишло у интерес. Међутим — и то се променило. Немачки утицај осећа се и у Персији, у самом парламенту персијском. Тако бар криве и руски и енглески листови Немачку. Било или не било истина, тек су догађаји у Персији тако озбиљни а интереси Русије и Енглеске тако велики, да је најприродније било да се ове две велике силе споразумеју о томе. И нема сумње да је и то био један од циљева састанка Николе II и Едуарда VII и да је у споразуму између Енглеске и Немачке персијско питање једна од најважнијих тачака.

Али није остала тајна да се на томе састанку водила реч и о питању које нас толико интересује — о питању маћедонском. И руски и енглески листови потврдили су то, — и то из разговора са самим министрима, Столипином и Извољским. Невероватно би и било да ове две европске силе интересују само ваневропске ствари, а нарочито када маћедонско питање прети да се разбукти и изазове рат на Балкану. Шта се углавило на томе састанку немогућно је знати, и све што су о томе тврдили немачки и други листови европски гола су погађања: хоће ли реформе по руском предлогу или аутономију Маћедоније по енглеском?

У целом политичком свету овај састанак у Ревалу изазвао је ретко интересовање и створио уверење да се на њему споразумело о крупним питањима која се тичу и судбине Балканског полуострва. Шта више неки су, листови и политичари, у коментарисању тога догађаја отишли и даље — већ назиру опасност по мир европски, да ће Русија и Енглеска у савезу с Француском и Италијом оружаном силом натерати Турску да пристане на њихове предлоге, и да се отуда може излећи рат који би прешао границе Балканског полуострва. Најугледнији

бечки лист „Нова Слободна Преса“ обратила се с питањем о томе на најугледније државнике и политичаре у Европи тражећи њихова мишљења. Разуме се да је добио само утешне одговоре. Опет зато у Цариграду се најозбиљније боје те заједничке руско-енглеске акције и верују да је она могућна. У Турској је ревалски састанак најсилнији утисак учинио, — јер и најприродније је да тамо морају и највише страховати од заједнице руско-енглеске. За Турском Немачка и Аустрија подједнако се имају бојати за своје интересе на Балкану.

Разуме се да су све то прерана нагађања и узалудна погађања: шта се у Ревалу закључило и да ће се тек у скором времену из држања једне и друге велике силе моћи закључити шта се тамо углавило.

Несумњиво је да се велике силе друкче групишу према балканском проблему. Оне вековне заједнице између Аустрије, Немачке и Русије, заједнице од које је наше племе имало највише да пати, — нестаје. И од споразума у 1897. год. између Русије и Аустрије и оног фамозног мирцштегског споразума у 1903. год. у скоро неће бити ни трага! На Балкану ће се, као заједница, појавити Русија и Енглеска. Уз њих ће Француска и Италија помагати да судбину маћедонског питања не решавају и реше Немци онако како је у њиховом интересу, већ како је у интересу самих народа балканских. С овим новим груписањем великих сила и наши, српски, државници имају рачунати као с повољним фактором у нашој спољној политици. У томе је значај ревалског састанка за нас.

Али састанак у Ревалу доказује и друго нешто. Он је доказ да је Русија у свом унутрашњем консолидовању и развитку пошла сигурним путем, да се неће отискивати странпутицама државних удара и враћати опет у апсолутизам. Када је оно пре непуне две године распуштена Дума држало се свуда да се Русија опет враћа на пут апсолутизма. Тада је енглески министар председник јавно то осудио речима: „Дума је умрла, живела Дума!“ — Руске демократе у овим речима Кампбел Банермана нашле су не само утехе већ и наду да ће их енглеско јавно мњење потпомоћи у борби. А када се сада — пре састанка у Ревалу — сазнало за пут краља Едуарда, тада је један опозициони посланик у Д. Дому интерпелисао владу: да ли може један краљ енглески чинити посете владару који у својој земљи не трпи уставност и који опет скреће своју земљу путем де-

спотизма? На то је устао министар председник Аскит да одбије неоснованост протеста. По уверењу Аскитовом Русија иде полако али стално путем уставног развића и консолидовања унутарњих односа. Русија не напушта пут умерене уставности и законитости и пријатељи слобода немају стрепити од каквог повратка у апсолутизам. А са Русијом у којој јавно мњење представља већ чињеницу у јавном животу, са оваквом Русијом Енглеска мора и треба да буде у пријатељским односима.

Доиста последњи догађаји у Думи — када је Дума одбила кредит на повећање флоте и Столипин јој у одговору на то изјавио да ће се влада поклонити њеној одлуци јер сматра јавну контролу Нар. Представништва за благодетну — доказују да и Дума и цареви саветници бивају хладнији, да и једни и други увиђају неопходност мирног уставног развића. Састанак у Ревалу је доказ да је јавно мњење у Енглеској задовољно с приликама у Русији, да одиста постоји основана нада да ће велика Русија као уставна Русија бити још снажнији фактор, свеснији своје улоге но у доба апсолутизма, када је немачка камарила на двору руском нарочито помагала несловенску политику.

—Љ—

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЈА

Стари српски записи и натписи. Скупио их и средио Љуб. Стојановић. Књ. I. Београд 1902. Стр. XV + 480. Књига II. 1903. Стр. XV + 482. Књига III. 1905. Стр. VIII + 487. (Српска Краљевска Академија. Зборник за историју, језик и књижевност српскога народа. Прво одељење. Споменици на српском језику Књ. I—III). Цена је свакој књизи 6 динара.

Одавно сам имао намеру да оценим ово дело г. Љ. Стојановића, али тога до сад не урадих због других послова.

У делу г. Љ. Стојановића има више недостатака. Главни су недостаци ово: 1) Није употребио више дела у којима има српских записа и натписа. 2) Из употребљених дела често је изостављао српске записе и натписе. 3) У своје је дело уметнуо међу саме записе и натписе предговоре и поговоре из некиx старијих књига, непотпун попис старијих српских рукописа и попис неких старијих штампаних књига не казујући за то никаква разлога, као да се то само по себи разуме, да тако треба радити. Ево да поменем за све три ове ствари по неколико примера.

Г. Стојановић није употребљавао ових књига, у којима има српских записа или натписа:

Братство VIII (1898) стр. 100—108. На овим странама има десетина старих српских записа или натписа.

Јос. Веселића Описъ монастира у Србији (1867).

P. Martinof, Les manuscrits slaves de la bibliothèque imperiale de Paris, 1858. Види н. пр. стр. 43. и 94.

Неофитъ Рылецъ, Описаніе болгар. свящ. мон. рыл. София 1879. Види н. пр. стр. 24. и 101.

П. С., Моменти из прошлости и садашњости вароши Сентандреје. Ниш 1903. На 45. стр. налази се један натпис од 1781. год. и један од 1810. год., а нема их у г. Стојановића.

Ј. Хаџи-Васиљевић, Прилеп и његова околина (1902). У овој књизи има више записа и натписа, а има их око 15, којих нема у г. Стојановића.

Црногорчевић, Манастир Савина у Боци Которској (1902). У овој књизи има око 100 старих српских записа и натписа. Неких нема у г. Стојановића.

Recueil des inscriptions chrétienne du mont Athos recueillies et publiées par MM. G. Millet, J. Parcoire et L. Petit. Paris 1904. Види бр. 69. и 426. (= бр. 286. код г. Стојановића, али је у овој француској књизи малко друкчији и потпунији) и бр. 427. (= бр. 1873. код г. Стојановића).

У књизи „Надписи Троицкой Сергіевой лавры собранныя Архимандритомъ Леонидомъ" (Санктпетербургъ 1881) на 78. стр. штампана су два српска записа (= I, бр. 1568, 1569).

Од овип дела, која је г. Стојановић употребљавао, није употребио ових свезака:

Archiv für slavische Philologie. Herausgeg. v. V. Jagić. XIX (1897) стр. 53—4, 58—61, XXI (1899) стр. 499—500. (Види и XXII (1900) стр. 525.). Овде има свега око двадесет записа.

Извѣстія отдѣленія русскаго языка и словесности Императ. Акад. Наукъ. Сп. I (1896) стр. 116, II (1897) стр. 790, III (1898) стр. 1055—6, V (1900) стр. 1262—3.

Гласник срп. уч. друштва. II. одељ. V. стр. 169, XII, стр. 139—142.

Има више књига, које је г. Стојановић употребљавао, али из њих није исписао све записе (или натписе) (испоредио сам само мали део литературе код г. Стојановића) н. пр.:

Славянскія рукописи хранящіяся въ заграничныхъ библіотекахъ... Гр. Воскресенскаго. Сп. 1882, стр. 14.

Извѣстія русскаго археологическаго Института князя Безбородко въ Нѣжинѣ. 1899. IV, 3, стр. 139, 140. 148.

Обзоръ аѳонскихъ древностей К. П. Димитріева-Петковича, Сп. 1865, стр. 10. 21 (двапут).

Милош С. Милојевић у Призрену и његовој околини. Од Величка Трпића, Београд 1880, стр. 14.

Собраніе сочиненій А. Гильфердинга. Т. III. (Боснія, Герцеговина и Старая Сербія), Сп. 1873, стр. 52. (2 записа), (131, 151).

П. Успенскій, Второе путешествіе по Святой Горѣ Аѳонской, Москва 1880, н. пр. стр. 379. 381. (86).

Древности. Труды славянской коммисіи императ. москов. археолог. общества, II/II 1898, стр. 5, 6, 23 (3), 46, 47 (1 запис с 47. стр. има г. Стојановић), 54, 73, 102. Свега има у овој књизи 10—11 записа којих г. Стојановић није употребио, а узео је из ње 8.

Ако у И. Кукуљевића (Nadpisi) бројимо овамо само оне записе и натписе који су писани ћириловским словима, онда по г. Стојановићу у И. Кукуљевића (Nadpisi) на неким странама (22, 26, 68, 105, 111, 155, 278) нема српских записа или натписа, а управо има на свакој поменутој страни по један; на неким странама (159, 170, 316) по г. Стојановићу нема српских записа (или натписа), а управо их има на свакој од три поменуте стране по два; на 109. стр. по г. Стојановићу у Ив. Кукуљевића нема српских записа (натписа), а управо их има три; на 157. стр. по г. Стојановићу нема ни једнога, а управо их има четири; на 110. стр. нема по г. Стојановићу ни једнога, а управо их има пет; на 318. и 108. стр. има по г. Стојановићу само по један, а управо их има на 318. стр. три и 108. стр. четири; на 106. 107. и 158. стр. има их по г. Стојановићу по два, а управо их има на 106. стр. три, на 158. четири, на 107. стр. пет; на 114. и 196. стр. има их по г. Стојановићу по три, а управо их има по четири на свакој страни. У целој овој књизи има по г. Стојановићу осамдесет српских записа и натписа, а управо их има око сто двадесет (ако рачунамо само оне који су писани ћириловским словима), тако да је г. Стојановић око четрдесет српских записа или натписа из ове књиге сасма изоставио, али је неке од њих нашао штампане на другом месту.

Требало је да г. Стојановић протумачи читаоцима ове четири ствари:

I. За што је у свом делу штампао предговоре и поговоре из неких старих књига? Кад се записи и натписи завршују 1892. год., зар не би требало да и предговори и поговори иду до те године? Г. Стојановић не казује, до кога је времена узимао из штампаних књига предговоре и поговоре, и зашто их је узимао само из неких старијих црквених књига. Види на пр. бројеве 381, 382, 383, 398, 408, 411, 443, 444, 445, 458 итд.

II. За што је у ово своје дело међу записе и натписе уметнуо попис старих српских рукописа и то врло непотпун? Зар се може рукопис од неколико стотина страна сматрати као запис или натпис? Тако н. пр. код бр. 94 стоји ово: „Требник и крмчија на хартији, полууставом, писана 1348. године при првом цару српском Стефану.“ „Рук. у манастиру Зоографу. — Втор. Пут. 158“. Код бр. 125 стоји ово: „Слова Василија Великог писана 1367.“ „Рукопис у ман. Зоографу. — Порф. 64“. — Друге таке примере види код бројева 127, 148, 375, 376, 377, 452, 652 итд.

III. За што је штампао у свом делу међу записима и натписима попис неких старијих српских штампаних књига? Ако г. Стојановић мисли на натпис на књизи (име књизи), онда су натписи на књигама уређени по неком реду исто што и библиографија. Зар мисли г. Стојановић, да је заиста у своје дело уметнуо библиографију? До које године иде та библиографија? За што је ту штампао имена само неких старијих црквених књига? За што та библиографија не иде до исте године до које иду и записи и натписи? Н. пр. код бр. 378 стоји ово: „Часловац, штампао у Млецима Андрија Торесанскı (Magister Andreas de Thoresanis de Asula), и свршио га 13. марта 1493.“ „Један примерак је био у општинској библиотеци у Нирнбергу, али га сад тамо нема. — Кар. бр. 6; Schaf. бр. 209.“ Код бр. 460. стоји ово: „Катихизис штампан у Млецима 1527. год.“ „Кар. бр. 21. — Нико није видео ове књиге.“ Други таки примери код бројева: 384, 386, 459, 468, 469, 505, 562, 632 итд.

IV. За што је међу српске записе и натписе уметнуо два натписа писана латинским језиком? (I, бр. 12 и 40).

Осим поменутих недостатака у делу г. Стојановића има много других већих и мањих погрешака. Да споменем неколико од њих.

Код бр. 2209. стоји ово: „Књига је ман. Јаска како је на неколико места забележено.“ „Запис у рук. Карл. Б.“ Г. је Стојановић још цртом испод броја истакао, да је он тај запис поредио с оригиналом (од год. 1710.). Свако ко те ствари разуме види, да то није запис од 1710. год.

Име једном манастиру пише г. Стојановић „Зерза“ (III, 244), али по Ј. Хаџи-Васиљевићу (Прилеп, 110) манастир се зове „Зрзе“.

Код бр. 235. каже г. Стојановић, да се тај запис налази и у Порф. Успенскога (Второе Путешествiе 216), али г. Стојановић

није узео овај запис од Порф. Успенскога, у кога се тај запис много разликује од записа у г. Стојановића. По свој прилици г. је Стојановић из друге књиге преписао, да се тај запис налази и у Успенскога.

Код бр. 4208. стоји ово: „**Грѣшнїи Дионисїе, ах! кеина мѹ памет**“: **Мои отци и братїа... не клнете, ах**[1] **Дионисїе**. „Запис пишчев у рук. М. Б. бр. 344. — Катал. М. Б. 23.“ Г. је Стојановић забележио, да је запис поредио с оригиналом, али није опазио, да је оно ах скраћена реч и да је = монах. На овом другом месту као интерјекција нема ни смисла. Тако и код бр. 1162. стоји: „**Ахь оть ѕемле Херцега, простите**“ (Ово је сасма одвојена мисао на свршетку записа). Код Порф. Успенскога (Второе Путешествіе, 227) штампано је „Монахъ“. Шта би то значило Ах од земље Херцеговине (као сасма одвојена мисао)?

Записе бр. 1562. и 1593. требало је штампати као један запис. У запису бр. 1563. у првом реду имају неколике погрешке: место **Въ** треба **В**; **свѣта** м. **с҇та** (у оригиналу) врло је сумњиво, пре ће бити = **света** (жен. род од адјектива свет), „**тан**“ можда треба раставити у **та и**; место **дѣд҄ка** г. је Стојановић штампао „**дѣѵ҄ка**“, према томе би кратовски митрополит Михаило сам себе назвао дечком.

Код бр. 568. штампао је г. Стојановић две грчке речи заједно (**Доѯаси**), тако и у Споменику III, 202. (Види и бр. 5990).

Презимена која се свршују на —саљић г. Стојановић рђаво пише —салић: Богосалић (III, 294), Владисалић (III, 303), Десисалић (III, 318, 323 б), Радосалић (III, 414) и Станисалић (III, 430). Исто тако рђаво пише Болеслав (III, 295), а треба Бољеслав (Види н. пр. Гласник срп. уч. друшт. II/12, стр. 18. 24. и 25).

У I. књ. VIII. стр. каже г. Стојановић: „Редни бројеви ових записа и натписа обележени звездицом (*) први пут се сада објављују у опште или први пут сад у целини. Њих има преко 400, дакле 1/5 ове књиге.“ У I. књизи нема их „преко 400“, него 399 или управо 398, ако се одузме бр. 954, за који се каже у „Допунама“ (III, стр. 478), да је већ штампан у Гласнику XLII, 17. Запис бр. 1573. без сумње је исти онај, који је већ штампан код год. 1561. (бр. 621), и тако место „преко 400“ имамо само 397 записа или натписа који се први пут „сада објављују у опште или први пут сад у целини“, колико је то г. Сто-

[1] у г. Стојановића х више л.

јановићу било познато. Али г. Стојановићу није познато, да су неки записи (или натписи), који су код њега звездицом означени, одавно познати. Н. пр. [записи бр. 1532 и 1593 штампани су у И. Кукуљевића, Nadpisi 108, 157 (у г. Стојановића потпуније)] запис бр. 1573 (бр. 621) штампан је у Споменику Срп. Краљ. Акад. III, 166, а бр. 5708 у г. Ј. Хаџи-Васиљевића, Прилеп, стр. 93.

Ни регисти нису потпуни, н. пр. код речи пожешки нема: пожешки митрополит бр. 778, (али има: ужичка митрополија), код речи словенски језик нема бр. 6065, нема топлички митрополит бр. 175 (има код речи Јован). Из III. књиге само са једне једине 49. стр. изоставио је у регистру гомилу речи, као што су: „Ксенофон", „Иродот", Апијап, Дијон, „Евсевије", Памфил, Феодорит итд., али има у регистру: Диоклицијан, Еуфрат, Зонара итд.

Штамнарских и писарских погрешака има много. Ево да споменем неколика знатнија примера: У III. књ. стр. 267. код р. „Древности" стоји „1898" а треба: 1898, II. одељ. Код свих бројева (бр. 145, 242, 325, 564, 1149, 4207) где се помињу „Древности" место „II" треба II/II. У III. књ на 262. стр. код р. „Arhiv" три су броја један за другим лажна („333: 29, 49," а треба 336: 39, 40). У истој књизи на 276. стр. у 8. реду озго од првих пет бројева само је један истинит, а остали су лажни („1312—1316. 218: 1133—1134", а треба: 1453; 218: 1132—1133). Код бр. 3709. прештампао је г. Стојановић штампарску погрешку од И. Кукуљевића („Вирућу", а треба „Висућу").

Саслуга је г. Стојановића, што је сам скупио много записа и натписа, а много их је опет добио од различитих људи. Оне записе и натписе, који су пре његова дела наштампани, скупио је тако слабо, да тај посао треба по други пут радити, То је очевидно из ових примера, о којима је и напред било говора: Г. Стојановић из Гласника срп. учен. друштва II. одељ. узима само два записа (III, 264), а не помиње других осам; колико је мени познато (V, стр. 169. XII, стр. 137—42); из „Nadpisa" И. Кукуљевића узима осамдесет српских записа и натписа, а не спомиње још неких четрдесет, о чем сам напред више говорио; из књиге „Древности" (II/II) узео је осам записа (III, 267), и тако мирно пролази поред осталих десет или једанаест (места су поменута напред); из књиге Порф. Успен-

скога, Второе путешествіе по Святой Горѣ Аѳонской (1880.), спомиње само један рукопис (бр. 94) (III, 263), а не спомиње да тамо има око десет српских записа (стр. 38. 146. 157. 162. (176.) 214. 216. 227. 379. 381.) и више од двадесет српских рукописа (стр. 85. 149. 153.—4. 157.—8. 161. 199. 200. 207.—8. 213.—14. 216.—17. 222.—3. 379. 382. 385. и можда још која, види и стр. 162. и 173.).

О свима недостацима у овом делу г. Стојановића нисам ни говорио, а о некима врло мало, за то можда неће бити за читаоце без вредности, ако овде кажем мишљење, које је казао руски научник А. И. Яцимирскій о I. књизи овога дела. (Извѣстія отдѣленія русскаго языка и словености Императорской Академіи Наукъ, VIII (1903.) I, стр. 414): „Изданы записи довольно небрежно, безъ всякой критики и провѣрки, многія по неизвѣстнымъ причинамъ совсѣмъ пропущены, нѣкоторыя очень древнія надписи воспроизведены гражданскимъ шрифтомъ, безъ соблюденія правописанія, слова раздѣлены произвольно, знаки препинанія не на мѣстѣ и искажаютъ иногда самый смыслъ записей и т. д.“

В. Ћерић.

БЕЛЕШКЕ

Изложба Уметничко-занатске Сликарске Школе. — Овогодишња изложба Сликарске Школе показује очевидан напредак према прошлим двема годинама. Сад су изложени радови били и у већем броју, и разноврснији, и од веће вредности, а по неки без мало чак и од уметничке вредности. Скоро сви ти радови показују да је код ученика било много марљивости, пуно добре воље и пуно љубави према послу. Даље, већи се део одликује и добром техником, извесном израђеношћу и лакоћом, дубљим познавањем предмета и оком које уме да види шта је карактеристично код ствари; једном речи: тај већи део ученика и ученица показује већ добру школу. Али има само неколико њих који се истичу и оним особинама које су битне особине једнога уметника, т. ј. осећањем и инстинктом за боје, тонове и нијансе, укусом и интелигенцијом, маштом и инвенцијом: дакле особинама које чине индивидуалност уметникову. И сви наши листови који су донели извештаје са ове изложбе потпуно се слажу у набрајању тих неколико имена. Стога ћемо и ми да ником не буде криво, поменути само она имена која су **сви** листови већ једном поменули. Тако су се од женских одликовале г-це Д. Бернћева и М. Чађевић, а од господе: Ж. Лукић, Станенко Ђурђевић, М. Петровић, Гавриловић, Голубовић и Миличевић.

Од радова највише је било цртежа кредом (с модела и „актови"), затим акварела и слика мрсном бојом (портрети и пејзажи). Сем тога било је и једно мало одељење за вајарске радове.

У школи се за сад предају ови теорijски предмети: „Историја уметности" (Д-р Б С. Николајевић), „Естетика" (Д-р Бр. Петронијевић), „Анатомија" (Д-р Жив. Ђорђевић) и „Нацртна геометрија"; затим долазе помоћни предмети: „Орнаментика и Архитектонски облици", „Фотографија" и „Народна орнаментика". Најважнији предмети, т. ј. они рад којих се у школу и иде, у рукама су г-ђе Б. Вукановић и господе Ђ. Јовановића, Р. Вукановића и М. Мурата.

Ове године изложба је трајала од 1. до 8. јуна.

Извѣстія одѣленія русскаго Языка и словесности императорской Академіи наукъ. Томъ XII, кн. 4. — У овој свесци извешћа одељења за руски језик и књижевност царске Академије Наука у Петрограду, поред других чланака о руском језику и књижевности, има интересан чланчић М. И. Сперанскога „В. С. Караџић и руска народна песма". Бавећи се у лето 1906. године у Београду, Сперански је нашао међу Вуковим рукописима у нашој Академији Наука неколико руских народних песама. Тих песама има двојаких: једне је, како вели Сперански, Вуку послао какав његов познаник из Русије, и оне су писане руским правописом; друге је Вук сам прибележио бавећи се у Русији 1819. год., и оне су „онако написане, као што и народ пјева и говори", као што вели сам Вук у своме писму Копитару од 13. августа 1819. год. Ово је несумњиво значајан податак за историју Вукова рада.

Власник и уредник **Др. Драгољуб М. Павловић**
(Дубровачка ул. бр. 17.).

Доситије Обрадовић — Штампарија Аце М. Станојевића (Чика Љубина улица бр. 8)

ДЕЛО

КЊИГА 47. Јуни, 1908. год. СВЕСКА 3.

СВЕ УЗАЛУД

Суморно вече, а ветар помамно
Руши, обара и дивље се смије,
Бура на пољу, ал' мања од оне,
Коју мој разум с душом мојом бије.

Дивља је игра у грудима мојим;
Чупа ми срце, раздире ми груди,
К'о што звер моћна крвавим шапама
Немоћној жртви са помамом суди.

О, зашто тако осећаја много
Оном, ко пати, да природа пружа,
Ма што ће срце, пуно меких струна,
Тамо где живот није дон'о ружа?!

Зар моји греси тако моћни беху, —
Што руком смелом из живота худа,
Ко оркан бесни, кад почупа храшће,
Исекох ните старих предрасуда?

Зар крвљу срца да плаћам ту смелост
И свим, чим живот тако богат беше,
Снове и веру, поуздање смело,
К'о вихор сламку они ми однеше?

А да још веће мучење ми буде,
Сумња се јавља — ја је нисам знала —
Пред њеном вољом као пред кумиром
Отпорна снага немоћно је пала.

Не знам шта хоћу, не разумем себе,
Мрзим на часе, што сам срећом звала,
Са мржњом мислим на све прошле дане,
А за њих радо крв бих своју дала.

Напред не могу, ма да ме све зове,
А натраг нећу — нема за ме пута —
Стрма је стаза, што спасењу води,
А понор дубок, којим душа лута.

Миле тренуци, страшнији од ноћи,
У чијој бури скелети охоло
Воде помамно своје страшне госте
У бесној хуци на врзино коло.

Душа и разум узаман се боре,
Котви спасења залуд разум хрли,
Кад и сад срце љубављу ми нежном
Ту мртву прошлост к'о приказу грли.

Београд **Јела.**

КАНТОВ КАТЕГОРИЧКИ ИМПЕРАТИВ

од

Dr. БРАНИСЛАВА ПЕТРОНИЈЕВИЋА

(СВРШЕТАК)

Воља је моћ нешто хтети или не хтети, или друкчије речено, воља је моћ слободе (Vermögen der Freiheit). Вршење дужности на основу категоричког императива немогуће је замислити, ако човек нема у себи вољу као апсолутну моћ слободе, ако воља људска није у апсолутном смислу слободна, т. ј. ако она није у стању да дела потпуно независно од каузалитета природе,[1] пошто, као што знамо, делање из дужности по Канту значи делање независно од мотива чулне природе.

Човек је међу тим чулно-разумно биће и као такво припада чулном свету природе, у коме влада безизузетно закон узрочности. Тиме изгледа да је потпуно искључена могућност слободне воље у човеку и да захтеви моралног закона постају неостварљиви. Кант избегава ову антиномију (противречност) на један сасма оригиналан начин, који стоји у вези са основним претпоставкама његове теоријске филозофије, стога се морамо у најкраћим потезима најпре обазрети на ове последње.

У својој теоријској филозофији Кант учи, да је чулни свет природе нешто што не постоји по себи, што нема апсолутан реалитет, да је он чиста престава свесног субјекта, док је свет апсолутне реалности или, како га Кант назива, свет ствари по себи (Dinge an sich), нешто што лежи потпуно ван свесног

[1] О појму слободне воље, као и целом проблему слободне воље у опште, види моју књигу „О слободи воље, моралној и кривичној одговорности“, Београд, 1908, стр. 9—95.

субјекта и нема у себи ниједне од форми, у којима овај последњи представља своје садржаје. Ове субјективне форме представљања сваког (ограниченог, у чулном свету датог) свесног субјекта Кант дели у две основне класе: у форме опажања (Anschauungsformen) и форме појимања (Vestandesbegriffe, Kategorien). У прву класу спадају простор и време, у другу појмови разума или категорије, којих по Канту има дванајест на броју (н. пр. једно, много, биће, супстанција, узрок, нужност и т. д.). Тиме што свесни субјект све што представља облачи у ове своје форме, представљени садржај постаје чистом представом или појавом (Erscheinung) и не постоји по себи (an sich).

Од наведених форама сазнања најважније су време и узрочност. Време је општа форма опажања у коју улазе сви представљени садржаји, а узрочност је веза, која веже представљене садржаје у времену. Та је веза нужна и ток садржаја (промена) у времену неизменљив је. На тај начин закон узрочности постаје општим законом природе или чулног света. Само тиме дакле што чулни свет није свет, чији садржаји егзистирају по себи, већ чисто феноменални свет, који егзистира само у свесном субјекту, само на тај начин постаје закон узрочности безизузетни закон природе, и ништа се у њој не може збити без претходног узрока, који потпуно одређује оно што ће се збити. И људске вољне радње као такве, пошто су то радње које чине садржај самога свесног субјекта, морају бити исто тако потчињене закону каузилитета, и слободе воље у феноменалном свету нема.

Али ако слободе воље у феноменалном свету нема, ње може бити у нуменалном свету, у свету ствари по себи. По Канту на име свесни субјект, који у својим формама представља феноменални свет, немора као такав, шта више и не може као такав спадати и сам у феноменални свет. Ми истина не можемо с теоријском поузданошћу тврдити, да он спада у нуменални свет, јер о нуменалноме свету не можемо ништа с поузданошћу тврдити (то је Кант извео у својој „Критици чистог ума“, и у томе је његово одрицање могућности Метафизике као науке о апсолутној реалности). Али ми то морамо тврдити, ако хоћемо да образложимо могућност моралних радњи на основу категоричког императива. Ако на име свесни субјект као такав спада у нуменални свет, онда је човек, у колико је чулно биће, члан фе-

номеналног света, а у колико је разумно биће, биће способно за сазнање, члан нуменалног (или интелигибилног) света. Пошто за нуменални свет не важе и не могу важити форме феноменалног света, и пошто су време и узрочност догађаја у њему две такве форме, то свет ствари по себи лежи ван времена и радње у њему не могу бити подложне закону узрочности. Према томе и радње појединог човека, у колико су оне догађаји који се нижу у времену, положене су потпуно закону узрочности и ту слободе воље нити има нити може бити. Али те исте радње, у колико је човек члан нуменалног света, не подлеже ни времену ни закону узрочности, већ су слободни продукт човека као нуменалног (надчулног) субјекта. Тај основни однос феноменално нужних и у исто доба нуменално слободних радњи изражава Кант и на други начин тврдећи, да радње једнога човека као чулног бића чине његов емпирички, а да те исте радње његове као члана надчулног света чине његов интелигибилни карактер. Све радње једнога човека, које он врши у своме животу, носе на себи печат извесних општих максима, које преставља ју његов карактер. Кад би ми били у стању да познамо све те најунутрашњије максиме људских радњи, као и њихове унутрашње и спољашње поводе, ми бисмо, вели Кант[1], били у стању да предвидимо с истом извесношћу све што ће један човек у будућности чинити, с којом предвиђамо помрачење сунца и месеца. Али исто тако кад бисмо ми били у стању, вели Кант,[2] да тог истог човека посматрамо као надчулно биће, ми бисмо опазили, да је цео низ тих нужних радњи спонтани слободни продукт субјекта као ствари по себи[3].

Слобода воље могућа је, као што се види, по Канту само тако ако се и у колико се човек схвати као члан нуменалног надчулног света ствари по себи. Пошто је нашем уму немогуће, да ишта поуздано утврди и сазна односно онога што егзистира

[1] в. „Kritik der praktischen Vernunft“ стр. 120.

[2] н. н. М.

[3] Овом својом теоријом трансцендентне или нуменалне слободе Кант решава и проблем одговорности. По њему одговорност је немогућа на становишту детерминистичком, било да се детерминизам схвати чисто натуралистички (Спиноза) било спиритуалистички (Лајбниц) или психолошки, већ једино на индетерминистичком. Пошто је феноменални индетерминизам по Канту немогућ, то остаје само нуменални. О проблему одговорности види моје наведено дело „О слободи воље и т. д.“ стр. 95—157.

у нуменалном свету, то нам је немогуће увидети на који је начин слобода у нуменалном свету могућа. Претпоставка слободе у нуменалном свету није догма теоријског или спекулативног ума, већ то је постулат, нужна поставка практичног ума, који овај чини на основу принципа категоричког императива. На тај начин ми долазимо до једне претпоставке у односу на нуменални свет на основу практичног ума, до које нисмо могли доћи на основу теоријског ума. Теоријски ум у стању је да нам само пружи идеју слободе, не могући ништа утврдити односно самог објекта, који би одговарао тој идеји. Међу тим оно што није у стању учинити теоријски, то је, као што се види, у стању учинити практични ум. Стога Кант у домену спекулативних истина, које по њему падају уједно са доменом религијских и моралних истина, даје првенство или примат практичном уму пред теоријским.

Нуменална слобода воље први је постулат, који, по Канту, проистиче из тога примата практичног ума над теоријским. Осим овога, постоје још два таква постулата: постулат бесмртности душе и постулат егзистенције Бога.

Ова два последња постулата произилазе из појма највишег добра, и тиме смо дошли на расправљање трећег и последњег питања, које стоји у вези са категоричким императивом.

Категорички императив, као што смо видели, налаже вршење моралне радње безусловно, без икаквог обзира на субјективне мотиве из којих иначе људске радње произлазе. Сви субјективни мотиви ове последње врсте налазе свога израза у општој тежњи сваког разумног бића за срећом (Glückseligkeit), за задовољством разумног бића са својом егзистенцијом. Ова је тежња са свим природна и у њој као таквој нема ничега чему би се могло замерити. Али срећа не може бити мотив моралних радњи просто зато, што је она чисто субјективне природе, што сваки тражи и види срећу у нечему другоме, што је немогуће поставити објективне максиме среће. Зато морални закон мора у својој формули бити потпуно независан од мотива среће, јер мора представљати једно универзално апсолутно начело.

Али и ако је морални закон независан од максима среће и врлина (одн. покоравање моралном закону) као таква независна од среће, ипак врлина не искључује апсолутно срећу, т. ј. биће које се влада по моралном закону није тиме приморано да се потпуно лиши сваке тежње за срећом. Напротив тек

врлина и срећа заједно чине једну целину, највеће добро (Summum bonum). Врлина је несумњиво највише добро (Supremum bonum), јер она мора представљати за разумно биће услов свега што тако биће може желети, она мора дакле бити и највиши услов среће. Али пошто разумно биће има права да тежи срећи, пошто је ова тежња шта више природни продукт његове воље (Begehrungsvermögen) то тек срећа заједно са врлином представља савршено добро (bonum consummatum или summum), добро од кога се никакво добро веће ни јачином ни величином својом неда замислити. По епикурејцима, вели Кант[1], врлина је била у самој тежњи за срећом, срећа је значила и врлину; по стојицима пак обрнуто врлина је значила срећу. И једни и други идентифицирали су срећу и врлину потпуно и разлика је између њих само у томе, што је по епикурејцима сама срећа за себе највеће добро а врлина имање њено, а по стојицима сама врлина за себе највеће добро, а срећа имање њено. Међу тим срећа и врлина нису идентични појмови, немогуће је из појма среће извести појам врлине и обрнуто, већ су то два различна појма, али тако везана међу собом, да врлина нужним начином условљава срећу одн. да срећа нужним начином следује из врлине[2].

Ако постоји нужна веза између врлине и среће, ако је достигнуће потпуне врлине (или светости) неопходни услов за достигнуће среће, онда је реализација највећег добра могућа само под условом реализације највишег добра. Треба дакле најпре испитати, на који је начин реализација потпуне врлине могућа, па затим и начин на који је могућа реализација среће, кад је потпуна врлина остварена. Оно прво могуће је само под претпоставком бесмртности душе, ово друго под претпоставком егзистенције Бога.

Потпуна врлина, потпуно покоравање моралном закону (светост, Heiligkeit) на име није могућа за биће разумно које

[1] Види о томе и о дефиницији највећег и највишег добра „Kritik der praktischen Vernunft“ стр. 133—136.

[2] Веза појма среће са појмом врлине не представља, као што вели Кант, аналитички већ синтетички суд a priori. О овој фундаменталној разлици аналитичких и синтетичких судова a priori, која чини подлогу целе критичне философије Кантове, ми овде не можемо говорити. Треба напоменути, да Кант у спису „Grundlegung zur Metaphysik der Sitten“ говори само о постулату слободе, док о друга два постулата говори тек у „Kritik der praktischen Vernunft“ стр. 137—170.

је члан чулног света. Али пошто је така врлина нужни захтев практичног ума, то се она да остварити само у бесконачном прогресу моралном разумног бића. Како је пак такав бесконачни прогрес немогућ без егзистенције разумног бића, која бесконачно траје, то је бесмртност душе нужни постулат могућности потпуне врлине, дакле нужни постулат практичног ума. Да би дакле реализација највишег добра била могућа, мора се претпоставити бесмртност душе, бесмртност личности сваког разумног бића.

Да би реализација највећег добра пак била могућа мора се претпоставити и егзистенција Бога. Пошто на име у појму врлине као таквом не лежи и појам среће, пошто ми као крајна разумна бића и као чланови чулног света морамо да се управљамо по једноме закону, који искључује потпуно срећу као мотив радњи а ипак захтева срећу као последицу вршења свога, то мора постојати ван природе *и* нас неки разлог, који доводи у везу нашу врлину са срећом. Тај разлог мора с једне стране бити творац природе а с друге стране и наш сопствени творац, јер само тако он ће бити у стању да помири срећу са врлином. Пошто врлина значи вршење моралног закона од стране једног разумног бића способног да морални закон преστави (или замисли), то тај највиши разлог природе и разумних бића мора и сам бити обдарен интелигенцијом и вољом, тај разлог је дакле Бог. На тај начин Бог као највеће првобитно добро преставља разлог највећег изведеног добра, његова егзистенција је нужни постулат среће условљене моралношћу, његова егзистенција је дакле нужни постулат практичног ума.

Слобода воље, бесмртност душе и егзистенција Божанства чине три основне догме хришћанске религије. Одричући теоријском уму способност, да спекулативно сазна њихову истинитост, Кант изводи ту истинитост на основу практичног ума, чију садржину чини категорички императив или морални закон. Морал категоричког императива чини на тај начин по Канту подлогу религије, и он стога дефинише религију као сазнање свих дужности као божанских заповести, пошто је Бог творац моралног закона у нама, на основу којег ми закључујемо на егзистенцију његову. Морални закон по Канту има дакле за нас тако рећи бесконачног значаја: он нам отвара врата вечности, он нас изводи из феноменалног у нуменални

свет. Тај огромни значај његов изразио је Кант у следећим класичним речима својим, које се тако често цитирају:

„Две ствари испуњавају душу све новим и појачаним дивљењем и страхопоштовањем, што се чешће и постојаније наше размишљање бави њима: звездано небо над нама, морални закон у нама[1]".

Тиме смо завршили излагање Кантовог учења о категоричком императиву и сада ћемо сасвим укратко учинити неколике критичке примедбе о вредности тога његовог учења.

Пре свега принципа a priori у Кантовом смислу, као чистих апстрактних закона разума, нема[2], према томе немогућ је ни категорички императив као морални закон a priori. Осим тога он је и зато немогућ, што свесно биће може последњи разлог своје егзистенције видети само у осећању задовољства, што је задовољство последње и највише мерило вредности. Према томе могла би у крајњој инстанцији само срећа бити разлог моралности, никако не обрнуто моралност разлог среће. Кад би достигнуће среће и задовољства било могуће без икаквих тешкоћа за човека као чулно-свесно биће, онда би срећа била, поред све релативности своје у појединостима, ипак принцип моралних радњи. Међу тим унутрашња природа материјалног света није таква да је срећа живих бића у њему непосредно могућа, бол надмаша у животу задовољство. Зато принцип морала не може лежати непосредно у задовољству, већ само посредно, т. ј. он може лежати само у захтеву избегавања бола. Кант не увиђа важност проблема песимизма и оптимизма за Морал, стога његова Етика и може поставити један такав по изгледу узвишен а у ствари немогућ принцип као што је категорички императив. Кад се увиди истинитост песимизма онда Морал с једне стране престаје гледати у срећи и задовољству непосредни мотив моралних радњи, а с друге стране он исто тако престаје постављати апсолутне захтеве, чију оправданост не може ничим образложити. Општност моралних норми тада је загарантована самом општношћу оних основних емпиричких факата, на којима почива

[1] в. „Kritik der praktischen Vernunft" стр. 193.

[2] В. о томе опширно у мојим делима „Principien der Erkenntnislehre" Berlin 1900, Кар. V стр. 92—120 (нарочито стр. 110—113 где је говор о Кантовој теорији апрпорног) и „Principien der Metaphysik" Heidelberg 1904, Einleitung S. IX—XXXVI.

Морал. Не могући улазити дубље у позитивно извођење ових напомена, ми се морамо задовољити са довде учињеним критичким примедбама на Кантову доктрину у нади, да ће оне бити довољне за најопштију оријентацију читаочеву у моралним проблемима, које је Кант у својој доктрини на тако оригиналан и значајан начин расправљао[1].

[1] Даље критичке примедбе о Кантовом формалистичком моралу читалац ће наћи у моме наведеноме делу „О слободи воље, моралној и кривичној одговорности“ 1908, стр. 121—127, а нарочито стр. 146—157, где је разлика између формалистичког и садржајног Морала, горе додирнута, опширно изложена с обзиром на задатак казне.

ЖЕНИН ШЕШИР

(САМО ЈЕДАН ИЗ ГОМИЛЕ ЊЕГОВИХ МАЛЕРА)

Познати београдски чиновник, г. Младен, заиста је малерозан човек. И кад би се сви његови многобројни малери могли лопатама згрнути на гомилу, онда би вршак те огромне гомиле представљао неку врсту Чимбораса.

И то није код њега тако, да кажете, од јуче и данас; њега малери бију још из раног детињства, и никако га не остављају. Према томе даје се логично закључити да ће му се и сâма смрт изгубити у каквом малеру, као што му је и рођење пропраћено малером (бабица му из непажње приметно улубила главу!)

Ево шта му се пре неки дан десило.

Његова госпођа, незнано из којих разлога, ударила у штедњу и за ову пролетњу сезону није хтела купити нов, већ је дала стари шешир да јој за три дана буде готов, а оно прошло и тринаест, па ништа!

Зато је г. Младен морао поћи у потеру за жениним шеширом.

Лепо му жена објаснила која је машамода, где јој је радња, пошто је погођено, шта има, ако устреба, да каже као ултиматум, и све друго што је било потребно да г. Младен зна.

Али пошто је требало да г. Младен у тој прилици буде довољно важан, јер евентуално има да попрети машамоди и влашћу, он је претходно свратио у једну деликатесну радњу. И сасвим је тако: ко од природе нема храбрости, тај је за случај мора набавити и неприродним путем.

Једно мезе и чаша пива. Онда друго мезе и опет чаша пива. После треће мезе и још једна чаша пива. Али храбрости нигде ни од корова! При петој чаши г. Младен се већ налазио

у врло пријатном друштву, које му је у толико пријатније било што је при четвртој чаши почео очајавати због свога, како је бар њему у тој прилици изгледало, магарећег положаја у браку.

Разговори, разговори, краја им нема. При седмој чаши реч се поведе о последњим владиним указима.

Један из друштва устаде, демонстративно пружи прст на г. Младена и болећивим гласом рече:

— То је скандал од неправде! Овај човек је запостављен; стигоше га и престигоше га балавци, и бивши жандарми изједначише се с њим у каријери...

То тешко паде г. Младену, у знак захвалности ћутећи се рукова са човеком који је ту тешку истину рекао, и онда гласом љубавника који је тога дана своју драгану сахранио поручи још по једну за све. И друштво је било јако гануто тим призором, ма да нико из друштва, уверен сам, ни једну своју најмању класицу не би жртвовао у корист г. Младена.

Са лакшег мезета пређе се на теже, и с пива на вино. Омаче се и једна тиха и кратка песмица. Онда се опет заплива у разговоре.

— Људи! — рече један — је ли овај Београд излудео? Један женски шешир 120... 150... 170!... Људи живе на меницама и у срамоти, а жене проводе бес који је тиранин чедности и родитељ неваљалству...

Г. Младен хтеде по дужности доброг супруга да своју жену огради од тога општег прекора, и тек тада га у мозак штрецну женин шешир који је требало тога вечера на сваки начин да извади од машамоде. Бркну се у џеп, извади сат и одмахну главом.

— Осам прошло!... Молим вас, господо, ево мене натраг за један минут.

Диже се и оде, а друштво оста и даље разговарајући о женским шеширима и тајним домовима које Београд броји на стотине.

У путу ка машамоди г. Младен се, зар пробе ради, искашља неколико пута, дајући тим путем важност своме изгледу. А кад уђе у машамодину радњу, не рече ни добро вече, нити и једним знаком показа да је дошао по каквом послу који се на леп и пријатан начин даје свршити. Укупно узевши изгледао је као да је имао тврду и одлучну намеру да се са машамодом понесе на живот и смрт. И што је за саму ствар врло

важно, то није умакло оку ни дубоко-деколтоване машамоде, која је у маси чипака изгледала као какав лептирић, нити оку њених помоћница, које се г. Младену учинише као да су од шећера срезане.

— Шешир моје жене — рече г. Младен сухо, и важно погледа у плафон.

— Ваше госпође шешир?! — рече љупко и услужно машамода, очевидно ненавикнута на такав тон опхођења.

— Јест, шешир моје жене који је ту на преправци већ од памтивека.., Скандал!

Машамода прилично тим узнемирена, разгледајући по дућану, окрете се на штикли као чигра.

— Знам... извините... готова сам била да га овог часа пошаљем... Марице, срце моје, кутију број 44...

И кутија број 44 тога тренутка би пред г. Младеном.

— Поздравите милостиву и реците да сам је лепо молила да извини — говори даље машамода, а изгледа као да се мази, и као немарно и нехотично засукује рукаве на својим пуначким и као снег белим рукама. — Задовољити београдске даме, то је, верујте, једна од најтежих ствари на свету!

— Верујем — чисто покајничким гласом рече г. Младен, и поглед му се изгуби у фантастичним чипкама на набујалим грудима машамодиним.

— Од раног јутра до мрклог мрака то само ври!... Кад наиђе сезона, верујте, ја немам времена ни да ручам, а о одмору већ не смем ни да мислим!... Ево сад, тек пред ваш долазак, изишла је последња партија... невероватно!

— Верујем — понови г. Младен необично меким и нежним гласом. — Верујем, и ту је сасвим прилика да човек, што оно реч, изгуби главу... Али је и код нас, верујте, била не мала непријатност. Жена јутрос хтела да се причести, нема шешира! Вечерас је хтела да изиђе на корзо, нема шешира!... Можете мислити!

Тако је у изгледу било да се разговор продужи до у бесконачност, јер је г. Младен за то показивао и сувише доброг расположења, да ускоро машамода са кокетним жаљењем не изјави да је већ крајње време да затвори радњу. И да би извињење било што лепше и што јаче, или ваљда из каквог другог разлога, машамода помену и улицу у којој станује, и број

стана, и спрат, и одељење, и још неке друге споредности у смислу што тачније адресе.

Г. Младен сажаљевајући изјави да је то заиста далеко од центра вароши, узе шешир без кутије број 44, која је била врло неспретна, хтеде да плати колико му је жена казала, али га машамода од тога задржа.

— То није потребно; милостива има отворен рачун код нас...

После срдачног руковања и неколико г. Младенових речи, које су донекле подсећале на комплименте младића од деветнаест година, г. Младен је отишао и пун блаженства се вратио у своје друштво, које је већ у велико претресало ствари, мало приличне трезним људима.

— Господо! — кликну г. Младен кад, очевидно раздраган и поетски расположен, уђе у своје друштво. — Знате ли шта је мед, онај миришљави липов мед?

И ако је друштво већ било у таквом стању, да се више ничему није могло чудити, у овој прилици зачуди се г. Младеновом и изгледу и питању.

Г. Младен остави женин шешир на касу, седе на своје место, скиде свој шешир с главе, и растресе косу, хукну дубоко и поручи још по једну за све. Онда са заносом поче причати шта је све видео, осетио и помислио у своме кратком одсуству, и исприча све.

— Ти си, брате, Младене, магарац... прави воденичарски магарац!

Тако паде један прекор.

Г. Младен зачуђено погледа лице које му је тај и прекор и комплименат учинило.

— Магарац си, брате, зато што се машамоди ниси ставио на расположење да је испратиш до стана — рече то исто лице.

— Ама помишљао сам ја на то, али сам помишљао и на вас — правда се г. Младен.

— Па ма и нас омагарчио да овде дреждимо до које доба ноћи! — додаје то исто лице са жестином.

— Кад је таква ствар — рече г. Младен вајкајући се — онда сам заиста магарац...

— Магарац си и због тога — упаде у тај разговор друго лице — али си још већи магарац зато што бар једну од њених госпођица ниси пратио... Је ли тако, господо?

И друштво му даде заправо.

— Магарац сам заиста... видим да сам магарац...

Џентлменски признаде г. Младен и поручи још по једну за све.

После се отворише разговори, од којих ни један није завршен, нити је друштво у опште показивало добре воље да и једну ствар изведе до краја начисто.

Најзад је г. Младен, који је бар по растршеној коси и заљубљеним очима већ доста подсећао на средњевековног трубадура, предложио да се весело вече продужи у веселу ноћ.

Друштво је тај предлог прихватило, и одатле одоше у кафану звучног имена, у којој готово редовно сваке ноћи од једанаест у цимбалу удара и својим босанским севдалинкама људе у занос баца познати Асан. А у овој прилици Асану није много требало ни севдаха, ни вештине, ни муке да г. Младена и његово друштво доведе до заносног расположења.

И веселост је заиста била јединствена, тако да чак ни шешпру г. Младенове госпође није дато да остане равнодушан према томе. Јер кад Асан гласом са срца запева „Магла пала магла пала, ој!“, онда се на његовој глави, уместо феса, обрете шешир г. Младенове госпође.

И веселост пође даље, а са њом упоредо и шешир г. Младенове госпође. И на глави г. Младена, и на главама других, па чак и на глави момка који ноћу гостима набавља дуван и фијакере, нађе се он!

Међутим врхунац веселости друштва и шешира г. Младенове госпође постигнут је тек у орфеуму, у који је друштво, заједно са овим веселим шеширом, прешло око два по поноћи.

Ту је било и особитих части, и љубавних разговора, и милоште до неделикатне заборавности, и песме у хору друштва, попуњеним сопранима и алтовима полунагих певачица, па најзад и игре, у којој је и шешир г. Младенове госпође имао видног и јаког учешћа.

Још кад г-ђица Елеонора, којој Бог један да зна крсног имена, подиже веђе и запева „Vas das bedeuten soll, das ich so traurig bin“, г. Младен је нежно загрли, а после из жениног шешира истрже највеће и најлепше нојево перо, и њим закити косу њену.

Али све што има почетка, има и краја. Тако се и веселост г. Младеновог друштва убрзо завршила, и већ око четири по поноћи г. Младен је био далеко и од орфеума, и од Елео-

норе, и од свега свога друштва. Више се ничег није присећао, па чак ни растанка са друштвом, само је свесан био тога да женин шешир безусловно мора имати при себи, и он га је заиста чврсто држао у једној руци.

Угрижена савест га је упућивала кући, али му се једна скривена и саблажњива мисао самовољно спустила у ноге, и ноге су га дурашно носиле у правцу те грешне тежње.

Најзад се, већ пред са̂му зору, г. Младен нашао пред прозором једне ониске куће на периферији Београда. Ту је становала г-ђа Милка распуштеница, која је до пре извесног времена била у лепом друштвеном положају, али је после једног бродолома у браку, поступно доспела да корицу сува хлеба зарађује као проста фабрична радница.

Куцнуо је г. Младен у прозор једанпут, двапут, трипут; куцнуо је и више пута, али никаква одзива није добио. И како се није могао задовољити таквим стањем, продужио је куцање.

Одједном се трећи по реду прозор отвори и кроза њ се промули једна мушка сува и спечена глава.

— Кога тражите ви овде сад у ово доба?! — обрецну се та стршљенаста глава на г. Младена.

— Тражим госпођу Милку...

— Али треба знати да осем госпође Милке овде станују још многи други којима је спокојство потребно!

— Извините...

— Нећу да извиним!... Ја сам човек болестан; сву ноћ нисам тренуо, и кад ме је сад почео сан хватати, ви ме будите својом лупом!

— Молим за извињење, погрешио сам... ја сам човек од реда...

— Ја сам човек од реда, а ви сте битанга! Срам вас било!

— Молим, молим! Такав тон не трпим!

— Молите ви Бога што су ми ноге одузете, иначе бих вас сад ту маказама свега избушио!

— Ако смем питати, ви сте шнајдер?

Стршљенаста глава формално пљуну г. Младена и залупи прозор.

Г. Младен баци поглед мало даље, и тек тада примети да је и пети по реду прозор отворен.

— Буди Бог с нама! — рече неко са тога прозора, и онда полако притвори прозор.

Г. Младен постоја тако још за мало, и онда по имену поче звати г-ђу Милку.

То је учинило да и госпа-Милкин прозор буде отворен.

— Кога тражите?! — писну један оштар и љутити глас из собе, који је г. Младен ипак познао.

— Милка, међер још волиш да афектираш?!

— Шта хоћете од мене?!

— Дошао сам само да дам једну покајничку изјаву...

— Идите одатле!

— Милка, голубице бела, ја се кајем... ја се дубоко кајем!... Опомињеш ли се оне Христове изреке: „више волим онога који се искрено каје, него сто праведних?“

— Господине, јесте ли ви при себи?!

— Ох, не зови ме тако хладним именом!

— Магарче! — рече му више сажаљиво а мање љутито г-ђа Милка и притвори прозор.

Г. Младен хтеде још даље неке кораке предузети, али се пред њим однекуд створи патролџија. И међу њима се отвори разговор, прво званичног, после интимног карактера. Мора бити да је и патролџија био неки врло красан човек.

Кад већ поче свитати, г. Младен се опрости са патролџијом и пође у варош.

Прва кафана на коју је наишао, била је зборно место за људе из најнижег радничког света. За такву је издавао и њен изглед, и њен намештај и њених неколико гостију. Ту је г. Младен попио кафу и неколико чаша воде. Ту је приметио да је сав прљав и погужван, а у огледалу, мувама упљуваном, виде да и у лицу врло јадно изгледа. Али га све то није толико секирало као очајна констатација: да је женин шешир сав раскомбосан и спљоштен као лепиња.

Очевидна је ствар била, а то и његовом оку није могло остати нејасно, да је неко прошле ноћи седео на шеширу његове госпође; и тај неко, по свој вероватности, морао је бити тежак човек.

И ако се стидео свега из прошле ноћи, г. Младен у потанком сећању поче истраживати кривца за спљоштени шешир своје жене. И нађе га. То је био г. Бец, који је у орфеуму за неко кратко време седео поред њега и ватрено му доказивао да је покојна Гарава Јулка имала много симпатичнији глас него

Елеонора Гутентаг (која се баш тада налазила у нежном загрљају г. Младена.)

Па ипак све то није било довољно. Истина, г. Младену је било као неко задовољство да утврди кривца за спљоштен женин шешир, али му је много већа потреба била да се вади из једне за њ до краја незгодне ситуације. Стога се није чудити што су му тад, поред осталих тугаљивих ствари, пале на ум и неке спасоносне речи машамодине. Помоћу њих он је дошао до брзе оријентације: да је од машамодиног стана удаљен свега за четири попречне улице. А кад је с тим био начисто, онда је био начисто и с планом за своје спасавање.

Кад је и сунце већ грануло, г. Младен изађе из ове кафанице и са жениним шеширом у руци упути се машамодином стану.

На срећу, путем га нико није срео коме би чудно пало у очи што га види таквог и што га види са женским шеширом у руци. Срећно је, по онако тачној адреси, ушао и у машамодин стан, у коме се прилично зачудио што је све пред њим већ било отворено, што никог живог није могао приметити и што му се на његова многобројна куцања није одговарало. Тако је доспео до једних стаклених врата, иза којих је чуо неко шушкање. Да није било завесе на тим вратима, он би или био примећен и задржан од даљег корака, или би сâм приметио неприкосновеност положаја и упутио би сâмог себе на стрпљење. Овако је куцнуо на та врата.

— Слободно!

Г. Младен ступи у собу, махинално затвори врата за собом и онда се формално запањи.

— Марија, ја то не трпим и ово нека ти је последња опомена: за умивање мора ми се спремити пре свега, а на првом месту воде довољно!...

Г. Младена узе нека дрхтавица.

— Дај ту воду вазда!

Г. Младен стоји и даље безгласно као кип.

Онда се машамода, која је дотле била нагнута над умиваоником, окрете.

Виђење г. Младена, сазнање да је у најслободнијем негližеу и једна друга околност учинише да је вриснула.

— Ни милости ни помиловања... само мало пажње и приз-

рења... Стицај прилика је такав да не осећам ни половину срца у грудима...

Муца г. Младен и блене у машамодине мишице које га подсећају на беле Груберове векне.

— Јух, господине, то је страшно од вас!...

— Пардон!...

— Молим вас, одмах идите одавде!... Идите, то је стидно и простачки од вас!...

Говори машамода потресеним гласом и мокрим рукама прикрива недра, а водене капљице на лицу јој изгледају као да су се замрзле.

Г. Младен се потпуно изгубио, те му ни на ум не пада да се уклони из собе у којој је његово присуство толико незгодно.

— Као што видите — збуњено говори он и очима показује на шешир у руци — стицајем околности ствар је упропашћена... Мој брачни положај је уздрман... Срце, које доводи до славе, доводи и до несреће...

Споредна врата отшкринуше се и кроз њих се промули једна чупава глава.

Г. Младен се добро загледа у ту чупаву главу и у њој познаде београдског свештеника који само о великим празницима говори беседе у саборној цркви. А можда се и преварио.

— Сервус — рече он тој глави.

— Марш напоље, хуљо! — дрекну та глава на њ — и моли Бога што ми није боксер овде...

— Господине — плану и машамода — и ако сте начелник министарства, ви сте ипак права свиња!

— Какав начелник министарства!.. Шта ти бубаш којешта!.. То је једно сасвим обично ђубре! — сикће чупава глава на машамоду, и сва се стресе.

Г. Младен хтеде нешто љутито да каже и чупавој глави и машамоди, али га одједном-отворена врата, на која је и ушао, одбацише на по собе. У собу је ушла служавка са великим бокалом у руци.

— Марија! — дрекну чупава глава — тога гада и развратника избаци напоље и предај га жандарму!

Г. Младен и на то хтеде нешто љутито да примети, али га Марија, велика и снажна девојка, зграби за леђа и за тили час га изгура у авлију, где јој се г. Младен вешто оте из руку и као мачак побеже на улицу.

Узрујан и задуван стигао је г. Младен својој кући.

— Добро јутро! — рече он својој жени чије је чело било повезано мокрим убрусом.

А жена га гледа и сажаљиво маше главом.

— Све досад!... Каприцирао сам се био: или да дођем до твога шешира, или да направим триста чуда!... Али је и навала невероватна, као да свака жена у Београду има по пет глава!

Домаћица погледа дроњак од шешира у г. Младеновој руци и гласно се насмеја.

— А где си то досад чекао?!

— Код машамоде!

— Код које то машамоде?!

Г. Младен тачно рече.

Домаћица заклима главом и пљуну г. Младена.

— Ја сам свој шешир добила још синоћ, а чију ти то шепицу вуцараш, то Бог једини зна... Магарче матори, срам те било!

Не толико грдња, колико женина изјава о шеширу, г. Младена баци у савршено безумље, те поче трабуњати о отвореном рачуну код машамоде, о пропасти која свету прети од женских шешира и јошваздан о којечему другом, што је жену довело до страха и учинило да се мокар убрус са њеног чела нађе на г. Младеновом темену.

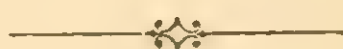
— —

Ово је данас већ трећи дан како г. Младен облеће око начелника свога министарства, моли за опроштај, нуди накнаду и обећава Бог зна какве услуге.

Али ја лично сумњам да ће му то штогод помоћи, у толико мање, што се већ на београдским журовима у велико препричава на чијој је глави све био шешир госпође начелниковице оне за г. Младена толико фаталне ноћи.

Малерозан човек!

Чеда Поповић.

СМРТНА КАЗНА

НАПИСАО
Д-р ДУШАН М. СУБОТИЋ

IV.

Од земаља, где је смртна казна задржата, Француска нам сада показује најинтереснију борбу против даљег опстанка смртне казне. Још 5. новембра 1906. год. француска влада поднела је парламенту законски пројекат о укидању смртне казне.

Последица подношења овога пројекта била је, да је ово питање данас једно од најважнијих државних питања, која су на дневном реду за решење, да је оно т. р. акутно. Осим тога овим су се питањем заинтересовали не само јавно мишљење, поименце штампа, у опште, већ и на првом месту најпозванија лица за то, правници и лекари. Суштина пројекта састоји се у томе, што његов

Чл. 1. одређује, да се смртна казна укида, изузев за случаје предвиђене војним казненим закоником, учињене за време рата; што

Чл. 2. одређује, да се она замењује казном вечитог затвора. Овај се вечити затвор извршује на тај начин, што је у

Чл. 3. одређено: да ће такав осуђеник издржати одмах у почетку шест година у ћелији завода, где се налази.

Издржање затвора у ћелији може бити и доживотно, ако осуђеник учини у заводу какву кривицу судски кажњиву.

Мотиви којима се образложава овај пројекат обухватају три групе разлога:

I. смртна казна је противна индивидуалисању и принципима модерне криминалне политике.

Франц. Законодавац од 1810. утврдио је као основне принципе кажњења застрашење и давање примера у примени казне. На крају прошлог века наука је казн. права претрпела дубљу реформу. На место произвољних казна, на место старог принципа испаштања, модерна криминална политика поставила је поступно принцип моралне реформе и поправке кривца; објективна оцена кривичног дела у место аутоматске деобе казне испитивала је личност кривца, није га више посматрала као правни појам, већ као људско биће, које ради и мисли; данас је неоспорна аксиома, да не постоје две радње исте природе, које би биле учињене у истим приликама, са истим карактером покварености. Метода репресије уступила је место методи превенције.

Разлог за постојање казне и границу права кажњења треба тражити у комбинацији правичности и корисности: казна је законита само у оволико, у колико је корисна; она је потребна само онолико, колико је корисна; она је допуштена само под условом могућности њене поправке.

Дакле смртна казна не задовољава ниједан услов од оних, који се захтевају у овом погледу; а то је довољно за њено укидање.

II. смртна казна је у контрадикцији са историјским развојем система казна.

Довољно је бацити поглед на казнено законодавство 19. века да би се уверило о томе, да случаји примене смртне казне бивају све ређи.

Закон од 28. априла 1832. г. свео је број случаја у којима се могла изрећи смртна казна.

А Устав од 4. новембра 1848. год. прокламовао је забрану смртне казне за политичке кривице.

Закон од 21. новембра 1901. год. укинуо је смртну казну за детоубиство.

За тим се позивају мотиви на државе, где је већ укинута смртна казна.

Поред тога у Француској се опажају ове две појаве:

1^0 усвајање ублажавних околности, чије постојање искључује примену смртне казне,

2^0 помиловање, које смањује број смртних казна.

У времену од 1881.—1900. год. било је просечно 7,15 го-

дишње извршених смртних казна, а у времену од 1901.—1905. год. било је просечно 1,8 годишње извршених смртних казна.

Ова замена смртне казне робијом путем помиловања опажа се у свима државама.

Једине су државе Шпанија и Енглеска, где се смртна казна врло често примењује.

Мотиви овде употребљују цитат Бекаријин:

„Зар то није апсурд, да закони, који су само израз опште воље, који запрећују и казне убиство, наређују јавно убиство, да би одвратили људе од убиства?“

III. смртна казна не одговара ни једном захтеву науке казненог права:

1⁰ она је без дејства, јер је статистика показала, да се број кривичних дела није повећао тамо, где је она укинута.

2⁰ она не застрашава, јер никад није задржала ни једног кривца да изврши дело због кога је осуђен на смрт.

3⁰ она није морална, јер производи ужасне сцене при извршењу.

4⁰ она није потребна, јер има других средстава да се спрече кривична дела.

5⁰ противи се циљу поправке.

6⁰ нема поступности и произвољна је у примени.

7⁰ непоправљива.

Даље веле мотиви: смртна казна, тај остатак варварских векова, јесте анахронизам; историја је осуђује, порота је не примењује, правда и хуманост је одбацују, статистичко искуство показује, да је она некорисна и без дејства; али поврх свега тога она је непоправљива, што је довољно, да је људска правда не прими. Напослетку дошао је час, да ишчезну из нашег казненог система текстови, које наука негодује и казна, која је сверепа, остатак прошлости, и последњи крвави траг закона талије. Тражећи укидање смртне казне, ми смо искрено уверени, да тиме тражимо реформу, која ће учинити част законодавству, а истовремено служити као доказ одавања поштовања моралном напретку Француске.

Овај реформни покрет франц. законодавства изазвао је нова научна истраживања од необичног интереса. Тако статистичка истраживања о кривичним делима, која је учинио Лакасањ, дају нам овај резултат:

да у почетку 20. века, убиства, суђена или несуђена, показују стално напредовање;

да алкохол трује лица и квари расу, да спрема подлогу за туберкулозу и олакшава пренос сифилиса. Под његовим се утицајем рађају анормални, дегенерисани, антисоцијални, нервозни болесници;

да малолетници, чак и деца, ступају на стазу злочинства и преступе у најбољем добу живота;

да се поврат увећава;

да се друштво не може да одбрани услед недовољности казнених средстава, у којима злочинци виде само знак слабости или страха, јер се смртна казна више не примењује, затвори су подесни за становање, робијашница и затвор у којима је егзистенција ретко тешка, могу се лако подносити, а из њих је лако и изнићи; да јавно мишљење захтева, да се ова процедура трпљења и благости може неодређено примењивати у друштву, где су испадници и изгредници, све синови алкохола. С тога се Лакасањ пита: да ли треба примењивати благост према грађанима државе, где просечно сваки становник троши 4—12 литара алкохола, и где се попије близу 300.000 хектолитера абсента годишње, и наводи да неки мисле, да треба тежити пре свега спасавању друштва, и захтевају, да се употреби какав озбиљнији начин, ако неће да се употреби сасвим супротна метода.

Лакасањ побија гледиште противника смртне казне, који је нападају због њене нечовечности, износећи да је нехуманост ове казне један лажан појам данашњег друштвеног прогреса, и формулише даље своје гледиште овако: Изгледа, да је смртна казна рационално потребна: јер страх од физичке казне дејствује чак и на насилника; јер би онај, ко је извршио квалификовану крађу са отежавним околностима, имао користи да убије сопственика, пошто би тако нестало можда једног сведока о делу, а да при том не рескира, да ће му се казна пооштрити; јер су је неке државе, које су је укинуле, понова увеле; јер државе, где ова казна постоји, показују смањење броја кривичних дела, која се њоме казне; јер су предложене методе њене замене недовољне. Сматра за непотребно још додавати, да је укидање смртне казне и непопуларно; али држи, да је реформа извршења смртне казне потребна. Он вели, ако један културан народ има право, или како неки веле, дужност да из друштва склони каквог свог члана, очигледно опасног

и антисоцијалног, то треба радити са што више умерености. С тога он предлаже тајно извршење смртне казне т. ј. у том смислу тајно, да приступ публици није допуштен, чиме се избегавају скандали, скопчани са јавним извршењем.

Поред тога многи представници правне науке и судске струке скупљени као чланови или пријатељи Друштва за казнене заводе у Француској држали су прошле године своје две значајне седнице (27. II. и 20. III.), на којима се водила опширна дискусија о смртној казни и законском пројекту о њеном укидању и њеној замени. Ову је дискусију отпочео референат Јозеф Ренах, својим рефератом у коме се ограничио на излагање акутног стања овог питања пред француским парламентом. Он је устао као противник смртне казне; њену примену допушта само за време рата, правдајући је њеном неопходношћу ради одржања дисциплине и реда. У осталом је противник смртне казне, што се утицај, који она врши, не може утврдити. То је ствар, која не подлежи никаквој апсолутној контроли, ово у толико мање, што сваки кривац ове врсте рачуна, да се неће сазнати за извршење дела, или да се он неће ухватити као кривац, и не помишљајући, да ће га снаћи можда смртна казна, те њен утицај остаје без дејства у жељеном правцу. Он је покушао да на основу статистичких података за време од 1830—1905. г. изведе о томе закључке за Француску, па је нашао, да је криминалитет хотичних убистава с предумишљајем за то време остао сразмерно исти, било да се смртна казна чешће изрицала и извршивала, било да се она помало или и никако није изрицала и извршивала.

По његовом мишљењу највећи приговор против укидања смртне казне јесте, што се у случају досуђеног вечитог затвора не зна, што да се ради с осуђеником, који за време те осуде изврши какво ново дело, које би повукло вечити затвор. Он вели, да с таквим осуђеником треба просто поступати као са сваким другим новим кривцем; не полазити од претпоставке, да пред собом имамо осуђеника, већ обичног новог преступника тако, да му се у том случају накнадно досуди само извесно ново време, које ће провести у ћелији, али то време не сме опет бити доживотно. Остављамо на страну тачност решења овог питања, пошто је он у осталом противник и вечитог затвора, јер претпоставља казну депортације.

Услед тога, шта ће се на место смртне казне увести, ако

се она укине, настала је научна борба, да ли да то буде доживотни затвор или депортација.

Против система доживотног затвора чине се поглавито два приговора: што је он или сувише строг, или прелази у благост. У првом случају се иде на то, да осуђени поступно умре: вечити је затвор исто тако нехуман, као и сама смртна казна, само што он убија поступно, а не од једном као она; у другом случају управе завода заборављају на строгост па поступају с осуђеницима тако, да затвор није више озбиљна казна. Пошто се једно од овога двога не може да избегне, то присталице смртне казне чине предлоге, да се она само ограничи на ужи број кривичних дела, али је не замењивати вечитим затвором.

У корист доживотног затвора, нарочито ћелијског, говори највише разлог, што он застрашава, те ова казна по тој јачини застрашења може да замени смртну казну, која се оправдава једино јачином њене моћи застрашења.

Против депортације пак наводи се то, што осуђеници живе стално у нади, да ће се било помиловањем, било бегством, вратити из прогонства и на тај начин избећи издржање казне. У осталом статистиком је доказан врло велики број бегстава из осуђеничких колонија Гуане и Нове Каледоније. Према томе ова казна, пошто је скопчана с великом надом на бегство, не застрашава и не служи за пример.

У корист депортације се истиче нарочито удаљеност њеног извршења и предавање кривца забораву, чиме се избегава она благост, која се опажа у помиловањима, вршеним према осуђеницима, који издржавају казну у Француској, што ће услед изазваног сажалења бити случај и код доживотног затвора.

Број присталица смртне казне у Француској није мали. Поменућемо само имена неких истакнутих правника и њихова мишљења.

Проф. права Гаро вели: У колико се смртна казна сматра као једино средство способно да спречи извесна злочинства и да застраши извесне злочинце, било би неразумно избацити је из закона. Он замишља могућно укидање смртне казне на следећи начин: прво, што би се постепено све више ограничавао број случаја, који се њоме казне, друго што би порота, признајући ублажавне околности, доприносила да се избегну осуде на смрт; и треће, што би шеф извршне власти, председник републике, давао помиловања од смртне казне. У осталом он

захтева примену смртне казне само онде, где постоји велика опасност од кривца; иначе је треба избегавати као и рат, приступати јој само у крајњој нужди.

Не оспоравајући дакле држави право, да примењује смртну казну, он сматра да су разлози, који се износе против смртне казне, сувише слаби: Они не могу опстати. Тако што се тиче њене непоправимости, није све апсолутно тачно. Има вазда погрешака у животу, које се дешавају, као на пр. при вршењу операција хирурзима и лекарима при лечењу, па нико не помишља, да забрани вршење операција и лечење. Што се тиче њене непоступности, наглог прелаза, треба је примењивати само код оних дела, која то фактички заслужују, а то се дâ утврдити. Што се вели, да је без дејства — није истина, — само се оно тешко утврђује. Исто тако није истина, да она служи као драж за извршење и подражавање злочинстава. То није последица извршења смртне казне. Свет се интересује за злочинца, да види учиниоца ужасног злочинства, а не за извршење казне.

Проф. права Гарсон вели, да се смртна казна тако ретко примењује у Француској, да она у ствари и не постоји; она је само теоријска казна, која више не служи за пример и нема ничег заједничког са правосуђем. Ипак се он боји, да законско укидање смртне казне не изазове моментано рашћење криминалитета. Он полази од гледишта, да законском укидању смртне казне треба да претходи једно дуже време фактичне аболиције смртне казне, што се постиже сталним — поступним — помиловањем осуђеника на смрт осуђених. Запрећење смртне казне остало би још у закону, али се она не би извршивала. Тек после 15 или 20 година могло би се приступити законском укидању смртне казне. Он сматра, да је данас запрећење ове казне некорисно и уверен је, да она не спречава извршење злочинстава, које запрећује, али пренагљено укидање ове претње може да буде опасно с погледом на увећање криминалитета, што он претпоставља да избегне. Да овако мудро треба поступати он се позива на Белгију, где је краљ Леополд I. 1863. г. помиловао све осуђенике на смрт, а његов син, данашњи белгијски краљ, није допустио извршење ни једне смртне казне, што није одвело повећању криминалитета. Смртна се казна и овде изриче доста често, али се услед помиловања не извршује. Па и у самој Француској где се смртна казна фактички не примењује према женама, њихов се криминалитет није повећао.

Проф. права Поатвен предлаже законско задржање смртне казне још за 15—30 година, а њено поступно фактично укидање помиловањем, док се за то време статистиком утврди дејство овог њеног фактичног укидања, и док се утврди науком, која ће се казна узети на место смртне казне, пошто међу научницима нема ни из далека споразума о томе, да ли ће то бити депортација или доживотни затвор.

Француски свештеник Арбу, који је присуствовао службено многим извршењима смртне казне, вели, да је увек био ужаснут свирепошћу ове казне; али се ипак изражава за њено задржање, са могуће ређом применом, просто из разлога, што је у извесним случајима правда законском нужношћу одбране интереса друштвених.

Проф. права Гуш вели, да би јавно мишљење протумачило укидање смртне казне као слабљење онога негодовања, које друштво има према злочинству. А ово је по његовом мишљењу најјачи разлог, који говори у корист задржања смртне казне.

Проф. права Демог вели, да смртна казна врши такво сигурно елиминисање рђавих људи из друштва, да се на њено место никакво такво сигурно средство не може наћи, те је се друштво не треба да одрече. Специјално у погледу криваца повратника, који су физички и морално дегенерисани, друштво у њима ништа не губи, што ће их нестати извршењем смртне казне.

Противници смртне казне, међу које долази проф. права Салеј, веле, да се заменом смртне казне иде на то, да осуђенику припадне у друштву опет извесна улога, коју треба да изврши. С тога Салеј вели, да казнени заводи морају бити друкчи но што су. Доживотно осуђена лица не смеју се више сматрати као мртваци, као некорисна бића, већ се у њима морају гледати опет људи, са осећајима, које треба подврћи моралном и религиозном васпитању, да би постали корисни чланови друштва, и ако им је слобода ограничена. По њиховом мишљењу смртна казна не поправља учињено зло, она се свети, узимајући још један живот, и ствара ново зло. С тога држава треба да се руководи другим осећајем: да злочинце, који су делом искључени из друштва учини ипак корисним члановима друштва.

Поводом овога научног покрета против смртне казне из-

разио се и чувени талијански писац Гарофало, као приста-лица њен, овако: „Навод, да ће пројекат о укидању смртне казне бити сигурно изгласан у Француској, јер се све државе једна за другом ослобођавају овог тешког терета гилотине, не изгледа ми тачан. Од великих држава, које су укинуле смртну казну, ја знам само Италију (с изузетком за војничке кривице) и Русију (с изузетком за војничке и политичке кривице). Друге државе, које су је укинуле, јесу Португалија, Холандија и Румунија. Швајцарска, као што је познато, пошто ју је укинула, допустила је кантонима, да је могу увести, што се и десило. Несрећом Италија има просечно око 4000 убистава годишње, а Русија око 15000. Овај број ма да је апсолутно велики, ипак је још пропорционалан популацији у сравњењу са бројем убистава у Италији. Енглеска на против (која је задржала смртну казну) са популацијом већом но у Италији, не броји чак ни 200 убистава годишње“.

Према извешћу Грипи-евом од 22. X. 1907. г., законодавна парламентарна комисија, којој је поднет поменути пројекат на оцену, изразила се против владиног предлога, подносећи нов предлог, по коме се смртна казна и овде замењује вечитим затвором; само се његово издржање друкче регулише. Он се има издржавати у централним француским заводима (maison de force spéciale или quartier spécial d' une maison de force), где је осуђеник обавезан радити дању, било сам или у друштву, а ноћ има издржавати одвојено од осталих осуђеника. Комисија се изразила и против ћелијског система, као убственог, и против депортације, као некорисне и непрактичне.

Правдајући укидање смртне казне, комисија се позива на овај цитат великог француског криминалисте Роси-а:

„Смртна је казна средство крајњег правосуђа, опасно, које се може употребити само са највећом резервом, само у случају истините нужде, чије потпуно укидање треба желети, за што нам дужност налаже, да употребимо сва средства, припремајући оно стање ствари, које ће накнадити укидање ове казне, иначе саобразне са сигурношћу јавном и личном.“

Како питање о владином пројекту о укидању смртне казне, није решено, то је одмах за тим, 29. новембра 1907. г., поднео скупштини један посланик нов пројекат о смртној казни.

Овим се пројектом задржава смртна казна и ствара могућност њене замене вечитим затвором.

Пројект је послат такође парламентарној комисији за казнено законодавство на оцену.

Мотиви овога пројекта веле: Поред свега тога, што је републиканска левица ставила у свој програм укидање смртне казне, и што је блага казна знак друштвеног напретка и што њени истакнути правници траже њено укидање, ипак не би било опортуно у садашњим приликама је укинути, нарочито после умножених многобројних протеста поротних судова.

Овде се чини истовремено користан и паметан предлог да порота решава и о величини казне, а не само о кривици. Тиме би се створио поступан прелаз ка постепеном укидању смртне казне, јер ако је укидање смртне казне друштвена корист, поротници ће на њено место постепено уводити доживотни затвор. А сваком напретку треба тежити постепено и саобразно постигнутом искуству. На тај би начин смртна казна постала изузетак, законодавац би испунио дело друштвеног напретка без вређања јавног мишљења, које се сада противи укидању смртне казне.

Питање о укидању смртне казне, и о њеној замени, није, дакле, ни изблиза приведено у Француској своме решењу.

Оно не стоји боље ни у Немачкој. И ако је реформа казненог права у овој земљи на прагу, овим се питањем у садашњости правници мало баве. Судећи по политичкој констелацији мучно да ће се овде укинути смртна казна. Она има још увек и овде јаких присталица у свима слојевима друштва, нарочито професорима права. Од новијих предлога (1903.) вреди поменути мишљење проф. Бара, који предлаже задржавање смртне казне: а) за убиство цара или ког савезног владаоца, као и за покушај таквог убиства, ако би исти био скопчан са тешком телесном повредом; б) за осуђеника на вечиту робију, ако на истој изврши какво убиство; и в) за случај поновне осуде за убиство, после издржане осуде тог ранијег убиства (поврат у ширем смислу) или у случају осуде због више убистава.

V.

Историја нашег казненог законодавства срасла је са установом смртне казне. Од доласка у ове земље, па за све време постојања старе државе, па после и за време ратовања под Турцима, и на послетку у обновљеној Србији смртна је казна била

главна казна казненог система. У обновљеној српској држави она је имала већи или мањи обим примене, према политичким приликама.

Првобитни Карађорђев кривични законик од 1804. г. кажњавао је смрћу убиство и бегство из војске; ова је казна остала и по његовом доцнијем криминалном законику. У току 1812. г. ова је казна примењивана још на хајдучију и на нарушење мира закљученог с Турском, крађу и тајно трговање с Турцима; 1813. г. на крађу и недолазак у војску на позив власти; 1816. и на оне који се успротиве плаћати спахијама њихов приход од имања. Ово проширење смртне казне иде још даље: 1818. г. на момке и њихове помоћнике, који отму девојку ради женидбе; 1819. г. на јатаке и хајдуке, који се не предаду власти; 1834. г. на Јевреје, који без дозволе граде новац; 1836. г. на чуваре контумаца, који пропусте те се чума унесе у земљу, и 1837. г. на оне који ископавају кужне ствари. Тако нам период до 1839. г. показује равно 12 случаја, у којима се примењивала смртна казна.

Други период закона који је наступио после 1839. г. показује нам у систему казна и вечиту — доживотну — робију, поред смртне казне, која је у овом периоду обухватила још нових 9 случаја: по правилима за страже на пограничном кордону од 1841. г.: насилни покушај продирања преко кордона, сâмо ово продирање и тајни прелаз стражара преко кордона; по уредби против нарушења јавног мира и поретка од 1843. год. примењивала се на коловође и саучеснике у издаји отаџбине, на коловође у бунту т. ј. при купљењу оружаних људи ради противвстајања власти, и на оне, који противвстајући власти кога смртно повреде; по казненом законику за поаре и крађе од 1847. г. уведена је смртна казна поред опасне крађе и за разбојништва; по решењу Савета о хајдуковању од 1850. г. смртна казна и за јатаке и хајдуке по извршеном хватању и доказаној кривици; и по телеграфском закону од 1850. г. смртна казна и случају велике опасности, настале услед повреде телеграфа.

По казненом законику Карађорђевог доба смртна се казна извршивала стрељањем или вешањем. Постојала су и пооштрења смртне казне, која су се у томе састојала, што је убијени после вешан ради излагања свету у циљу застрашења, или што су осуђенику прво пребијане ноге и руке, па се онда стављао на точак, док не умре, или што је по решењу од 2. VIII. 1837. г.

извршивана према убицама на исти начин, како су они сами убиство извршили. Жене нису убијане из пушака, већ су вешане, као и крадљивци. Начин убијања из пушака усвојен је за сва дела још 27. VIII. 1858. г., па је пренет и у нови казнени законик од 1860. год.

При изради овог законика, који са знатним изменама и допунама и сада важи, један члан комисије заступао је мишљење, да се смртна казна избаци из казненог законика, али ју је већина чланова комисије задржала, сматрајући је за потребну.

По овом законику од 1860. г. смртна је казна заступљена и код политичких и обичних злочинстава. Код политичких: код издајства отаџбине (§ 83) и покушаја убиства владаоца или предаје истог непријатељу у руке (§ 85), а од 1899. год. и код насиља делом према владаоцу (§ 91. а). Редовна примена смртне казне обухвата нормални случај хотичног убиства с предумишљајем (§ 155), а затим хотично убиство извршено приликом разбојништва (§ 240), хајдучије (§ 245) и насилне изнуде (§ 250), убиство у циљу отклањања препрека извршењу каквог кривичног дела (§ 159), убиство пре извршности судске пресуде о смртној казни (§ 126); за тим убиства, која су последица силовања (§ 191), кривоклетства (268 бр. 3), паљевине (§ 298), потапања лађе (§ 307) и тровања бунара (§ 309), где је смрт доцније наступила услед ових радња. И на послетку као 14 случај смртне казне имали смо хотично убиство родитеља ма то било и без предумишљаја (§ 157).

За горе поменуто политичко злочинство издајства отаџбине смртна је казна укинута законом од 13. маја 1902. г. Према наређењу чл. 13. садашњег Устава она не може више бити уведена за ово дело, које је политичко злочинство. Истог дана укинута је смртна казна и за убиство родитеља, кад је без предумишљаја извршено, као и за случај смрти услед паљевине, потапања лађе и тровања бунара, ако ове радње не садрже саме собом дело из § 155 к. з. т. ј. хотично убиство с предумишљајем.

У овом међувремену смртна се казна примењивала још код неких политичких кривица, имено код §§ 84 и 85, и обичних кривица: разбојништва и опасних крађа, па је свуда укинута.

Тако ми имамо данас примењену смртну казну поглавито код хотичног убиства с предумишљајем, извршеног било као таквог било приликом других кривичних дела, свега у 6 случаја, (§§ 155, 240, 245, 250, 159 и 126), за тим код силовања и

кривоклетства, (§ 191. бр. 3. и § 268. бр. 3.), а од политичких кривица: код предузећа покушаја убиства владаоца и престолонаследника и насиља према владаоцу са осталим делима предвиђеним у §§ 87. и 91. а. казненог законика, свега у 10 случаја по општем казненом законику.

Приликом увођења смртне казне за разбојништва и опасне крађе полазило се од гледишта, да ће се тиме застрашити и умањити број тих кривичних дела. Али је искуство показало, да је то била обмана, те је доцније разумније законодавство од 1902. г., на основу Устава од 1901. године, избацило ову казну код тих дела, пошто јој ту и није било места, већ самим тим, што ова дела ни начином свог извршења, ни својим значењем, нити ма чим другим оправдавају овако строгу казну.

Према овоме питање о смртној казни има код нас значаја поглавито код једног кривичног дела: хотичног убиства с предумишљајем, апстрахујући предузеће покушаја убиства владаоца, силовање и кривоклетство са исходом смрти.

Са̂м историјски развој смртне казне у нашем праву има својих особености, којих нема код других народа. Обично демократски дух народа, који поштује пре свега и на првом месту живот човечији, тражи укидање смртне казне, док противни дух захтева њено задржавање, гледајући у њој једно моћно средство за елиминисање рђавих људи из друштва и средство правичне одмазде за тешка злочинства. Државни је живот наше земље од времена постанка наших државних закона стално био у борби демократске и конзервативне струје; али се у погледу ове установе смртне казне није опажао видан траг те борбе. Смртна се казна сматрала као установа казненог права, која је т. р. урођена народним наравима. Њена се примена само од времена на време повећавала или ограничавала на већи или мањи број кривичних дела, с обзиром на измењене унутрашње или спољне политичке прилике. Неколики гласови који су се у науци седамдесетих година прошлог века чули против смртне казне умукли су. Демократска струја у својој борби за слободе није никако прецизно формулисала своје становиште у погледу питања смртне казне. Ипак, више случајно, но што се нарочито за то борило и тражило, или научним разлозима потреба доказивала, дошао је успех, који је постигнут у чл. 13. земаљског Устава, који утврђује принцип, да се смртна казна укида за чисто политичке кривице.

Овај принцип значи, да се према Уставу не може увести казненим закоником смртна казна за политичке кривице. Али овај принцип није до краја изведен. Уставотворац чини одмах извесне изузетке, наиме допушта, да се смртна казна може увести казненим закоником за случаје извршеног или покушаног атентата на личност владаочеву и на чланове његовог дома; за случаје у којима поред политичке кривице има још какво кривично дело, које се казни смрћу; и на послетку за случаје које предвиђа војни казнени законик.

Стварањем ових изузетака уставотворац је, — без обзира на то, што оваквом формулисању овога члана устава није било места, јер се са гледишта науке казненог права не може одобрити после постојања чл. 29. Устава од 1901. године, која је одредба била боље редигована, — знатно смањио, тако рећи уништио значај постављеног принципа укидања смртне казне код политичких кривица тако, да за садашњост није било потребе а готово ни за будућност за уношење овакве уставне одредбе. Ово у толико пре, што све остале политичке кривице, ван оних које чине изузетак, нису такве природе, у односу према осталим обичним кривицама запрећеним смртном казном да би се могле запретити смртном казном, и што је већ сам казнени законик према Уставу од 1901. године био ранију смртну казну за таква дела заменио робијом.

Ова је замена била природно довођење у склад ових кривичних дела са осталима и равномерно одмеравање казне према тежини кривице. Корисност овог уставног наређења остаје ипак у томе, што се у новом законику из каквих политичких разлога, не може увести смртна казна за политичке кривице, које су некад њоме кажњаване (на пр. у § 83, 84. 85. казн. зак. до 13. V. 1902. год.).

Али истовремено овај факат, што је учињен изузетак, да се за предузеће покушаја атентата према владаоцу, лишења слободе и прогонства истог и насиља према њему (§§ 87 и 91. а.), може бити осуђено на смрт, доказује нам, да се код нас, поред свег демократизма и борбе за поштовање личне слободе и личности човечије, још није начисто са значајем политичких кривица и њиховим односом према осталим кривицама. Овде постоје три гледишта: а.) политичке се кривице могу казнити смрћу као и обичне и б.) политичке се кривице не кажњавају смрћу а обичне се кажњавају, и в.) и једне и друге се не каж-

њавају смрћу. Борба има да се води у једном од ова три правца. За њу треба да се има могућности. Уношењем горње уставне одредбе у Устав ова се борба донекле онемогућава, што је штета за саму ствар чије решење треба оставити народу, да га законом мудро и корисно реши према своме културном развићу и науци казненог права, која овде има прву реч. Јер док се н. пр. одредба § 87. казн. зак. може бранити са начелног гледишта, кад се усвоји, да се у опште хотично убиство с предумишљајем казни смрћу, дотле се одредба истог параграфа у колико говори о предаји владаоца у руке непријатеља и онеспособљавању за владу и лишењу слободе и одредба § 91. а. која говори о насиљу према владаоцу, не могу оправдати у својој строгости, те их Устав није требао легализирати као принципе.

Ова уставна одредба у осталом није сметња, да се за ове случајеве укине смртна казна и уведе друга казна. Она утврђује само, да се смртна казна, кад је Устав донет, не укида још за та дела, али она не забрањује, да се она законом укине.

VI.

Како је смртна казна својим постојањем у законику и својом применом у пракси дејствовала на криминалитет код нас тешко је утврдити. О томе се нема никаквих сигурних података нити каквих научних истраживања, да би се могло доћи до тачног закључка о њеној корисности или штети.

Према извешћима, у овом циљу нарочито добивеним од Управа казнених завода у Београду, Нишу и Пожаревцу, налазило се на дан 1. фебруара т. г.: у београдском казненом заводу 21 осуђеник, у нишком 29 осуђеника и у пожаревачком 12 осуђеница, укупно 62 лица, која су била осуђена на смрт, па им смртна казна помиловањем замењена у робију од 20 година.

Свих 12 жена осуђене су за убиство или саучешће у убиству својих мужева. Мотив: незадовољан живот и жеља, да се с убицом венча или живи ванбрачно.

Од 21 осуђеника београдског казненог завода њих су 14 убице, а осталих 7 су осуђени због опасне крађе и разбојништва, дакле пре 1902. године. Од ових 14 њих су: 2 просте убице, имају по 1 хотично убиство с предумишљајем, 1 је прост убица поред бегства из команде и крађе, 6 су просте убице по-

ред разбојништва, 2 су просте убице поред разбојништва и опасне крађе, а 1 од њих још у поврату са силовањем, 1 прост убица поред убиства без предумишљаја и покушаја хотичног убиства, 1 је двоструки убица, поред разбојништва у поврату и опасне крађе и 1 је троструки убица поред разбојништва.

Од 29 осуђеника нишког завода њих су 23 убице, а осталих 6 су били осуђени због опасне крађе, разбојништва, паљевине и злочинстава у хајдуковању. Од ових 23 њих су: 9 просте убице с предумишљајем, 7 имају поред убиства и разбојништво, 1 има и силовање, 3 имају још горосечу, 1 је двоструки убица и 2 су троструке убице.

Интересна је ствар, да се у нашим казненим заводима не налази на издржању 20-годишње робије ни један осуђеник, који је био осуђен на смрт, па му смртна казна замењена помиловањем пре 1899. године, што значи сви ти који су од смрти помиловани пре 1899. г. изишли су из казненог завода пре 1908 г., т. ј. пре издржаних десет година.

Тако је искуством утврђено, да помиловање од смртне казне није значило у том времену ништа друго до свођење казне на робију испод 10 година. То је ни више ни мање но ужас од погрешног разумевања дужности Министара Правде, који су чинили предлагање осуђеника од смрти помилованих, да им се робија од 20 година смањује.

После овога констатовања ми можемо смело тврдити, да се увећани број кривичних дела, која се казне смрћу, има просто приписати не томе факту, што је смртна казна без дејства, већ што је 20-годишња робија, и у опште, што је робија тако олако осуђеницима смањивана.

Број помиловања од смртне казне налази се у рашћењу. Ова нам слика показује тај преглед:

Завод	1899	1900	1901	1902	1903	1904	1905	1906	1907	Свега
београдски	2	6	—	1	—	3	4	2	3	21
пожарев. .	—	1	1	—	—	2	2	4	2	12
нишки . .	1	6	2	2	4	2	3	5	4	29
Свега . . .	3	13	3	3	4	7	9	11	9	26

Изузетке са својим већим бројем чине године 1900. и 1906. Од ових 62 осуђених лица има их већ 22, којима је двадесетогодишња робија смањена са по 6—12 година, и то приликом

женидбе краља Александра и промене династије. Поред тога још 3 убице, којима је смањено по 1 годину због рада на зидању болнице у Топчидеру, од којих се 1 чак налази у поврату.

Тако има још само 37 лица, којима није поново дата милост, те да и они не осете сву тежину прве казне.

Према оригиналном извешћу Антропометријско-полицијског одељења Министарства Унутрашњих дела од 17. маја 1906. бр. 590. поднетом Господину Министру Унутрашњих Дела за 1905., било је у Србији у 1905 убистава с предумишљајем или без предумишљаја 466, од којих је пронађено 405.

Узроци извршењу ових убистава су разни:

из освете	98	због међусобне свађе	178
„ користољубља	56	„ домаће распре	15
„ неморалних побуда	2	„ љубави	2
из непознатих узрока	79		
„ нужне одбране	22	због љубоморе	1
„ вршења дужности	12	„ душевне болести	1

Према овоме као сигуран број хотичних убистава с предумишљајем можемо узети прва три броја, укупно 156.

Према статистичком годишњаку за ту годину осуђено је само 21 лице на смрт због напада против личности и имовине (убиства или убиства с разбојништвом).

Према горњем прегледу у 1905. г. помиловано је 9 лица, те остаје да је ипак стрељано 12 лица.

Статистички годишњак за 1905. г., даје нам овај преглед осуда на смрт за време од 1896—1905 године.

Година	Против личности	Против имовине	Свега
1896	11	15	26
1897	8	21	29
1898	19	10	29
1899	24	25	49
1900	10	18	28
1901	20	8	28
1902	2	7	9
1903	2	—	2
1904	3	2	5
1905	18	3	21
Свега .	117	109	226

Ако у накнаду за то, што немамо података, колико је од смртне казне помиловано у 1896—1898 г., узмемо помиловања

из 1906—1907. г., чији број неће подбацити ни пребацити онај број, можемо узети да је на 226 смртних пресуда дошло 62 помиловања, што чини око 27 %. Дакле од 100 осуда на смрт код нас се извршују скоро ¾, а ¼ се помилује.

Ако узмемо, што је приближно тачно, да се у Србији изврши годишње преко 150—200 хотичних убистава с предумишљајем, и да се од тога броја само око 20 осуди на смрт, то морамо истражити узрок, зашто се тако мали број осуђује на смрт. Узрок томе лежи у нашем закону о кривичном судском поступку. По § 243 тога закона смртна се казна поред осталога може изрећи само онда, кад је кривица оптуженог доказана било његовим признањем, било исказом заклетих сведока. Тиме је већ њена примена знатно смањена. Томе треба додати и утицај ублажавних и олакшавних околности из §§ 57, 59 и 60 казн. зак., по којима се смртна казна замењује робијом, чим има две или више олакшавних околности, чиме се број примене смртне казне још више смањује.

После овога долази још и помиловање, којим се и број изречених смртних казна опет смањује. Ова помиловања од смртне казне, као и накнаде помиловања тако помилованих лица, која се често код нас врше не налазе на одобравање ни правних кругова ни јавног мишљења.

Управник нишког казненог завода (г. Лапчевић) мисли, да осуђеници који су помиловани од смртне казне на робију од 20 година не треба да добивају више никакво помиловање, за то што је главни циљ смртне казне, да се лица, на која се она примењује, као опасна по људско друштво, по његов напредак и мир, уклоне из друштва. Овај се циљ мора имати једнако у виду, па и онда, када у неколико долази у противност с правом владаоца, да ову казну може преобратити у робију т. ј. потребно је, да се што више и што јаче одржи идеја законодавства, да оваква лица, добивши помиловањем поново живот, буду ипак за увек или бар за дуго време одстрањена од друштва коме шкоде. И ако је претпоставка, да се оваква лица не могу поправити у казненим заводима, ипак се мора напоменути да је та претпоставка нарочито тачна за наше казнене заводе, чије је уређење веома застарело и управо такво, да искључује сваку могућност управама, да врше свој главни задатак: поправку осуђеника, већ су, то се мора признати, спале на улогу простих економа и чувара. Управама је немогуће поправити и овакве

осуђенике, и ако изгледа, да се то од њих тражи, кад се смртна казна не преобраћа у доживотну, већ у 20 годишњу робију, — па по томе њихово попуштање, а нарочито после кратког времена може бити само од штете.

Управник београдских казнених завода (г. А. Динић) излаже у главном исто мишљење, које и управник нишког к. з. Изузетно допушта помиловање и код ових криваца из разлога: што се оваква лица, и кад издрже 20 година, не могу поправити у овом заводу, који је примитиван, претрпан и неуређен, те се не постизава успех, који се жели, и што са нехигијенских узрока ни један осуђеник не би могао издржати жив свих 20 година.

Оба управника допуштају изузетно помиловање оваквих осуђеника још и у случају, ако кривично дело због кога су осуђени престане да се кажњава смртном казном већ робијом, чији је минимум мањи од 20 година, као што је био случај са опасним крађама и разбојништвима према законској измени од 13. маја 1902. године.

Управник пожаревачког казненог завода (г. Б. Ристић) је противан сваком помиловању осуђеника, нарочито оних, који су били осуђени на смрт, па помиловани робијом од 20 година. Ипак пристаје на досадашњу праксу помиловања, све док се не подигну модерни казнени заводи, а тада престати с помиловањем.

Из ових мишљења управника казнених завода у Србији, нарочито прибављених за ову расправу преко Министарства Правде, видимо да наши казнени заводи нису тако устројени, да се у њима може, без опасности по уништај егзистенције осуђеникове, издржати казна робије од 20 година. Ја сумњам у осталом, да је и један осуђеник у Србији и издржао оволику казну. Изобиље у помиловањима смањивало је увек ову казну на мањи број година. Не треба се заносити мишљењем, да је то чињено због тога, што су заводи нездрави, па из хуманости према осуђеницима; не, други су узроци, који играју главну улогу код помиловања. На првом месту у Министарству Правде није било створеног гледишта о извршењу казне и утицају помиловања. Овде нема дакле традиције у правцу, да се досуђена казна мора да издржи. Хиљаде разлога излазе пред Министра Правде и траже, да он мења изречене судске пресуде. Наше је судско кривично правосуђе тако измењено владалачким помиловањем,

да једва представља праву слику онога, што нам дају судске одлуке. У Србији су владалачке славе, владалачке свадбе, атентати на владалачке породице, промене династија, благи дани доводили у казамате и пуштали из казамата. Принцип о потреби издржања казне долазио је увек у позадину не само код ситнијих кривичних дела, неко чак и код ових најтежих.

Право владалачког помиловања је врло фине природе, њега треба вршити с највећим скрупулама, у циљу поправке неправедних и погрешних судских осуда. О овоме се код нас не води рачун. Помиловање се даје преко мере.

Ја не делим мишљење француског Министра Правде, исказано 15. XII. 1907. у француском парламенту, да он не може ништа против тога предузети, кад председник републике хоће кога да помилује, и да му с тога нико нема права да чини какве приговоре.

Помиловање се тиче друштвене заједнице и Министар Правде не може се позивати на вољу владаоца, да он тако хоће. Министар је одговоран за свако помиловање. И ја налазим, да је код нас било оправдано нападање јавног мишљења на Министра Правде због помиловања Анафиних убица.

Разлози управника казнених завода, да се помиловање ових осуђеника врши због рђавих завода, једва да би се могло употребити као разлог. Ту треба друго нешто радити: подићи заводе, на које се деценијама чека и пуштају у слободу најпокваренији зликовци да понова чине пустоши у друштву, које је на тај начин, погрешним схватањем помиловања, предато на милост и немилост поквареним људима.

(Свршиће се)

АНА КАРЕЊИНА

РОМАН

ЛАВА ТОЛСТОЈА

XXVII

Кућа је била велика, старинска и ма да је Љовин живео сам, ипак је наређивао да се греје цела кућа и становао је у свима одајама. Он је знао да је то глупо, да не ваља и да се то противи садашњим његовим новим плановима, али та је кућа била за Љовина цео свет. То је био свет, у коме су живели и умрли његов отац и његова мати. Они су живели оним животом, који се Љовину чинио као савршени идеал и он је сањао да обнови тај живот са својом женом и са својом породицом.

Љовин је једва запамтио мајку. Сећање на њу било је за њ свето, и по његову схватању, његова будућа жена требала је да буде исти онај дивни, свети идеал жене, као што му је и мати била.

Љубав према женској, он не само да није могао замислити без брака, већ је прво замишљао породицу, а затим жену која ће му дати ту породицу. Отуда његови појмови о женидби нису били ни налик на појмове већине његових познаника, за које је женидба била један од многобројних друштвених послова; за Љовина је то био главни посао у животу, до ког је стајала сва његова срећа. И сад му се ваљало од тога одрећи.

Кад је ушао у мали салон, где је увек пио чај, и кад је сео у своју наслоњачу с књигом у руци, а Агафија Михајловна му донела чај и рекла као и обично: „а ја ћу, баћушка, овде сести“, и села на столицу крај прозора, он осети, ма колико то било чудновато, да се није растао од својих сањарија и да без њих не

може живети. Било с њом, или с другом, али то ће бити. Он је читао књигу, мислио је о оном што чита, застајући да чује Агафију Михајловну, која је непрекидно говорила, а у исто доба у његовој машти ствараху се без икакве везе разне слике домазлука и будућег живота у породици. Осећао је да му у дубини душе нешто долази у ред, у равнотежу, и да се слаже.

Он је слушао причање Агафије Михајловне о том да је Прока заборавио на Бога и с оним новцем, који му је поклонио Љовин да купи коња, пије без престанка, а жену је изгрувао на мртво име; Љовин је слушао и читао књигу и сећао се целог тока својих мисли. које су се пренуле од читања. То је била Тиндалева књига о топлоти. Он се сети како је осуђивао Тиндала због самохвалисања да вешто чини огледе и због тога што нема довољно философског погледа на ствари. И на један пут дође му радосна мисао: „Кроз две године имаћу у чопору две холандске краве. И Пава ће можда још бити у животу, затим дванаест младих јунаца од бика Беркута па ако га спарим још с овим трима — дивота!“ Он се опет лати књиге. „Па лепо, електрицитет и топлота су једно исто, али можемо ли, да би пречистили питање, ставити једну величину у место друге? Не можемо. Па онда? Човек инстинктивно осећа да постоји веза међу свима природним снагама, али... Особито ћу се радовати ако Павина кћи буде шарена — риђа и бела, и цео чопор кад постане такав кад спаримо бика с оним трима кравама!.. Одлично! Па тек ја и жена заједно с гостима изађемо на сусрет чопору... А жена ће тек рећи: „Ја и Коста смо неговали ову јуницу као неко дете“. „За Бога зар вас то може тако занимати?“ рећи ће гост. А она ће тек: „Све што интересује њега интересује и мене. Али која је та?“ И он се сети онога што се десило у Москви... „Па шта да чиним?.. Нисам крив. Али од сад ће све друкчије ићи. Којешта би било мислити да ће томе сметати прошлост и сам живот. Ваља се борити да се живи боље, много боље...“ Он подиже главу и замисли се. Стара Ласка, која се још не беше умирила од радости што је он дошао и која је трчала по дворишту да мало лаје врати се сад натраг, машући репом и уносећи споља свежину хладног ваздуха, приђе му, подвуче главу под његову руку, цичећи жалосно, вољна да је он помилује.

— Само што не уме говорити, — рече Агафија Михајловна. — Што ти је пас... Разуме да је дошао газда и да је суморан.

— А што суморан?

— А зар ја не видим, баћушка? Крајње је време да знам своје господаре. Та ја сам покрај господе одрасла. Не мари то, баћушка! Само кад си здрав и кад ти је савест чиста.

Љовин је пажљиво гледаше, чудећи се како је то она разумела његове мисли.

— Па да ти донесем још чаја, — рече она, узе шољу и изађе.

Ласка је још једнако гурала главу под његову руку. Он је помилова, и она се сави ту крај његових ногу и мету главу на опружену стражњу шапу. И у знак тога, да је сад све лепо и красно, она мало зину, помљеска губицама и боље покривши влажним губицама старе зубе, она се смири сва срећна и задовољна, Љовин је пажљиво пратио тај њен последњи покрет.

— Тако ћу и ја! — рече он у себи, — тако ћу и ја! Не мари ништа... Све је добро.

XXVIII

Рано у јутру после бала Ана Аркадијевна посла мужу депешу да још истог дана полази из Москве.

— Не, не, ја морам, морам ићи, — објашњавала је она својој снаји зашто је променила одлуку и објашњавала је таким тоном, као да се сад тек сетила колико има послова да их ни пребројати не може, не, боље је да идем данас.

Степан Аркадијевич није тог дана ручао код куће, али је обећао да ће доћи, да испрати сестру у седам сати.

И Кити не дође, већ само јави да је боли глава. Доли и Ана су ручале саме с децом и гувернантом Енглескињом. Да ли зато што су деца нестална, или што су врло осетљива, па су инстиктивно осетила да Ана није данас ни налик на ону каква је била оног дана кад су је онако заволели, и да она више не мисли на њих, али тек они се више нису играли с тетком, охладнели су према њој и ни мало их није то занимало што она одлази. Ана је цело јутро била заузета припремама око путовања. Она је писала опроштајна писамца московским познаницима, бележила је у књижицу свој расход и паковала ствари. У опште Доли се чинило да она није у мирном душевном расположењу, већ у брижном, које је њој самој било добро познато и које долази не без узрока, већ се под њим већином крије не-

задовољство самим собом. После ручка Ана оде у своју собу да се обуче, а Доли одмах дође за њом.

— Ти си ми данас некако чудна, — рече јој Доли.

— Ја? Мислиш? Нисам чудна, већ сам рђава. То се мени дешава. Хтела бих да плачем. То је глупо, али то ће проћи, — рече брзо Ана и наже своје поруменело лице ка мајушној торбици, у коју је паковала спаваћу капу и батистане марамице. Очи јој беху необично сјајне и час по би се замаглиле од суза. — Из Петрограда ми се није ишло, а сад ми се опет одавде не иде.

— Ти си дошла овамо и учинила си једно добро дело, — рече Доли, посматрајући је пажљиво.

Ана је погледа сузним очима.

— Не говори ми о томе, Доли. Нисам ја ништа учинила, нити сам могла учинити. Често се чудим, зашто се овај свет договорио да ме мази. Шта сам учинила и шта сам могла учинити? У твом срцу је било толико љубави, да си могла опростити...

— Ко зна шта би без тебе било! Како си срећна, Ана, — рече Доли. — У души ти је све тако лепо и јасно.

— Сваки има у души своје skeleton-e[1], како веле Енглези.

— Какав можеш ти имати skeleton, кад је све код тебе тако лепо.

— Имам! — рече на једанпут Ана и изненада, после суза, лукав подсмешљив осмејак заигра јој око усана.

— Е, онда је тај твој skeleton весео, а није туробан, — рече Доли и осмехну се.

— Није, туробан је. Знаш ли зашто идем данас, а не сутра? То ме је мучило и ја хоћу да ти признам, — рече Ана, па се одлучно извали у наслоњачу, гледајући Доли право у очи.

И на своје велико изненађење Доли опази да је Ана поцрвенела до ушију, чак до црне, гргураве косе која јој је падала по врату.

— Јест, — настави Ана, — знаш ли зашто није дошла Кити на ручак? Она је на мене љубоморна. Покварила сам јој... била сам узрок, што је овај бал био за њу мука, а не радост. Али, бога ми, ја нисам крива, или крива само малко, — рече она танким гласом и отегну реч „малко“.

[1] планове.

— Е, ово си рекла баш исто као Стива, — рече Доли, смејући се.

Ана се нађе увређена.

— А не, не! Ја нисам Стива, — рече она, мрштећи се. — Зато ти то и говорим, што не допуштам себи ни за тренутак да сумњам у себе, — рече Ана.

Али истог тренутка, кад је изговарала те речи, она осети како су нетачне; не само да је она сумњала у себе, већ је осећала узбуђење и кад је само помислила на Вронског, и одлазила је пре него што је хтела само зато, што није хтела да се с њим виђа.

— Јест, Стива ми је причао да си играла с њим велики мазур и да је он...

— Не можеш замислити како је то испало смешно. Таман сам мислила да јој будем проводаџиница, а оно испало сасвим десето. Можда сам и преко воље...

Она порумене и застаде.

— Ах, они то одмах осете, — рече Доли.

— Али ја бих била у очајању, кад би ту било нешто озбиљно с његове стране, — прекиде је Ана. — Уверена сам да ће се све то заборавити, и Кити ме неће више мрзети.

— Право да ти кажем Ана, ја баш много не желим да Кити пође за њега. И боље би било да се то поквари, кад се је Вронски могао заљубити у тебе за један дан.

— Ах, Боже мој, та то би било тако лудо! — рече Ана, и опет јако порумене од задовољства кад чу исказану ону мисао која ју је занимала. — Еле, ја одлазим, начинивши својим непријатељем Китинку коју сам тако заволела. Ала је она мила! Али ти ћеш то поправити Доли? Је ли?

Доли се једва могла уздржати да се не осмехне. Она је волела Ану, али јој је било пријатно да види како и она има својих слабих страна.

— Непријатеља? То не може бити.

— Ја бих тако хтела да ме сви волите, као што ја вас волим; а сад сам вас још више заволела, — рече Ана сузних очију. — Баш сам данас луда!

Она обриса лице марамом и узе се облачити.

Пред сам полазак стиже и Степан Аркадијевич, који беше задоцнио, румен и весео, он је сав заударао на вино и дуван.

Растуженост Анина пређе и на Доли, па кад последњи пут загрли заову, она јој шану:

— Памти Ана: оно што си ти за мене учинила, никад ти нећу заборавити. И памти да сам те волела и да ћу те увек волети као своју најбољу пријатељицу!

— Не знам за што, — рече Ана, љубећи је и кријући сузе.

— Ти си ме разумела и разумеш ме. Збогом, злато моје!

XXIX

„Све је свршено и хвала Богу!“ беше прва мисао, која паде на памет Ани Аркадијевној, кад се последњи пут пољуби с братом, који је све до трећег звонцета стајао на вратима вагона. Она седе на канабе поред Анице и освртe се у полутами вагона за спавање. „Хвала Богу, сутра ћу видети Серјожу и Алексија Александровича, и опет ће мој живот лепо потећи као и пре.“

Још једнако брижна као што је била целог тог дана, Ана се смишљено и са задовољством намести; малим, вештим рукама она отвори и затвори црвену торбицу, извади мало узглавље, метну га у крило лепо уви ноге, и мирно седе. Једна болесна госпођа се спремаше да спава. Друге две госпође започеше разговор с Аном, а дебела баба увијаше ноге, гунђајући нешто против грејања. Ана одговори госпођама неколико речи, али видећи унапреда да тај разговор неће бити за њу занимљив, замоли Аницу да нађе фењерић, закачи га за ручицу од наслоњаче и узе из своје торбице ножић за сечење хартије и енглески роман. У први мах јој се није читало. Прво јој је сметало трчкарање и спремање; затим кад се воз крете, она је ослушкивала клопарање; затим јој, с једне стране, привуче пажњу снег, који је ударао у леви прозор и хватао се на окну, умотани кондуктер који прође поред прозора сав бео од снега и с друге стране, разговор о ужасној вејавици напољу. Доцније се поче понављати све једно исто: оно исто трзање вагона и лупњава, оно исто ударање снега о прозор, они исти прелази од претеране топлоте ка хладноћи, и обрнуто, оно исто промицање истих лица у полумраку и они исти гласови, тако да Ана поче читати и разумевати оно што је читала. Аница је већ дремала и великим рукама, које су биле у рукавицама (једна од њих била је поцепана) придржавала је на крилу црвену тор-

бицу. Ана Аркадијевна је читала и разумевала, али јој је било непријатно читати, т. ј. пратити живот других људи. Она је и сувише хтела и сама да живи. Ако је читала како јунакиња романа двори болесника, — и она је хтела да иде нечујним корацима по болесниковој соби; ако је читала како члан парламента држи беседу, и она је хтела да држи ту беседу; ако је читала како леди Мери јаше иза читаве гомиле обожавалаца и дирка своју снају и изненађује свакога својом смелошћу, и она је хтела то исто да чини. Али није се имало шта да ради, и она је вртела глатки ножић својим малим рукама и трудила се да чита.

Јунак романа је већ почео достизати своју енглеску срећу, био је близу да постане баронет и добије имање и Ана је већ желела да с њим заједно оде на то имање, кад наједанпут она осети да њега мора бити да је срамота и да је и њу због тога срамота. Али зашто је њега срамота? „Што је мене срамота?“ Запита она себе увређено и зачуђено.

Она остави књигу, навали се на наслон од столице и обема рукама стеже ножић. Она није ништа срамно учинила. Она се сети свих својих успомена из Москве. Све су биле лепе и пријатне. Сети се бала, сети се Вронског и његовог заљубљеног, покорног лица, сети се својих односа према њему: ничег срамног није било. Али уједно, баш код тих успомена све већма ју је обузимало осећање стида као да јој је неки унутарњи глас баш ту, кад се сетила Вронског, говорио: „Топло, веома је топло, пече“. „Па шта, рече она себи, одлучно намештајући се у наслоњачи. Шта то значи? Зар се ја бојим да томе погледам право у очи. Па шта? Зар између мене и тог дерана официра има и може бити других односа осим оних у којима се ја налазим са сваким обичним познаником?“ Она се презриво осмехну и опет се лати књиге; али сад никако није могла да разуме оно што је читала. Она превуче ножићем преко staклета а затим притиште његову глатку, хладну површину на свој образ, и умало се гласно не насмеја од радости која је наједанпут безузрочно обузе. Она је осећала да јој се живци све већма затежу на некакве чивијице, које се заврћу. Осећала је да јој се очи све већма отварају, да јој се прсти на рукама и ногама нервозно покрећу, да јој изнутра нешто притискује дисање и да све слике и звуци у том колебавом полумраку необично на њу утичу. Непрекидно је била у двоумици: иде ли

вагон напред или натраг, или сасвим стоји; је ли то Аница поред ње или нека друга женска? Шта је оно преко наслона: бунда или неко звериње? И најзад и она сама: је ли то она или нека друга? Тешко јој је било да се преда том заносу, али је ипак нешто увлачило у њега и она је могла како је хтела — да му се преда или не. Она се подиже да дође к себи, одбаци плед и скиде крагну са зимске хаљине. За тренутак она дође к себи и разумеде да је сувоњав сељак што је ушао у дугом капуту од нанкина, без једног дугмета, био ложач који ложи пећи по вагонима, да је он загледао у термометар, и да су ветар и снег улетели за њим кроз врата; али затим јој се опет све побрка... Тај сељак дугачка струка поче нешто гристи на дувару; старица поче пружати ноге дуж целог вагона и напуни га црним облаком. Затим нешто страшно зашкрипа и залупа, као да су неког кидали, затим јој црвена светлост засену очи и тад све заклони неки зид. Ана осети да пада. Али то није било страшно, већ пријатно. Глас оног човека, који је био умотан и сав у снегу, викну јој нешто изнад уха. Она се подиже и дође к себи; она је разумела да је то био кондуктер и да су пред станицом. Она замоли Аницу да јој дода крагну коју беше скинула и мараму, огрну се и пође вратима.

— Хоћете ли да изађете? — упита Аница.

— Да, хоћу да удахнем мало ваздуха; овде је врућина.

И она отвори врата. Мећава и ветар јурнуше јој на сусрет и она једва задржа врата. И то јој се учини пријатно. Она отвори врата и изађе. Ветар као да је само на њу и чекао: радосно зафијука и хтеде је подухватити и однети, али се она ухвати руком за хладан стубац и, притежући хаљину, сиђе на перон и зађе иза вагона. Ветар је био јак на степеницама, али на перону иза вагона било је тихо. С уживањем, на сав мах, удисала је хладан снежан ваздух и стојећи крај вагона, посматрала је перон и осветљену станицу.

XXX

Јак ветар је дувао и фијукао између вагонских точкова и по дирецима иза станице.

Вагони, дирeци, људи, све што се могло видети, беше завејано с једне стране снегом, који је завејавао све већма. За тренутак се мећава утиша да опет отпочне с таком снагом, да

се чинило, е јој се не може одолети. Међутим су неки људи трчкарали, весело су се разговарали, шкрипећи по даскама перона и једнако отварајући и затварајући велика врата. Повијена сенка неког човека промаче јој испод ногу и зачу се звук чекића о гвожђе. „Дај депешу“! зачу се љутит глас с друге стране из мећаве и мрака. „Овамо, изволте! Број 28!“ викали су још неки гласови и умотани људи, у оделу на коме се беше нахватао снег, трчкарали су тамо амо. Нека два господина са запаљеним цигаретама у устима, пројдоше покрај ње. Она дахну још једном да се надише свежег ваздуха и већ пружи руку из муфа да се ухвати за пречагу и да уђе у вагон, кад неки човек у војном шињелу заклони баш покрај ње трепераву светлост од фењера. Она се осврте и познаде одмах Вронског. Прислонивши руку уз капу, он јој се поклони и запита да ли јој што не треба и може ли је чиме услужити. Она га је доста дуго гледала, не одговарајући му ништа, и ако је он стајао у сенци, чинило јој се да му види израз лица и очију. То је опет био онај исти израз усхићења пуног поштовања, који је јуче тако на њу утицао. Колико је пута она себи говорила ових последњих дана, па и мало час, да је Вронски за њу само један од стотине оних увек истих младића, које свуд налазимо; да она неће никад себи допустити ни да мисли о њему; али сад у првом тренутку виђења обузе је осећање радосне поноситости, није ни требала да га пита, зашто је он ту. Она је то тако поуздано знала, као да јој он казао да је он ту зато, да би могао бити тамо где је и она.

— Нисам ни знала да путујете. Зашто путујете? — рече она и спусти руку којом се беше ухватила за пречагу. И радост, коју она није могла савладати, и живахност обасјаваху јој лице.

— Зашто путујем? — понови он, гледајући јој право у очи. — Ви то знате, путујем зато, да бих могао бити тамо, где сте и ви, — рече он, — друкчије не могу.

И у исти мах ветар, као да беше савладао препреке, занесе снег с кровова од вагона, задрма неко откинуто парче лима, и тамо напред зазвижда тужно и потмуло пиштаљка на машини. Сва страхота ове мећаве учини јој се сад још лепша. Он је рекао оно исто, што је желела њена душа, а чега се бојао разум. Она не одговори ништа, и он по њеном лицу опази да се она бори.

— Опростите ми ако вам је непријатно оно што рекох, — рече он понизно.

Он је говорио учтиво и с поштовањем, али тако одлучно и упорно, да она дуго не нађе шта да одговори.

— То је рђаво што ви говорите, и ја вас молим, ако сте честит човек, да заборавите шта сте рекли, као што ћу и ја заборавити, — рече она најзад.

— Ни једну вашу реч, ни један ваш покрет никад нећу заборавити и не могу...

— Доста, доста! — викну она, паштећи се узалуд да свом лицу, које је он жудно гледао, дâ строг израз. И ухвативши се руком за хладну пречагу, она се попе уз степенице и брзо уђе у ходник вагона. Али у том маленом ходнику она застаде и узе размишљати о ономе што се десило. Не сећајући се ни његових ни њених речи, она је инстиктивно осетила да их је тај тренутни разговор ужасно зблизио; и то ју је и плашило и чинило срећном. Пошто постоја ту неколико тренутака, она уђе у купе и седе на своје место. Оно напрегнуто стање, које ју је мучило у почетку, не само да се обнови, већ се и појача тако да се она бојала сваког тренутка, да ће у њој прснути нешто што је одвећ затегнуто. Она не заспа сву ноћ. Али у тој напрегнутости и у сањаријама које су испуњавали њену машту, није било ничег непријатног и суморног; напротив било је нечег радосног, врелог, узбудљивог. Пред зору Ана задрема, седећи у наслоњачи, и кад се пробуди био је већ дан и воз је прилазио Петрограду. Одмах је обузеше мисли о кући, о мужу и о сину и бриге за данашњи дан и на даље за њим.

У Петрограду чим стаде воз и она изађе, прва личност на коју она обрати пажњу, беше лице њеног мужа. „Што ли су му, Боже, постале такве уши?“ помисли она посматрајући његову хладну и достојанствену прилику и нарочито његове ушне шкољке, које су подупирале обод округлог шешира и које су јој сад непријатно пале у очи. Кад је спази, он јој пође на сусрет и усне му се подсмешљиво осмехиваху, као и обично, а велике, уморне очи гледаху право у њу. Неко непријатно осећање обузимаше је кад спази његов уморан поглед, који није с ње скидао; она као да је очекивала да ће га друкчијег затећи. Нарочито је изненадио осећај незадовољства собом, који је обузео чим га је спазила. То осећање је било домаће, обикнуто, налик на осећај претварања, који је осећала у односима

према мужу, али раније није то ни опажала, а сад је с болом али јасно могла то да опази.

— Као што видиш нежан сам ти муж, нежан као друге године по женидби; гoрео сам од нестрпљења да те видим, — рече он својим лаганим, танким гласом и оним тоном, којим је скоро увек с њом говорио, тоном, у коме је било подсмеха према оном, ко би се озбиљно тако изражавао.

— Је ли здрав Серјожа? — упита она.

— И то ми је сва награда, — рече он, — за моју ватреност? Здрав је здрав.

XXXI

Вронски није ни покушавао да заспи те ноћи. Он је седео у својој наслоњачи и час је гледао право преда се, час је посматрао оне, који су улазили и излазили, и ма да је и раније доводио у забуну непознате људе изразом непоколебљиве мирноће, сад је био још већма охол и себезнао. На људе је гледао као на ствари. Један нервозан младић, судски чиновник, који је седео према њему, омрзнуо га је због тог изгледа. Младић је и припаљивао од њега цигарету и отпочињао разговор, па га је чак и гурао, да му дâ да осети како он није ствар, већ човек; али Вронски га је ипак гледао као што би гледао фењер, и младић је кривио лице, осећајући да престаје собом владати под утицајем мисли да Вронски не гледа у њему човека.

Вронски није никог, нити је ишта видео. Он је осећао да је цар, не зато што је веровао да је учинио утисак на Ану, — он у то још није веровао, — већ за то што онај утисак, који је она учинила на њега, чинио га је срећним и поноситим.

Шта ће од свега тога бити, он није знао нити је о томе мислио. Осећао је само да је сва његова до сад разбацана, поцепана снага била прикупљена уједно и са страшном енергијом управљена к једној сретној мети. И то га је чинило срећним. Знао је само да јој је рекао истину: да иде тамо, где је и она, да је свуколику срећу у животу и једини смисао да живи, налазио само у томе да је види и да је чује. И кад је у Бологову изашао из вагона да пије селтерса и спазио Ану, и нехотице је првом речју казао баш то, о чему је мислио, и радовао се што јој је то казао, што она сад то зна и мисли о томе. Целе ноћи није спавао. Кад се вратио у свој вагон, он се не-

престано сећао свих њених покрета и поза, свих њених речи, и у његовој машти ствараху се слике будућности, која може доћи и која је била тако дивна да му је обамирало срце у грудима.

Кад је у Петрограду изашао из вагона, он се осећао после те несане ноћи тако свеж и чио, као да се окупао у хладној води. Он застаде поред свог вагона, очекујући да она изађе: „Видећу је још једном, — говораше он у себи, осмејкујући се и нехотице, — видећу њен ход, њено лице; рећи ће што год, окренуће главу, погледаће ме, можда ће се и осмехнути.“

Али пре но што је видео њу, он виде њеног мужа, кога је шеф станице учтиво проправао кроз гомилу света. „Ах да! муж!“ Сад се тек Вронски први пут сети да је муж личност, која је с њом везана. Он је знао да она има мужа, али није веровао да он постоји, и тек онда је сасвим поверовао, кад је видео његову главу, рамена, ноге у црним панталонама, а нарочито кад је видео како тај муж мирно узе њену руку као нешто своје.

Спазивши Алексија Александровича и његово петроградски свеже лице и строгу прилику његову пуну самопоуздања, у округлом шеширу, са мало повијеним леђима, Вронски поверова да он постоји и обузе га непријатан осећај, сличан оном који би обузео човека кога мучи жеђ и који је дошао до извора и нашао у том извору пса, овцу или свињу која је и попила и замутила воду. Алексија Александровича, који се прекретао кад је газио својим затубастим ногама, нарочито га је вређао, Он је сматрао да само он има право да је воли. Али она је била увек иста, и њен изглед је исто онако утицао на њега, освежавао га је физички, узбуђивао му душу и чинио га срећним. Он нареди Немцу лакеју, који му притрча из друге класе, да метне ствари у кола, па да иде, а он приђе њој. Он опази како су се муж и жена поздравили и одмах као и сви заљубљени, запази да је се она по мало снебивала у разговору с мужем. „Не, она га не воли, нити га може волети,“ одлучи он у себи.

Још док је прилазио одостраг Ани Аркадијевној, он је радосно запазио да она осећа, како јој он прилази и да се већ била осврнула, али, чим га познаде, опет се окрете мужу.

— Јесте ли добро провели ноћ? — рече он, клањајући се у исти мах и њој и њеном мужу и остављајући да овај то прими

и на свој рачун и да, како му буде драго, позна Вронског или не позна.

— Хвала лепо, врло добро, — одговори она.

Лице јој се чињаше уморно и не беше на њему оне игре која је час хтела да се изрази у осмејку, час у живахном погледу; али за један тренутак, кад га она погледа, нешто сину у њеним очима, и ма да тог сјаја одмах нестаде, он је био срећан због тог тренутка. Она погледа у мужа да види познаје ли он Вронског. Алексије Александрович је незадовољно гледао у Вронског, једва сећајући се ко је то. Мирноћа и самопоуздање Вронског наиђе као коса на камен на хладно самопоуздање Алексија Акександровича.

— Гроф Вронски, — рече Ана.

— А! Чини ми се да се познајемо, — рече Алексије Александрович равнодушно, пружајући му руку. — Тамо си путовала с мајком, а овамо са сином, — рече он, изговарајући разговетно сваку реч. — Јамачно се враћате с одсуства? — рече он и, не сачекавши одговор, окрете се жени и узе јој говорити својим шаљивим тоном: — Па је ли се много суза пролило у Москви при растанку?

Тим питањем, управљеним на жену, он је хтео показати Вронском да жели остати сам с њом, и окренувши се њему, дотаче се шешира; али се Вронски окрете Ани Аркадијевној:

— Надам се да ћу имати част да вас походим — рече он.

Алексије Александрович погледа у Вронског уморним очима.

— Мило ће ми бити, — рече он хладно — ми примамо понедеоником. — Затим, даде знак Вронском да се с њим опрашта, и рече жени: — Баш је то добро што сам имао пола сата слободног времена да те дочекам, и што сам ти могао показати колико сам према теби нежан, — настави он истим шаљивим тоном.

— Ти и сувише подвлачиш своју нежност, да бих је ја одвећ ценила, — рече и она истим шаљивим тоном, и нехотице слушајући за собом кораке Вронског. „Али шта ме се то тиче?“ помисли она, и узе распитивати мужа, како је без ње Серјожа проводио време.

— О, одлично! Mariette[1] вели да је био врло добар и... морам ти учинити на жао и рећи... није за тобом туговао као

[1] францускиња гувернанта.

твој муж. Али још једном merci, драга моја, што си ми поклонила овај дан и дошла раније. Наш драги самовар ће се много много обрадовати. (самоваром је он називао чувену грофицу Марију Ивановну зато, што се она увек због свачега узбуђивала и падала у ватру). Питала је за тебе, знаш, кад бих смео да те посаветујем, рекао бих ти да одеш до ње данас. Та њу увек за све боли срце. Сад је она, покрај свих својих брига, заузета и измирењем Облонских.

Грофица Лидија Ивановна била је пријатељица њеног мужа и средиште читавог једног круга петроградског вишег друштва, с којим је, преко мужа, Ана била највећма у вези.

— Па, писала сам јој.

— Да, али би она хтела да зна и појединости. Отиди, ако ниси уморна, драга моја. Кола ће ти спремити Кондратије, а ја идем у комитет. Нећу више ручати сам, — настави Алексије Александрович, сад већ озбиљно. — Не можеш ни замислити како сам навикао...

И он јој дуго стискаше руку и, нарочито осмејкујући се, намести је у кола.

XXXII

Прво лице, које код куће изађе Ани на сусрет, беше њен син. Он излете пред њу низа степенице, и ако је гувернанта викала, и усхићено узвикиваше: „мама, мама!“ Кад дотрча до ње, он јој обисну око врата.

— Јесам ли вам говорио да је то мама, — викао је он гувернанти. — Знао сам ја то!

И син, исто онако као и муж, изазва у Ани осећај налик на разочараност. Она га је замишљала да је бољи него што је он био у самој ствари. Она се морала вратити стварности, па да ужива у њему онаквом, какав је био. Али и овакав, какав је био, он је био диван с плавом гргуравом косом, плавим очима и пуним лепим ножицама, у чарапама које су сасвим пристајале уз ногу. Ана је осећала скоро физичко задовољство, осећајући његову близину и његово мажење; она осети мир у души, сусрећући његов поглед простодушан, поверљив и пун љубави, и кад чу његова наивна питања. Ана извади поклоне, које му шиљаху Долина деца, и исприча сину како у Москви има једна девојчица Тања и како та Тања зна да чита, па учи чак и другу децу.

— Па јесам ли ја гори од ње? — упита Серјожа.

— За мене си ти најбољи на свету.

— Ја знам то, — рече Серјожа, смешећи се.

Ана још не беше ни попила кафу, а већ јој пријавише грофицу Лидију Ивановну. Грофица Лидија Ивановна била је висока, пуна жена, жутог нездравог лица и дивних црних, меланхоличних очију. Ана ју је волела, али данас као да ју је први пут видела и запазила све њене мане.

— Па, драга моја, однесте ли им маслинову гранчицу? — упита грофица Лидија Ивановна, чим уђе у собу.

— Да, све је то свршено, али све то није било тако озбиљно, као што смо ми мислили, — одговори Ана. — У опште моја belle sœur[1] веома је прека.

Али грофица Лидија Ивановна, коју је занимало све што се ње није тицало, имала је обичај да никад не слуша оно, што је занима; она прекиде Ану.

— Јест много је зла и туге у свету, а ја сам данас тако уморна.

— А шта се десило? — упита Ана, гледајући да сакрије осмејак.

— Почињем се замерати, ломећи узалуд копља за истину, и понекад сасвим клонем. Ствар сестара (она је мислила на једну добротворну, религиозно-патриотску установу) била је лепо пошла, али с овом се господом ништа не може учинити, — додаде грофица Лидија Ивановна с подсмешљивом покорношћу судбини. — Они прихватише идеју, изопачише је, а затим суде о њој тако ништавно и ситничарски. Два три човека, међу њима и ваш муж, разумеју сав значај те ствари, а остали је понижавају. Јуче ми је писао Правдин...

Правдин је био познати панслависта на страни, и грофица Лидија Ивановна исприча садржај његовог писма.

Затим грофица исприча још неприлике и интриге против рада око спајања цркава[2] и оде, журећи се, јер је требало да тога дана буде још на седници једног друштва и у Словенском комитету.

„Та све је то било и пре; али зашто ја све то нисам раније опажала?“ — рече Ана у себи. — „Или је она данас одвећ љута? А заиста је смешно: циљ јој је доброчинство, она је

[1] снаја.

[2] католичке и православне.

хришћанка, а једнако се љути и једнако има непријатеља, и то непријатеља у питањима која се тичу хришћанства и доброчинства.“

После грофице Лидије Ивановне дође јој пријатељица, директорова жена, и исприча све варошке новости. У три сата оде и она, и обећа да ће доћи на ручак. Алексије Александрович је био у министарству. Оставши сама, Ана се користи временом које јој је остало до ручка да види како јој син руча (он је ручао одвојено), да среди своје ствари, да одговори на писма и писамца, којих се много накупило на столу.

Осећаја безузрочног стида, који је на путу осећала, и узбуђења сасвим нестаде. У обикнутим условима живота она се осећала опет сигурна и беспрекорна.

Она се с чуђењем сети свог јучерањег стања. „Шта је било? Ништа. Вронски је рекао којешта, чему је лако учинити крај, а ја сам одговорила онако како је требало. Не треба и не смем о томе мужу говорити. Говорити о томе значило би давати значаја оном што нема значаја. Она се сети, како је испричала мужу да јој је један младић, његов чиновник, у Петрограду, скоро изјавио љубав и како је Алексије Александровић одговорио да свака жена у друштву може бити изложена томе, али да се он потпуно ослања на њен такт и никад неће себи допустити да и њу и себе понизи тиме што ће бити љубоморан: „Значи, не вреди ни говорити! А хвала Богу и немам шта да му говорим,“ рече она у себи.

XXXIII

Алексије Александрович врати се из министарства у четири сата, али, као што се то често дешавало, не стиже да одмах уђе у њену собу. Он оде у кабинет да прима молиоце који су га очекивали и да потпише нека акта која беше донео начелник канцеларије. На ручак (код Карењиних је увек било позвано на ручак бар троје) дођоше: стара рођака Алексија Александровича, директор одељења једног министарства у ком је служио Карењин, са женом, и један младић, кога беху препоручили Алексију Александровичу да га прими у службу. Ана уђе у салон да их занима. Тачно у пет сати, бронзани сат „Петар I“ још не беше откуцао пети ударац, кад уђе Алексије

Александрович у фраку, белој машни с двема звездама[1], јер је одмах после ручка морао ићи. Сваки тренутак живота Алексија Александровича био је заузет и распоређен. И да би стигао да уради оно што је сваког дана требало урадити, он се држао најстрожије тачности. „Без журбе и без одмора," била је његова девиза. Он уђе у салон, поздрави се са свима и брзо седе, осмејкујући се на жену.

— Да, свршено је с мојом усамљеношћу. Не можеш замислити како је незгодно (он нагласи реч незгодно) кад човек мора да руча сам.

За ручком разговарао се са женом о московским стварима, распитивао је, с подсмешљивим осмејком за Степана Аркадијевича, али се је разговор већином водио заједнички о петроградским службеним и друштвеним пословима. После ручка он је провео по̂ сата с гостима а затим, стиснувши опет с осмејком руку жени, изађе и оде на седницу. Ана не оде овог пута ни кнегињи Бетси Тверској, која је звала на посело, чим је дознала да је дошла, нити оде у позориште, где је за то вече имала ложу. Она није отишла поглавито с тога што хаљина, на коју је рачунала, није била готова. У опће, кад је после одласка гостију разледала своје хаљине, Ана остаде веома незадовољна. Пред полазак у Москву она, која је била врло вешта да се лепо, а срезмерно јевтино носи, дала је кројачици три хаљине да их преправи. Хаљине је требало тако преправити, да их нико не би могао познати, и оне су требале да буду готове још пре три дана. Међутим две хаљине никако нису биле готове, а једна је била преправљена друкчије, а не онако како је хтела Ана. Кројачица је дошла да се објасни и доказивала је да ће тако бити боље, и Ана се наљутила тако, да ју је после било стид да се тога сети. Да би се умирила, она оде у дечију собу и цело вече проведе са сином, намести га сама да спава, прекрсти га и покри јорганом. Мило јој је било што није отишла никуд и што је тако лепо провела то вече. Осећала се тако лако и мирно, тако је јасно видела сад да све оно, што јој се на путу чинило значајно, није било ништа друго до обичан ништаван догађај у животу, и да она нема чега да се стиди ни од кога, нити од себе. Ана седе код камина с енглеским романом у руци и очекиваше мужа. Тачно у девет и по̂ чу да он звони и за мало па он уђе у собу.

[1] орденима.

— Једва и ти стиже! — рече она пружајући му руку.

Он јој пољуби руку и седе до ње.

— У опште видим, да је твој пут испао добро, — рече он.

— Да, веома, — одговори она и узе му причати све из почетка: путовање с грофицом Вронском, долазак, случај на станици. Затим исприча како је прво сажаљевала брата, па снају.

— Ја мислим да се такав човек не може правдати, па ма он био и твој брат, — рече Алексије Александрович строго.

Ана се осмехну. Она је разумела да је он то рекао зато да докаже како га никакве родбинске везе не могу спречити да искаже своје искрено мишљење. Она је знала ту особину свог мужа и волела ју је.

— Мило ми је што се све добро свршило и што си дошла, — настави он. — А шта веле тамо о новом закону с којим сам продро у Државном Савету.

Ана ништа није чула о том закону и би је стид што је тако лако могла заборавити на оно, што је за њега било тако важно.

— Напротив овде је то начинило много ларме, — рече он осмејкујући се задовољно.

Она је видела да Алексије Александрович жели да јој каже нешто пријатно о тој ствари и она га поче запиткивати, наводећи га тиме да јој прича. Он јој с истим задовољним осмејком исприча о овацијама, које му због тог приредише.

— Веома ми је било мило. То доказује да се најзад код нас почиње разумно и одлучно схватити та ствар.

Испивши другу чашу чаја с повлаком и с хлебом, Алексије Александрович устаде и пође у свој кабинет.

— А ти нИси нигде била? Јамачно ти је било досадно.

— А, не! — одговори она и устаде да га испрати кроз салу до кабинета. — Шта сад читаш? — упита га она.

— Читам сад Duc de Lille, „Poesie des enfers[1]“, — одговори он. — Ретка књига.

Ана се осмехну, као што се осмејкују слабим странама омиљене деце, узе га под руку и испрати до врата од кабинета. Она је познавала његову навику, која му је сад постала прека потреба, а то је да у вече чита. Знала је да и поред службених обавеза, које су му одузимале скоро све време, он је сматрао за дужност да прати све што се појави значајно у духовном свету. Знала је такође да су га у истини занимале политичке,

[1] „Паклене песме“ од херцега де-Лила.

философске и богословске књиге, да је уметност била од њега далека по самој његовој природи, али и поред тога, или боље због тога Алексије Александрович није изостављао ништа, што год би се истакло у тој области, и сматрао је за дужност да све чита. Знала је да је у области политике, философије или богословља Алексије Александрович сумњао, или тражио нешто ново; али у питањима уметности и поезије, нарочито у музици, коју апсолутно није разумевао, он је имао најодређеније, сигурно мишљење. Волео је да говори о Шекспиру, Рафаелу, Бетовену, о значају нових песничких и музичких школа, које су све биле код њега распоређене веома јасно и поступно.

— Е, па збогом, — рече она на вратима од кабинета, где му већ беше припремљен штит за свећу и стакло с водом покрај наслоњаче. — А ја ћу написати писмо у Москву.

Он јој стиште руку и опет је пољуби.

„Па ипак је он добар човек: искрен је, добар и редак у својој струци, — говораше Ана у себи, кад се беше вратила у своју собу, као да га је тим речима хтела бранити пред неким, који га је нападао и говорио да се он не може волети. — Али зашто му само уши тако чудновато стрче! Или се је ошишао?..“

Тачно у дванаест, док је Ана још седела за писаћим столом, довршујући писмо Доли, зачуше се одмерени кораци у папучама, и Алексије Александрович, приђе јој умивен, очешљан и с књигом под пазухом.

— Време је, време, — рече он, осмејкујући се некако особито и оде у спаваћу собу.

„И какво је он имао право да га тако гледа?“ помисли Ана, сећајући се како је Вронски погледао у Алексија Александровича.

Свукавши се, она уђе у спаваћу собу, али на лицу јој не само не беше оне живахности, која јој је, док је била у Москви, просто била из очију и из осмејка, већ напротив сад се чињаше да се пламен угасио, или да је био тамо негде далеко сакривен.

XXXIV

Полазећи из Петрограда, Вронски је оставио свој велики стан у Морској улици пријатељу и најмилијем другу Петрицком.

Петрицки је био млад поручник, не баш аристократа, који не само што није био богат, већ и скроз презадужен; пред вече је увек био пијан, често је издржавао затвор због смешних и

прљавих авантура, али је ипак био омиљен и код другова и код предпостављених. Кад се око дванаест сати довезао са станице кући, Вронски виде пред улазом познати фијакер. Из стана, кад зазвони, зачу се кикот мушкараца и женско ћеретање, и узвик Петрицког: „Ако је неки злотвор, да се не пушта!“ Вронски нареди да га не пријављују и полако уђе у прву собу. Бароница Шиљтон, пријатељица Петрицког, сва сјајна у љубичастој атласна хаљина, с руменим лицем плавуше, седела је за округлим сточићем, кувала је кафу и цвркутала као канаринка, тако да се по целој соби разлегао њен париски изговор. Петрицки у шињелу и Камеровски, коњички капетан, у парадној униформи, који јамачно беху дошли са службе, седели су крај ње.

— Браво! Вронски! — повика Петрицки, скачући са столице и брзо је одмичући. — Дошао је сам домаћин. Баронице, дајте му кафе из новог ибрика. Е, баш ти се нисмо надали! Надам се да си задовољан украсом твог кабинета, — рече он показујући на бароницу. — Јамачно се познајете.

— Како да не, — рече Вронски, весело се смешући и стежући малу бароничину ручицу. — Како да не, стари смо пријатељи!

— Дошли сте кући с пута, — рече бароница, — онда ја одлазим. Одмах ћу ићи ако сам на сметњи.

— Где год дођете, баронице, ви сте као код своје куће, — одговори Вронски. — Здраво Камеровски! — додаде он, рукујући се хладно с Камеровским.

— Ето, ви никад не умете рећи тако нешто лепо, — окрете се бароница Петрицком.

— Зашто не? После ручка и ја ћу вам рећи.

— Али, после ручка нема вредности! Дакле, добићете кафу, идите умивајте се, и облачите — рече бароница, опет седајући и пажљиво окрећући завртањ у новом кафеном ибрику. — Пјер дајте му кафу, — окрете се она Петрицком, кога је звала Пјером по презимену Петрицки[1], не кријући својих односа према њему. — Хоћу да још додам.

— Покварићете.

— Нећу! А шта је с вашом женом? — рече на једанпут бароница, прекидајући разговор Вронског с Петрицким. — Овде смо вас оженили. Јесте ли довели жену?

— Не, баронице, и родио сам се и умрећу као нежења.

[1] Петрицки је од имена Пётръ = фр. Pierre = срп. Петар.

— У толико боље, у толико боље, Дајте ми руку. — И баронпца, не пуштајући Вронског, поче му, шалећи се, причати о својим последњим плановима за живот и питати га за савет.

— Он никако неће да ми да развод брака! Па шта да радим? („Он“ — то је био њен муж.) Хоћу да почнем парницу. Шта ми ви саветујете? Камеровски, пазите на кафу, — покипиће; видите да сам ја у послу! Хтела бих парницу зато, што ми треба моје имање. Разумете ли ви ту глупост, да му ја тобоже нисам верна, — рече она презриво, — и зато он хоће да се користи мојим имањем.

Вронски је са задовољством слушао то весело ћеретање лепе жене, повлађивао јој је, давао јој је полушаљиве савете и уопште одмах је ушао у свој обичан тон, којим је говорио са женама те врсте. У његовом петроградском свету сви су се људи делили на две потпуно супротне врсте. Једна, нижа врста, то су ординарни, глупи и, што је главно, смешни људи, који верују у то да један муж треба да живи с једном женом, с којом је венчан, да девојка треба да је невина, жена стидљива, а човек срчан, уздржљив и одлучан, да треба васпитавати децу, зарађивати хлеб, плаћати дугове и томе сличне лудорије. То је била врста старовременских и смешних људи. Али била је друга врста људи, правих људи, којима су сви они припадали; ту је главно бити елегантан, великодушан, смео, весео, предавати се свима страстима, не црвенећи, и свему се осталом смејати.

Вронски је само у први мах био изненађен после оног утиска из сасвим другог света, који је донео из Москве, али одмах затим, као да завуче ноге у старе папуче, он уђе у свој ранији, весео и пријатан свет.

Кафа се никако и не скува, већ попрска све и искипе, и учини баш оно што је требао, т. ј. даде им прилике да дигну ларму и да се смеју, и поли скупоцен ћилим и бароничину хаљину.

— А сад збогом, јер се ви никад нећете умити, а на мојој савести ће бити најглавнији преступ који може учинити отмен човек — прљавштина. Дакле ви ми саветујете да притегнемо мужа, да му метнем нож под грло?

— Свакако, и то тако да ваша ручица буде близу његових усана. Он ће пољубити вашу ручицу и све ће се добро свршити, — одговори Вронски.

— Дакле вечерас ћемо се видети у француском позоришту, — и она зашушта хаљином и оде.

Камеровски такође уста, а Вронски и не чекајући да он оде, пружи руку и оде у облачионицу. Док се он умивао, Петрицки му у кратко описа свој положај, у колико се променио од одласка Вронскога. Новаца нема ни мало. Отац му је рекао да му неће дати и да неће платити дугове. Кројач хоће да га тужи и затвори, други му такође прети да га и затвори. Пуковски командир му је рекао да ако ти скандали не престану, он мора дати оставку. Бароница му је засела као кост у грлу, а нарочито зато, што му једнако нуди новаца, а има једна, он ће је показати Вронском, дивна, бајна, у строгом источном стилу, „genre[1] робиње Ревере, разумеш“. С Беркошевим се такође посвађао и хтео је да му пошље девере, али разуме се неће бити ништа. У опште све је дивно и врло весело. И не дајући другу да се удуби у појединости свог положаја, Петрицки му узе причати све занимљиве новости. Слушајући тако добро познате му приче Петрицког, у том стану, где му је све било обично, и у ком је он седео већ три године, Вронског је обузимало пријатно осећање, да се враћа обикнутом и безбрижном петроградском животу.

— Та не може бити! узвикну он, скидајући ногу с педала на умиваонику, из ког је шибала вода поливајући му црвен, здрав врат. — Не може бити! — повика он, кад чу да се Лора спријатељила с Миљејевим, а оставила Фертингсофа. — А он је још једнако онако глуп и задовољан? А шта је с Бузулуковим?

— Ах, Бузулуков је имао једну авантуру, дивота! — повика Петрицки. — Његова страст су балови, и он не пропушта ни један дворски бал. Оде ти он на велики бал с новим чаковом. Јеси ли видео нове чакове?

Врло су лепи, и лакши су. Стоји ти он овако.... Слушај само.

— Слушам, — одговори Вронски, бришући се чупавим пешкиром.

— Пролази велика кнегиња с некаквим послаником и за његову несрећу поче се разговор о новим чаковима. Велика кнегиња хтеде да покаже посланику нов чаков. Виде они, стоји наш голуб. (Петрицки показа како он стоји с чаковом.) Велика

[1] налик на.

кнегиња га замоли да јој да чаков, он неда. Шта ли је то? Намигују му, климају главом, мрште се. Дај! неда. Премро. Можеш мислити!... Тек онај!... како му беше име... хоће да узме чаков... неда!... Он му га истрже и пружи великој кнегињи. „Ето то је нов чаков,“ вели велика кнегиња. Окрете га, кад тамо можеш мислити, почеше из њега падати крушке, бонбоне две фунте бонбона!... То је он, сиромах, покупио.

Вронски да пукне од смеха. И доцније кад почеше други разговор, још дуго се разлегао његов здрав смех и видели су му се јаки, још сви читави зуби, кад год би се сетио чакова.

Дознавши све новости, Вронски, уз припомоћ лакеја, обуче мундир и оде да се јави на дужност. Пошто се јавио он науми да оде до брата, до Бетси и да начини неколико посета с тим да би почео одлазити у оно друштво, где би се могао виђати с Карењином. Као и увек у Петрограду, он оде од куће да се врати тек доцне у ноћ.

КРАЈ ПРВОМ ДЕЛУ

С руског преводи
Љубица Анастасијевић.

— НАСТАВИЋЕ СЕ —

БАЛКАНСКА КРИЗА

Железнице и реформе.

У једном низу студија, у овоме часопису[1], ми смо покушали да анализујемо стање у коме се данас Источно питање представља пред Европом; истраживали смо у коју је мену свог развоја оно дошло, и закључили смо да је пред кризом. И баш у тренутку кад довршавамо с описом позорнице и са распоредом личности, криза је на једанпут наступила. Она је сад оглашена, и од првог дана показано је још једном како и најмањи балкански догађаји могу проузроковати најдаље и најопасније потресе. Испрва је сва ствар била у једном железничком краку кроз забачену земљу, али то је било довољно да узбуни интересе и подстакну тежње; затим се питање о реформама у Македонији скопчало с питањем о железницама, и већ се јавља о митинзима у Софији, нередима у Јерменији, оружањима на граници кавкаској и персијској. Дипломатија сад разговара, измењује мисли, саставља ноте, чарка се: у ствари разгледа се земљиште да би се сигурније заузео положај ако би се отпочела права битка.

Како нам се показује криза која почиње 1908. год., који може бити смисао њеног развоја и какви могу бити њени преокрети, то бисмо ми сад хтели да изложимо.

I.

Од кад је у одбору угарске Делегације за спољне ствари заједнички министар спољних послова, барон Ерентал, изговорио „експозе" своје политике (27. јануара п. н.), у Европи је наступила промена.

[1] Видети Revue des deux Mondes од 15. септембра 1906, 1. фебруара, 15. маја, 1. јуна, 15. јула, 15. новембра 1907., 15. фебруара 1908.

У своме говору Ерентал је прво истицао користи од аустро-руског споразума, па је за тим додао:

„Верни нашој балканској политици, ми не тражимо на Балкану никаква територијална завојевања. Наша је мисија на Балкану мисија цивилизације и мисија економска, и она ће бити у толико значајнија што балканским земљама предстоји једна ера великог развитка.

„Отварање Мале Азије и Месопотамије за економски живот увек ће се сматрати као једно велико дело предузимљивог духа германског. Али и други велики народи с истом ревношћу раде да у Отоманској царевини отворе нове економске изворе. Сва та предузећа, већином постројења нових и врло важних железничких пруга, — свеједно је да ли оне иду од запада на исток или у супротном правцу, — имају један велики циљ: да преко Цариграда и мореуза врше огромну размену економских добара између Запада и Истока. Очевидно је дакле да је тиме земљама које су иза Цариграда намењено да стекну нову велику важност.

„Па како смо и ми, нашим босанским поседом, једна балканска сила, то је и наша дужност да разумемо знак времена и да се умемо користити тиме. Ја то мислим у смислу једне саобраћајне политике која гледа у напред. Грађењем пруга Источне железнице до турске и српске границе, ми смо поставили основу за даља развијања. И ми мислимо да предузимамо прво оно што је потребно за везивање железница. Са Србијом то неће бити тешко. Споредна пруга до Варадишта саграђена је, па и са српске стране напредује грађење дотичне пруге. Што се тиче везе с Митровицом, нашем амбасадору маркграфу Палавичини-у стављено је у дужност да добије од Њ. В. Султана одобрење за предузимање студија ради грађења ове пруге. И ја се поуздано надам да ће султан ускоро дати то одобрење, да би пре свега један синдикат аустријских и угарских банака могао предузети претходне радове око трасирања. Тек после тих радова биће могућно да се ради на даљем постављању ове пруге, за шта ће бити потребно више година због тешкоће грађења.

„Ми ћемо чврсто остајати при овој прузи Увац—Митровица, као једном саобраћајно-политичком средству, јер она не само што доводи у везу босанску железничку мрежу са пругама суседних земаља него нам она у опште отвара и нове прометно-политичке изгледе. Кад се постави веза босанске же-

лезничке мреже с турском мрежом, онда ће се трговина наше монархије преко Сарајева директно управљати ка Јегејском и Средоземном мору. За кратко време, вероватно, успеће се да се постави и веза између турских и грчких железница код Ларисе. На тај начин имала би се директна веза Беч, Пешта, Сарајево, Атина, Пиреј, а то би био и најкраћи пут из средње Европе ка Египту и Индији. И ми тежимо да помогнемо постављање ове везе код Ларисе најтоплијим поткрепљивањем грчких захтева у Цариграду, јер тек после остварења и овог пројекта извршила би се потпуна наша саобраћајно-политичка идеја. Ја мислим да се у толико више могу надати да ће султан потпомоћи ова предузећа што ће веза турске железничке мреже на северу с босанском и на југу с грчким пругама дати нов економски живот маћедонским вилајетима, и тиме допринети да се повећа интересовање тамошњег становништва за миран рад.

„Али биће потребна железничка веза и са Црном Гором. Прво ће имати да се изврши грађење једне железничке пруге од Котора до црногорске границе. То питање већ се проучава, и чим се буду добили ресултати од тога проучавања дошло би време да с кнежевском владом започнемо преговоре на основу чл. 27. Берлинског уговора.

Саобраћајна политика коју сам вам сад изложио у великим потезима, по моме мишљењу, сигурно ће нам знатно олакшати да у промењеним трговинско-политичким приликама очувамо свој трговински положај, а у исто време и да осигурамо даље везе за наше саобраћајне путове на југу монархије. Ја претпостављам да ће ме у овим мојим тежњама, које имају чисто економско-политичке циљеве, потпомогнути својом предусретљивошћу и меродавни фактори на Балканском полуострву, а тако исто и наши финансијски и индустријски кругови својом снажном далековидном подузетношћу.“

Политика коју је барон Ерентал овако објавио и изложио примена је чл. 25. Берлинског уговора. Вредно је да наведемо како гласи тај члан:

„Чл. 25. — Области Босну и Херцеговину заузеће и администрираће Аустро-Угарска.

„Како Аустро-Угарска не жели да прима на себе управу над Ново-пазарском санџаком, који се простире између Србије

и Црне Горе, у југоисточном правцу до с оне стране Митровице, у њему ће и на даље остати турска управа. Међу тим, да би се осигурало одржање новог политичког стања, а тако исто и слобода и сигурност саобраћајних путева, Аустро-Угарска задржава за себе право да држи гарнизон и да има путеве војничке и трговинске на целом простору овог дела старог Босанског вилајета.

„Тога ради, владе аустро-угарска и турска задржавају право да се споразумеју о појединостима.“

После тридесет година ето где се закључује између Беча и Цариграда један од оних споразума који су предвиђени последњим ставом чл. 25.

Смисао члана 25. и права која он даје Аустро-Угарској често су расматрани и критиковани; он говори само о „путевима војничким и трговинским“, па се питало да ли ти путеви могу бити и железничке пруге. У дипломатији се истина све може претресати; али, кад се претреса с поштеном намером, општи смисао овог члана није сумњив: он предаје санџак Нови Пазар на вољу Аустрији, и у њему нема никаквог ограничења за њено право да уведе гарнизоне у вароши и да има путеве војничке и трговинске. Адолф д' Аврил, који је писао 1886., већ је рекао у својој лепој књизи: „Осем великих трговинских користи, бечки кабинет добио је и везу аустро-угарских железница са пругом која већ ради између Солуна и Митровице, везу која ће спајати Северно море са Јегејским морем.“ У то време то је била само једна могућност; практично остварење било је теже. Прво је требало завести аустријску управу у Босни и Херцеговини и направити у њима железнице. И железница је достигла границу Босне и санџака Нови Пазар тек у 1906. А што се тиче самог санџака, користећи се тиме што је управа над њим била остављена њој, Турска се трудила да одстрани стварни утицај Аустријанаца; она га је поделила у два нова санџака зависна од Косовског вилајета, у којима су главна места Плевље и Сјеница; подбунила је против Аустријанаца мржњу Албанеза у толикој мери да се бечки кабинет користио правом на држање гарнизона, које му је давао Берлински уговор, заузимајући само три мале вароши на северу: Плевље, Прибој и Пријепоље: он није заузео Митровицу. Снага

аустро-угарских трупа које гарнизонирају у санџаку достиже сада готово снагу једне бригаде.

Дакле, корак који сад Аустрија чини у напред према Солуну предвиђен је Берлинским уговором, и приправљен је. Само шесет километара раздваја крајњу тачку босанских железница, Увац, од Митровице, где почиње железница Друштва источних железница, које има немачки капитал и немачко више особље. Од Митровице пруга пресеца чувено Косово поље, пролази кроз кланац Шар-даг, достиже у Скопљу пругу која иде из Београда преко Ниша, и силази вардарском долином до Солуна. Природно је дакле што су оног дана кад су мислили да је дошао тренутак, Аустријанци настали да остваре везу која је била логична последица њихове политике. Барон Ерентал је ушао у преговоре с отоманском владом, и он је мислио да му је посао доста одмакао у напред да може јавно изразити наду да ће га ускоро довести до доброг свршетка.

Већ је наименована једна комисија за проучавање. Железница ће пролазити кроз доста брдовит предео, али ипак неће наилазити на велике техничке тешкоће. Она ту неће наћи производе за велику трговину: земља је сиромашна, ретко насељена, несигурна. Пруга ће бити узаног колосека (75 сантиметра); она ће се с једне стране везивати с мрежом босанском, која је такође узаног колосека, а с друге стране с пругом Митровица—Солун, која је нормалног колосека, тако да ће се роба која иде из Беча, Пеште или Загреба према Јегејском мору морати два пута претоваривати, једном у Броду и други пут у Митровици. У осталом треба приметити да ће од Беча, или са више разлога од Пеште, најкраћи пут до Солуна остати ипак већ постојећа пруга преко Београда, Ниша и Скопља (бар за 180 километара од прилике). Према томе, може се предсказати да се за дуго неће преко Босне створити велики трговински ток између Аустрије и солунског пристаништа. Роба која долази са запада имаће увек интереса да се утовари у Венецији или Трсту. А немачка роба, којој је тако лако доћи до Хамбурга, Ротердама и Анверса, неће прелазити целу средњу Европу да би отишла потражити лађу у Солуну. Према томе невероватно је да ће будућа пруга, нарочито док буде узаног колосека, постати велики пут међународне трговине.

Барон Ерентал се трудио да покаже како је политика Аустро-Угарске само економска политика. Његово тврђење је оправ-

дано, пошто је отварање нових саобраћајних путева у првом реду предузеће економске врсте. Али није мање истинито ни то, да пруга која ће везати Босну с Митровицом има и други смисао и други значај. Врло је срећно нађена реч „железничка политика“ за једну методу која економском надмоћношћу доводи до политичке превласти; железнице су одлично средство империјализма. Пруга Сарајево—Митровица железница је за господарење, царевинска. И Извољски, чији смо говор од 18 априла добили у тренутку кад је овај чланак већ био у штампи, потврђује то готово истим речима, и он додаје: „Она се може ценити само тако да Аустро-Угарској даје неоспорну надмоћност на Балканском полуострву.“

Већ је све казано о Drang nach Osten, о продирању немачком према истоку, и о његовим опасностима. Солун је природна излазна тачка тог германског кретања к истоку, које се датира још од првих Хабсбурга и од Карла Великог. По неки пут се чак и преувеличавала опасност од спуштања аустријских бајонета према Јегејском мору. Drang је за Аустрију једна врста далеког програма, идеалног, који, као и руско спуштање према Цариграду, може имати ту судбину да никад не достигне свој циљ. И ова главна и стална намера да се директно дође у Солун преко Босне и Митровице извесно је и одлучила барона Ерентала да похита с грађењем железничким, али слободно је запитати се да ли нису и други разлози, непосреднији и неодложнији, утицали на њега да учини нешто и ако му се нису могле измаћи из вида незгоде тога.

Свакојако није се заборавило на сукоб економски и политички између велике Аустро-угарске царевине и мале краљевине Србије: та борба се недавно завршила потписивањем једног трговинског уговора. Тај уговор је врло користан за Аустро-Угарску, али сам тај факат што је моћни сусед, који је ласкао себи да ће Србију приморати на безусловну капитулацију, најзад пристао да потпише један уговор који садржи узајамне користи, представља сам собом дипломатски успех Србије. Ова је засведочила своје самоопредељиваање, своју решеност да остане господар како своје унутрашње политике тако и својих спољних односа. Бечки кабинет био је навикнут да се сусреће са Србијом послушнијом и мање поноситом.

Аустро-српски сукоб и отпор мале краљевине дубоко су

одјекнули у свима земљама у којима се српски говори. Покрет национални добио је тиме новог подстрека. Све групе јужних Словена, раздељене вером, историјом и уговорима, и испћњене између Аустрије, Угарске, Хрватске, Србије, Црне Горе, Босне, Турске, устрептале су истом надом. Међу њима без сумње још постоје стари узроци неспоразума и неслоге, али сад свуда постоји једна струја која све више узима у обзир заједничке интересе свих јужних Словена. Тако Бошњаци и Херцеговци, поред свих напора аустријске управе, поред свих материјалних добара, свагда кад им се год укаже прилика, показују своју српску солидарност. Ми смо видели — до сад је то било нечувено — како босански Срби, мусломани, католици и православни, заборављају на своју стару мржњу верску и друштвену да би заједнички потврдили своје наде у будућност велике отаџбине. У Црној Гори уставна партија, чији је вођа Радовић, до скора још председник Савета, не крије своје српске симпатије и своју жељу за тесним споразумом с Београдом. Па и Ново-пазарски санџак, који ће прелазити будућа железница Увац—Митровица, српски је. У њему је мањина албанеска. Исто је тако и у Старој Србији (Приштини, Призрену), која је део Косовског вилајета. У Хрватској је са свим пропао покушај споразума с Угарском после Ријечког договора: избори који су се извршили за тим за хрватски Сабор дали су једнодушност гласовима против-мађарских странака и већину „хрватско-српској коалицији“. А то је значајан ресултат ако се само помисли на то какав је недавно био притисак од стране управе у рукама „бана“ кога је послала Пешта.

Но, како изгледа, ми се удаљисмо од железничке пруге Сарајево—Митровица. Али није тако; на против, ми смо додирнули неколико разлога који су вероватно ускорили њено грађење, а у сваком случају неколико ресултата које ће имати њена израда. Сви ови Срби, данас издељени и расејани, теже да се уједине, да образују једну целину. И ако они једног дана имадну успеха у томе, онда би се једна маса југословенска, било зависна од Аустрије, било у савезу с њом, поставила између германштине и маћедонских равница: солунски пут био би затворен Drang-у. Бечка политика била је дакле увек у томе да појачава и повећава подвојеност, да одржава историско супарништво и мржњу, у место да их пусти да се стишавају. Још на Берлинском конгресу, одредбама које се односе на Босну и Херцеговину и сан-

џак, показано је старање — у то нас уверавају протоколи — да се југословенска маса подели на двоје, и да се пред германштином остави отворен пут ка Јегејском мору. Између краљевине Србије и Црне Горе санџак се удубљује као какав клин. Железница ће допунити ову одвојеност: нова пруга цепа на два дела од севера на југ неравну планинску висораван, где стара српска раса заклања своју животну снагу. И бечки кабинет труди се да Црну Гору држи под својим старатељством с једне стране, према Јадранском мору. Барон Ерентал је у свом говору од 27. јануара објавио намеру да што пре веже Босну с Црном Гором, јер кад тако буде увучена у сферу аустро-угарску, Црна Гора ће бити лакше одвојена од Београда и српског блока. А с друге стране остаће српска краљевина, осамљена, лишена сваког излаза на Адрију, јер новом пругом Аустрија потпуно заобилази Србију; у случају сукоба она је може напасти са севера, са југа и са запада, може јој пресећи све комуникације с морем које би она покушала поставити. И тако Аустрија има, само за себе има, једну железничку пругу за Маћедонију и Солун.

Нова железница даје Аустрији и већу независност од Угарске. Како се нама чини, није довољно примећено то, што је барон Ерентал сачекао да обнављење поравнања буде осигурано, па тек онда да развије план своје железничке политике. За десет година, кад раздвајање буде потпуно, и једна и друга земља имаће своју пругу за продирање према Архипелагу. И Беч ће бити независан од Пеште за своје транспорте трупа или робе. Мало је чудно, према томе, што је у Делегацијама и у маџарској штампи политика барона Ерентала примљена у опште са задовољством.

Нова пруга даће Аустријанцима једно средство за утицање, па у случају потребе и за војничко продирање. Ако Маћедонија икад постане независна или полунезависна држава, њој ће бити сусетка Аустрија, једина од свих великих сила, и она ће бити у стању да врши у њој претежни утицај. И њезин је интерес да се у Маћедонији одржи господарство турско, али да она увек буде слабо и да анархија никад не престане. Својим железничким путем Аустрија ће имати могућности да иде и испред Талијана у Албанији, да им осујећава сваки покушај на јадранској обали и да контролише све пруге које би полазиле из пристаништа и продирале преко Албаније према Маћедонији

или Србији. Због тога се у Бечу и студира пројекат железнице која би ишла поред црногорске стране преко Котора и протезала се дуж целе Адрије. Стешњена између ове две пруге, Албанија би природно потпала под зависност од Аустријске царевине. Не треба се дакле чудити што су италијанска штампа и јавно мњење, у пркос умирљивих речи Вилхелма II, изговорених у Венецији, хладно предусрели планове аустро-угарског министра спољних послова. На послетку, припремање великог система за претежни аустријски утицај у целом источном делу Балканског полуострва довршава се све видније улажењем грчке краљевине у аустро-немачки систем. У овоме погледу значајна је једна фраза у експозеу барона Еренталa: она којом он оглашава, као да је и то један део његовог програма, грађење железничке пруге од Ларисе до Солуна. Од Атине до Беча моћи ће се у будуће путовати експресом! Ако би се добро прочитао овај пасус, зар се не би могао наћи траг претходног споразума постигнутог између Беча, Атине и Јилдиз-Ћошке?

II.

И политичке беседе, као и књиге, имају своју судбину. Има их таквих чији се беседници надају далеким одјецима а оне се међу тим губе у равнодушности и забораву. Друге, на против, иду толико неочекивано далеко да превазилазе намере оних који су их изговорили; оне наилазе на ненадне одјеке који се шире и умножавају у колико се више одбијају; оне постају историски догађаји. То бива онда кад је изговорена једна реч која је одговорена неком још тамном општем осећању и кад су духови још у напред били припремљени да је чују. Такво је било дејство које је у Русији произвео говор барона Еренталa. Ми нећемо да учинимо неправду овом одличном државнику ако се запитамо да ли је и он сам предвиђао ову „лепу гунгулу“ коју је направио његов експозе, и цео ланац даљих политичких догађаја, чији ће први прстен у историји бити тај његов експозе.

Да би се ово могло разумети треба да знамо стање јавног мишљења у данашњој Русији.

Било нешто да раде, било да се уздржавају од нечега, Аустро-Угарска и Русија не могу бити једна без друге на Балкану: њихове снаге и њихова средства којим утичу на ово полуострво стоје у равнотежи. Рат од 1878 био је омогућен само

споразумом закљученим у Рајхштату, 1875. године, и обећањем Босне и Херцеговине, датим Аустрији. Пут кнеза Лобанова у Беч, 1896 г., означава почетак нове периоде споразума; 1897 г. закључен је споразум за време посете цара Фрање Јосифа у Петрограду. Одредбе тога споразума нису се никад објављивале, али догађаји су му открили смисао: две силе споразумеле су се да се не чини никаква повреда територијалног statu quo-a на полуострву; оне су се обвезивале да неће ни једна ни друга тражити нарочите добитке, и да ће посредовати у заједничкој сагласности ако би какав догађај загрозио постојећем реду на Балкану. То је било време кад се Русија ангажовала у својој азијској политици: пре но што се кренула на један дугачак и далек пут, она је чинила оно што јој је предострожност налагала, хтела је да се осигура да мир не би био поремећен на њеним вратима, и да се њена супарница не би користила њеним одсуством па да је потисне на Балкану. Закључујући споразум с Аустријом, Русија је хтела ову да парализује. Споразум је дакле био углављен на програму негативном, и он је трајао. Томе су знатно допринели лични односи између два владара и мудра уздржљивост грофа Голуховског. После дођоше немири у Маћедонији: две споразумне силе затражише право да одрже ред и мир. Европа им поклони поверење да раде у њено име. Пут ерц-херцога наследника Фрање Фердинанда у Русију, у фебруару 1902 г., још је учвршћао споразум. Програм који су „две силе најдиректније заинтересоване“ спремиле да изведу у Маћедонији би израђен у Мирцштегу 25. фебруара 1903 г.

Мирцштегски програм је систем „побољшаног statu quo-a“. „То је протокол несебичности“, рекао је Извољски. Није се заборавило како су друге четири силе, нарочито Енглеска, сарађивале на реформама; али споразум између Беча и Петрограда није се кварио. Заузета на Крајњем истоку с највећим и најгорим тешкоћама и незгодама, Русија је остављала главну улогу бечком кабинету. Она му је угађала да се он не би користио њеном забуном коју је имала у Азији и осигурао себи неке нарочите добити. Кад се мир повратио на Крајњем Истоку, споразум је био у снази. И последње јесени бечки и петроградски кабинет сагласно поднеше Порти пројекат судских реформа за Маћедонију, и саставише ноту којом се даје ново тумачење члану 3. Мирцштегског програма, у намери да ослабе наде балканских

држава које у њему беху виделе знак за територијалну реорганизацију Маћедоније с погледима на народности.

А у Русији се међу тим неосетно извршивао један дубок преображај. Побеђена, пропала са својим најсјајнијим надама, раздирана партијским беснилом, Русија се прибрала, препородила. Преварена опсенама које су је довеле до бродолома портартурског, она се враћа на традиционалне путеве, подстицана успоменама на победе које су је водиле на Дунав и према Балкану. Позив словенске браће опет одјекује до ње, и она себи пребацује, као нека одбеглица од своје историјске улоге, што их је оставила на месту где су. Споразум с Аустро-Угарском за одржање statu quo-а у Маћедонији тешког за словенско становништво сад јој се учинио као увреда њеним националним традицијама. Свечаности прославе великих победа из рата 1878. г., које су окупиле, на Шипци, у Софији, у Плевни, представнике ослободилачке војске и ослобођене Бугаре, радосно су одјекнуле у руским срцима, оне су оживеле славне успомене и крвну мржњу. Руски сељак није никако разумевао манџурску војну; његова војна, његов национални и освештани Drang, то је борба против Турчина, то је крсташки рат свете Русије за ослобођење хришћана који су још турска раја. Појава овог дубоког и живог осећања одговара и погледима цареве владе: она је добро средство за скретање револуционарних страсти и стишавање реформаторских агитација. Катковљев програм зар није био у исто време панславистички с поља и аутократски изнутра? Скренути револуционарне страсти и реформаторске агитације према једном националном предузећу, то је свакојако добар пут. У овом тренутку код свих словенских народа опажа се врло карактеристично појачавање осећања солидарности и заједнице интересе између раштрканих огранака словенске расе. Мамуза немачка, која се баш у овом тренутку зарива у месо пољског народа, доприноси да се што јаче буди и дражи словенско братство. Али треба знати и то, да је и овај ресултат и тако рећи оно дотеривање свега на ђунију дошло од другог подземног рада на националном спремању и пропаганди, што су га Словени, сваки на свом дому, извршили у тишини: словенски народи су у јеку рада на својој формацији и организацији.

Када су Руси, ослобођени далеке море азијске, понова бацили своје погледе на крајњу невољу словенске браће на Бал-

канском полуострву, видели су последице свог сувише дугог одсуства: status quo је по сили самих ствари користио утицају аустријском и германском. У очима становништва руска политика може бити само ослободилачка, а због Мирцштегског програма оно је оптуживало Русе да су га они предали интересима Аустријанаца и ширењу немачком. „Русија је до сада била највећа сметња регулисавању Маћедонског питања,“ писао је 1902. г. „Маћедонски Преглед“, орган Сарафовљев. Руси су увидели да је њихова дуга љутња на Бугарску, њихова опозиција у време присаједињења Румелије, на послетку њихов споразум с Аустријанцима за statu quo балкански, да је све то смањило поверење које је спонтано потицало из срца свега становништва према победницима у великим ратовима. Они сад хоће да понова добију углед који им се смањио. На овој историјској позорници њихових војних и дипломатских победа, на овој земљи заливеном њиховом крвљу, они стају на гледиште да им њихова част налаже да очувају првенство. Они су се одрекли тога да непосредно владају на полуострву, али хоће да увек остану народима које су ослободили стални пријатељи и заштитници. То је Изволски у свом говору од 18. августа снажно потврдио. После толикогодишњег супарништва, Руси закључише један општи споразум с Енглеском; њиме су уредили своје вековне распре у Азији: али је и та политика мира опет политика одрицања. И Русија ће још радије пристати да постане пријатељица Енглеске, пошто је већ толико трпела од ње, ако се само њена словенска политика, на крају, користи тим пријатељством: тада ће ресултат оправдати методу.

Ово расположење духова у Русији објашњава ванредни одјек који је имао експозе барона Ерентала у јавном мњењу које данас у руској царевини није безначајна ствар. Реч аустријског министра пала је у Русији у једном од оних тренутака народне осетљивости које народи преживљују после великих потреса. Пројекат железнице од Увца до Митровице није био управо противан садржини Мирцштегске конвенције, ни споразуму од 1897. г. У тренутку кад је био закључиван споразум, гроф је Голуховски, па је и сам цар Фрања Јосиф приликом свога пута у Петроград, постарао се да очува Аустрији слободу акције за њену железничку политику у Босни и Новопазарском санџаку. И петроградски кабинет, према томе, није могао бити изненађен догађајем у правом смислу ове речи. Па

ипак он је био изненађен, пошто је био веровао да резерве од стране Аустрије, чињене с погледом на будућност, нису показивале и њену намеру да се одмах послужи оним што је сматрала као своје право, и то у толико пре што јој је он сам дао на знање какав би мучан био утисак који би осетио кад би друкчије било. У осталом не изгледа ни да је приликом састанка, у септембру прошле године, барон Ерентал изложио јасно свој пројекат Извољском, чије чуђење и рђаво расположење, после говора од 27. јануара, нису били прикривани.

Произведено дејство било је велико и неочекивано. Руска штампа се подиже с бурном једнодушношћу против аустријске политике. У Русији није никад био популаран споразум са Бечом, али бар су га сматрали као неко јемство, и ето где је говор барона Ерентала на једанпут разбио ту заблуду и ненадно открио цео пут који је Аустрија претрчала заклањајући се за споразум. И сам цар је био незадовољан, у толико више што је барон Ерентал недавно (до септембра 1906. г.) био посланик и persona grata у Петрограду, који је важио као лични пријатељ Извољског и који није тајио, од кад је ушао у Балплац, своју жељу да васпостави споразум три цара. Царев посланик у Бечу, кнез Урусов, би позван у Петроград. А цела руска штампа, користећи се општим узбуђењем, разгласи свој суд да такав догађај завршава политику заборава засновану 1897. г. и систем споразума аустријског. Метод који се примењивао у Маћедонији од 1903. г. и тачно био изражен у Мирцштегском програму, би оглашен као недовољан. Аустрија, тако се говорило, не би никад допустила да се озбиљне реформе уведу у Маћедонији: њен споразум с Јилдиз-Ћошком зар није доказ за то? Зар концесија за железничку пругу није била управо цена за њену уздржљивост? И пошто је Аустрија, тражећи особене добити на Балкану, дошла у сукоб барем са духом споразума од 1897. и 1903. г., треба уграбити ту прилику и одрећи се једног споразума који је штетан по праве интересе руске, па се споразумети непосредно са западним силама и уредити Маћедонско питање у споразуму са свих шест сила а не само у тајном договору с Аустријом.

Споразум који је од 1897. год. везивао Русију и Аустро-Угарску односно балканских ствари свршио је данас своју стварну улогу. Он без сумње није прекинут, и дипломатија ових двеју земаља труди се од овог тренутка да му опет „ухвати конац“,

али дипломатске комбинације не преживљују услове због којих су постале. Може неко то сажаљевати, може се неко томе и радовати, тек односи са Бечом нису више оно што су били јуче: с удруживањем у двоје свршено је. Руска нота о извођењу реформа у Маћедонији истина је била саопштена прво бечком кабинету; али то је проста учтивост, пошто та нота није произашла из аустро-руског договора, већ је потекла само од Русије.

Да је, као што би се то могло претпоставити, влада Вилхелма II охрабрила владу Фрање Јосифа да покрене у напред своју железничку политику, да би можда дала на знање Русији како јој је потпора Тројног савеза неопходно потребна, она би онда промашила свој циљ; одбацила би Русију према Енглеској, с којом ова довршава своје измирење, и према Француској.

— СВРШИЋЕ СЕ —

ПЛАВОЈКА

РОМАН

— МАРИО ПРАГА —

Оскар Диманвић је обећао, још нешто више, тражио је допуштење од свог лондонског прокуратора да се, приликом једног од својих честих путовања по Италији, задржи у Милану и поразговори с Џемсом.

Тога дана, дакле, очекивао је Џемс банкара, који је дошао пре два дана и једним врло учтивим писамцем јавио му, да ће га походити. И похода је дошла у добар час. Џемсове студије беху окончане. Још се није могао усудити да тврди: — Проблем је решен, — јер као практичан човек хтео је видети да правилно ради механизам који је пронашао. Међутим сви огледи који су досад чињени уверавали су га о успеху. Зато је тај разговор морао бити веома важан. Џемс је могао, не стављајући много на коцку, и не откривајући Димавићу своју тајну, овластити га да у Лондону учини кораке да се састави једно друштво, које би дало капитале за коначне огледе и послало у Италију инжењере, да виде и оцене успехе. Или, ако би било потребно, Џемс би тражио одсуство од Трамвајског Друштва, отишао би у Лондон и тамо извршио те огледе.

Аделина, видевши га где то јутро излази раније но обично, питала га је за узрок. Али он га је прећутао. Хтео је да своју жену изненади, да јој саопшти велики догађај кад ствар буде свршена. И изишао је, упутио се лаким кораком, весео, и живо се одао раду. Отворио је велике прозоре. Из поља, које је окруживало радионицу и његов кабинет, улазила су кроз прозор топла пролетња испарења. Небо беше чисто. Под стрехама су весело цвркутале ласте, које беху пре дан два дошле као гласници

пролећа. Све се око њега смешило. И он, радећи компасом, размеравајући тачке, или решавајући заплетене промблеме од цифара, премишљао је.

Премишљао је о прошлости и будућности. О прошлости. Вратио се у памети својој кући у Глазгов, сећао се онога дана кад ју је оставио и кренуо се у једну нову земљу, у нов свет, али задахнут једном идејом, одушевљаван једном великом надом. Сећао се свог првог доласка у Милан, како се познао с добрим Галијем и ушао у његову кућу. Није се преварио кад је оно предвиђао срећу по учтивости, по нежности којом су га овде предусреле прве личности на које је наишао. У тој кући он се познао мало доцније с плавом девојком, у коју се заљубио, која му је постала добри и мили друг у животу. Тај сусрет, тај брак бејаше прва велика срећа, којом га је судбина обдарила. Његов живот, за те четири године, нашао је, неочекивано, осем рада, коме га је он једино мислио посветити, једну нову сврху, сврху узвишену и племениту, али уједно нежну и љупку. Ко зна? Може бити да би радио с мање одушевљења, с мање поуздања, да није нашао једно мило створење, које бејаше за њ нераздвојно везано. Више није радио само за богатство и за славу; радио је за срећу своје жене, да би посветио њој, једино њој, богатство и славу. Због тога је, може бити, успео; због тога је, зацело, успео брже. Сахати су пролазили брзо и весело, у раду, и он никад није осећао каква страха или сумње, никад му није било ни за час досадно нити се замарао, јер је знао да га после грозничавих радости, које долажаху од истраживања и поступних успеха, очекују друге тише, интимније радости у његовој кућици, крај његове Аделине. Проведене су четири срећне године. И сад су га очекивале друге још срећније.

И у његовој души, пуној нада, које су се сад остваривале, оцртавала се будућност. Замислио је, за часак, да је момак, као онда кад је дошао у Италију. И победа је била ту, и требало је да се свечано објави. Коме да се објави? Да ли свету, да ли гомили, у вулгарном облику једног новинарског чланка? Да ли депешом мајци? Да, да, мајци. Али она је била далеко… не би видела његове сузе од радости, не би могла да му тепа и обасипа га материнским милоштама. Па онда, мајка?… Дакако, радост коју у ње изазивамо велика је радост, која нас испуњава задовољством, поносом, миром; али радост коју иза-

зивамо у своје жене коју волимо, која је наша, много је већа, много јача, много милија.

И он, Џемс, имао је дакле то мило створење. Довече, кад буде дошао својој кући, пољубиће је и јавити јој весели глас. И већ је замишљао тај узвишени радосни тренутак: и премишљао је, баш у тај мах, како у том часу не би могло за њ бити веће награде од Аделинииих пољубаца. Само онда, кад би га снашла каква несрећа, само онда кад би морао да плаче, само онда више би волео да се изјада мајци.

Мислио је како то вече неће излазити у шетњу с Аделином. Њима је, у њиховој срећи, било потребно да дуго буду неузнемиривани, потпуно сами. Кад би га место Аделине кући очекивала мајка, њихов разговор био би кратак. Осећао би неодољиву потребу да изађе напоље, да пројури по граду, да се увуче у светину и саопшти јој своје одушевљење. Тако вам је жалосна судбина свих мајки: да имају кратке тренутке радости, и дуге часове бола. Ох! осећао је: код мајке би се задржао да му је била потребна утеха.

То вече! Ох, како је замишљао срећно и весело то вече, докле је пажљиво радио, очекујући банкара.

Одушевљење га је мало по мало обузимало. Диманвиљов долазак није значио за њега ништа, није зацело био корак унапред ка апсолутној извесности, материјалној извесности, које још није имао, и коју му није могао дати он, него само његове машине, које би брзо јуриле по колосецима. Па ипак тај разговор, што га је очекивао, чинио га је срећним. Чинило му се да му долази последња помоћ и последњи подстицај: осећао је као да се његовој снази придружује нека нова, моћна, искрена снага. Сад више није премишљао: тај разговор чинио му се добар предзнак. Откако је дошао у Италију, непрестано је имао добрих предзнака, предзнака који га нису никад преварили. Неће га преварити ни овај, то је осећао. Џемс је сад био путник који је дванаест сахата путовао железницом, спокојно, стрпљиво, уверен да га ништа не може учинити нестрпљивим, али који при крају, кад се пут још за мало хоће да оконча, постаје нервозан и узнемирен, те доводи у ред огртач, оставља путничку капицу, затвара торбе, излази на врата, и све би хтео да их отвори и сиђе, јер му се чини да је немогућно да после толиког путовања још није стигао.

Џемс је осећао да је већ близу своје последње станице.

Каква би га несрећа могла постићи на том остатку пута? Никаква, зацело. Никаква, у толико мање што је долазио један нов друг да му пружи помоћи ако му она затреба. Зашто још сумњати? Зашто још и даље обуздавати радост? Зашто не јавити ту велику новост њој, њој самој, која би се толико радовала, која је очекиваше већ четири године, која је имала право да јој се јави, јер је била његова добра вила која му је давала надахнућа? Зашто? Не, не, тога дана, кад се врати кући, казаће све својој жени.

Тако су часови пролазили у раду, у размишљању.

Па како да јој се јави та велика новост? Требало је наћи какав симпатичан, оригиналан начин. И тада дође на мисао да, пре но што оде кући, наврати у једну већу трговину женских штофова, код Вернација или Оснага, или у магацин готових одећа, код Вентуре, те да изабере једну лепу, богату, модерну хаљину, по мало кокетну, као што је волела Аделина. И однео би је кући он сам у једној великој, тајанственој кутији. Ох! како ли ће се обрадовати његова жена кад отвори ту кутију! Ох! како ће скакати од задовољства! И како ће клицати од радости, како ће га грлити, како ће га љубити! — Шта? Зашто? Шта то значи? — питаће она. — Какво чудо? Нешто ново? Зар ти? Баш ти, што ми непрекидно причаш о економији? — Он би јој тада открио велику тајну. — Богати смо! Богати! — Ах! зар то није био један од разлога који су му чинили толико милијом његову победу? Моћи задовољити Аделину у оном што је била, може бити, њена једина махница, тако природна, тако оправдана, тако у сагласности с њеном умилном и ватреном природом, моћи задовољити њену амбицију! Јадница, какве је све жртве морала поднети за те четири године, каква је све стварала чуда, да би увек била елегантна, отмена, ма да беху мала средства којима је располагала. Сад, само сад премишљао је о том, само сад ценио је ту велику особину своје жене! Да ли се икад питао, како је Аделина могла све то постићи? Са стотину лира умела је да дође до хаљине која, одиста, није била бог зна шта, али која је представљала вредност од четири стотине. Понека стара и употребљена хаљина, с нешто украса, с неколико реса, скројена по њеном изуму, изгледала је као потпуно нова. Када, понекад, не би ишла у своје свакодневне походе, шта је радила? Остајала је у кући, с једном скромном шваљом која је долазила да ради на надницу, и којој је она помагала

и показивала јој! А, међутим, изгледала је као да јој хаљине кроји каква париска шваља. Шта је знао он о тим чудима од стрпљења? Ништа. По цео боговетни дан био је у канцеларији. — Данас ниси долазила. Зашто? — Тхе! шила сам једну хаљину. Погледај! — И како је била лепа та хаљина! И како је она то просто рекла, не правећи се важном, као да је то пожртвовање била најприроднија ствар на свету.

Сад је, дакле, томе био крај! Јадна и мила Аделина није морала више мозгати како ће од похабане хаљине начинити нову. Није више морала замарати очи и бости прсте. Могла је отићи ка Вентури, Магуљани, ка.... и како се још све зову те чувене миланске модискиње? Он их није познавао, чуо је само њихова имена, која је, онако узгред, спомињала Аделина. Могла је отићи куда хоће, у коју јој драго радњу; његово је било да јој само напуни новчаник.

А у кући? Везла је сахатима, понекад би раскрвавила руке вршећи тапетарске послове; застирала је намештај псевдо-античким материјама, комадима дамаста с арабескама, који је она за мале паре куповала бог ће знати где. Свакад је она налазила понешто ново. — Ох! Гле! Ко је то начинио? — А она је одговарала, смешећи се: — Ја! — И све то стварала је и набављала, не тражећи ни паре више но што јој је давао.

А у кујни? Сиротица, зар није свако јутро ранила и ишла са служавком на пијацу? Ето чиме се објашњавало изобиље, право изобиље на његовој трпези. Али да ли је Џемс икад о том размишљао какво благо од домаћице има у својој жени? Не! Јео је оно што би му се изнело на сто, и више није тражио!... Сад, премишљајући, видећи где се приближују крају сва та пожртвовања, осећао је кајање. Јадна и мила његова Аделина!

— Је ли слободно?

Глас Гаспарина, вратара, трже га из његових премишљања.

— Напред.

Гаспарино уђе и пружи му једну посетницу:

— Овај господин хоће к вама.

Џемс прочита: „Барон Оскар Диманвиљ, витез почасне легије“.

Он! Прохујали су, дакле, многи сахати, а он то није ни осетио. Дигнув се брзо, погледа у часовник: два. Већ!

— Пусти га.

И упути се вратима, у сусрет банкару.

— Господин Џемс Буртон?

— Барон Диманвиљ? — одговори Џемс на француском, као што је на француском било постављено и питање.

Банкар узе руку коју му Џемс пружи и стиште је учтиво, готово нежно.

Потом Џемс одведе посетиоца у угао према вратима и показав му руком на једну наслоњачицу узе га посматрати.

Бејаше то млад човек од својих тридесет пет година, веома елегантан, плав, висок, жилав. Имао је црн капут, пепељаве панталоне. Носио је лаковане ципеле и беле рукавице са шавовима извезеним црним концем. У једној руци држао је карактеристични француски цилиндер, са широким, правим ободом. Врскапут беше вероватно оставио у колима. Лице му не бејаше ни лепо ни ружно, али је имало нешта отменог и било је веома весело. На левом оку имао је монокл без врвце.

Ово прво испитивање није задовољило Џемса. Никад није помишљао, прошлих дана, никад није покушавао да погоди какав ли може изгледати посетилац којега је очекивао с толиким интересовањем. Многе бриге о његовом раду, све друге најинтимније и најнежније мисли, које су га дотле заузимале, спречаваху га да осети ону жељу коју осећамо сви ми: да претходно замишљамо каква изгледа она личност с којом хоћемо да се упознамо. Па ипак, данас, посматрајући Диманвиља, Џемс је говорио сам себи, у својој души, да га никад не би био замислио да је такав какав је.

Барон је имао изглед врло отмена и елегантна човека; на њему, на његовој личности, у начину како се представљао, поздрављао, било је нешто што је улевало поверења и придобијало човека. Али Џемс није налазио у њему ништа строга, оштра, озбиљна какви су обично људи од послова. Диманвиљ је више изгледао спортиста него какав велики финансијер. Па онда, Џемса је непријатно дирнуло и то што га је баронословио на француском, јер му је било познато да он сасвим добро говори енглески. Оним учтивим поздравом, оним стиском руке, оним тоном којим је изговорио прве речи није био показао Џемсу ону усрдност као што би је показао да га је поздравио иословио на енглеском, његовом матерницском језику.

Тај утисак, који није био сасвим повољан, готово заплаши

Буртона. Откако је био сео да ради па све док му нису јавили банкарев долазак, његов је ум само маштао: и у тој таквој интензивној акцији мисли и снова која му чак није дала да осећа глад, он је дошао до највише ноте одушевљења и вере. Стога, сад, најмања, најнезначајнија варка, какав неповољан утисак, који би могао бити и погрешан, беху довољни да му душу испуне небројним сумњама и бојазнима. Ко зна? Лудорије, дечја страховања! Али зашто је Диманвиљ био плав а не смеђ, зашто је носио беле а не црне рукавице, зашто га је поздравио на француском а не на енглеском. Џемс је сад сумњао да то неће бити онај човек који је њему требао.... Али све то на страну: он је почињао сумњати да то прво разочарење не буде претеча других много тежих разочарења која га очекиваху. Ох! Кад његове машине не би никад јуриле по сјајним и правим колосецима!

Ужас обузе тога снажног човека, снажне расе, увек мирна, увек неосетљива, човека који је увек имао поуздања у себе и своју судбину. Може бити да су у извесним тренутцима живота сви људи слични један другом, и да су утисци једнаки за све.

И, докле је банкар говорио, живо, високим гласом, топло и сликовито; докле му је причао о његову брату Џону; о његовој отаџбини; о новој жељи коју одавно гаји да се с њим позна; о извесности коју је Џон створио и код њега да се овде ствар тиче једног озбиљног предузећа које заслужује да га узму у оцену сви научари и озбиљни људи свију класа; докле му је тако говорио десет минута, Џемс је седео оборене главе, и готово, није се усуђивао да га погледа, бојећи се да не изазове онај непријатни утисак који је на њ учинио изглед баронове личности; и, готово, није га слушао, обузет неком тешком, мучном мишљу, која је, може бити, била неоправдана, али и несавладљива.

Примакао је другу наслоњачицу према оној на којој је седео банкар, и сео је, окренув леђа вратима од кабинета.

Француз као да је опажао забуну, у којој се налазио тај неуглађени северни радник, те је наставио говорити својом париском речитошћу, као да је хтео да му дâ времена да се прибере и ослободи. Џемс је вребао тренутак у коме би могао узети реч да му одговори. То је, зацело, била детињарија, луда предрасуда коју ништа не оправдаваше. Али осећао је да не би био кадар победити је: да би му нека гвоздена рука затворила уста.

Диманвиљ је још говорио, кад се отворише мала врата на лабораторији, чу се кратак загушен крик, па се врата нагло затворише. Џемс познаде глас своје жене у том кратком крику, у коме као да је било изненађења и страха. Дериште! Угледала је једног странца, па побегла! И, дигнувши главу, спази како барон наједанпут устаде, очију пуних радости и управљених на врата. Прекинувши одмах разговор, барон хитно оде вратима, отвори их и радознало гледаше напоље.

Џемс, не помишљајући шта је барона подстакло на тај чин, да ли радозналост или што друго, устаде и он и мирно се упути вратима. На уснама су му биле речи: — „Моја жена, извините што је побегла; али тако је стидљива...“ — кад се Диманвиљ окрену к њему, и, још запањен, весело кликну:

— Моја плавојка!

Џемс осети као да га неко ножем удари у срце. Да је био у нормалним душевним приликама, прснуо би у весео смех. — „Моја плавојка!“ — Ала је тај забраздио! — Али у том тренутку, под утиском који је на њ чинила баронова похода, остао је нем, блед као крпа. Наједанпут осети да га снага издаје. С обе руке наслони се на један од она два цртачка стола и једва се одржаваше.

Диманвиљ беше изишао на праг, и гледао је на све стране, жудним, испитивачким погледима. Тражио је ту жену; да ју је спазио, јурнуо би за њом, стигао би је. Али жене је нестало. Крочи корак два напоље, у двориште, још тражећи. Узалуд. Потом уђе.

И пруживши обе руке Џемсу, и посадив га до себе на диван, кликну:

— Ха! ха! Честитам вам, господине Буртоне, имате лепих пријатељица! И примате овде у походу занимљивија лица но што сам ја!

Џемс га је гледао укочено, раширених очију, као месечар. Потом се савладав, упита:

— Али... ко је то био?

— Моја плавојка! — понови банкар. Потом, седнув, рече: — Моја... пардон! Једна мала авантура којом могу само да се подичим; али напослетку...

Тада Џемс узбукта дивљим гневом. Хтео је да дочепа за врат Француза, да га удави. Али се савлада. Хтео је да ствар изведе на чистину:

— Извините, бароне, да се нисте случајно преварили? — упита га хладно.

— Ох! не, кунем вам се. Јучерања плавојка, нема сумње. Мало се помолила, одмах ме спазила, познала ме, лако крикнула и побегла. Видели сте како је побегла. Док сам ја хитно дошао до врата, ње већ беше нестало... — Потом, после мале почивке, с искреним кајањем у гласу рече: — Ох! опростите ми, господине Буртоне... Може бити... не хотећи...

Буртон разумеде мисао и виде да ће бити добро да се одлучно сузбије свака бојазан да би се ствар извела на чисто.

— Не, не, молим вас. Не бојте се ништа. Кунем вам се да нисам очекивао никога, и да не познајем никакву плавојку у Милану.

— Онда, тим боље! — одговори Диманвиљ. Потом, тишим гласом настави: — Молим вас да верујете, да су ми се измакли и онај усклик и оно признање. Али тако сам се изненадио! Чудновато ми је било откуд да видим овде, баш овде, девојку коју сам... познао јуче у сасвим друкчијим приликама...

Џемс је осећао као да га нешто хоће да угуши.

— Опростите, господине бароне, што вас прекидам; али имам да издам један налог управнику фабрике. Само два минута, па ћемо... наставити разговор о тој чудној авантури.

— Изволите, изволите! — одговори банкар смешећи се. — Не журим!

Буртон изиђе.

Било му је потребно да се мало одмори, да се мало надише ваздуха. После ће моћи све да чује. Ах! да, гониће га да му прича, да му каже све. Ох! неће ни бити потребно да га гони. Тај барон је био неки лудак, који је само почео причати.

Кад је био у дворишту, поново је осетио да га снага издаје. Наслони се на зид, покри лице рукама, снажно стиснувши слепоочнице укоченим прстима. Боже! Боже! Шта се то збивало? Шта ће се збити? Узалуд је покушавао да се прибере, да створи неку мисао, какав добар или рђав план. У мозгу му је беснела читава бура, од које га је тресла грозница. Аделина. Моја плавојка. Ништа друго.

Аделина. Али да ли је то била баш она? Јест, познао јој је глас. И побегла је. Па ипак!... Да ли је могућно?... да се није преварио? Каква животиња! Ваљало је брзо знати. Узе трљати очи прстима, дуго, као да би хтео навићи их на свет-

лост. Прибра се, уздахнувши два пут или три пут пуним плућима као да је хтео да се поред чистог ваздуха тога топлог априлског дана снабде и мирноћом, и упути се малом вратаревом стану.

— Гаспарино! — зовну тихим гласом.

Гаспарино изиђе.

— Је ли била овде моја жена?

— Јест, господине; прошла је не рекавши ништа, као и увек, и вратила се одмах.

Џемс не трену. Да му је Гаспарино одговорио: — не знам, — било би горе. Требало је дакле знати све. Поузданим корацима упути се кабинету, и уђе. Мир се беше повратио. Осећао је да је био довољно миран, да би могао слушати што му драго, а да се не изда. Било је потребно све чути. Било је врло потребно, неопходно потребно. Морао је сазнати све.

— Ево ме, бароне, где с живом радозналошћу очекујем да чујем ту авантуру, која је увеселила ваш долазак у Милан.

— Али то није баш тако важно.

— Унеколико врло важно. Нисам очекивао никога. А дошла је, међутим, нека женска. Не знам која је и шта је хтела од мене. Али кад ви знате ко је и. и... шта је... И пошто више нисмо један за другог туђини...

— Баш напротив, — прекиде га Диманвиљ, у коме се будио банкар који тражи масне добити. — Напротив, ми смо данас на путу да ступимо — ја се надам — у односе који ће бити не само пословни него и пријатељски.

— И ја се надам. Међутим појмићете како сам јако радознао како је могла доћи к мени нека женска... Јер се јасно види да је то нека...?

— Сад би ми било узалудно да одричем. То је једна женска с којом сам се јуче познао и с којом се и ви можете познати, данас или сутра, ако бисте хтели.

— Ха! ха! веома лако, дакле?

— Не баш тако лако, али... До ђавола!... Само кад човек има новаца!...

— Признајте, драги бароне, и сами да је авантура лепа и занимљива, и да сте сад дужни да ме обавестите о мојој непознатој посетитељки. Ако дође још једном знаћу како да се понашам... наравно да вас нећу изложити непријатности.

Џемс је говорио живо, неусиљено, по мало чак шаљивим тоном. Требало је дознати истину, и да би је дознао, био је

готов на све. Ако је потребно бити миран, биће миран; ако је требало смејати се, смејаће се; ако је потребно напасти жену, напашће је. Учиниће све што год буде било потребно: ако чак буде требало убити и украсти, убиће и украшће! Само да се дозна истина!

Отворени, весели, искрени тон, којим је Џемс изговорио последње речи, напослетку је охрабрио банкара. У грохотном смеху који је настао после тих речи, нестало је и последњег трага његове осетљивости.

— Да, да, — рече смејући се Диманвиљ. — Ви имате право. Од данас сте драгоцен човек за мене; ја вас морам спасти од једне могућне опасности. Ко зна, ви, човек од рада и науке, коме су непозната светска уживања, на путу сте, може бити, да паднете у руке једној сирени, која је дошла да вас потражи овде, у вашем храму... Ја морам да вас сачувам. И пријатељски га је дланом ударио по колену.

Њихова присност стварала се нагло, захваљујући тој чудној авантури. Ни један ни други не би били то очекивали пре пола сахата, кад су се састали први пут.

— Збиља, да не заборавим — узе поново реч барон — данас ћете ручати са мном; пристајете ли?

— Врло радо.

— Дакле, у седам и по, код Кове?

— Зацело.

— А сад, ако хоћете, говорићемо о пословима, који су најважнији. Авантуру ћу вам испричати о ручку.

— Немојте, молим вас — рече Џемс, спустив му поверљиво руку на раме. — Ослободите ме радозналости, молим вас.

— Како год хоћете. Пушите ли?

— Хвала. — И Џемс узе једну велику хавану из кожне кутије коју му Диманвиљ пружи и која беше украшена баронском круном.

— Не знам да ли ви знате да ја станујем у „Grand Hôtel des Etrangers“, у Манцонијевој улици. У ту гостионицу одседам кад год дођем у Милан. Цезар, келнер на првом спрату, познао ме је јуче ујутру, кад је ушао у моју собу; и мислим да је то олакшало извођење авантуре, авантуре, коју, како ја у осталом мислим, доживљују сви странци високог ранга... А срећан сам или несрећан да се сматрам као један од тих. Боже мој! Познат сам као милионар, барон!... Ево вам нај-

простије сцене, која се одиграва готово стално у великим гостионицама по великим градовима. Први келнер улази изјутра у собу с једном вазном пуном најфинијих кријумчарених цигара. Кријумчарене би требало да су јевтиније, међутим су скупље, што је уосталом разумљиво. Ако му, кад понуди цигаре, одговорите: — Хвала, не пушим, — или: — Пушим своје, нарочите цигаре, — Цезар не наваљује, поклони се и оде. Али ако узмете и упустите се у разговор — наравно разговор какав џентлмен води с келнером — Цезар вам на крају крајева понуди своје услуге... у свему што му је могућно. Ја, обично, облачећи се, врло радо разговарам са гостионичким слугама и... још радије са femmes de chambre... ако су лепушкасте. Шта више, рећи ћу вам искрено, ја, правећи се да сам погрешио, увек два пут звоним у звоно: јер на табли пише: „Une fois pour le garçon — deux fous pour la femme de chambre[1].) Дакле јуче ујутру било је овако. Цезар, препредењак, ухватив се већ једном руком за кваку и поклонив се, рече ми с једним осмејком пуним значаја:

— А ако господин барон не би знао како да проведе неколико сахата...

Ја, стари практичар, разумедох одмах, те одговорих:

— Добро: али кад би била нека која нешто вреди.

Цезар пусти кваку, спусти на сто вазну с цигарама, и извади из шпага бележник, рекав:

— Наравно! Познајем и умем да ценим личности. — Затим додаде. — Хоће ли се господин барон бавити више дана у Милану?

То питање ми се учини чудноватим и, не знам зашто, збуни ме; али му рекох да ћу остати дан два.

— Онда ће господин барон — рече Цезар, — имати све оно што најбоље може дати варош.

Написа брзо неколико речи на једној посетници, метну је у један коверт који затвори и на коме написа адресу. Потом ми га пружи на једној тацни, рекав:

— Извините, господине бароне, што вам предајем затворено писмо. Али је то потребно да се не би после жалили: да вас нисам добро услужио.

— Врло добро.

[1] Једанпут за келнера, двапут за собарицу. Прев.

И он изиђе. О цени, наравно (то вам казујем — додаде Диманвил смејући се —, драги Буртоне, да бисте се знали управљати у случају, кад бисте тако што доживели на путу), о цени се не говори са... Цезарима; па чак ни о посредовању. Још ћу вам рећи ово: одговарајте увек, да ћете брзо отпутовати, да се нећете бавити више од дан два. После сам разумео зашто ме је Цезар питао: „Хоће ли се господин барон бавити више дана у Милану?“ и био сам задовољан што сам одговорио „највише два дана.“ Јер извесне жене подају се само богатим странцима који се задржавају дан два, не више; они допутују, Цезар их упути, плате и сутрадан отпутују. Не боје се, дакле, да ће их срести на улици; не боје се да ће причати о авантури неком познанику... не боје се уопште да ће бити компромитоване. А... има, тако, женица које имају љубавника којега не би биле раде изгубити; девојака за које се мисли да су исправне и које хоће да се добро удаду; и, понеки пут, поштених жена још поштенијих чиновника, које тим ванредним приходима одржавају у равнотежи домаћи буџет, а које свет, не знајући за то, цени и поштује као верне супруге и одличне мајке.

— И ви сте, — рече Буртон, усиљавајући се свом снагом да се покаже миран — ви сте, јуче... познали ту плавојку?...

— Тачно. И можемо је, баш тако, звати плавојком, јер ми ју је тако, показујући ми слику, приказала госпођа Бијанки; и за све време наших... преговора звала ју је само плавојком. Јер се име, наравно, не може дознати... Али то баш није тако важно! — заврши барон смејући се.

— Госпођа Бијанки? — упита Џемс, а глас му мало задрхта што Диманвил, удубљен, може бити, у сећања о срећној авантури, није опазио.

— Госпођа Бијанки, улица Стеронари, бр. 53., је та достојанствена госпођа којој вас упућује Цезар. Ох! требало би имати Золино перо, па да се опише та жена и онај дом.

— То није најзанимљивији део приче — прекиде Џемс, који је желео да дозна нешто друго и то што пре, јер је осећао да неће моћи издржати дуго.

— Довољно ће вам бити ова појединост, — рече банкар: — Она држи слике својих клијенткиња у три албума. Први и не показује посетиоцима, који дођу с Цезаровим писмом. То су клијенткиње које немају ништа да изгубе а... мало да до-

бију. Други албум је већ нешто друго. Ономе, за кога би се могло сматрати да нема добру кесу, не би се ни показао. Али странцима моје врсте износи се најпре тај албумчић. И пред очима вам се нижу слике свију формата, од фотографа свију земаља; слике жена у најчаробнијим и... изазивачким хаљинама. Већина их је у провидним материјама и разголићених вратова, груди и плећију. Па онда призор, нарочита мимика материјала у албуму бр. 2. Али ви ћете, сећајући се Цезарових речи: „Имаћете све оно што најбоље може дати ова варош," ви ћете наваљивати, обећавајући да нећете жалити жртве, и ласкајући достојанственој госпи: — Не, не, ви морате имати штогод још боље! — Јер госпођа преставља аристократију у свом занату. И онда, после многог причања, и обећања, и објашњавања, износи вам се, с великом тајанственошћу, албум бр. 3. Ту су оне које хоће да се познаду само са странцима, који се задржавају неколико сахата у Милану. Ох! Боже! — додаде скептички барон — није све злато што сија: биће преваре и ту, зацело; нису све оне у албуму бр. 3 најбоља роба. Може бити да је понека лепојка, која се увече појављује у кафешантанима... или на неком још горем месту, уведена кришом у тај суревњиво чувани архив, да би добила вредности, и донела више добити госпођи Бијанки, која је вукла за нос лордове и руске кнежеве који су сачињавали њену клијентелу. Али, уопште, и у томе, као и у свима стварима, а нарочито у љубави, човек понеки пут ужива у мистификацији. Међутим је цела истина, да би се многи милански становник запрепастио од чуда, кад би могао да завири у тај албум. Тако вам је у целом свету, и верујте ми, драги Буртоне — ово вам тврдим, јер видим да бленете од чуда (ви, човек од рада, нисте могли замислити да су могућне такве ствари) — верујте ми да се како у Паризу, тако и у Лондону, Берлину, Риму и Милану, не могу на прсте избројати случејеви ове врсте.

— И ви сте изабрали плавојку...

— Да. Допало ми се њено кокетно лице. Па онда, слика, чиста, озбиљна слика улевала ми је поверење и... чинила ме радозналим. Жао ми је што се нисте окренули, малочас, к вратима, кад се помолила: да сте је видели, одобрили бисте мој избор! — Затим, изменив тон: — Знате ли да ми се сад, што год више премишљам, чини непојмљиво да је плавојка била овде? Чак ми долази да мислим да ме је, спазив ме на улици,

пратила довде, мислећи да ће ме затећи сама. Јер, морам да вам рекнем, да сам јој јуче, кад ме је одушевила (признајем вам да ме је одушевила), предложио да заједнички мало путујемо и чинио јој тисућама удварачких обећања. Она је то одлучно одбила, наводећи да има препрека... Одиста, Бијанки ме је уверавала да је удата... Али ко зна? Плавојка, Ниниш (рекла ми је да се зове Ниниш, али то ће бити њено ратничко име), предомислила се, може бити, ноћас те дошла на практичнију мисао.

Џемс учини последњи, надчовечански, напор да би се уздржао. Хтео је да зна и друго што, те упита:

— Али Бијанки јој не зна име?

— Клела ми се да не зна. Кад хоће да јој јави да... има какав клијент, пише јој на неку уговорену адресу. Тако ми је причала. Није ме занимало да се о том више распитујем. То јест: није ме занимало јуче; данас, верујте ми, платио бих бог зна шта да је могу наћи. Платио бих најмање онолико колико сам платио јуче.

— Јесте ли много платили? — упита Џемс слабачким гласом који се угуши у грлу; и после тога закашља се да би оправдао подрхтавање гласа.

— Пет стотина лира, — одговори Диманвиљ, — које сам, наравно, унапред положио госпођи Бијанкијевој.

— А састанак је био у кући исте Бијанки? — упита још Џемс Буртон дижући се са седишта и придржавајући се, да не би пао, за цртачки сто.

— Не. У једној кућици, у једној уличици мало навише, куда сам се одвезао на колима с адресом коју сам од ње добио и коју сам предао кочијашу... После дугог дрмусања и кривудања кроз тесне и полумрачне улице, стигао сам на место... више се не сећам ништа...

Банкар устаде и извади из шпага сат.

— Сто му мука! Четири. Задржали смо се дуго а... нисмо урадили ништа. Ви ћете ме натерати — додао је, смејући се — да останем један дан више у Милану.

И окрену се да узме шешир који беше спустио на диван. Сагињући се, угледа Аделинину слику у пола скривену између набора драперије.

Приђе да је види, а потом се наједанпут окрену Џемсу.

— Она! — И после малог снебивања, збуњено: — Госпо-

дине Буртоне... познајете је... може бити да вам је она нешто... и натерали сте ме да вам причам... Не знам како да сматрам...

Џемс га прекиде:

— Да, познајем је. Плавојка је моја жена!

Али запетост живаца и духа трајала је и сувише дуго. И сруши се онесвешћен на под.

Сутра дан сишао је са станичног омнибуса и ушао у „Grand Hôtel des Etrangeres“, у Манцонијевој улици, један висок, плав младић, који је допутовао готхардским возом. У књигу странаца уписао је своје име: Маркиз К. А. од Морекамба, Енглеска. Тражио је једну собу и један салончић. Дати су му бројеви 17 и 18 на првом спрату.

Тако је Џемс Буртон почињао своју истрагу и спремао своју освету.

II.

Несвестица је трајала дуго. Диманвиљ се не усуђиваше да виче за помоћ, бојећи се да Џемс првим речима, кад дође к себи, или у кризи која би могла наступити, не открије кому другом, бунцајући, ужасну тајну коју су они и нехотично један другом саопштили. Барон је био силно запрепашћен; и, поражен као громом тим открићем, једва је стигао да спречи да Џемсова глава не удари о го под. Издигао га је и наслонио на диван. На једном столу, у близини, спазио је једну боцу воде и попрскао га је с неколико капи по лицу. Потом му је турио под ноздрве једно стакленце амонијака које му је са стотинама других ситнурија висило о једном сребрном ланчићу, којим се беше опасао око трбуха. Све то учинио је полако, не хитајући. Дужа несвестица није могла имати никаквих рђавих последица, а њему је, међутим, давала времена, да се може прибрати, поразмислити о ужасу и чуду што их је ту доживео, оценити своју пустоловну ситуацију у том тренутку, и одлучити како да се понаша и извуче из те неприлике.

Шта да му рекне? Шта је могао да му рекне? Увиђао је врло добро да му је сад било немогућно тргнути своје речи или разуверити га да то није била та плавојка. Премишљао је неколико тренутака, чак, како би било да се понизи, те да од-

лучно изјави да је све оно што је причао била гола лаж, лакрдија, коју је измислио један брбљивац без духа.

Али је знао да то Буртон не би веровао... А тако што било му је и одвратно...

Међутим, ко зна? Може бити да је срећа што се то тако збило. Може бити да је то било добро за Буртона. Он је досад био несвесна жртва једне ниске гнусобе: и пуки случај му је отворио очи. Његова част била је окаљана.... Да, то је било добро, зацело. Па ипак Диманвиљ би био рад, да се други ко налазио на његовом месту; да је другом коме пала у део та несрећа или та срећа да буде глумац у брачној драми Џемса Буртона. Ох! камо среће да није примио Цезарове услуге! Камо среће да није познао плавојку! Камо среће... да се није никако ни кретао на тај пут у Италију, да није ни дошао на мисао да се позна с Буртоном!... У једном тренутку је, чак, премишљао да ли не би било боље да побегне, оставивши ту онесвешћеног јадника: да одјури у хотел, спреми пртљаг и седне у први воз који иде у Француску. Јер у чудноватијем и ружнијем положају није био никад нико живи. Пред њим бејаше муж, чију је жену имао, ма да је није завео, ма да није знао да је то жена тога човека; муж који, напослетку, није имао право да од њега тражи задовољења, и који га, врло вероватно, не би ни тражио. Па онда човек — с друге стране — којега је поштовао, који је заслуживао сву његову пажњу и саучешће поштена света; према коме је осећао, како се у њему рађа нов и искрен осећај. Човек коме је хтео да упути утешне речи, понуди помоћ и савет.

А ако би, међутим, Буртон, дошавши к себи, видео у њему — заборавивши за часак и у полу-одговорности тог физиолошког тренутка околности које су изазвале и пратиле дело — видео у њему само противника, човека који је имао његову жену, који је окаљао његову брачну ложницу?... Један од многих, истина је!... Али ако би, жедан освете, јурнуо на њега и....? И он се морао бранити?...

Диманвиљ није знао тачно колико има милиона, али би, зацело, један жртвовао, кад би могао тисућу миља бити далеко одатле.

Џемс се напослетку почео освешћивати. Беше то тренутак пун зебње и болне тишине. Буртон је унаоколо блудео погле-

дима, прибирајући мисли. Напослетку Диманвиљ, схватајући да је ред да он говори, а не знајући шта да рекне, почео је:

— Господине Буртоне...

Џемс је наједанпут скочио, и прекинуо га, пруживши му руку и рекав му одлучним гласом:

— Хвала!... Не заслужујете ни најмање, али вам дугујем за свој морални препорођај.

И докле је Диманвиљ, запрепашћен, збуњен више но икада, стискао руку коју му је пружио Буртон, овај је, с горким осмејком који је ледио крв у бароновим жилама, додао:

— Видите ли како има чудних случајева у животу! Ја стискам руку човеку који је имао моју жену!

Потом је, оборивши главу, и укочено гледајући у под, држећи непрестано своју руку у Диманвиљовој. наставио тихим гласом:

— Моја жена... куртизанка!...

И, после малог одмора, горко, док му се суза блистала на трепавици, и знајући да изговара сувишне речи, али као да се хоће да искали:

— Молим вас да верујете да нисам знао и да се нисам користио.

Банкар је снажно стиснуо његову руку и мрмљајући протестовао једним слогом.

Потом је Џемс поносно подигао главу, као да хоће да се ослободи сувише језивих премишљања, као да с нестрпљивим очекивањем хоће да изведе план, да оствари програм. Али ваљало је одатле удалити барона. И, гледајући га укочено у лице, узео је да му говори:

— Ви бисте вероватно били ради да знате шта ћу радити, и, могу да замислим, хоћете да ми понудите своју помоћ. Хвала вам; не требате ми. Оно што ћу да урадим врло је просто. Неће бити скандала нити каквих дивљих освета. Појмићете добро да човек може убити жену кад види да га је изневерила због љубавника. Али једна жена која се подаје за новац и.... на онакав начин, не заслужује да буде убијена. Напротив, баш зато да бих избегао да не планем гневом, нећу више чак ни да је видим. Имам овде једног верног и доброг пријатеља, неког Галија, старца, коме ћу се моћи поверити. Он је члан управе нашега друштва. Сад ћу отићи к њему. Он ће јавити тетки моје жене, да је узме к себи. Потом ће се почети обична процедура

за развод. Закони моје земље омогућавају ми тај развод. А дотле док то не буде свршено отићи ћу у Енглеску да видим своју породицу, коју не виђам већ четири године. Ви путујете довече у Рим? Сутра? Добро је. Тражим од вас само да ми дате своју часну реч, да ћете отпутовати, као што сте и били намерни, да ћете за дан два заборавити све што се догодило, и да нећете ником причати ништа о свему овоме... Ја знам да је непотребно да то захтевам од џентлмена као што сте ви. Али опростите ми. Морам. Кад ћете се вратити?

— Мислим за три дана; али не верујем да ћу се поново задржавати овде. Међутим, ако вам је потребно...

— Питао сам вас зато што бисмо могли, може бити, да путујемо заједно у Париз и Лондон.

Џемс је напричао много лажи, и то привидно с највећом мирноћом; међутим сасвим су друкчије биле његове намере, сасвим друкчији план који је скројио у својој глави; али било му је стало до тога да се ослободи барона за дан два, те да изведе свој посао.

— Имам кола напољу; ако хоћете да се послужите... — рекао је Диманвиљ, дивећи се том спокојству и тој хладноћи, али у исти мах и радујући се, што се тако јевтино извукао из неприлике, и жудећи да се што пре удали са тог места на коме му се десила најчуднија авантура у његовом животу.

— Хвала. Ви вероватно идете у хотел. Ја ћу отићи до капије Мађенте.

Тако су се растали, пошто су се, тек да кажу нешто, споразумели где да се састану, да би заједнички прешли Алпе. Диманвиљ му је, за сваки случај, казао своју адресу у Риму: Хотел Бристол.

Џемс, оставши сам, причека док се нису одмакла банкарова кола, потом узе шешир и врскапут и изиђе. Гаспарину, који му скиде капу на вратима, рече:

— Знајте да три дана нећу долазити у канцеларију: морам на пут. Јавите то управнику фабрике: мислим да нећу бити потребан; за сваки случај, ако би што затребало, нека се обраћају господину Галију.

Крупним корацима пређе широку улицу која води царинарници, и ту седе у једна кола, пошто је кочијашу казао улицу и број своје куће.

Свој план створио је и утврдио одважно, и одлучио је да га изведе без колебања. Начинити се да путује, отпутовати, али вратити се сутрадан: одсести у „Grand Hôtel des Etrangeres“, под неким измишљеним именом, као какав велики господин. Познати се с Цезаром, Бијанкијевом; купити своју жену, ухватити је на делу са... самим собом — чудно браколомство! — па онда... па онда... Ту се са својим планом зауставио. Зауставио се из радозналости да чује њена оправдавања, њена извињавања. Али оправдавања и извињавања која би она покушала ту, у том тренутку, немајући могућности да поричe. Кад би сад дошао кући, погледао Аделини у очи и рекао јој: — Знам све... — Ха! ха! Она! Та она би била кадра одговорити му: — Шта све? — За име божје! његова жена била је способна за све! Каква и колика претварања за ове четири прохујале године! Како се добро понашала пред његовим очима, како га је варала, њега, који је био бедак! До јуче сумњао би и у себе самог, у њу не би! Била је дакле уметница у претварању! Боже! Боже! Тај углед од жене беше клијенткиња једне подвођачице. И да је узео за сведока Диманвиља, Аделина би и тада била кадра да барону, уздигнуте главе, погледа у очи и да му рекне, не порумeнивши: „Ви лажете, или се варате!“ Зацело, она би била способна и за то. Ах! не: ту безобразницу ваљало је ухватити у клопку!

А Бијанки? Бијанки би ћутала, све и кад би знала штогод и могла да говори. Али да ли је могућно да је све било удешено и спремљено тако добро да чак ни Бијанки не зна ко је њена клијенткиња. Тих ствари има у Паризу, Лондону, Милану. То му је рекао Диманвиљ, а он је то знао.

Али је побегла, нагло побегла, кад је угледала Диманвиља: ето доказа!... Доказа! Не! Аделина је као и обично дошла у походу свом мужу. Кад је ушла у канцеларију спазила је једног странца, непозната човека... Бојала се да их не узнемири... Пардон! И брзо се склонила. Није побегла; склонила се.

Не, не, не тако. Ваљало је удесити да дође тамо, у ону кућицу, у ону уличицу, на позив једног британског маркиза који ће сјајно платити авантуру. Ту, ту!... Ха! ха! каква радост, каква дивља радост кад је ту угледа! Боже мој! Згурен у један угао од кола Џемс је сад, премишљајући, увиђао да је тај састанак с његовом женом имао чак нешто привлачно, нешто, што га је испуњавало жудњом!... Шта ли ће рећи,

шта ли ће учинити она? Како ли ће оправдати, не неверство, него свој пад? Како, зашто, због чега ли је пала толико ниско, да постане чак једна од оних што се плаћају?

Уморни коњ каскао је полако. Пут је био дуг.

Нека ненадна бојазан обузе наједанпут Џемса: да би му се могла измаћи из руку та слатка, дивља освета што ју је припремао у мислима. Одиста: Аделина, кад је оно ушла у канцеларију и спазила банкара, могла је помислити и побојати се да ју је банкар познао. Затим, у канцеларији је била њена слика, коју је Диманвиљ могао видети... Укратко, Аделина је могла помислити да ће се догодити оно што се у истини и догодило. И онда? Да ли је мислила да је откривена? Да ли је мислила или бојала се да се већ срушила цела зграда од њених лажи, да је истина већ позната њеном мужу? Да ли се већ спасла? Или да ли је, барем, спремила одбрану? Да ли ће је наћи у кући? И у каквом ће је стању наћи?... И ако би је нашао, а она се, чим би га видела, издала узбуђењем и страхом, да ли би се могао савладати он, Џемс, и охрабрити је својим држањем, и понашати се тако добро, тако природно, тако мирно, да је лиши сваке бојазни, сваке сумње, тако да падне у клопку коју јој је он наместио? Имао је, може бити, да се бори не само са својом узрујаношћу, својим узбуђењем, него и са њеном бојазни, њеним узбуђењем... Требало је дакле издржати једно друго, тешко искушење, у толико теже што га се није сећао, кад му је пао на ум његов ужасни план.

Па добро, биће миран. Ох! да би се наслађивао тим тренутком дивље радости, на том састанку са својом женом, горе у оној кућици, знаће да се прави, да се претвара тако добро, да се показује тако весео, шта више тако нежан, да ће разагнати и уништити све њене сумње и све њене бојазни. Тући ће је самим њеним оружјем!

Ох! тај састанак! Ох! оно уживање у немилосрдној, дивљој, моћној освети. Моћи напослетку пљунути у лице ономе ко нас је некажњено вређао толико пута; моћи, услед изненадне измене у снази, устати против онога ко нас је дуго кињио и мучио а ми му нисмо могли ништа; моћи грунути песницом у груди онога ко вам је толико времена стојао ногом за вратом! Боже, какво уживање!

Ох! Да ли ће моћи тако бити миран!

Али напор неће трајати више од једног сахата. Јавиће сво-

јој жени да мора одмах на пут, још исто вече, с Димамвиљом, послом, њиховим послом. Сва тешкоћа била је у томе да изнађе начин на који ће јој то јавити: природно, нежно...

Затим се, наједанпут, сети онога што беше смислио тога јутра.

Промоли главу кроз прозор од кола и викну кочијашу:

— Хеј! Терај на Корзо, и стани пред Вентурином радњом; знаш, пред оним великим новим дућаном.

Ха! ха! Каква мисао!

И задовољан што види себе тако хладна, тако присебна, тако обазрива; испуњен бесном радошћу, уживајући унапред у својој освети, коју је тако добро спремао, водећи рачуна о свима појединостима да му се не би измакла, Џемс је готово заборављао своју несрећу.

У џепу је имао преко три стотине лира, једну месечну плату коју је то јутро примио и коју је хтео довече да да̂ жени; он, кукавац, није задржавао ни паре, никад му није ништа требало.

Сиђе код Вентуре. Купи једну дивну пролетњу хаљину живахних боја, новог и елегантног кроја. Кад ју је бирао није се обазирао на врсту материје нити на крој. Једна висока, смеђа девојка, лукавих очију, изнела му је десетак хаљина свакојаке боје и разног кроја. Он је, журећи, питао само за цену. А девојка је хвалила све изреда, и покушавала да протури ону што је била најскупља.

Не, не! Могао је да потроши три стотине лира — премишљаше Буртон — те ако би била која од те цене, купио би и однео је. А висока, смеђа девојка, лукавих очију, стаде се напослетку смешити у души, мислећи да има пред собом каквог заљубљеног младића, који је подносио жртву, највећу жртву коју беше кадар поднети, купујући поклон за своју лепојку, те му је, због тога, рекла одмах најнижу цену, не покушавајући да обмане тога доброг човека што је куповао затворених очију.

— Хоће ли ми господин дати адресу?

— Не. Однећу ја сам. Метните је у неку кутију. Имам кола.

И сео је у кола с великом кутијом од картона.

Али ако Аделину не би нашао код куће? Ако је, страхујући да Џемс није све већ дознао, побегла? Ех, послао би Каролину, служавку, да је зовне, или би отишао по њу сам он.

Знао би је наћи: код тетке, или код Бијанке Карадели. И показао би се зачуђен што је није нашао код куће, тако доцкан, у шест, кад је време вечери.

Џемс је предвиђао све и предвиђеће све, само да му се његов план оствари!

Уморни коњић каскао је ка улици принца Умберта.

Аделина је очекивала, у кући, више мртва но жива. Беху прошла два ужасна сахата за њу. Онај.... странац јучерашњи, у канцеларији њеног мужа! Зашто? Шта ли је, дакле, било? Да ли није долазио тамо зато што је дознао ко је Нiниш? Не, никако. Толико ниско непоштење чинило јој се немогућно код једног човека. Пука случајност, дакле? Може бити да је био какав акционар Трамвајског Друштва? Није. Знала је да су сви акционари били или Енглези или Талијани. Ко дакле?...

Покушавала је да се сети свих, и најситнијих, појединости свога последњег састанка, свих речи што их је изменила са својим последњим клијентом.

Јуче, за она два сахата што их је провела у оној кућици, говорило се много о њој... То јест, тај странац покушавао је да говори о њој, да дозна њене поверљиве ствари, и да је наговори да пође с њим на пут ради проводње: али врло мало је говорио о себи, управо говорио је онолико колико му се чинило да је потребно да би улевао поверења; и говорио јој је понајвише о свом богатству и о својој великодушности према женама; јер је мислио, и било је оправдано да мисли, да је само те две особине могу интересовати, и да је могу придобити и занети. Рекао јој је да је Француз, племић, банкар.... и ништа више? Ништа више? Ах! да: казао јој је своје име: Оскар. Казао јој је, ма да га она није питала, у оном одушевљењу што му га је улило њено тело, и молио је да га зове именом: „Оскар, Оскар, зови ме Оскар“.

То име остало јој је добро у памети, тако да јој је још и сад одјекивало у ушима.

Стојала је у прозору, иза завеса и, сва дрхтећи, гледала је да ли иде муж. Тако је очекивала већ читава два сахата. Сваки час је ишла пред огледало. Каква ли је изгледала у лицу? Престрављена? Не. Али узбуђење, ужасно узбуђење, бејаше у души, а још страшније мучила ју је неизвесност.

Она се беше одлучила. Одрицаће. Одрицаће све, бесно,

упорно, у очи Џемсу, у очи Французу. Одрицаће факта, околности. Одрицаће чак, ако буде требало, и да је јутрос долазила у фабрику.

Да ли су имали доказа? Нису, зацело. Да ли су могли да их прибаве? Не. Одрицаће дакле. Али одрицаће добро, хладно и срдито, онако како јој се учини потребно, уз грохотан смех и претњу да ће брука изићи на јавност.

Одрицати, одрицати! Само ако лице не открије узрујаност и страх, кад угледа Џемса. Тај мучни моменат требало је претурити. После тога, кад би чула оптужбу, не би се више бојала. Била је потпуно поуздана у себе, у своју снагу. Само ју је онај први сусрет плашио. Увиђала је да је то био ужасан тренутак: тренутак у коме би она морала ћутати, док би он говорио. Од онога часа, кад би отворила уста да говори, не би се више бојала. Тада би било природно да поумени лице, да задрхти глас, уопште да дрхће цело тело.

Али ко је био тај човек? Зашто је долазио к њеном мужу? Да ли случајно? Послом? Да, било је могућно. Таквих случајсти има у животу. Да ли ју је познао? Може бити да није. Напротив... не; није, зацело. Тек што је била промолила главу кроз врата и спазила га, побегла је. И хитро је побегла, штукнувши одмах у ходник суседне куће. Не, није могућно да ју је познао. Како је луда! како је луда! Зашто сад кињи себе?...

Може бити да је то била погрешка што је онако побегла. То бегство било је признање. Зар не беше боље између две опасности изабрати мању? Савладати запрепашћење и ући? Не би ли било боље да је Нинин, Буртонова жена, ушла и предала се у руке Французу. Не би ли било боље да је сад у Француовим рукама него у рукама свога мужа? То би, разуме се, била несрећа, али не несрећа без лека, као што би била ако истина бејаше позната Џемсу.

Боже! каква неизвесност, какве муке! Кад би била уверена да Џемс зна, кад би била уверена о том ужасу, знала би како да га дочека, како да га предусретне, како да прихвати његове прве речи, и спремила би одговор, одличан одговор, којим би га убедила. Научила би га, сад, научила би га на памет... Овако пак није се могла ни спремити: није знала шта је.

Да ли ју је познао тај Француз? И ако је познао, је ли могућно да је открио авантуру јучерањег дана?... Како би је, зашто би је открио? Зар му није рекла Бијанки, зар му није

нагласила она сама, да Нниш није ма каква жена? Да она тајанственост, којом је састанак окружаван, није лакрдија, није блесак да би се од клијента извукло што више новаца?... Да; али да ли је он то веровао?... Тај Француз био је човек, који се наживео, био је Паризлија!... Да ли није тај блазирани, тај глупи човек, тај скептички освајач жена новцем, исмевао све и сва?

Нека је и тако, али кад ју је видео где улази тамо, није ли му пало на ум да је Ниниш... барем познаница човека с којим је у тај мах био? Није ли схватао да му је дужност да ћути, није ли осећао природну потребу да буде уздржљив и нежан према једној жени? Французи су џентлмени... То су људи, који веома поштују жене.... Не, не, зацело није говорио ништа, и ако ју је познао. Како је луда, како је луда! Зашто је себе толико кињила?

Па ипак, авантура се морала учинити веома чудна том човеку. У пролазу кроз Милан, за два дана (о том је била уверена, Бијанки је није никад преварила), срео се два пут с једном истом женом и у тако различитим приликама. Његово изненађење морало је бити огромно. Да ли му је пошло за руком да га савлада? Да ли се могао уздржати да не задовољи своју радозналост, па ма био и најисправнији џентлмен? Није ли помислио да ће му тај нови сусрет дати могућности да дозна ко је Ниниш? Није ли, и не слутећи ко је био тај човек с којим говори, саопштио овоме поверљиве ствари, да би, у накнаду за то, дознао друге, занимљивије?... Ох! сећала се сад, како је јуче наваљивао на њу питањима, да сазна њен живот, да сазна какве су то препреке које су јој сметале да пристане на његове понуде, да га прати на његову путу по Италији, па онда може бити, и у Париз, где би живела најлепшим животом! Јер Ниниш је могла да се похвали, да се јуче допала Французу, да га је одушевила. Ох! како се сећала његових речи: „Нећеш? баш нећеш? баш нећеш? нећеш зар ни да те видим сутра, пре но што пођем на пут? никако? ни по коју.... цену?... Чујеш, имај на уму: ако бих те, каквим срећним случајем, срео на улици, одвешћу те“ завршио је, смејући се. И она је морала молити га, тражити му часну реч да ће, кад изиђе, сести у кола и отићи, и да је неће чекати, уходити је и пратити.... Никад још није имала одушевљенијег обожаваоца но што је био.... Оскар!

И јутрос, јутрос је опет угледао своју Нинип. Шта ли је учинио, шта ли је рекао кад ју је видео?... Није појурио напоље, није потрчао за њом... Ах! каква утеха! То је био најубедљивији знак: није појурио за њом... То је био очевидан доказ да је није познао! Хвала Богу! Била је спасена!...

У шест је трже звон електричног звонца. То је морао бити Џемс. Ко би други могао бити у то доба него он? Обично је увек долазио у седам. Зашто ли је вечерас тако поранио? Чула је како су доле застала једна кола. Њен муж није никад долазио у колима. Да није, може бити, Француз?... Да није, ослободивши се Џемса, сазнавши од њега ко је била она јутрошња плава посетитељка, дошао кришом, у трку, да је још једном види?... Кад би био он! Да, кад би био он! Знајући шта ће бити, ако је открио... Само ако Џемс не би дошао одмах за њим, Француз би јој казао шта је било... и она би обећала све, али не би испунила ништа... И кад би дошао њен муж знала би како да се понаша... Могла би, може бити, да се споразуме с Оскаром, да га позове и замоли да, ако је случајно испричао јучерању авантуру њеном мужу, све то тргне и опорекне, наводећи да се преварио, да га је сличност преварила... Ох! кад би био он!

Али се не усуђиваше да се одмакне од прозора; изгледало је као да је била прикована.

Отвориште се врата и уђе Каролина, служавка с великом кутијом од картона у наручју.

— Ко је? — промуца Аделина не мичући се.

— Господин. Послао је вратара с овом кутијом за вас. Срео је господара куће и остао с њим у разговору. Сад ће доћи.

Аделина крочи неколико корачаји унапред и додирну, механички, кутију руком.

— За мене?

— Да, тако је рекао вратар.

— Шта је у њој?

— Не знам. Да је отворимо и видимо.

Аделина је тако питала служавку, не знајући зашто. Није схватала. Чинило јој се да јој је Каролина могла објаснити.

Каролина метну кутију на постељу, диже заклопац и рече мало зачуђено:

— Хаљина, госпођо!

— Хаљина?

Тада се Аделина приближи још више и загледа у кутију. На хаљини је био један бео картончић. Узе га грозничаво и прочита. То беше посетница њеног мужа, на којој је било написано оловком: „Мојој драгој Аделини, да бих јој јавио нашу срећу“.

Аделина погледа зачуђено служавку.

— То је поклон од господина.

Да, то беше поклон. Дакле? дакле није се догодило ништа? није сазнао ништа? Њен разум још није могао да јасно мисли, још је у њему владала збрка. Поклон? Зашто? Да није данас њен имендан? Рођендан? Није. Зашто поклон? Ах! „Наша срећа.“ Каква срећа?

Извади хаљину из кутије и разви је. И докле ју је још сузних очију посматрала, отворише се врата и појави се Џемс, који као укопан застаде на прагу.

— Шта значи ово? — упита Аделина, усиљавајући се да се насмеје.

— Јеси ли прочитала карту?

— Јесам.

— Па онда? — И крочи два корака унапред, пруживши јој руке.

Аделина, не мичући се, наслоњена на постељу, подиже руке и спусти их у његове.

— Захвали ми дакле.

— Добро... али не разумем.

— Сад ћу ти казати све.

Затим окренувши се Каролини:

— Треба одмах с тавана скинути сандук и спремити све за мој пут.

— Зар путујеш? — упита Аделина зачуђено.

— Да, и остаћу на путу осам или десет дана... Сад ћу ти причати. Али се веома журим. Полазим у 7.55, готхардском пругом.

Потом додаде Каролини:

— Брзо, брзо. Спремите сандук; сад ћу ја доћи.

— А зар нећеш пре вечерати?

— Не, вечераћу у станичном бифеу с једним пријатељем.

Каролина изађе.

— Дакле, пре свега, — упита Џемс, — јесам ли добро изабрао?

— Јеси... тако је дивна.

Џемс пусти њене руке, и узев хаљину за један скут диже је с постеље:

— Погледај само!

— Али кажи ми шта је. Шта је било?

Џемс скиде капут, прсник, раскопча рукаве на кошуљи и стаде се умивати.

Откако је изишао из своје фабрике, поузданим кораком, мирно, одлучно, није се више ни један тренутак колебао, нити се бојао да ће се издати.

Могао је да ради одлучно, идући право угаженом стазом, ка утврђеном циљу. Да је срео Аделину одмах после оног Диманвиљовог причања смождио би је, може бити. Али пребродивши први тренутак гнева и бола, сад се осећао наоружан и против најјачих узбуђења. Бојао се само њеног узбуђења. И хтео је да га избегне, охрабривши је пре но што се састане с њом.

Држао је да ће то постићи оним поклоном и оном картом. Кад је затекне мирну, поуздану у себе саму, задатак ће му бити лакши. Њено дрско претварање, коме је извор у оној поузданости, олакшало би му да се потпуније може претварати он, подстакло би га да с истим оружјем ступи у борбу, у којој би, како је био уверен, однео коначну, потпуну, ужасну победу.

А потом, савладавши прву препреку, говорио би, причао би. Покушао би да што мање остане покрај своје жене, да не би сувише исцрпео своју снагу.

И отпочео је да се спрема за пут: тиме је добијао времена, те је могао да говори у прекидима а да не гледа у Аделину.

Тако, докле је сапунио руке, почео је:

— Јутрос си долазила у фабрику. — И не дајући јој времена да одговори наставио је: — Љутим се на тебе што ниси ушла. Ти си још непрестано дете. Угледала си човека кога не познајеш, и побегла си као од ђавола. Да си ушла, био бих те представио томе господину, барону Оскару Диманвиљу, једном изврсном човеку, кога сам данас очекивао и од чијег је доласка зависила твоја, наша срећа. Већ од неколико дана све хоћу да ти јавим један радостан глас: али сам хтео да те изненадим. Чекао сам да ствар буде поуздана, свршена. Дакле, чуј сад шта је. — И прекинуо је. Брисао је лице и убрус му је сметао да говори.

— Господе Боже, ти ме кињиш, — рече Аделина, стојећи укочено, а очи су јој опрезно пратиле сваки његов покрет.

А Џемс настави мирно:

— Моје откриће је готово. Јутрос су чињени огледи с мојим системом: и све је потпуно, тачно.

Аделина је ћутала. Није њој било стало до тога открића, научног открића њеног мужа, него до једног другог, куд и камо важнијег открића. Све то што је дотле чула требало је уверити да се нема шта бојати. Па ипак она је осећала неки силни терет на грудима. Њој су биле потребне друге речи, друга обезбеђења. Каква? Није знала. Али те друге речи била је рада да чује из Џемсових уста.

— Не кажеш ништа? — упита он.

Аделина се напреже и промуца:

— Можеш замислити!... немам речи...

— То је онај Диманвиљ што је старешина куће у којој је чиновник мој брат Џон...

— Ах! — учини Аделина.

— Ти си заборавила...

— Да, истина је, чула сам то име, више пута, из твојих уста...

— И виђала си га на ковертима писама што их примам из Лондона.

— Па онда?

— Диманвиљ ће основати једно друштво које ће купити мој патент... Пола милиона најмање, и ја генерални директор...

— Пола милиона?! — упита Аделина. Изненађење је било сувише велико. Учинило је да она за часак заборави своје бриге. — Ти ћеш имати пола милиона?

— Пола у новцу а пола у акцијама тога новог друштва.

— И путујеш? Вечерас?

— Наравно. Не сме се дангубити. Ваља нам створити повластицу у свима земљама. Затим, Диманвиљ мора још вечерас отпутовати у Женеву. Испала ми је прилика, да и ја идем с њим.

Џемс је у тај мах извадио из ормана кошуљу и у рупице метао златна пуца. Та пуца беху поклон његове жене.

Аделина је још била непомична. Може бити да је Џемс разумевао њене мисли.

— Рекох ти: да си ушла био бих те представио барону.

Веома симпатичан човек. Таман је хтео да говори кад си ти дошла. Чуо је, као и ја, твој крик од изненађења; подигао је очи; али ти си већ била ишчезла. Ма да те није спазио, познао је по гласу да је на вратима била нека женска... Ја сам тада морао да му објасним да имам жену која је врло стидљива... И морао сам да му се извињавам... Ох! у леп си ме положај довела! Тај човек морао је у себи помислити какву ли сам ја то паланчанку узео...

Ах!... Аделина одахну. Била је спасена, зацело!

Спасена?

Читава гомила мисли поче јој се ковитлати по глави. Диманвиљ у односима с њеним мужем! За цео живот, може бити! Данас или сутра мораће се с њим познати... Познати се службено, јер ју је Оскар већ познао, те још како!... И онда? Како да му објасни?... Ниниш, жена Буртонова?

Не, не, не. Није хтела да мисли на то сад. Имаће кад да мисли. Вечерас, међутим, путује тај Оскар. И није је видео, и није се знало још ништа. Напослетку, наћи ће пута и начина. У најгорем случају исповедиће се Оскару. Испричаће му своју историју, измислиће. Шта? Није знала. Међутим, међутим!... Ах! Каква утеха! „Боже, хвала ти!“

Потом се обисну око врата мужу, који се беше сагао да закопча ципеле, и притисну му дуг пољубац на потиљак. Џемс се стресе. Затим стаде живо скакутати по соби, кличући од радости; па, онда, журно, раскопча хаљину, свуче је и баци у један угао.

— Шта то радиш? — упита Џемс.

— Да пробам нову хаљину!

— Каква лудорија! Зар сад?

— Сад, дакако, и отпратићу те до станице.

Те речи су јој се измакле од радости.

Џемс се трже. До станице? Зар је заборавила да ће тамо бити Диманвиљ?

Или... Боже! Боже! Да ли његова жена није била невина? Да ли оно није заблуда?

— Не, душице: ти мораш вечерати... Затим ја још морам отићи ка Галију да му јавим да... путујем...

И чекао је одговор. Да ли ће наваљивати?

Не; Аделина, која се угризла за усне, али која се ипак

није много једила због тога што је рекла, јер је умела да се довије (довијала се она многом којечему), није наваљивала.

— Свеједно, ипак ћу је обући.

У доњој сукњи, без прсника, била је веома дивна. Фина кошуља од нежног платна, с плавим цветићима, беше на грудима отворена, те се виђаху дојке, мале, чврсте, девојачке дојке.

И докле је Џемс, у гаћама, тражио панталоне, да их обуче, јурну она к вратима и заврну кључ. Па онда, наједанпут, обисну се око врата свом мужу, тражећи својим устима његова уста.

Ваљало је савладати последње искушење. Али мирноћа чула, покрај све топлине загрљаја, беше му у помоћи.

— Немој, душице, задоцнићу: Диманвиљ ме чека у седам и пô, а морам пре тога отићи и Галију.

И, прибрав снагу, пољуби је у чело. У уста није хтео, није могао да је пољуби

Али Аделина је наваљивала:

— Идеш на пут... остаћеш осам или десет дана. Помисли!

Тада Џемс плану гневом. Дивљачки је уштину, заривши јој нокте у голе мишиће, и сурово је одгурну.

— Јао! боли ме.

Џемс се одмах трже.

И стаде се смејати.

— Ето тако се поступа с размаженом децом. С децом која не знају да премишљају. Због једног каприса пропао би посао од којега зависи цела будућност!

Аделина, наслоњена на постељу, постиђена, прошапута:

— Два минута...

Џемс се и опет стаде грохотом, нервозно смејати, и спусти се у вулгарност, заносећи се да би нашао снаге да победи искушење.

— Познајем те, тичице. Два минута!

Тада се и Аделина стаде смејати; и смејала се и радовала се још више у себи. Та њихова интимност, то њихово грљење и љубљење, у том тренутку, убеђивали су је потпуно да њен муж не зна ништа о њеном греху.

— Добро, онда нећу ни да облачим нову хаљину.

И поново је обукла домаћу одећу.

С талијанског

Мих. Добрић.

(Наставиће се)

ЂАВОЉЕ ЦАРСТВО

I

Једног црног дана пуче глас:

— Ето Швабе!...

А тај глас, као гром из ведра неба, порази и мало и велико, и Србе и Турке, по свој Босни и Херцеговини. И све што мога понијети пусата скочи на ноге и отрча: да ожђелдијом из кубура дочека тог новонаметнутог а црног господара у црним чизмама а под црно-жутим барјаком.

Па тако и ја.

Долетим кући, да се наоружам, па куд и остали. Кад тамо, да видим јада изненада. Затекох стару мајку више пријеклада, саму самциту. Плаче, кука, и бије се шакама у прси.

— Шта је, нано, ако Бога знаш?!...

— Не питај!... рече: — Јади моји и твој црн образ, ето што. Нестало ми Милице. Данас, још око ручањије' доба, послах је, по мојој несрећи, доље на извор по воду. Како оде, више се не врати. Ја чёк-чёк, ȁ чёк-чёк — ње нема. Оно ме нешто уледи. Те, укоје је не би позадуго, отрчим за њом трагом, да виђу шта би од ње. Окрећи се, обрћи се, зови, којевитезај, претражи и пребери, да је кабил, и сваки грмен и сваки камен, на јаде ми дође вас дан, — нема, нема. Како ње, тако ни кабла што је однијела. И жива сам умрла од стра', да је није какав ђаво сподбио, па ил' у јаму скочила, или с' у Неретву утопила, или да је нијесу раскубли вуци, или заробили Турци... шта ли, како ли?... Но трчи, по Богу дијете, не'ш ли је ђе ȁчкат', — ȅ видиш ђе је наг'о дан, па, ако примркне или је и ноћ затече ванка, а како с' ово узмутило вријеме, никад ти је више своја кућа неће гледат'!... Куку мени преку-

калој, шта ми се ђеде с ђететом, с Милицом јединицом и мезимицом, куку па прекуку!...

Није било двоумљења. Наоружам се до зуба, притегнем опанке, па уза страну. Та није то мала ни лака ствар: сестре нема. И то онакве сестре, какве ђевојке ни по љепоти, ни по младости, ни по ваљаности, ни по поштењу није било од Плоче до Фоче и од Грахова једног до другога у то доба. А крв није вода.

Те ти ја уз неке ливаде, па преко неких њива, па отиснем планином. Прегазим брда, пребиштем шуме, обиђем све рупе и долине, завирим у све јаме и пећине, и најпослије се упутим уз Неретву, надносећи се и загледајући у све вирове и букове по њој и хамбулине около ње. Грло ме већ заболље и готово промукох, колико сам је зивкарао и звао по имену, или се дозивао с чобанима и ратарима, и распитивао се. И никакве фајде. Зној, муке, труд — све узалуд.

Сунце већ сави за брдо, и то баш на ону страну од које веле, да Швабо долази. На западу се указа крвава румен; а крвави зраци, које закрвављено сунце на издисају просу кроз изукрштано грање по нашој земљи, наговијестише ону грдну крв која нам се иза брда ваља.

Примркох. А далеко од куће за читаво по дана хода.

И, видећи лијепо да немам зашта више буцати трâњâ и цијепати цјеваницâ, хукнух, сподбих јадну капу у жалосну руку, и окренем дома. А дâко, промислим, Бог буде наредио да ја секу своју у кући својој код мајке своје затечем!

Та мисао као да ме гурну, придаде ми снаге, унеколико утјеши, и поћера напријед.

И ја се упутим натраг по распућу и на индивин.

II

Утолико приклопи и ноћ, мека и топла попут меког и топлог издисаја меког и топлог свршетка љета, чија и бијаше.

Ведро и модро се небо нада мном разјагпило као нова кадифа. А по њему се распламћеле трепераве звијезде попут разасутог бисера и разбацатог драгог камења по скупоцјеном плашту каквог библијског цара. Блистају, сјакте се, жмиркају, намигују једна на другу, смешкају се на све и свакога, а по ђекоја се вине небом и, остављајући златни траг, прелијеће

с Мора на Дунаво. Земља куња и спрема се на ноћни починак. Планине се убехутиле, па дријемају. Ваздух благ и топао попут тек помужене јомуже; и, да га онај лагани лахор оздо с Неретвиних валова не дрпне и промешкољи с часа на час, могао би се згуснути и упљеснивити као год устајала бучалина. Слијепи мишеви, попут оносвјетских духова, пролијећу там' и амо; попци се разјаголили, па цврче сваки по на по се а сви заједно, да им се хору и пјесми никаква карара не зна. А грубе мелодије жаба крекетуша из неретљанских вирова зачињавају све, баш као нескладан и крештав запјев каквог старкење бискупа у величанственом храму од гранита и драгоцјених метала, запјев пред којим дивотна глазба умјетничких оргуља мора тренут-два заћутати, да му што љепше и канонскије одјектенише. Обилати мирис покошене траве, лишћа и цвијећа се расуо и натопио брегове и долине, па ти голица ноздрве и набреца прси, као да си наслонио главу на бујне и изобилно намошусане груди какве савремене помпадурке.

Неретва је доље, ниже мене, хујала, стењала, пјенушала се и пробијала кроз мрачне кланце и препотопске клисуре. И чинило ми се по кад што да јој из дубине хиљаде немуштих гласова на хиљаде разних језика урлају и вапију за помоћ. А ја сам једнако ишао, сам, с тугом и неком злом слутњом у срцу и црним мраком око мене. Трава до чланака, већ је роса почела влажити; па се само увија, шушти, и обомотава око момојих опанака. А у глави ми нешто бубња и у ушима зуји, као да сам негје у воденици ђе у једно исто вријеме и млини мељу и ступе ступају, и бук бучи, и клепетала клепећу.

Кад бих на једну раскрсницу, али ево иде човјек мени на сусрет, и гони натоварено магаре. Пошто би преда ме, назвах му добар вече. А он ми га прихвати, заустави се, и зађе:

— А да немаш кресат', љубавниче?

— Имам . . . рекох, стадох и сам, и извадих кресивачу иза колана.

Мјесец се помоли иза брда, и, као какав грдан паук, разапе своју пепељаву мрежу и њом обави брда и планине, посребри Неретву, и оћилибари усидрени ваздух. На његовој свјетлости боље уочих и јасније разабрах и непознатог интопаника пред собом.

Учини ми се човјек средовијечан. Ни велик ни мали. Ођевен као и сваки лацманин. Брада му побријана, па му оне

двије чупаве поле с десног и лијевог образа пале до сред прсију. Брци дебели, и марагунски. Чело зборано и зломисаоно. Очи зељасте, пуне ватре, понорасте, блијештеће, немирне, играју као жмира на тигању, и опточене крвавим жилицима. А поглед узао, страшан, несносан, реже као затрована стријела и пржи као усијан челик.

Претрнух, кад га сагледах.

Он напуни лулу; а ја укресах, и уждивену му усјеку метнух на дуван у лули. Он повуче и пухну два-три пута, док му се не раскокија она жерава у симсији; па ми пружи дуванћесу, говорећи:

— На, јадан, запали! Заслужио си.

Узех. Насукијах лулу, и затутуних.

Повукох ли два пута, не повукох, кад да видиш чуда невиђена: расплamти ми се ватра у симсији колико највиши пожар кад се шума запали, а посукијаше димови и у читавим се облацима посукташе и извише до неба и сподбише и мене и брда и горе и Неретву собом. И учини ми се, да се хиљаде муња укрсти по њима, а хиљаде громова нaговијестише смак свијета. Глава ми се занесе; а неко необично расположење овлада мноме, да ми дође и да запјевам и да закукам и да поиграм и да легнем па умрем и више се нигда не дигнем.

Знам, да ми још толико преостаде присебности, да могах и умједох протрљати очи, прекрстити се и рећи:

— Анатема те, ђаволе, шта ово би?! Буди Бог с нама и часни крст!...

Уколико то изустих, а мени тааак... као да неко маче мараму с очи, свијест ми се понајлак поврати, и погледах.

Осврнух се око себе, кад нити има оног човјека, ни магарета, ни товара на магарету.

III

Продужих и ухитах, крстећи се и чудећи чуду и приказанију.

Алавија ме нанесе преко једне шумовите продоли. На једном се обретох у такво гробље, изнад кога, на једној дебелој хумци, међу стољетним храшћем, тљаше стара, испрскала, помалушала, зарасла у бршљан, и до пола у земљу утонула црква. Над њом се натклапило кабасто дрвеће, па се кад и кад,

попут оваца на промрзли, стресе и прошушти својим отресеним и жагорљивим лишћем. И док им сањива мјесечина седефише округласту површину, дотле њихна дебела сјенка оклапа малу црквицу, баш као црни а вȅдӣ огртач погурену баку-вјештицу, од које се и помоћи надаш а које се некуд и бојиш мимо икога. Неколика се цера одвојила на страну, па као да шапућу и потајно се здоговарају о нечем што не треба други да знају. А један стари бор, баш више самог олтара, нацогио своје петвјековно грање; и, гледајући га у ово доба ноћи, рекао би: да је то костур неког од старих, ту укопаних, витезова устао на молитву и дигао руке к небу и небеској правди. Гробље ћути као поломљени оклопи вјековима оборених дивова. Негђе подалеко чујеш како псето глође кост, а час-по однекуд из околних пештера закреШти буљоока јејина, да ти се коса накостријеши. Па се опет све смири под црним скутом црне царице ноћи.

На једанпут ми се учини као да негђе заплака дијете сисанче. Прислушнух. Јест, збиља, кмечи; па не једно, но и још једно, и још, и још... О, буди Бог с нама!

Стадох, и пренеразих се. Колико је гробља и у гробљу гробова, испод сваког кмечи дијете. Стоји их писка као јагањаца, кад се на попас враћају.

Кожа ми се најежи, коса диже у вис, мрави помиљеше уза ме, срце ми се стаде отимати и бити о ребра, а душа дође у нос.

Уколико би дланом о длан ударио, одједном се од сваког оног сковинчета претвори по змијурина под крилима. Развањених вилица, сикћући, плацајући језицима, клупчајући се, сипајући огањ из ноздрва, и кријештећи избуљеним очима као жеравицама, посукташе на ме са свију страна, да ме свега на комаде разнесу. Ништа не знадох што ћу ни како ћу, до што кидох го нож, па разманух око себе. А, час наузначке а час насатице, што брже могох, нададох се у бијег, прибјегох под нахерени звоник без звона, и прибих уз црквена врата.

А змије кидисале, оба ока да изваде. Пукћу, шикћу, плазе се, плацају, гужвају, вију, вијугају, насрћу, одскачу, котрљају једна преко... муке живе.

Мени малаксаше руке, машући ножем и бранећи се. Са снагом ме и нада поче издавати.

И, таман да клонем ту на прагу дома господњега а под

навалом паклене силе те, док глас из цркве, као да с оног свијета долази:

— Начини, Србине, ханџаром круг око себе, закрсти га, па распали — и бићеш спашен!...

Послушах глас божји, и учиних по њему.

А грдне немани једнако насрћу — хоће им се крви крштене. Али, како која налети те се дотакне свете линије на закрштеном кругу око мене, цилитне се наузначке, као да је барутни пламен поткупи, и, колико је дуга и широка, љосне чешљастим хрбатом о тврдо тле. И на једном с очајним демонским криком, као прамен паре, ишчили с лица земљина и испред мојих очију. Тако све једна по једна па и по три уједном, докле их свијех нестаде.

Опростивши се и посљедње блазне, часним се крстом од три прста а у три пута прекрстим, изљубим црквена врата и прагове, и, за сваки случај, скинем с црквеног крова једну ћеремиду, те метнем себи за силав. Као велим: нека ми то послужи за амајлију, а с божјом је ствари свакако сигурније.

Па, предавши се небу на аманет, пођем даље гором и планином.

IV

Носећи добро натучену капу на очи, држећи се непрестано руком за оружје, и молитвајући и призивајући у помоћ и Бога и све свеце и анђеле, једва жив, а сав зазнојен и задихан, издерем на врх неког брда. Ту се растанем с осојем и са густом шумом и њезиним дебелим хладом и мраком. Одатле ми је ићи брдским повијарцем и мање-више равњу као задланком. Пут и околина бијаху голи и бешумни, те сам на мјесечини далеко око себе могао догледати и распознавати ствари и појаве. Бадава, на видику и на свјетлости је човјек некуд крепчи и слободнији — те се и мени под сигавим осмијехом ћелавог мјесеца осмијехну срце и поврати дух.

Богами, па одвалих добар комад пута, док преда ме изби из једног жбуна искрај друма бијело јање. Стаде према мени, погледа у ме, па блекну: блеее!

Ја махнух струком на њ, а оно одскочи, па опет позастаде. А, како ја прођох, оно пристаде за мном. Ја стани, оно стани; ја пођи, оно тако исто. А све га стоји блека, као да је мајку изгубило. Наједном се толико дрзну, да стаде облијетати око

мене, час поред мене, час преда ме, а час иза мене, и с времена ме на вријеме дрпкати било за ресе од струке, било за обувачу. Ја га одби, оно одскочи и позастани или се изгуби под пут; ја напријед, оно за мном. А блеји, блеји — не патише, да ми се сави мука на утробице.

Досади ми. Стадох, пружих шаку, па га вабнух. А у себи помислих: мајде га нећеш, бели, никад више ни за ким пристат' ни заблејат' својом главом!

Оно притрча до мене, прињуши ми у шаку као да тражи соли, и фркну на нос. Ја похитах да га ухватим; и, таман да га шчепам за шију, а оно се изви као гуја и, баш као ра̑ди̑ш, одскочи од мене за најдуже копље.

Па стаде, а издржи на ме оне двије очи, попут двију зелено-жућкастих стаклених куглица у којим је свјетлост заогњена. И поче се надимати и расти и некуд се мијењати, све више и више, док се, умјесто малог умиљатог јагњета, не обре преда мном грдни сијери вук с разјапљеним чељустима и накостријешеним хрбатом. И само да скочи на ме и за очи ми чаплајише.

Шкљоцну вилицама, варнице му поскакаше из зуба, а из очију пљушти крв. Па кубац — пут мене.

А ја га дочекај, па оном црквеним ћеремидом иза колана, колико икад могу размахнути, по ћуши — пља̑с!...

Он дрекну, да све с горе попада листина, па изврну бацаке, и бупи, да се земља тресну испод мене.

И, као да га брдо прождрије или се у вјетар саздаде, нестаде га испред мене и мојих очију.

— За твојом главом, да-бог-да!.... рекох, прекрстих се, и продужих пут.

V

Одмакох читавих пет сати, и не деси ми се више ништа. Већ загазих и кроз наша села а испод наше планине, и као да се препородих. Још мало, па ћу бити под својим кровом, а ту ми се дајбуди неће ништа утворити нити пак ту паклени створови смију налећати на ме. Чак заборавио и сестру и домаће зло при својој глави и невољи.

Али, не лези, ђаволе!

Кад бих на домак мог рођеног села, на једном заподањку, чух коњски тапат. Хитих очима, кад преда ме коњ бијелац, као

бијела вила. Сав под хормом и пусатом, сребрним силембетима и свиленим рахтима. Само сам. Час стане, час пође, а за њим се влачи златоткана узда. Начетворио се на оним пустим и виткпм, а високим као четири трогодишња јелића, и саливеним као од срме, ногама; издигао ону једру и дивну, као од бијелог мермера истесату, шију. Копка копитима, стриже ушима и маше таласастом гривом и срмајли репом. Чим ме спази, стаде, па се забечи у ме својим крупним и паметним очима.

Преварих се, уједе ме гуја.

Пријђох му, помиловах га по врату — а он стоји као укопат. Још би готов, па ми метну главу на раме, и ходе се умиљавати око мене, богами као да смо, лише крста и крви, одрасли под једним кровом.

Ја ти не буди лијен, но га приведи до једног камена, закрочи у бакрачлије, хопац па на њ. Сподби узде, декни га, па уз пут. А, до душе, бијах и спао с нога од умора, као што не бијах нити спо нити починио за читави дан и до нека доба ноћи. Па ми тај ждријебац, чији био да био, а како је ово ноћес без сахибије, дође као наручен.

Па наћерах један-пут... ко сам, ја сам. Затутње земља, и...

Не учиних ни стотину корака, а с неописатим ужасом опазих да мој изненадни бенгир на један-пут изненадно и окрилати, и да не трчи по земљи но лети по ваздуху. Изнајприје полако, па све брже и брже, док не опучи у дивљи и махнити полет, попут звијезде луталице или змаја огњеног.

У страху а од зо́ра његова лета и стравичности случаја који ме задеси, испустих узде из шака, па се прицапих за гриву и склопих руке око коњског врата, ногама му стегох ребра и учврстих их у напулате колане, полегутих се по златном седлу, главу му положих међу орловска крила на плећима, и предадох се својој судбини.

А чудни крилаш само што јури као стријела, шиба крилима и окриљем, фркће на нос а пламен му сукће на ноздрве, и реже ваздух крилима, челом, грудима, репом и ногама. А ваздух се, попут најјачег вјетра, разфијукао око мојих ушију, надуо се да ме обори из седла, оборио ми капу с главе, па ми развијава дуги перчин и леди крв у жилама.

Дубоко пода мном, Неретва бучи, вијуга се као гујаница, и блијешти на мјесечини као растопљено олово. Горе се и планине спљоштиле, па се црне; а овђе-онђе исклица по које ло-

љиjасто брдо, баш као модра чворуга на изубијаном челу какве изанђале намигуше. Мјесечина се расула као развијан пепео; а њен дебели слој, попут свијетле магле, прекрио свијет, који ми се сад не чињаше вишим од узајмљеног сана брашна са заршком.

Лећели смо, и лећели.

У једна доба опазих, како око мене падају и промијећу златне звјездане пахуљице, прже ми руке и одијело, и, попут чичака у овче руно, чичкају ми се у косу и брке и у бијелу разлепушену гриву мојега ђогина. А расплатњени колут сребрног мјесеца, који ми се учини колико највише, гувно, заблијешти ми очи и удари у чело и повије својим несносним сјајем и пламеном.

И ништа не знадох како се ни кад се прије обретох пред — ачкапијом пакла и ђавољег царства.

VI

Пред капијом, чији прагови и довратници бијаху од самога дуката и талијера а којој се свода не могаше сагледати, затекосмо црну стражу од рогатих и репатих са зубљама и копљима у рукама и са грдним чопором бијесних паса и прождрљивих крокодила уоколо. Слични се пак стражари тек за лијек могаху опазити, како се шећу и крећу поврху црних гвоздених зидина, које од капије с небројено начичканих кула и цитадела вођаху десно и лијево. А по њима, по пелијежи неприступачних бедема, пободена копља и стријеле с окренутим врховима навише или напријед. На сваком пак копљу прикачена по црножута застава, лепрша се на четири стране, и казује који вјетар дува.

Капија затворена тешким црним гвозденим канатима; а над њом се испријечио грдни црвени грб: лубања над прекрштеним гњатима, коју Црни Орао грчевито држи у своје црне канџе и облапорно кљуца својим црним и страхотним кљуном.

Мој бијесни ђогат само што њисну, и гвоздена се врата отворише шпром. И, он пода мном а ја на њему, улећесмо под страшне поднебесне сводове. Трену-два, и ми се нађосмо унутра. Кад тамо, имаш шта вићети. Да ти памет стане.

Протегло се модро-црвено језеро, да се не да ни оком прегледати ни метром измјерити. И то од саме људске крви, зноја,

суза и гризине. По њему плове шајке од сваке руке, а у њима се возе зли духови од сваке врсте. Ту су куљати и разроки вампири, возећи се у човјечје лубање мјесто лађа и веслајући гњатима од ђеце недоношчади. Ту сисате вјештице у љускама од јаја̂ и с вратилима мјесто весала. Тамо опет горостасни и једнооки дивови, увити у тигровске коже, ваљаху се и ришкаху по крви, баш као крмад по калу у ривини. Изнад њих, цичећи да ти се крв у жилама а срж у костима следи, вијаху се зле здухе и здухаћи као црни гавранови над обореним лешевима.

А насред се језера удегенчила и убехутила, као нека грдна торпедњача, исполинска паклена хаждаја, па се мелуни и брехће. На њој трострук реп с копљастим завршетцима, помоћу којих весла, хаветска крила, слична оним у слијепог миша, којим и плови и лети, и хиљаде змијских глава којим се храни и брани. Најглавнију и највећу главу са главнога врата пресавила и положила себи међу крила и међу рамена. Зинула, као најразјапљенија пећина, два јој велика млаза крви куљају кроз понорске ноздрве, исплазила језик, а на њему, као на престолу, сио и курисао се — ђ а в о љ и ћ е с а р.

Стар, мршав, црн, с пробријаном брадом и насјелим брчинама, зла ока и погана погледа, ћелава тјемена, безуб, наказан и идиотаст, усћио се ђавољи цар на престолу зломе — према себи и господству своме. У десници му скиптар од лијевог ребра цара Лазара, кога су му његове слуге једне ноћи с Косова украле; у љевици упљачкани ша̂р заробљене и оковане богиње Славије; на глави му страшна круна, у којој су, мјесто алема и бисера, људски зуби и очи ископане; а на плећима груби и језовити плашт од одртих а уштављених човјечјих кожа и коса женскијех.

Пред њим, по хаждајину хрбату, намјештена богата софра; а око њега и софре његове лале и везири, официри, судије, фратри и бискупи. Сваки се од њих намјестио по на пресавијену шију од споредних хаждајиних глава; па, заједно с царем, пију људски зној и крв из људских лубања умјесто чаша, мезете човјечјим осушеним пршутама, срчу мушке мозгове, гризу женска срца, и посу одсјечене па испригане дојке младих љепотица.

Пијће им, силом-милом, точе а јело готове и додају, младе и прикладне хурије, заробљенице из Србостана. Голе и босе, ужимају се, угибају и крију у своје дуге косе. А голи, црни,

репати, руњави, и рогати их ђаволи шибају својим канџијастим а бодљикавим реповима, и час-по их гладе и гребу уз груди и образе својим чекињастим и бабастим црнобразима. Оне се увијају од бола, и циче — а та цика служи као музика, и увесељава цара и господу његову.

Ето ђе и ја, и како ми се неће, угрентах и западох.

VII

Како улећех унутра те бих до хаждаје, мој чудни коњ измиље испод мене, као да̂х. И ја осјетих под ногама клизаве крљушти и леђа хаждајина. А од мога се хата за тренут ока ту преда мном створи прво вук, па јагње, па змија, па дијете пеленче, па најзад онај исти утворењак што сам га срео с магаретом. И на томе се и заустави, само што сад имадијаше реп и рогове прида.

Поклонивши се цару и господи, мој им нечастиви сапутник рече нешто њиховим језиком, и показа на ме прстом. Мени се пак ухвати мрак пред очима. Дршћући и цвокоћући зубима, падох ничице пред вражјег ћесара, ударих челом о тле, и, у страху, поклопих очи рукама.

Дигоше ме.

А цар зађе први:

— Слушај, ђетићу! Ми смо давно чули за те, и одавно си нам на оку. И, буди хвала нашој вјечној сили и умјешности овог мог перјаника (показа жазлом на мог пратиоца), имамо те већ у својим рукама. А сад од тебе зависи: или да будеш најсретнији међу браћом, или да те стрпамо на муке паклене. Пљуни на часни крст, чојство и поштење, име и језик и крв од које си, и бићеш што и ми — вјечан и силан и блажен, а моја ти царска милост неће оскудијевати од данас па за довијек. Пристајеш ли?

— Пристаје, како да не!... прихватише ђаволи, не давши ми ни проговорити.

— Е, па добро!... настави цар ђаволима: — А ви га сад по нашем хадету „причестите“ и у наш закон и коло уведите и обрлатите, па га што прије вјенчајте с оном нам најновијом робињом: не би ли га што јаче пригвоздили за нас и наш род! А послије тога ми га доведите, да га испитам: за шта је способан, те да му се, према томе, и улога одреди. Дакле, на посао!..

Ђаволи ме дочепаше, те са мном међу хурије. Доведоше ме до једне црнојке, која на осами, тужна и покуњена а са заривеном главом међу кољена, сјеђаше. Бијаше гола као од мајке рођена. Црне и бујне јој се косе у нереду преполовиле, па јој се расуле по једрим њедрима и саблажњивим облинама. Поклопила очи рукама, па јеца. А једро јој и младо месо с модрим и засврдланим дамарима и гуштеровима игра по раменима, на мишкама и по заобљеним стегнима и мермерастим листовима. Не крену собом нити маче рука с лица, ни кад јој пријђосмо. Ђавоћи ми је показаше, говорећи:

— Ово је најновија и најнепокорнија и још несавитљива љепотица с „онога свијета“, која нам данас допаде шака. И том те „дивљакињом“ дарива свијетли цар, наравно под условима: да је укротиш и на наш калуп доћераш. А, да би доказао да толику благонаклоност и повјерење нашега честитога и свемогућега ћесара заслужујеш, дедер да те „прекрстимо“ и претопимо и под царски скут и адско окриље уведемо. На̏, пиј из ове чаше — и чин светог ођавољења биће обављен!...

И тутнуше ми под нос и стрпаше у руке златом оперважени кондир од човјечје лубање. Пун пунцат — људске крви. Примирисах и смучи ми се. Отпустих руке низа се и с чашом заједно. Ђаволи покушаше да ми силом разврну уста и ђавољим ме напитком залију. Један ме очепи, да цикнух од бола. А на мој се цик тржe — ђевојка коју ми понудише за жену; погледа ме, погледах је, погледи нам се сусретоше — и познадох у њој Милицу, моју сестру милосницу и јединицу. Познаде и она мене, па писну, ђипи, а рашири руке, па мени у загрљај.

— Брате, брате, ... јеси ли ти то за бога?! Спасавај се и избави ме!... зајеца несретно ђевојче, обиснувши ми о врат.

У мени срце препуче а пред очима ми сијнуше блијеске. Бјесови ме подиђоше, и лупих ђавољом купом са ђавољим „вином“ о тле, а продријех се што ме ѓрла доноси. Страшна се чаша разби у сто комада, крв се из ње просу и поштрца ђаволе уоколо, мјесто на тлима ђе паде прште као лед под строваљеним зипом, тресак проломи ад као да се вулкан отвори — а ђаволи, опржени поштрцаном крвљу из разбијене чаше, разбјежаше се, дерући се и урлајући као лавови.

Кокот на „доњем свијету“ кукуријекну, и навијести дан и свјетлост божију. А — ад се стропошта, ховети нестаде.

VIII

Кад се освијестих, нађох се на болесничкој постељи у својој убогој колиби. Чело главе ми стара мати, сва уплакана, изнурена, скукавичена, и жута као восак. А са стране ми, у троножним столовачама, поп и хоџа. Сједе, пуше, пијуцкају кафу и ракију, и разговарају се.

Прије но и опазише да сам дошао себи, разабрах ђе говоре:

— Ја, бр'те, тако ти је то!... вели хоџа: — Валај, билај, и ешхеду-билај, ... да не би тебе и твојијех књига ванџијела и да му ти из њиха, бива, не очати „Јованове Главе", ово ти момче вођекана никад за никад више своје главе не би дизало.

— Фала ти на лијепој ријечи!... везе поп: — Ема, побратимковићу си драги, што је право и Богу је драго, — и, да ми не би твоје помоћи и твога шипураковца и твојије' „записа", не могах ни ја сам ништа учињет'. Но они пусти шипураков фистук жидак а витак и драчав, па, како га којом ошини, а он му направи фашаницу по леђима и зари му се драчама у месо, тако одмах и нечастиви на врат на нос напоље. И чу ли и запамти ли, каква им — тамо њима налетњацима — ово момче све имена не каза? Те некакви Фрањци, те Јосифи, те Андраши, те Калај, те Бенко, па Штадлер, Херман, Лазарини, Кучера, Раух, Черни, Краус, Буријан, и... буди Бог с нама, какви ли не још!... А, како му кога испод коже ишћерај и наћерај га шипураковцем да га ода и спомене, ти му брже-боље уграби име те запиши на комад хартије, па и с њим и с хартијом на ватру. Букни пламен и сукни дим до неба; а у њима се разгицај анатемњаци у сто претворењачкијех облика: час к'о људи, час к'о магарад, час к'о ђеца, час к'о змије, час к'о јагњад, час к'о вуци, час к'о коњи, па најпослије баш к'о и што су, док их, уз цику и дерњаву, не прогутај пламен и не удави дим. Додуше, моје молитве ту бише јаке. И може Бог дат', да га скапуламо.

— Даће, ако-бог-да!... вели хоџа охоло. — Но загледа ли се ти боље у очи онијем шехитанима? Виђе ли како личе на ове швапске пексијане, к'о да с' их пљунуо. А претворењаци и утворењаци исти, — да их Бог убије, и који их ђаво донесе и на врат нам их насека!...

— Донио ђаво ђавола, а да како... јекну поп преко чибука.

... Гле, како се ова два дојучерашња крвника лижу и у

свему слажу!... промислих ја, и би ми за чудо. Па се прокрћех и дадох гласа од себе:

— А што се вас два отприје не слагасте к'о то сад, па да нас не завађате и крвите око крста и ибрика, те не утирете пут за ту швапску блазну и библијске немани, што нам сад на врат јашу, â?!...

Њих два се тргоше и забезакнуше. А стара ми мајка паде на прси, повикујући кроз сузе радоснице:

— Жив је, жив,... и остаће жив!...

— —

Кад се, послије шестомјесечног боловања, придигох и изгерељах на бијел дан, затекох Херцеговину измијењену и предругојачену, да је једва познадох. Градови, касарне, џаде, жељезнице, гвоздени мостови, блудне куће, фратри и калуђерице, солдати и официри, нове судије и порежџије, десетари и глобаџије, све то бијаше нешто ново и по бечком аршину скројено и заведено.

И, чудо божје, кога год од Шваба, било војника или грађанина или свјештеника, малог или великог, сретни — све ми се и сваки ми се чини познат, као да смо се и прије неђе виђали. А ђе то, не могу да се сјетим. Мисли се, размишљај, лупај главом — â-jâ!

Једног дана сретем попа и хоџу — и опет заједно. И кажем им то. Они се загледаше, разговорише очима и обрвама, а поп се искашља, па ће ми полугласно:

— А да-ну, синак, мућни мозгом, и промозгај: кад оно би међу ђаволима, да ког од овије' ћесареваца не виђа ђе тамо, један?!...

Мени сијну пред очима:

— А јест, о Богу и мојој грешној души, то су *они* исти! Исти истоветни, као да си им главу откинуо. Благо ти је нама с њима и — под њима! Аох, да јадан ли земан дочекасмо!...

— —

— А ђе нам је, мајко, Милица?...

Стара се смршти као испрскала стијена, пљушти сузама као из кабла, и, показујући руком на касарну више села, зајеца:

— У „ђавољем царству“, сине!... —

Невесињски.

ПОЛИТИЧКИ ПРЕГЛЕД

Иза кулиса[1]

Кад је у 1901. год. краљ Едуард VII сео на британски престо, он је код тадашњег конзервативно-унионистичког кабинета нашао са свим пријатељско расположење према Немачкој. Меродавни чланови министарства, лорд Ленсдаун, Чемберлен и херцег од Девоншира, управо су процењивали и препоручивали мисао о приласку Енглеске уз Тројни савез, а нарочито уз прву силу у њему. Ја сам већ раније, на овоме месту, указао на то, да је још 1899., дакле на три године после Кригеровог телеграма, Чемберлен дао позитивну форму жељи да се с Немачком споразуме о колонијалној политици обеју земаља, полазећи са тога становишта да је Енглеска сита, па и пресита.

Ово расположење за споразум показало се с енглеске стране, 1901. г., још у већој мери и у одређенијој форми. Након кратког заузимања графа Хацфелда, који, се после вишегодишњег боловања, вратио био на своје посланичко место у Лондону, дошло

[1] Посланик у пруском парламенту фон Рат, који је пређе био саветник немачкога посланства (у Лондону?), писац је овога чланка тако важнога за судбину Балкана и његових народа. Саопштавајући га нашим читаоцима морамо напоменути, да је фон Рат Немац и да га је његово родољубље и назирање опасности за његову отаџбину од нове јевропске констелације могло може бити, навести да види и више у новој комбинацији него што у њој у истини има. Овде мислимо нарочито на оно место где је реч да се Аустро-Угарска задовољи на тај начин што би јој се, у даном случају, подјемчило проширење њене сфере моћи и утицаја до Солуна, а Италија се с Балкана са свим одбила накнадом у Триполису! Ми ништа, разуме се, не тврдимо, само ово напомињемо с додатком, да се мора испитати ближе и онај смисао и значење нове комбинације, уколико се тиче Балкана, какве јој даје фон Рат и које за нас није и не може бити повољно. И зато на место наше редовне политичке хронике, ми доносимо овај интересантан чланак фон Ратов.

Уред.

је на једанпут одступање овог одличног државника, а ускоро за тим дошла је и његова смрт. И тиме су енглеско-немачки преговори о савезу пропали. Да ли нас је извесна наша неодлучност уздржавала да одбијемо савез за одбрану и напад, који је Енглеска желела, или је томе узрок обзирање на узбуђено јавно мњење у Немачкој због бурског рата? Одговор на то и сувише важно питање за доцнију судбину Немачке мора се оставити за касније време.

Због неуспеха у својој предусретљивости, енглески кабинет свакојако је дошао до уверења да је искључена могућност да се дође до каквог трајног споразума са колебљивом немачком политиком. Али је потреба да се изиђе из splendid isolation остајала, и зато се енглеска влада, са лордом Ленсдауном, одлучила да лагано започне своје приближавање Двојном савезу, и то прво Француској. И с тим је планом учинио краљ Едвард своју посету у Париз 1903. г., и после му председник Лубе вратио посету у априлу 1904. г.

Плод овог енглеско-француског зближавања био је споразум о афричком колонијалном поседу: разграничавање на Нигру, друга регулисавања границе у колонијама и најзад али не у последњем реду — Мароко и Египат. Испрва се остало само код првог дела програма, чији се други део морао одгодити због јапанско-руског рата, који је Енглеска тајно распаљивала. Али чим је тај рат свршен, настало се с енглеске стране да се заснују интимнији односи с Русијом, и нарочито се краљ Едвард посвећивао овом задатку с ревношћу и енергијом. И што се за кратко време, уз пркос раније дубоке зловоље, успело да се дође до споразума о Персији, Авганистану и Тибету, то је сјајна сведоџба о дипломатској вештини краља енглеског, а тако исто и енглеских фактора. Да ли је и какав је споразум о Блиском истоку тада закључен, то се данас још не може знати. Но сигурно је да су тиме сва крупна питања, која су у прошлости доводила до бескрајних и непрекидних размирица између обеју азијских првих сила, уклоњена с пута за извесно време. Скорашња посета краља Едварда у Ревалу свакојако није ништа друго него потврђење закљученог споразума.

Што се тиче интересантне личности самог британског владара, он као принц Уелски није никако био отворени непријатељ Немачке, и ако је имао отворених симпатија према француском духу и животу. Ако је као краљ постао немачки не-

пријатељ, томе је најпре узрок био у личној зловољи и неспоразуму, што је већ до досаде претресано. Али познате су и честе жалбе краља Едварда на пецкања немачке политике, које као да су мало по мало проузроковале његову нервозност, која му је мутила његово суђење о немачкој политици и утицала на њ. Тако је дошло да краљу није било тешко да уз колебање британског кабинета, и заједно с овим, пређе из немачког логора у други непријатељски Немачкој.

Изгледа да је за будућност Енглеске намењена прва улога једној личности која код нас до сада није довољно цењена. То је лорд Курцон, бивши вице-краљ Индије. Споредно је да ли ће њему у будућем конзервативном министарству припасти председништво или портфељ министра спољних послова, али је несумњиво то, да ће добити меродавни утицај. Када је он пре неколико година, бавећи се у Берлину као приватан човек, изразио жељу да дође у додир с меродавним политичким круговима, ова му је жеља као приватном човеку била одбијена због бирократске кратковидости.

Као енергичан и у исто време и далековидни државник и темељни познавалац Оријента, лорд Курцон је израдио један опсежан план за енглеску источну политику, за чије извођење настојава заједно са својим пријатељима у обадва дома и у земљи. Кад је тај план био поднет краљу Едварду, он је био за њ брзо придобијен, и Курцонове су идеје основ његовог данашњег систематског рада. Један пријатељ, који је био у стању да погледа у тај меморандум, саопштио ми је ове његове главне тачке:

Подела Блиског истока између Русије, Француске и Енглеске, с извесним обзирањем на аустријске интересе, али с потпуним изолирањем Немаца. Овај део предлога односи се на европску Турску, Малу Азију, Арабију и Персију. Енглески интереси прецизирани су тако да се добије директна и независна територијална веза с Индијом. Протекторат над Арабијом и Месопотамијом треба да отвори пут од Египта у Персију, чији је јужни део припао у енглеску интересну сферу по енглеско-руском уговору од јесени прошле године. Веза између Персије и Индије биће Белуџистан, који стоји под енглеским утицајем. Тако се изводи Курцонова основна мисао.

Али ту је непрелазни антагонизам енглеске и немачке источне политике, докле год се ми будемо сматрали као сила

ангажована у Месопотамији економски а због тога и са политичким утицајем.

При овој подели Турске биће Француској обећан протекторат над Сиријом, док Русија добија потпуно слободне руке на Босфору, пошто Енглеска напушта стару традиционалну политику с мореузом. Разуме се да споразумне силе не могу потпуно игнорисати Аустрију, и лорд Курцон предвиђа случај да се њој гарантује проширавање интересне сфере према Солуну. Претензије Италије на Балкану треба што је могућније сузбити и као накнаду обећати јој Триполис. У опште, полаже се важност на то, да се што више избегне италијанско-аустријска размирица. На крају су предвиђене за Италију још неке користи на другом месту.

Толико меморандум лорда Курцона.

Краљ Едвард сад је потпуно успео да изведе споразум с Француском и Русијом на основу ових предлога. Сада енглеска политика ради с пуном паром да и Аустрију уведе у овај концерат. На послетку, краљ Едвард поставља себи и тај задатак да се на место Мирцштегског споразума, који у ствари више не постоји, створи једно поравнање аустријских и руских источних интереса, и ако само ad hoc. При томе он полази од мисли да се само тако може постићи независност аустријске политике од Берлина. Како се јавља из Лондона, између грофа Менсдорфа и сер Едварда Греја и краља воде се преговори готово свакодневно. Краљ Едвард ће опет ускоро ићи из Маријенбада у Ишл, и та посета ће се сматрати као покушај да се седи цар Фрања Јосиф придобије за енглеску политику.

Према томе, одлучни је моменат за европску политику данас да ли ће три споразумне силе успети да придобију Аустрију за пројекте лорда Курцона. За аустријске државнике је сад свакојако велико искушење; са опште тачке гледишта: темељно и дефинитивно отклањање европског немирног кута, а са специфично аустријске тачке: сразмерно лако достизање крајњег циља њихове источне политике с истовременим сузбијањем италијанских претензија на Албанију, које с аустријском не могу сложити.

То ће бити најтежи терет који ће се ставити на немачко-аустријски савез а којим ће се опробати његова издржљивост. Савезничка верност аустро-угарског владара је узвишена над сваком сумњом, али да ли може и сме само он да донесе решење

у овом питању које је решавајуће за животне аустријске интересе?

Не треба ни једну реч потрошити на то, да се докаже како ова енглеска политика није пријатељска према нама. И то не толико много због нашег пријатељства према Турској, јер на крају крајева наша политика, која је управљена на одржање Османског царства, служи ипак чувању европског мира. Данас је сваком паметном човеку јасно да је била политичка погрешка што смо се багдадском железницом од једном ставили између два гнезда осица, како је кнез Бизмарк назвао Средоземно море и Персијски залив. Извити се на Индијски океан са сагибањем пред британским лавом и поклањењем пред руским медведом, то је свакојако била једна мисао која није очаравајућа била само за акционаре Немачке банке него и за сасвим друге људе. Али већ је предузећем Вилкоксових водених инсталација био скинут сируп са месопотамског млека.

За Немачку много већа опасност лежи у будућем начињању савеза са Дунавском монархијом, ако она пристане уз предлоге споразумних сила, па чак и у том мало вероватном случају да се и нађе какав начин који би бар привидно штедео немачки углед и нама давао могућности да Аустрију не одвраћамо непосредно.

Антагонизам између Аустрије и Русије на Балкану био је на крају, па је и сад, најчвршћи лепак немачко-аустријског савеза. У колико више њега нестаје, у толико ће празнији бити уговор о савезу с Аустријом, пошто је на њему наша пољска политика већ приличну подеротину направила.

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЈА

Прилози о економском стању у Угарској, написао Љубомир Лотић, Нови Сад, 1908, стр. 154; бр. 23. књига Матице Српске.

Требало је, да наш народ у Угарској буде потиснут на сваком кораку, где се може да покаже културна и економска снага, па да се озбиљно почне мислити његовом економском напредовању. Правило, да један народ вреди онолико колико је економски јак, најбоље се осећа код нашег народа у Угарској, који је и тамо где је најкомпактнији опкољен колонијама Немаца, Мађара и Румуна. Ова књига, чији смо наслов исписали, показује у коме односу стоји економска снага нашег народа у сравњењу са осталим народностима. Писац на један убедљив начин доказује да рад и само рад треба да буде девиза нашем народу, ако жели да очува своју индивидуалност.

У књизи су побројани сви начини којима угарска влада жели да очува и оснажи економску моћ народа под круном Св. Стевана у економској конкуренцији са Аустријом. Тачно је опажање пишчево, да је највећа сметња економском јачању угарских народности царинска Заједница са Аустријом. Међутим кад се та Заједница раскине, а има изгледа да ће то бити, Срби ће се наћи потпуно неспремни да међу осталим народностима заузму своје место. Писац нам није излагао своје теоријске погледе на задатак Срба у томе моменту, већ је пошао са чисто практичног гледишта и показао шта раде остале народности и шта ми треба да радимо. Стога ова књига не представља никакву добит за науку али је толико више драгоцена за народ, који не воли много теорисања. С разлогом писац полаже велику

наду у рад Земљорадничких Задруга. Значај тих установа у Угарској потенциран је и тиме, што се од њих тражи, да буду бедем у борби против осталих народности. Није доста само то, да оне јачају наш елеменат у економском погледу, већ оне морају да подижу и чувају и национални дух. Писац је нарочиту пажњу обратио на подизање пољопривредних грана поред заната; на велику фабричку индустрију не могу Срби ни мислити кад имају за конкуренте аустријске фабрике, од којих их не штити царинска тарифа.

Практични дух, што веје кроз ову књигу користиће нашем народу у Угарској, а сви они савети, што их је писац упутио својим суграђанима преко Саве и Дунава, могу у највише прилика вредети и код нас у Србији. Ова књига с тог разлога заслужује препоруку.

Др. Јов. Лончарић.

БЕЛЕШКЕ

Забавник Српске Књиж. Задруге. — Српска Књижевна Задруга покренула је поново свој Забавник. Прва књига, која је већ изишла, јесу **Приповетке књ. III**, у којој се збирци налазе ови преводи: 1. Иван Цанкар, Из предграђа, са словеначког — Урош Г. Џонић. 2. Петко Тодоров, Кућа, с бугарског — Јер. Живановић. 3. J. А. Караџал, Између два савета, с румунског — Димитрије Наумовић. 4. Антон Чехов, Црни монах, с руског — д-р Јован Максимовић. 5. Клеменс Јуноша, Крпа, с пољског — Милорад Јанковић. 6. Јулије Зејер, Инултус, с чешког — Зорка Ховоркова. 7. Лудвик Анценгрубер, Кец треф, с немачког — Лепосава Бошковићева. 8. Август Стриндберг, Јесен с немачког превода пишчева — Хенрик Лилер. 9. Рудјард Киплинг, Зодијакова деца, с енглеског — Драгомир М. Јанковић. 10. Проспер Мериме, Партија триктрака, с француског — Боривоје Ј. Поповић. 11. Евсесије Бласко, Двобој, са шпанског — Светолик Поповић. 12. Габриеле д' Анунцио, Крај мртваца, с талијанског — Миодраг Ристић. 13. Ушаке Заде Халид Зија бег, Алијина кола, с турског — Богдан Раденковић. 14. Ференц Херцег, Витез од струне, с мађарског — д-р Мита Лукић

Књига ова има 15½ штампаних табака, у лепим платненим корицама, и стаје за задругаре свих врста само 1·50 дин. односно круна, за незадругаре 2·50 дин. односно круна.

Неколико завода и установа за народно васпитање. — Описи и белешке Павла Ј. Мајзнера, Београд, штампано у Државној штампарији Краљевине Србије, 1908. Цена динар и по или круна и по. Б. 8-а 168. с.

Садржај: 1. Покретни музеј очигледних средстава у Петрограду. 2. Друштво дечјих пријатеља у Бечу. 3. Васпитни завод у мраморном дворцу у Петрограду. 4. Школа у борби против алкохолизма у Белгији. 5. Мајски савез. 6. Склониште и братство у име царице небесне у Петрограду. 7. Капља млека у Стокхолму. 8. Друштво св. Винћентија у Бечу. Циљ је ове књижице, као што се вели у предговору, расветлити појам тога васпитања и очигледно представити, да се народно васпитање тиче масе народа, не т. з. привилегованих друштвених класа, којима за васпитање подмлатка стоје на расположењу гимназије и друге школе и сва потребна средства, да оно чини особито широко поље, на коме се рад на свакој тачки мора добро организовати; да, даље, и најбоља народна школа представља само тек једну од врло многих мера у читавој системи народно-васпитних мера; да оно тражи прегрдних новчаних жртава да, даље, нигде ни у једној земљи нити очекују нити смеју очекивати све само од државе, општине и цркве, него да је неизбежно потребна приватна иницијатива, колективан рад и лично пожртвовање и, најзад, да садашње

стање народног васпитања у културном свету уопште засеца у т. з. јавну помоћ, која у нас још никако није организована. Поједини заводи и установе намерно су потанко описани, сем тамо, где је недостајало грађе за ово, како би се што јасније изнео њихов циљ, историја постанка, финансиска, начин одржавања, унутрашњи живот, једном речи све оно, што је потребно за одговор народном пријатељу и друштвеном раднику кад постави питање, шта и како му ваља порадити на узвишеној ствари народног васпитања.

Писац је сав приход од продаје ове књиге по одбитку издавачких трошкова одредио **Друштву за школску хигијену и народно просвећивање у Београду**, код кога се књига једино може и добити по означеној цени.

О опажању дубине, од Др. Бранислава Петронијевића, превео с немачког Никола М. Поповић. Прештампано из „Дела“. Цена 0·50.

Од многобројних већих и мањих радова Петронијевићевих који су штампани на немачком, Поповић је, превевши ову ствар, учинио несумњиво добар и умесан избор: он је тиме пружио прилике српској читалачкој публици да се мало ближе упозна са богатом литературом коју је Петронијевић за кратко време свога научнога рада створио. Двоструку ће корист имати читаоци од ове студије. У њој је Петронијевић третирао једно од најважнијих питања у Психологији, а то је проблем психогенетичке анализе представе простора. О томе питању постоје многе теорије и најопштија подела њихова, коју је учинио Хелмохолц, а коју је Петронијевић у овом случају акцептовао, јесте на теорије нативизма и емпиризма. Расматрајући строго критички аргументе и једних и других, Петронијевић је у главном узео у обзир аргументе две врсте: математичке и психолошке. Од три математичка доказа Петронијевић је два модификовао и тиме утврдио њихову тачност у корист нативизма; један је пак од њих потпуно одбацио заменивши га другим својим аргументом, који гласи: „Ако две просторне линије бојених граничних површина, које су различне величине, буду гледане под истим углом, већа ће од њих увек бити опажена на већем одстојању, што не би било нужно, кад се дубина не би опажала.“ Међу психолошким доказима најважније је то — и у томе у главном јесте основ Петронијевићеве теорије дубине и што је Петронијевић доказавши разлику између светлог и белог утврдио да је светло психички, тродимензионални супстрат дубине. Да су светло и бело два различна осећаја доказује Петронијевић на основу тога што је светло увек тродимензионално и никад површинско, док је бело обрнуто: увек површинско и никад (изузев као помешано са светлим) тродимензионално. На тај је начин дато и психолошко образложење нативизма. Прва је дакле корист од овог превода у томе што ће се читаоци упознати са једним питањем о коме код нас готово није било ни помена. Друга је корист истога у томе, што је Петронијевић образложио — нарочито у примедбама — нативизам и на основу своје дискретне Геометрије, коју је извео у своме математичко-метафизичкоме делу: „Prinzipien der Metaphysik Erste Band. Erste Abtheilung. Algemeine Ontologie und die formalen Kategorien mit einem Anband: Elemente der neuen Geometrie und III. Tafeln. mit 56 geometrischen figuren. Heidelberg. Carl Winter 13 Uniwersitätsbuchhandlung 1904. г.“ те на тај начин озбиљна студија ове расправе

може унеколико да олакша разумевање Петронијевићевог учења, који иначе предпоставља озбиљну и обимну научно-философску културу. Преводилац је успео да очува јасност и строгу концизност која је главна карактеристика Петронијевићевог стила. Желети је да се ускоро појави на српском још које од дела Петронијевићевих која се на жалост на страни много више чита и о коме странци много више и знају и пишу него ми Срби. С тога овај превод Поповићев заслужују препоруку.

Dr. inr. Александар Митровић, **Прилози проучавању народног живота у сјеверној Далмацији.** — Прво коло. Београд, штампарија Доситије Обрадовић, 1908. Стр. 24. — Наш сарадник Митровић и у овој књижици, која је најпре оштампана у „Архиву за правне и друштвене науке“, па одатле прештампана, открива нам многе махне нашега народа у Далмацији.

Два прилога за историју лажних Бранковића. — „Vjesnik Kr. hrvatsko-slavonsko-dalmatinskoga zemaljskoga arhiva“ (godina X. sv. I.). доноси неколико чланака са архивалним подацима из историје хрватске. а међу њима и два прилога за историју лажних Бранковића, управо два савремена податка о Бранковићима, које је др. Алекса Ивић нашао у извештајима аустријскога посланика на Порти, Јована Кристофа Киндсберга а у коморском архиву. У извештају Јована Кристофа Киндсберга, који је он упутио 2. јуна 1673. године из Цариграда цару Леополду, опширно се на неколико места говори о лажном деспоту српском Ђорђу Бранковићу, као тумачу на порти. О животу и раду Ђорђа Бранковића пре 1693. године врло се мало знало, управо највише нам је података о њему давала његова хроника, којој у осталом историци нису много веровали, те ће ови подаци, које је др. Ивић објавио бити од знатне помоћи историку да проучи рад Бранковићев пре опсаде Беча.

Die Herrenkrankeiten. Ihre Ursachen und Kurortliche Behandlung Ed. E. A. Götz. — Вишегодишњи лекар у Францезбаду, Србин, др. Л. Ненадовић написао је на немачком језику књигу под наведеним натписом, о срчаним болестима и о њихову лечењу у купатилима.

Dr. Burwinkel, Über Arteriosklerose. — Лекар у сада најчувенијем купатилу за срчане болести у Наухајму у Немачкој Dr. Burwinkel написао је књигу о артериосклерози. У књизи писац са новога становишта приказује ову опасну болест и наводи проста средства, како се од ње можемо сачувати. Издавач је Ärztliche Rundschau, München, 1908.

Српски трговински уговор. — Познато је да је у преговорима о последњем трговинском уговору између Србије и Аустроугарске најодлучнију реч имала аграрна странка у Аустроугарској. О томе се расправља у књизи која је недавно изишла у Бечу под натписом: Der serbische Handelsvertrag. Ein Sieg der Agvarier. Ein Wort zur Aufklerung Von einem aufrichtigen Freunde der österreichischen Landswirtschaft. Verlag Heinrich Müllner. Wien, 1908.

Власник и уредник Др. Драгољуб М. Павловић
(Дубровачка ул. бр. 17.).
Доситије Обрадовић — Штампарија Аце М. Станојевића (Чика Љубина улица бр. 8)